

Державний заклад «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ),
Міністерство освіти та науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАДЕР АНТОН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 321:323.2(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗБРОЙНЕ НАСИЛЛЯ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА
ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЗМІНУ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ**

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання
чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. В. Бадер

Науковий консультант –
доктор політичних наук, доцент
Вовк Світлана Олександрівна

Старобільськ – 2020

АНОТАЦІЯ

Бадер А. В. Збройне насилля як фактор впливу на функціонування та зміну політичних систем. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Старобільськ, 2020.

У дисертаційному дослідженні комплексно вивчено збройне насилля як фактор впливу на функціонування та зміну політичних систем різних типів, який актуалізує функціонально-динамічні складові політичного процесу. Встановлено, що у сучасний період розбалансування та дестабілізації світової політичної системи одним із ключових факторів впливу стає такий політичний феномен як збройне насилля. В роботі наголошується, що ефективність незброєних видів соціального та політичного насилля, провідною метою яких визначено обмеження озброєних форм протистояння, наразі знижується достатньо швидкими темпами. На цій основі зазначено, що ключовим критерієм класифікації політичного насилля слід уважати застосування в цьому процесі зброї.

У роботі зазначається, що насилля є характерним для людського середовища. Стримання від нього відбувається не на інстинктивному рівні, а за допомогою соціокультурних факторів, які не є абсолютними. Усі прояви цього феномену в суспільстві концентруються в явищі соціального насилля, з якого, на основі причетності до державної влади, виводиться поняття політичного насилля. Збройне насилля кваліфікується як політичне явище – особливий засіб та метод соціально-політичного протиборства, граничний ступень примусу опонента та підпорядкування його своїй волі шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування. З огляду на сутність та види державного суверенітету, з яким прямо пов'язане існування політичної системи, збройне насилля було класифіковане на внутрішнє та зовнішнє.

Усі види внутрішнього збройного насилля за своїми сутнісними характеристиками були розподілені на дві принципово відмінні категорії. До першої віднесено насилля, що застосовується з ініціативи державних структур. Цей вид характерний для недемократичних політичних режимів та має назву репресії й терор. До другої віднесено усі інші види, у яких ініціатором застосування зброї є різні за чисельністю та соціальною ознакою групи населення. Остання категорія також була структурована. Встановлено, що бунт, повстання та збройний заколот, не призводять до суттєвих політичних змін та не потребують подальшого аналізу. Проте зазначено, що вони в процесі реалізації можуть перерости у впливовіші види насилля: зокрема, бунт чи повстання – у громадянську війну або революцію, а заколот – у державний переворот. Громадянську війну та революцію зараховано до окремої групи внутрішнього збройного насилля, оскільки вони призводять до суттєвих змін суспільно-політичної системи держави.

У дисертаційному дослідженні висловлюється позиція, що найбільший вплив на функціонування та зміну політичних систем здійснює війна. Водночас наголошується, що сутнісні основи цього виду зовнішнього збройного насилля є найбільш дискусійними. Ключовими кваліфікаційними характеристиками війни було визначено масштабність, пріоритетність саме збройних засобів вирішення протиріч та особливий стан усього суспільства. Встановлено, що воєнний конфлікт є дуже подібним явищем, але відрізняється меншими масштабами застосування зброї, не передбачає розірвання дипломатичних стосунків між суперниками й особливого стану усього суспільства. Підкреслено, що міжнародний тероризм, геноцид та агресія є самостійними видами зовнішнього збройного насилля.

Одним із факторів, що впливає на функціонування та зміну політичних систем визначено державний переворот. Встановлено, що його місце та роль залежить від виду політичної організації певної держави та світ-системи, у якій вона існує. Зазначається, що у більшості держав світ-імперії аналізований вид внутрішнього збройного насилля виконував функцію ротації монархів та

владних еліт. Констатується, що у межах світ-економіки тип політичної системи пов'язаний із віддаленістю її від центру. Вказано, що для більшості країн ядра характерна ліберально-демократична система з механізмами виключення внутрішнього збройного насилля. У напівпериферійній зоні можливе функціонування тоталітарних, авторитарних, демократичних та кланово-олігархічних політичних систем. У всіх зазначених типах, окрім демократичного, державний переворот застосовується як механізм ротації лідера або владної еліти. Більшість країн периферійної зони управляються авторитарними лідерами і характеризуються постійними соціально-політичними потрясіннями та застосуванням внутрішнього збройного насилля, зокрема, й державного перевороту.

У дисертаційному дослідженні встановлено, що наповненість феномену «громадянська війна» у світ-імперії та світ-економіці є неоднаковою. У типових політичних системах світ-імперії цей вид збройного насилля не призводив до її перебудови, а виконував функцію нелегальної корекції політики держави через ротацію правителів та еліт. Зазначається, що в нетипових політичних системах Давньої Греції громадянська війна, у поєднанні з державним переворотом, виступала інструментом зміни режиму, а в Римі прискорила трансформацію в типову для світ-імперії державу. Вказується, що нетипові політичні системи середньовічної Європи були нестабільними та провокували постійні міжусобні внутрішньоелітарні збройні протистояння. Встановлено, що громадянська війна виконувала функцію знищення опозиційних сил та остаточного становлення політичних конструкцій, характерних для нової світ-економіки. На основі того, що функціонування сучасної світ-системи засновується на ринкових механізмах, у роботі зроблено висновок, що вільний обсяг коштів, який без шкоди для процесу накопичення можна спрямувати в соціальну сферу, визначає тип політичної системи, зумовлює її стабільність та виключення з політичного процесу громадянської війни.

Основною причиною революції у роботі визначено неможливість вирішення соціально-економічних проблем широких верств населення в межах наявної політичної системи, що провокує повне руйнування останньої. Встановлено, що подібний глибинний антагонізм безпосередньо пов'язаний з процесами становлення світ-економіки та практичною неможливістю пристосування політичних систем світ-імперії до нових реалій. Виявлено, що кінцевий результат революційних перетворень кардинально залежить від місця держави у світ-системі. Постконфліктна стабілізація в ядрі світ-економіки призвела до становлення ліберально-демократичних систем, у напівпериферійній зоні – до тоталітарних. Констатовано, що жодні зміни, зокрема, повна ревізія політичної системи в периферії, не може забезпечити розв'язання соціально-економічних протиріч в країнах цього регіону.

У дисертації наголошується, що в сучасному сутнісному розумінні репресії та терор вперше виявились інструментами стабілізації соціально-політичної ситуації під час революцій та громадянських війн, які пристосовували політичні системи до нових механізмів світ-економіки. Зазначається, що у сучасних ліберально-демократичних системах центру, аналізовані елементи здійснення влади були повністю нівельовані. У напівпериферійних тоталітарних системах репресії та терор є невід'ємним та широкозастосовуваним механізмом реалізації панування. Для авторитарних систем напівпериферійної та периферійної зони терор не є характерним, а репресії, що мають місце, не є основним інструментом здійснення влади. Структура та принципи побудови поширеної у напівпериферійній зоні кланово-олігархічної системи створюють умови для застосування репресій. Проте, широке їх використання обмежується елементами фасадної демократії.

Встановлено, що основним видом зовнішнього збройного насилля є війна та/або воєнний конфлікт. Зазначається, що вони прискорили становлення перших політичних систем та формування світ-імперії, основним механізмом існування в якій є завоювання та подальша податкова експлуатація. Вказується, що у нетипових античних та середньовічних

Західних політичних системах війна також виступала одним із провідних засобів зовнішньополітичного процесу. Характерною складовою функціонування політичних систем у межах світ-економіки названо колоніальні завоювання та світові війни за гегемонію. З'ясовано, що комплекс чинників, зокрема, розпад так званої біполярної системи, глобалізація та інформатизація, застосування високоточної зброї та поступовий занепад гегемонії США, призвів до докорінних змін у формах здійснення війни та цілях застосування її та воєнного конфлікту.

У дослідженні зазначається, що концепт «агресія» був упроваджений як міжнародно-правовий регулятор після завершення останньої тридцятирічної війни за гегемонію та став однією із основ системи безпеки сучасної світ-економіки. Підкреслюється, що протягом усього періоду державно організованого існування людства й до середини ХХ ст. агресію неможливо та недоцільно відокремлювати від таких феноменів, як війна та воєнний конфлікт. Однак наголошується, що штучно створена юридична категорія «агресія» поступово набула реального політичного наповнення й впливу на міжнародні та внутрішньодержавні процеси. Констатується, що цей феномен став одним із основних факторів появи сучасних форм зовнішнього збройного насилля, у межах якого початковий етап є, по суті, агресією, що навіть не фіксується та не усвідомлюється країною-жертвою.

Поява такого виду зовнішнього збройного насилля як міжнародний тероризм у роботі пов'язано із соціально-економічними та політичними процесами, що наприкінці 1960-х рр. – на початку 1970-х рр. відбувались у периферії сучасної світ-економіки. Наголошується, що іслам – це лише засіб побудови мережевої структури та залучення безпосередніх реалізаторів цього виду збройного насилля. Висловлено переконання, що міжнародний тероризм – це силовий інструмент конкуренції між певними суб'єктами транснаціональної буржуазії, метод тиску на владу периферійних країн та створення хаосу, що блокує входження в регіон західних кампаній, а також засіб здійснення впливу на системоутворюючі сили сучасної світ-економіки.

У дисертаційному дослідженні зазначається, що поява в XVII ст. національних держав, як основного інституту політичних систем, заклала передумови винайденню геноциду – одного із видів зовнішнього збройного насилля. Однак констатується, що усім сучасним характеристикам зазначений феномен став відповідати на початку XX ст., у межах американо-німецької боротьби за гегемонію. Основною причиною застосування геноциду визначено глибоку та затяжну соціально-економічну й політичну кризу. Вказується, що така ситуація нестабільності розв'язується в недемократичних політичних системах шляхом витіснення з неї спільноти, згурпованої на основі національної, етнічної, расової або релігійної ознак. У подальшому ця група звинувачується в усіх проблемах, протиставляється основній частині суспільства та планомірно, санкціоновано знищується.

У роботі подальший розвиток отримало вивчення інформаційної складової сучасного збройного насилля. Встановлено, що основною причиною поширення інформаційних війн є прогресуюча нестабільність кінця XX – початку XXI ст., що пов'язана як із занепадом гегемонії США так і загальною кризою всієї сучасної світ-системи. Разом з цим підкреслюється, що нові технічні засоби впливу на масову аудиторію надали широкі можливості отримання контролю над політичною системою супротивника. До цих технологічних інструментів інформаційної війни було віднесено: упровадження керованих чуток, провокацію, дезінформацію, психологічний тиск, диверсифікацію громадської думки та створення мозаїчного контенту.

У дисертації констатовано, що провідним інструментом інформаційної складової сучасного збройного насилля є керовані чутки. Описана методологія їх застосування у інформаційному протиборстві засновується як на закономірностях їх появи та розповсюдження – актуальності теми для аудиторії та наявності достовірної інформації про неї, так і в залежності від типу чуток. Зазначається, що основними інструментами, за допомогою яких реалізуються такі прийоми інформаційної складової сучасного збройного насилля, як провокація, дезінформація, психологічний тиск, диверсифікація

суспільної свідомості та створення мозаїчного контенту є друковані та електронні джерела інформації. У роботі розкриті сучасні технічні можливості поширення маніпулятивного впливу за допомогою цих каналів передачі повідомлень масовій аудиторії.

У дослідженні встановлено, що в період прихованої агресії та безпосереднього воєнного конфлікту в Україні російські спеціалісти застосували одні з найбільш ефективних технологій впливу на масову аудиторію: упровадження керованих чуток, провокацію, дезінформацію, психологічний тиск та диверсифікацію громадської думки. Виявлено, що результативність маніпуляції ворога суттєво підвищило врахування в його інформаційній стратегії моделі світу та стереотипів, що вже були сформованими в значній частини населення Сходу та Півдня України.

Ключові слова: збройне насилля, функціонування політичної системи, зміна політичної конструкції, світ-імперія та світ-економіка, інформаційна складова збройного насилля.

SUMMARY

Bader A.V. Armed violence as a factor of the influence on the functioning and changing of political systems. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for a scientific doctor degree of political sciences on a specialty 23.00.02 «Political institutes and processes». – State Institution «Luhansk Taras Shevchenko National University», Starobilsk, 2020.

There is a complex studied armed violence as a factor of influence on the functioning and changing of political systems of different types in the dissertation research, which actualizes the functional and dynamic components of the political process. It is established that in the modern period of imbalance and destabilization of the world political system, one of the key factors of influence is such a political phenomenon as armed violence. The paper emphasizes that the effectiveness of unarmed forms of social and political violence, the main purpose of which is to

limit the armed forms of confrontation, is currently declining at a fairly rapid pace. On this basis, it is stated that the use of weapons in this process should be considered a key criterion for classifying political violence.

The paper notes that violence is characteristic of the human environment. Refraining from it is not on an instinctive level, but through socio-cultural factors that are not absolute. All manifestations of this phenomenon in society are concentrated in the phenomenon of social violence, from which, based on involvement in state power, the concept of political violence is derived. Armed violence qualifies as a political phenomenon – a special means and method of socio-political confrontation, the maximum degree of coercion of the opponent and his subordination to his will through the use of armed force or the threat of its use. Given the nature and types of state sovereignty with which the existence of the political system is directly related, armed violence was classified into internal and external.

All types of internal armed violence were divided into two fundamentally different categories according to their essential characteristics. The first includes violence used at the initiative of government agencies. This type is typical of undemocratic political regimes and is called repression and terror. The second includes all other types in which the initiator of the use of weapons are different in size and social characteristics of the population. The last category was also structured. It has been established that riots, uprisings and armed mutiny do not lead to significant political changes and do not require further analysis. However, it is noted that in the process of implementation they can turn into more influential types of violence: in particular, a riot or uprising – in a civil war or revolution, and a mutiny – into a state coup. The Civil War and the Revolution are included in a separate group of internal armed violence, as they lead to significant changes in the socio-political system of the state.

The dissertation research expresses the position that the greatest influence on the functioning and changing of political systems is exerted by war. At the same time, it is emphasized that the essential foundations of this type of external armed violence are the most controversial. The key qualification characteristics of the war were

determined by the scale, the priority of the armed means of resolving contradictions and the special state of the whole society. It has been established that military conflict is a very similar phenomenon, but differs in the smaller scale of the use of weapons, does not involve the severance of diplomatic relations between rivals and the special state of society as a whole. It is emphasized that international terrorism, genocide and aggression are independent forms of external armed violence.

One of the factors of influence the on functioning and changing of political systems is the coup d'etat. It is established that its place and role depends on the type of political organization of a particular state and the world system in which it exists. It is noted that in most states of the world empire, the analyzed type of internal armed violence served as a rotation of monarchs and ruling elites. It is stated that within the world economy the type of political system is associated with its remoteness from the center. It is pointed out that most nuclear countries are characterized by a liberal-democratic system with mechanisms to exclude internal armed violence. Totalitarian, authoritarian, democratic and clan-oligarchic political systems may function in the semi-peripheral zone. In all these types, except the democratic one, a coup d'etat is used as a mechanism of rotation of the leader or the ruling elite. Most countries in the peripheral zone are ruled by authoritarian leaders and are characterized by constant socio-political upheavals and the use of internal armed violence, including a coup d'etat.

In the dissertation research it is established that the fullness of the phenomenon of «civil war» in the world-empire and the world-economy is different. In the typical political systems of the world-empire, this type of armed violence did not lead to its restructuring, but served as an illegal correction of state policy through the rotation of rulers and elites. It is noted that in the atypical political systems of ancient Greece, the civil war, combined with a coup, was an instrument of regime change, and in Rome accelerated the transformation into a typical world-empire state. It is pointed out that the atypical political systems of medieval Europe were unstable and provoked constant inter-elite armed confrontations. It is established that the civil war served the function of destroying

opposition forces and the final formation of political structures characterized for the new world economy. Based on the fact that the functioning of the modern world system is based on market mechanisms, the paper concludes that the free amount of funds, which without compromising the accumulation process can be directed to the social sphere, determines the type of political system, determines its stability and exclusion from political process of the civil war.

The main reason of the revolution in the work is the impossibility of solving socio-economic problems of the general population within the existence of political system, which provokes the complete destruction of this political system. It has been established that such deep antagonism is directly related to the processes of formation of the world economy and the practical impossibility of adapting of the world empire political systems to new realities. It is revealed that the end result of revolutionary transformations cardinally depends on the place of the state in the world system. Post-conflict stabilization in the core of the world economy has led to the formation of liberal-democratic systems, in the semi-peripheral zone – to totalitarian ones. It was stated that no changes, in particular, a complete revision of the political system in the periphery, can ensure the resolution of socio-economic contradictions in the countries of the peripheral zone.

The dissertation emphasizes that in the modern essential sense repression and terror were for the first time ways for stabilizing the socio-political situation during revolutions and civil wars, which adapted political systems to the new mechanisms of the world economy. It is noted that in the modern liberal-democratic systems of the center, the analyzed elements of the exercise of power were completely leveled. In semi-peripheral totalitarian systems, repression and terror are an integral and widely used mechanism for achieving domination. For authoritarian systems of the semi-peripheral and peripheral zones, terror is not typical, and the repression that takes place is not the main method for exercising power. The structure and principles of building a clan-oligarchic system common in the semi-peripheral zone create conditions for the use of repression. However, their widespread use is limited to elements of facade democracy.

It has been established that the main type of external armed violence is war and / or military conflict. It is noted that they accelerated the formation of the first political systems and the formation of a world empire, the main mechanism of existence of which is the conquest and subsequent tax exploitation. It is pointed out that in the atypical ancient and medieval Western political systems, war was also one of the leading means of the foreign policy process. Colonial conquests and world wars for hegemony are called a characteristic component of the functioning of political systems within the world economy. It was found that a number of factors, including the collapse of the so-called bipolar system, globalization and informatization, the use of high-precision weapons and the gradual decline of US hegemony, led to radical changes in the forms of war and the purposes of its application and military conflict.

The study notes that the concept of «aggression» was introduced as an international legal regulator after the end of the last thirty-year war for hegemony and became one of the foundations of the security system of the modern world economy. It is emphasized that throughout the period of state-organized existence of mankind and until the middle of the twentieth century, it is impossible and impractical to separate aggression from such phenomena as war and military conflict. However, it is noted that the artificially created legal category of «aggression» has gradually acquired a real political content and influence on international and domestic processes. It is stated that this phenomenon has become one of the main factors in the emergence of modern forms of external armed violence, within which the initial stage is, in fact is aggression, which is not even fixed and aware by the victim country.

The emergence of this type of external armed violence as international terrorism is linked to the socio-economic and political processes that took place on the periphery of the modern world economy in the late 1960s and early 1970s. It is emphasized that Islam is only a means of building a network structure and attracting the direct perpetrators of this type of armed violence. It is believed that international terrorism is a forceful instrument of competition between certain subjects of the

transnational bourgeoisie, a method of pressure on the power of peripheral countries and creating chaos that blocks Western campaigns, as well as a means of influencing on the system-forming forces of the modern world economy.

In the dissertation research it is noted that the appearance in the seventeenth century of national states, as the main institution of political systems, laid the groundwork for the invention of genocide – one of the type of external armed violence. However, it is stated that this phenomenon began corresponding to all modern characteristics at the beginning of the twentieth century, within the framework of the American-German struggle for hegemony. The main reason for the use of genocide is a deep and protracted socio-economic and political crisis. It is stated that such a situation of instability is resolved in undemocratic political systems by ousting a community grouped on the basis of nationality, ethnicity, race or religion. In the future, this group is accused of all the problems, opposed to the main part of society and systematically, sanctioned and destroyed.

The study of the information component of modern armed violence was further developed in the work. It is established that the main reason for the spread of information wars is the progressive instability of the late XX – early XXI centuries, which is associated with the decline of US hegemony and the general crisis of the entire modern world system. At the same time, it is emphasized that the new technical means of influencing on the mass audience provided ample opportunities to gain control over the political system of the enemy. These technological tools of information warfare included: the introduction of controlled rumors, provocation, misinformation, psychological pressure, diversification of public opinion and the creation of mosaic content.

The dissertation states that the leading way of the information component of modern armed violence is controlled rumors. The described methodology of their application in informative confrontation is based both on the laws of their appearance and distribution – the relevance of the topic for the audience and the availability of reliable information about it, depending on the type of rumor. It is noted that the main methods used to implement such techniques of the information

component of modern armed violence as provocation, misinformation, psychological pressure, diversification of public consciousness and the creation of mosaic content are printed and electronic sources of information. The paper reveals the modern technical possibilities of spreading manipulative influence through these channels of transmission of messages to the mass audience.

The study found that during the period of covert aggression and direct military conflict in Ukraine, Russian experts used some of the most effective technologies to influence the mass audience: the introduction of controlled rumors, provocation, misinformation, psychological pressure and diversification of public opinion. It was found that the effectiveness of the enemy's manipulation significantly increased the respect of his information strategy of the world model and stereotypes that have already been formed in a large part of the population of the East and South of Ukraine.

Keywords: the armed violence, the functioning of the political system, the changing of political construction, the world-empire and the world-economy, an information component of armed violence.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Монографії:

1. Бадер А. В. Політичні системи та збройне насилля: цілісно-системний аналіз. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020. 320 с.

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації:

статті у наукових фахових виданнях України:

2. Бадер А. В. Взаємодія громадян із силовими структурами як індикатор можливості застосування збройного насилля органами державної влади. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2016. № 9. С. 89-94.

3. Бадер А. В. Види внутрішньополітичного збройного насилля: термінологічний аналіз. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2020. Вип. 153. С. 410-414.
4. Бадер А. В. Війна як чинник функціонування та зміни політичних систем. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. Вип. 19. С. 80-83.
5. Бадер А. В. Вплив інформаційної складової збройного насилля на політичний процес в Україні. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 116. С. 301-305.
6. Бадер А. В. Громадянська війна як вид збройного насилля: дефініція феномену в українській та зарубіжній політичній науці. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. № 3. С. 98-107.
7. Бадер А. В. Державний переворот у функціонуванні політичних систем світ-імперії крізь призму цілісно-системного підходу. *Регіональні студії*. 2020. № 21. С. 5-11.
8. Бадер А. В. Засоби та методи формування інформаційної складової збройного насилля. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2016. №11. С. 11-17.
9. Бадер А. В. Збройне насилля як вид політичного насилля. *Політикус. Науковий журнал*. 2020. Вип. 1. С. 12-17.
10. Бадер А. В. Інформаційна складова збройного насилля (теоретичний аспект). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 115. С. 414-418.
11. Бадер А. В. Місце державного перевороту в функціонуванні політичних систем світ-економіки (цілісно-системний аналіз). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2020. Вип. 155. С. 205-209.
12. Бадер А. В. Політико-правове регулювання збройного насилля в міждержавних відносинах. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2018. Вип. 128. С. 299-302.

13. Бадер А. В. Поняття та класифікація збройного насилля як суспільно-політичного феномену. *Політикус. Науковий журнал*. 2020. Вип. 2. С. 44-48.

14. Бадер А. В. Поява та розповсюдження збройного насилля в світі. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 144. С. 285-288.

15. Бадер А. В. Протидія чуткам як елемент інформаційної оборони в межах сучасного збройного насилля. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 127. С. 315-319.

16. Бадер А. В. Сутнісні основи війни як виду зовнішнього збройного насилля. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2020. Вип. 154. С. 262-268.

17. Бадер А. В. Сутнісні основи збройного насилля крізь призму феномену соціального насилля. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. № 1-2. С. 93-101.

18. Бадер А. В. Трансформація засобів та форм реалізації збройного насилля у сучасному світі. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2016. № 10. С. 60-65.

19. Бадер А. В. Чутки як компонент інформаційної складової сучасного збройного насилля. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 126. С. 442-447.

статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію:

20. Bader A. Determination and classification of war and military conflict as a types of armed violence. *Slovak international scientific journal*. 2020. №39. Vol. 2. P. 70-73.

21. Bader A. Repressions as a type of international political armed violence. *Slovak international scientific journal*. 2020. №38. Vol. 1. P. 51-53.

22. Bader A. Revolution as a type of armed violence: essence and terminological analysis. *European political and law discourse*. 2020. Vol. 7. Issue 2. P. 97-106.

23. Bader A. V. Aggression and genocide as a kind of armed violence: terminological analysis. *European Science Review Scientific journal*. 2020. № 3-4 P. 27-30.

24. Bader A. V. Essence and definition of terrorism as a kind of armed violence. *European Journal of Humanities and Social Sciences Scientific journal*. 2020. № 2. P. 132-135.

**Праці, які додатково висвітлюють наукові результати дисертації:
тези і доповіді міжнародних та всеукраїнських науково-практичних
конференцій:**

25. Бадер А. В. Взаємодія громадянського суспільства та силових структур (теоретичний аспект). *Актуальні проблеми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (Старобільськ, 29 вересня 2015 р.). Старобільськ, 2015. С. 9-10.

26. Бадер А. В. Феномен збройного насилля в класифікаціях політичного насилля. *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 1-2 травня 2020 р.). Київ, 2020. С. 92-95.

27. Бадер А. В. Державний переворот у функціонуванні сучасних політичних систем. *Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 8-9 травня 2020 року). Одеса, 2020. С. 99-102.

28. Бадер А. В. Інформаційний фактор у військовому конфлікті в Україні: особливості сучасного збройного насилля. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів* : матеріали П'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 3 квітня 2020 р.). Одеса, 2020. С 18-23.

статті опубліковані в інтернет-виданнях:

29. Бадер А. В. Витоки української політичної системи. Або, хто винен? *Восточный фарватер*. URL : <https://farwater.net/politika/vitoki-ukra%20%97nsko%20%97-politichno%20%97-sistemi-abo-xto-vinen/> (дата звернення 05.06.2020).

30. Бадер А. В. Становлення незалежної України. Або, що ж далі? *Восточный фарватер*. URL : <https://farwater.net/politika/stanovlennya-nezalezhno%20%97-ukra%20%97ni-abo-shho-zh-dali/> (дата звернення 05.06.2020).

31. Бадер А. В. От тоталитарного наследия к демократии. Мировой опыт и научные исследования о вопросах государственного строительства. *Восточный фарватер*. URL : <https://farwater.net/politika/ot-totalitarnogo-naslediya-k-demokratii-mirovoj-opyt-i-nauchnye-issledovaniya-o-voprosax-gosudarstvennogo-stroitelstva/> (дата обращения 05.06.2020).

32. Бадер А. В. В ответе за выбор. Особенности политического сознания украинцев. *Восточный фарватер*. URL : <https://farwater.net/farwater/v-otvete-za-vybor-osobennosti-politicheskogo-soznaniya-ukraincev/> (дата обращения 05.06.2020).

33. Бадер А. В. Донбасс. Вклад региона в прошлое и будущее Украины. *Восточный фарватер*. URL : <https://farwater.net/farwater/donbass-vklad-regiona-v-proshloe-i-budushhee-ukrainy/> (дата обращения 05.06.2020).

34. Бадер А. В. Децентрализация. Реформа, которая нас изменит. *Восточный фарватер*. URL : <https://farwater.net/farwater/decentralizaciya-reforma-kotoraya-nas-izmenit/> (дата обращения 05.06.2020).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1	
ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ	
ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	32
1.1. Дискурсивний простір теоретичного визначення феномена «збройне насилля».....	32
1.2. Наукова інтерпретація видів внутрішнього збройного насилля.....	58
1.3. Визначення та теоретичний аналіз дефініцій видів зовнішнього збройного насилля.....	90
Висновки до розділу 1.....	121
РОЗДІЛ 2	
ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ ВНУТРІШНЬОГО	
ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ.....	124
2.1. Наслідки застосування державного перевороту як фактора переформатування політичної системи.....	124
2.2. Вплив громадянської війни на політичний процес та перебудову політичних систем різних видів	147
2.3. Докорінна трансформація політичної системи в межах революційного процесу	170
2.4. Репресії та терор як складові стабілізаційного процесу в недемократичних політичних системах.....	194
Висновки до розділу 2.....	210
РОЗДІЛ 3	
ФАКТОР ЗОВНІШНЬОГО ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ В	
ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ РІЗНИХ ТИПІВ.....	215
3.1. Застосування війни та воєнного конфлікту в практиці функціонування різних типів політичних систем.....	215

	20
3.2. Вплив на глобальний політичний процес штучно створеного концепту «агресія».....	242
3.3. Роль міжнародного тероризму у функціонуванні сучасних політичних систем.....	253
3.4. Стабілізація недемократичних політичних систем шляхом упровадження геноциду.....	281
Висновки до розділу 3.....	299
РОЗДІЛ 4	
ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ ТА СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ.....	303
4.1 Застосування інформаційної війни як фактора впливу на політичні системи.....	303
4.2. Використання чуток як провідного інструмента інформаційної складової сучасного збройного насилля.....	326
4.3. Реалізації маніпулятивного впливу друкованих та електронних джерел в інформаційному протиборстві.....	349
4.4 Інформаційна складова прихованої агресії та воєнного конфлікту в Україні.....	368
Висновки до розділу 4.....	287
ВИСНОВКИ.....	390
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ І ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	400

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний період розвитку людства безпосередньо пов'язаний зі стрімкими темпами науково-технічного прогресу, інформатизацією, глобалізацією, утвердженням і захистом на міжнародному й національних рівнях природних прав людини, поширенням і зміцненням ідей гуманізму й ліберально-демократичних основ побудови владних відносин. Водночас, цілком очевидним є те, що названі особливості сьогодення не зумовили відмови від застосування різних видів збройного насилля в політичному процесі. Навпаки, кінець XX – початок XXI ст. продемонстрував протилежну тенденцію, спрямовану на поширення та інтенсифікацію збройного насилля у світі. Численні війни й воєнні конфлікти, які реалізуються наразі як у класичних, так і в новітніх, завуальованих, формах, нехтування міжнародним правом та очевидна дисфункціональність ООН, абсолютна внутрішня нестабільність певних регіонів і поширення міжнародного тероризму ще раз доводять справедливості зазначеної тези.

Актуальність вивчення впливу феномена збройного насилля на політичний процес зумовлена низкою чинників. По-перше, збройне насилля є потужним інструментом реалізації політичної волі як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівні. Різні види збройного насилля використовувались у минулому та застосовуються сьогодні державними структурами для реалізації внутрішньої та зовнішньої політики, елітами в процесі протистояння за владу, громадянами, що намагаються здобути та/або відстояти власті права та інтереси.

По-друге, аналізований феномен є одним з двох можливих засобів зміни політичних систем. Так, перебудова політичної конструкції можлива мирним шляхом, за допомогою реформ, та силовим методом, через реалізацію певного виду збройного насилля. Наголосимо, що корінні та швидкі переформатування політичної системи – ротація владної еліти, зміна політичного режиму, форми

правління або всієї політичної конструкції загалом – відбуваються, як правило, саме унаслідок застосування збройного насилля.

По-третє, збройне насилля має суттєвий вплив на глобальний політичний процес. За допомогою збройного насилля з'являлись нові держави й зникали інші, завойовувались території та втрачалась суверенність, розповсюджувались знання й нав'язувалась антигуманна ідеологія, засновувались принципи зовнішньополітичних взаємовідносин. Сучасна міжнародна політична система також була розбудована та отримала глобальне розповсюдження по завершенню світового збройного протистояння.

На нашу думку, потенціал розв'язання заявленої в роботі проблеми створює саме комплексний аналіз усього спектра різновидів досліджуваного феномена. Так, чіткий та обґрунтований поділ збройного насилля на види дозволяє виявити вплив конкретного його типу на політичний процес. Це також забезпечує від потрапляння в коло неузгодженостей, пов'язаних з некоректним потрактуванням схожих, однак принципово відмінних за наслідками видів збройного насилля.

Отже, згадана парадоксальність сучасного світу вимагає глибокого наукового осмислення збройного насилля як фактора впливу на функціонування та зміни політичних систем і на глобальні процеси зокрема. Особливої актуальності окреслена проблема набуває у зв'язку з розв'язаною в 2014 році проти нашої держави агресією, що переросла в затяжний воєнний конфлікт, який суттєво дестабілізує політичну систему України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема й зміст дисертаційного дослідження є складовою науково-дослідної теми кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ) «Тенденції і напрямки збройного насилля» (№ державної реєстрації 0116U004882), одним із виконавців якої є дисертант.

Мета й завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є дослідження збройного насилля як фактора впливу на функціонування та зміну політичних систем, який актуалізує функціонально-динамічні складові політичного процесу.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання**:

- проаналізувати дискурсивний простір визначення феномена «збройне насилля»;
- узагальнити наукові інтерпретації видів внутрішнього збройного насилля;
- з’ясувати соціально-політичну сутність основних дефініцій явищ, які є складовими зовнішнього збройного насилля;
- виявити та схарактеризувати наслідки застосування державного перевороту як фактора переформатування політичної системи;
- дослідити особливості впливу громадянської війни на політичний процес та перебудову політичних систем;
- розкрити сутність революційного процесу як засобу докорінної трансформації політичної системи;
- розглянути репресії та терор як складові стабілізаційного процесу в недемократичних політичних системах;
- проаналізувати логіку застосування війни та воєнного конфлікту в практиці функціонування політичних систем різних типів;
- відстежити вплив на глобальний політичний процес упровадження штучного концепту «агресія» як міжнародно-правового регулятора;
- виявити роль міжнародного тероризму в функціонуванні сучасних політичних систем;
- схарактеризувати використання геноциду як фактора стабілізації недемократичних політичних систем;
- окреслити принципи та механізми застосування інформаційної війни як компонента сучасних воєнно-політичних заходів впливу на політичні системи;

– проаналізувати досвід використання чуток в якості інструмента інформаційної складової збройного насилля та механізму маніпуляції політичними процесами;

– схарактеризувати технології маніпулятивного впливу на політичну сферу друкованих та електронних джерел у межах інформаційного супроводу збройного протистояння;

– розкрити інформаційну складову прихованої агресії та воєнного конфлікту в Україні як фактора дестабілізації вітчизняної політичної системи.

Об'єкт дослідження – збройне насилля як суспільно-політичний феномен, що є потужним чинником політичного процесу.

Предмет дослідження – збройне насилля як фактор впливу на функціонування та зміну політичних систем.

Методологія дослідження. Науковий аналіз обраної теми дослідження базується на методології, центральне місце в якій належить авторському цілісно-системному підходу, розробленому на основі провідних ідей І. Валлерстайна, зокрема недоцільності та штучності поділу чинників, які впливають на економічні, політичні та соціокультурні процеси, а також того, що комплексне розуміння окреслених факторів можливе лише з урахуванням історичної перспективи. Мета даної наукової розвідки реалізовувалась за типологією політичних систем, створеною на основі концепції І. Валлерстайна, залежно від наявної в певний історичний період світ-системи (світ-імперія чи світ-економіка) та закономірностей функціонування останньої. Але підхід І. Валлерстайна, однак, не враховує дві важливі складові, без яких, на нашу думку, систему не можна вважати цілісною, – це повсякденність та роль особистості.

Описати цілісно-системний підхід можна за допомогою таких тез. Першопричиною всіх соціально-політичних явищ та процесів є сума повсякденних практик людей. Водночас на повсякденне життя можуть вплинути різні чинники – як соціально-економічні та політичні, так і

природно-кліматичні, культурні, ментальні тощо. Не прагнучи виявити серед них основний, відмовляючись від інших, ми, за такою логікою, підходимо до поняття світ-системи І. Валлерстайна, яку несвідомо, через об'єктивні та суб'єктивні фактори, створюють та підтримують певні особистості. Схематично запропонований нами та застосований у роботі підхід виглядає так: повсякдення – світ-система – людина. Ми впевнені, що лише застосування цілісно-системного підходу надає можливість урахувати всі наявні суб'єктивні та об'єктивні фактори впливу на суспільно-політичний процес.

Отже, цілісно-системний підхід передбачає відмову від вироблення універсальної моделі розуміння соціально-політичних процесів і виокремлення провідного серед них, а також засновується на принципі методологічного плюралізму – синтезі різних ідей, методів, підходів. Так, у роботі комплексно застосовувались основні напрацювання *світ-системного, структурно-функціонального, конфліктологічного, соціокультурного, біхевіористського, геополітичного* підходів, а також *історії повсякденності* як концептуального підходу до вивчення соціально-політичних процесів минулого.

Відповідно до принципу методологічного плюралізму, під час написання роботи було використано загальнонаукові принципи: об'єктивності, науковості, комплексності, логічності та історизму, що зумовило неупереджене ставлення автора до проаналізованих у роботі фактів і процесів, можливість об'єктивного співставлення різноманітних думок, написання висновків, які логічно випливають з опрацьованого матеріалу. Для вирішення поставлених у дисертації завдань автор використовував загальнонаукові методи (аналіз, синтез, узагальнення) та конкретно-наукові методи вивчення соціально-політичних процесів: системний, порівняльний, проблемно-хронологічний, метод сходження від абстрактного до конкретного, типологічний, критичний, ретроспективний, синергетичний та метод моделювання.

З огляду на запропонований підхід, методологічні принципи та використану типологію політичних систем, **емпіричну базу роботи складають** історичні документальні джерела, а також праці давніх мислителів, які ілюструють політичні процеси в період життя автора; загальноновизнані історичні факти й процеси, описані вітчизняними та зарубіжними дослідниками; сучасні міжнародні та національні нормативно-правові акти; сформовані в межах різноманітних міжнародних проектів статистичні дані, де зафіксовано кількісні показники насилля у світі; доробки науковців, присвячені вивченню різних аспектів та видів збройного насилля; тексти, які містять заяви політичних лідерів та діячів щодо збройних конфліктів; опубліковані спогади безпосередніх учасників подій, що висвітлюють реалізацію певного виду збройного насилля; матеріали інтернет-ресурсів.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена як сукупністю завдань, так і засобами їх розв'язання. У межах реалізованого автором дослідження були отримані такі науково значущі результати:

– комплексно проаналізовано, систематизовано та узагальнено теоретичні уявлення як безпосередньо про феномен «збройне насилля», так і про його окремі види. З'ясовано, що насилля є характерним для людського середовища. Стримування від нього відбувається не на інстинктивному рівні, а за допомогою соціокультурних факторів, які не є абсолютними. Усі прояви цього феномена в суспільстві концентруються в явищі соціального насилля, з якого на основі причетності до державної влади виводиться поняття політичного насилля. Установлено, що найважливішим критерієм для класифікації насилля є використання в цьому процесі зброї. Запропоновано вважати основною метою більшості незброєних видів соціального та політичного насилля – запобігання озброєним формам протистояння. З огляду на сутність та види державного суверенітету, з яким безпосередньо пов'язане існування політичної системи, збройне насилля було класифіковано на внутрішнє та зовнішнє;

– запропонований авторський цілісно-системний підхід дозволив виявити чітку кореляцію між типом світ-системи, віддаленістю від центру в умовах світ-економіки, політичною організацією держави, рівнем життя населення та внутрішнім збройним насиллям, зокрема державним переворотом, спрямованим на зміну лідера. На цій основі виявлено, що державний переворот у більшості політичних систем світ-імперії виконував функцію ротації монархів та династій. У нетипових політичних утвореннях Європи античного та середньовічного періоду під дією цього виду збройного насилля змінювались як правителі, так і режими, а також конструкція владних відносин. У політичних системах центру сучасної світ-економіки, які характеризуються як ліберально-демократичні, наявний ефективний механізм виключення внутрішнього збройного насилля. У тоталітарних, авторитарних та кланово-олігархічних системах напівпериферійної зони державний переворот виконує функцію нелегальної зміни політичних лідерів та еліт. У периферії поширеними є різні форми авторитарних систем із перманентною нестабільністю та періодичним застосуванням збройного насилля, зокрема й державного перевороту;

– аргументовано, що зміст феномена «громадянська війна» у світ-імперії та світ-економіці відмінний. У деспотичних монархіях – типових політичних системах світ-імперії – цей вид збройного насилля не призводив до її перебудови, а відігравав функцію народної, нелегальної корекції політичного курсу за допомогою силової ротації правителів. Набуло подальшого розвитку розуміння того, що громадянська війна виконувала функцію знищення опозиційних сил та остаточного становлення політичних конструкцій, характерних для нової світ-економіки. З'ясування того, що функціонування сучасної світ-системи засновується на ринкових механізмах, дозволило зробити висновок, що вільний обсяг коштів, які без шкоди для процесу накопичення можна спрямувати в соціальну сферу, визначає тип політичної системи, зумовлює її стабільність та виключення з політичного процесу громадянської війни;

– на новому науковому рівні запропоновано вважати основною причиною революції неможливість вирішення соціально-економічних проблем широких верств населення в межах наявної політичної системи, що провокує повне руйнування останньої. Подібний глибинний антагонізм безпосередньо пов'язаний з процесами становлення світ-економіки та практичною неможливістю пристосування політичних систем світ-імперії до нових реалій. Виявлено, що кінцевий результат революційних перетворень кардинально залежить від місця держави у світ-системі. Постконфліктна стабілізація в ядрі світ-економіки призвела до становлення ліберально-демократичних систем, у напівпериферійній зоні – до тоталітарних. Жодні зміни, зокрема повна ревізія політичної системи в периферії, не може забезпечити розв'язання соціально-економічних протиріч;

– встановлено, що основним видом зовнішнього збройного насилля є війна та/або воєнний конфлікт. Вони прискорили становлення перших політичних систем та формування світ-імперії, основним механізмом існування в якій є завоювання та подальша податкова експлуатація. У нетипових античних та середньовічних Західних політичних системах війна також стала одним із провідних засобів зовнішньополітичного процесу. Характерною складовою функціонування політичних систем у межах світ-економіки стають колоніальні завоювання та світові війни за гегемонію. З'ясовано, що комплекс чинників, зокрема розпад так званої біполярної системи, глобалізація та інформатизація, застосування високоточної зброї та поступовий занепад гегемонії США, призвів до докорінних змін у формах здійснення війни та цілях застосування її та воєнного конфлікту;

– уточнено розуміння такого виду зовнішнього збройного насилля, як міжнародний тероризм, та встановлено, що його поява пов'язана із соціально-економічними та політичними процесами, які наприкінці 1960-х рр. – на початку 1970-х рр. відбувались у периферії сучасної світ-економіки. Запропоновано нове розуміння сутності міжнародного тероризму як силового інструменту конкуренції між певними суб'єктами транснаціональної

буржуазії, як методу тиску на владу периферійних країн та створення хаосу, що блокує входження в регіон західних кампаній, а також як засобу здійснення впливу на системоутворюючі сили сучасної світ-економіки;

– набуло подальшого розвитку вивчення інформаційної складової сучасного збройного насилля. З'ясовано, що основною причиною поширення інформаційних війн є прогресуюча нестабільність кінця XX – початку XXI ст., пов'язана як із занепадом гегемонії США, так і з загальною кризою всієї сучасної світ-системи. Водночас нові технічні засоби впливу на масову аудиторію надали широкі можливості отримання контролю над політичною системою супротивника. До цих технологічних інструментів інформаційної війни слід уважати належними упровадження керованих чуток, провокацію, дезінформацію, психологічний тиск, диверсифікацію громадської думки та створення мозаїчного контенту;

– з'ясовано, що провідним інструментом інформаційної складової сучасного збройного насилля є керовані чулки. Методологія їх застосування в інформаційному протиборстві засновується як на основних закономірностях їх появи та розповсюдження – актуальності теми для аудиторії та наявності достовірної інформації про неї, – так і залежно від типу чулки. Основними інструментами, за допомогою яких реалізуються такі прийоми інформаційної складової сучасного збройного насилля, як провокація, дезінформація, психологічний тиск, диверсифікація суспільної свідомості та створення мозаїчного контенту, є друковані та електронні джерела інформації. Надалі в роботі розкрито сучасні технічні можливості поширення маніпулятивного впливу за допомогою цих каналів передачі повідомлень масовій аудиторії;

– виявлено, що в період прихованої агресії та безпосереднього воєнного конфлікту в Україні російські спеціалісти з метою дестабілізації вітчизняної політичної системи застосували одні з найбільш ефективних маніпулятивних технологій впливу на масову аудиторію – запровадження керованих чуток, провокацію, дезінформацію, психологічний тиск та диверсифікацію

громадської думки. З'ясовано, що суттєво підвищило результативність маніпуляції та деструктивний вплив на політичний процес, урахування в інформаційній стратегії ворога моделі світу та стереотипів, що вже були сформованими в значній частини населення Сходу та Півдня України.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретична та практична значущість отриманих результатів полягає в тому, що положення та висновки дослідження створюють основу для подальших теоретичних розробок та розвідок у сфері вивчення впливу на політичний процес конкретного виду збройного насилля в певному регіоні чи державі світу. Застосована в роботі методологія окреслила нову перспективу в аналізі відомих явищ, дала змогу застосувати додаткові механізми для розв'язання теоретичних протиріч і визначила перспективи перегляду, уточнення й масштабного вивчення подібних наукових проблем.

Використаним в дослідженні емпіричним матеріалом, основними положеннями й результатами роботи можна послуговуватися в побудові стратегії протидії збройному насиллю, виробленні стабілізуючої внутрішньої та зовнішньої політики й у створенні та розробці дієвої програми, спрямованої на розв'язання воєнного конфлікту, який наразі є реальністю для нашої держави.

Провідні положення та висновки роботи можуть бути використані для вдосконалення змісту програм з політології, конфліктології, теорії міжнародних відносин та воєнних дисциплін, у процесі підготовки підручників, посібників і довідкової літератури, у практичній діяльності викладачів закладів вищої освіти, у роботі співробітників аналітичних центрів та державних структур.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення, проміжні результати та висновки дисертаційної роботи доповідалися й обговорювалися на міжнародних, всеукраїнських наукових, науково-теоретичних конференціях, дискурсах, читаннях, круглих столах, зокрема на: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми взаємодії

громадянського суспільства і Збройних Сил України» (29 вересня 2015 р., м. Старобільськ); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Другий модерн і зміна характеру воєнних конфліктів» (19 квітня 2017 р., м. Старобільськ); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Війна на Донбасі в дзеркалі масової свідомості мешканців регіону» (29 березня 2018 р., м. Старобільськ); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціальні конфлікти в суспільствах другого модерну: різноманітність та інваріанти» (4 квітня 2019 р., м. Старобільськ); П'ятій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (3 квітня 2020 р., м. Одеса); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (1-2 травня 2020 р., м. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності» (8-9 травня 2020 р., м. Одеса).

Дисертація обговорювалася на методологічних семінарах кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ).

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження викладені автором у 34 публікаціях, зокрема в 1 індивідуальній монографії, у 18 статтях, надрукованих у фахових наукових виданнях із політичних наук, а також у 5 статтях у міжнародних та 6 в інших виданнях, у 4 тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Особливості феномена, що став об'єктом дисертаційного дослідження, зумовили архітектоніку й логіку роботи, яка складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків і списку літератури та використаних джерел. Загальний обсяг – 454 сторінки, із них основний текст – 399 сторінок, список літератури та використаних джерел – 53 сторінки (632 найменування).

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Дискурсивний простір теоретичного визначення феномена «збройне насилля».

Розкриття сутності поняття «збройне насилля» вимагає, без сумніву, аналізу такого базового поняття як «насилля». Зрозуміло, що насилля серед людей з'явилося набагато раніше держави та політичної системи як організації суспільства. Зазначимо, що насилля в середині одного виду характерне й для тваринного світу. Однак, за даними низки антропологів, саме в середовищі протолюдей зі своїми біологічними особливостями насилля багато важило в еволюції людства до сучасного типу. Уважаємо, що ці особливості мають велике значення й сьогодні, проте вже на більш масштабному рівні, позначаючись на існуванні та зміні політичних систем.

Узагальнивши результати наукових розвідок зоопсихологів, видатний натураліст К. Лоренц прийшов до висновку, що граціальний австралопітек, родоначальник сімейства гомінідів, був обмежений у природніх орудитях убивства й, відповідно, не мав надійного механізму інстинктивного гальмування агресії – саме того, що запобігає самознищенню у високорозвинених хижаків, наприклад, левів [276, с. 237]. Низка антропологів, продовжуючи це положення, зазначає, що в гомінідів популяціоцентричний інстинкт спочатку був слабким, а інтелект, що стрімко розвивався, взагалі остаточно його нівелював [351; 124].

У цих умовах стада *Homo habilis* (людина уміла), що, з одного боку, уже не мали природніх механізмів гальмування внутрішньовидової агресії, а з іншого – мали потужні інструменти для вбивства собі подібних, були фактично приречені та йшли шляхом самознищення. Щодо цього доктор філософських наук, головний науковий співробітник Інституту сходознавства

РАН А. Назаретян зазначав, що гострим іклам лева протистоїть міцна шкіра суперника (за винятком випадків, коли дорослі представники вбивають чуже потомство). Череп гомініда, навпаки, легко пробивається каменем, палицею або гострою кісткою [315, с. 1107]. Унаслідок лише деяким зі стад *Homo habilis* (можливо, єдиному) пощастило вижити, що поклало початок новому етапу еволюції людства.

Спираючись на результати досліджень в археології, етнографії, психології та нейрофізіології, низка вчених ці еволюційно важливі зміни пов'язує з клінічними зрушеннями в психіці ранніх гомінідів, у порівнянні з їхніми тваринними предками. Справді, за умови невідповідності інстинктивного гальмування штучними можливостями та знаряддями агресії баланс міг бути відновлений тільки завдяки позаприродним, соціально-психологічним регуляторам поведінки [315, с. 1107].

Зазначені протиприродні регулятори сформувались і закріпились у стадах протолюдей, де переважали психастеніки з порушенням генетично закріплених форм поведінки та надзвичайною пластичністю мозку [124; 600; 367; 316; 594]. Ці особливості почали формувати зачатки анімістичного мислення, а неприродньо розвинена уява сприяла становленню страхів щодо мертвого тіла та приписування йому властивостей живого. Померлий сородич ставав об'єктом найінтенсивніших фантазій і страхів, оскільки від нього очікували непередбачуваних, обов'язково, лихих дій. Зазначимо, що подібні уявлення, доповнені «компенсаторною некрофілією», простежуються й у сучасних тубільців [315, с. 1108; 596, с. 98]. Ще одним доведенням названої позиції є розповсюджені ритуали щодо мертвих (наприклад зв'язування ніг) та недоцільна, з біологічної точки зору, турбота стосовно хворих та поранених сородичів у стадах ранніх людей.

Аналізуючи наведені факти, А. Назаретян підсумовує, що невротичний страх перед мстивим мерцем був першим штучним обмежувачем внутрішньогрупових убивств. На його думку, некрофобія втримала ранніх гомінідів від самознищення й стала тим зерном, з якого з плином часу зросло

розгалужене дерево духовної культури людства. «Протиприродна легкість взаємних убивств, не компенсована відповідним інстинктивним гальмуванням, задала лейтмотив соціальної історії. Життєздатність гомінідів зокрема, звичайно, і неоантропів (*Homo sapiens*) багато в чому залежала від того, наскільки інструментальні можливості врівноважувались штучними механізмами стримування агресії», – писав учений [315, с. 1108].

З огляду на нашу проблему, а саме пошуку сутності збройного насилля, важливими є декілька таких висновків. По-перше, за названих причин людина не має інстинктивних запобіжників внутрішньовидового насилля. По суті, для нас є характерною легкість взаємних убивств, запобіжником тут виступає не інстинкт, а норми духовної культури. На нашу думку, зазначені культурні стопори не можуть бути абсолютними. Вони, на відміну від інстинктивних, спрацьовують не в усіх ситуаціях та стосовно не всіх індивідів. По-друге, інструментальні можливості насилля мають бути врівноважені відповідними штучними механізмами стримування агресії. А, отже, поява якісно нових знарядь убивства, за умови неналежного рівня духовної культури, неодноразово призводила до сплесків збройного насилля у світі.

Так, якщо заборона міжособистісного насилля з періоду дикості й до сьогодення закріплена в культурах практично усіх народів світу, то міжплемінне насилля допускалось. З кардинальною зміною суспільних взаємовідносин, пов'язаних з появою ранніх держав та, відповідно, перших політичних систем і культур, насилля почало використовуватись як знаряддя для реалізації волі на внутрішньодержавному та міждержавному рівнях. У подальшому, з ускладненням соціальної та політичної системи й появою та розвитком правової, знаряддя нав'язування волі стають більш різноманітними. Узагальнено їх можна звести до поняття «соціальне насилля». На нашу думку, задля розширення розуміння сутності насилля та виявлення значення збройного насилля, важливим є аналіз здобутків учених, які досліджували більш глибоке поняття соціального насилля [46, с. 95, 96].

Насилля як наукова категорія почала оформлюватись лише в другій половині XIX ст. Л. Гумплович, Є. Дюринг та К. Каутський уважали насилля першорядним чинником у всіх соціально-політичних явищах та процесах як минулого, так і сучасності. По суті, напрацювання названих авторів перетворили вчення про насилля на наукову теорію. Так, Л. Гумплович стверджує: «Історія не надає нам жодного прикладу, де б держава виникла не за допомогою акту насилля, а як-небудь інакше. Крім того, це завжди було насиллям одного племені над іншим. Воно полягає в тому, що держава сконструйована як панування сильного над слабким та визнає такий стан владарювання даними самою природою» [135, с. 373].

Продовжували та розвивали цю концепцію класики марксизму, зокрема Ф. Енгельс, а згодом і В. Ленін. [436, с. 92]. Сутність марксистського вчення полягала в боротьбі протилежностей. Так, розвиток природи, суспільства та пізнання відбувався, на думку представників цієї школи, як зіткнення різних полярностей. Додамо, що вже згадуваний нами К. Лоренц уважав агресію та насилля віковою захисною й адаптивною властивістю як тварин, так і людей [588]. На Заході розвиток указаних теоретичних позицій до другої половини XX ст. склав основу окремої наукової дисципліни під назвою «валеїнсологія», у межах якої насилля вивчається за соціологічним, психологічним, юридичним та міжнародним напрямками [153, с. 60].

У вітчизняній науці розкриття сутності та формування визначення терміну соціального насилля активізувалось ще в середині XX ст. Так, у міждисциплінарній роботі «Війна й армія» соціальне насилля визначалось як система економічних, політичних (військових включно), ідеологічних заходів примусу з боку одних класів, держав щодо інших [97, с. 52]. Подібний термін увійшов до філософської енциклопедії 1964 р. У ній соціальне насилля трактується як застосування певним класом (соціальною групою) різних, аж до збройного впливу, форм примусу щодо інших класів (соціальних груп) з метою отримання або збереження економічного та політичного панування, завоювання певних прав або привілеїв [442, с. 551].

Більш ґрунтовно цей термін описано в роботах В. Денисова. На його думку, «своє конкретне вираження соціальне насилля знаходить у застосуванні або загрозі застосування певною групою, класом, державою, суспільною системою різних форм, методів та засобів прямого або непрямого примусу й придушення (політичних, економічних, військових, юридичних тощо) щодо інших груп, класів, держав, громадських систем з метою захоплення та утримання політичної влади й економічного панування, отримання та збереження незалежності й суверенітету, різного роду прав та привілеїв, задоволення територіальних та інших претензій, обмеження інтересів протилежної сторони, нав'язування будь-кому своєї волі» [149, с. 6–7].

Німецько-американська дослідниця Х. Аренд указує на важливу деталь у сфері аналізованого феномену. А саме на те, що насилля за своєю природою є не більше ніж знаряддя; як усякий засіб, воно незмінно потребує наявності певної скеровувальної мети, що є одночасно і його виправданням [17]. Подібне розуміння, однак із зосередженням уваги на економічному факторі, простежується в роботах Ф. Енгельса. На думку автора, насилля є засобом, а метою, навпаки, є економічна вигода [243, с. 164; 361, с. 239].

Відомий етик А. Гусейнов називає вузьке й широке трактування насилля. Вузьке, поширене в повсякденному житті, розуміння насилля зводиться до фізичного та економічного тиску, і виявляється у тілесних ушкодженнях, убивствах, крадіжках, псуванні майна тощо. На думку автора, насилля, у широкому розумінні, є обмеження особистісного розвитку шляхом створення зовнішніх перешкод – фізичних, інституційних, інформаційних тощо [572].

Дослідник стверджує, що насилля руйнує суспільну комунікацію та її загально визнані підстави, що концентруються в традиціях, звичаях, праві та інших формах культури. Автор розуміє акт насилля як порушення договору, норми, правила, як односторонній вихід за усталені рамки комунікації. Індивід, який здійснює насилля щодо того, на кого спрямовані його дії, перетинає певну межу, яку вони раніше зобов'язались не порушувати.

А. Гусейнов вважає, що ліквідація людської комунікації у зв'язку із використанням насилля є тотальним процесом, у межах якого одні індивіди, групи людей або спільноти нав'язують себе, свою мету іншим заради підкорення їх собі. Водночас формується переконання, що перші є кращими за інших і мають право так учиняти [153, с. 60].

Відомий російський дослідник, член-кореспондент РАН А. Дмитрієв у своїй ґрунтовній роботі «Насилля як засіб вирішення конфліктів» на основі ретельного розгляду наявних підходів до розуміння сутності досліджуваного феномену констатує, що існує безліч понять насилля, які розробляються багатьма вченими – представниками психологічної теорії агресії, етики, кримінального права, теорії держави тощо. Під час системного вивчення цих понять окреслюються дві основні групи чинників з домінуючими або фізично-психологічними, або всеосяжними структурними характеристиками. Використання будь-якого з понять цих двох груп в аналізі процесів насилля видається недостатнім [153, с. 60–61].

У цьому контексті вчений додає, що «... психологи трактують насилля як безпричинну, безпричинну для них, імпульсивну, ірраціональну, непомірну агресію». Він також наголошує на тому, що «такі визначення, безсумнівно, є неповними та спірними: вони досить часто відмінні одне від одного, не охоплюють змісту поняття в усій його повноті. Вони скоріш ідентифікують конкретний вид насилля, що необхідно зрозуміти та визнати як факт». «Правознавці та політологи розуміють насилля переважно як державний вплив (що спирається на право й обмежений правом) та як дію, спрямовану на навмисне нанесення шкоди», – констатує дослідник [153, с. 61]. Також варто звернути увагу на таку думку А. Дмитрієва: «Зараз суспільствознавцями ведеться пошук третього поняття насилля, що стало б більш операційним і точним. Таким на сьогодні вважається поняття так званого системного насилля, що показує місце насилля в соціальній системі засобами соціологічної теорії» [153, с. 61].

Як аргумент для доведення процитованої думки дослідник стверджує: «Якщо йти шляхом, який окреслив основоположник структурно-функціонального напрямку Т. Парсонс, можна припустити, що носієм насилля є сама соціальна система. Продовжуючи цю думку, ми вважатимемо систему комунікацій соціальною системою (Н. Луман), яка доступна спостерігачеві лише через дію. Комунікація сама керує собою й за допомогою асиметризації відтворює себе. Тоді насилля можна розглядати як комунікацію дій або реакцію на дії. Інакше кажучи, насилля вбудоване в систему суспільства й само собою є не що інше, як система» [153, с. 61].

Автор висловлює цікаву й важливу, з погляду нашого дослідження, думку. «В економіці, науці, мистецтві, релігії комунікація здійснюється, як правило, без застосування насилля. У політичній підсистемі спостерігається дещо інша ситуація. Тут очевидна постійна загроза застосування насилля. Одночасно влада шукає шляхи своєї легітимації не через приведення в дію загрози насилля, а через комунікацію ... Отже, право замінює насилля аргументацією, економічна система – артикуляцією інтересів, культура – моральними нормами» [153, с. 61].

Очевидно, що в цих тезах окреслилось суттєве протиріччя. Так, насилля розуміється як комплексне явище, вбудоване в соціальну систему. Одночасно зазначається, що культура – правова, економічна – та певною мірою навіть політична система спрямовані на виключення насилля, його заміну іншими механізмами. На нашу думку, розв'язання зазначеного протиріччя полягає в класифікації та аналізі сутності конкретних видів широкого поняття «соціальне насилля».

Одну з найбільш розгорнутих класифікацій насилля, метою якої було охопити всі види, запропонував старший науковий співробітник інституту соціології РАН М. Мануїльський. На його думку, найбільш поширеною формою вияву насилля є агресивна поведінка – це насилля першого типу. Деякі автори пропонують розмежувати насилля та агресію. Однак М. Мануїльський стверджує, що агресивні дії/реакція індивіда, спрямовані на

примус іншого індивіда та нанесення йому шкоди (нехай і психологічної), є насиллям незалежно від мотивів [286, с. 61].

На думку автора, непрямим доведенням того факту, що насилля виступає специфічним модусом людського буття, є існування збройного насилля (насилля II). Це доводить значна кількість археологічних знахідок доісторичного періоду, зокрема останки людей й тварин зі слідами ран, що були нанесені зброєю [286, с. 61], тож результатами зброярської діяльності первісної людини були не тільки штучні пристосування, які допомагали в побуті, а й засоби нападу (піки, ножі, луки, стріли) і потім уже захисту (щити, примітивні обладунки). Отже, люди поступово стали застосовувати збройне насилля не лише задля виживання в умовах агресивного навколишнього середовища, а й для вирішення конфліктів усередині спільнот [286, с. 62].

М. Мануїльський пропонує досить сумнівну, на нашу думку, тезу про те, що збройне насилля не можна ототожнювати з воєнними діями, війною (насилля III). Автор аргументує свою думку тим, що цей вид відрізняється наявністю й застосуванням армії, озброєних сил, тобто спеціально навченої та організованої по-особливому групи людей, протистояння яких і становить зміст збройного конфлікту (війни). Дослідник додає, що, крім використання спеціальних технічних засобів, збройні сили діють за певними спеціалізованими правилами (статут, план воєнної кампанії). Підготовка та ведення війни неможлива без залучення матеріальних та організаційних ресурсів держави, тобто без розгалужених тилових служб. Нарешті, воєнні дії зазвичай підкріплені потужними ідеологічними кампаніями. Перераховані фактори, зазначає М. Мануїльський, відсутні в збройному насиллі, скажімо, у злочинах з використанням вогнепальної зброї [255, с. 62]. Нашу позицію щодо цього наведемо нижче, після розгляду всіх визначених автором видів соціального насилля.

Насиллям IV М. Мануїльський вважає одним з найбільш поширених та, одночасно, суперечливих, різновидів. До цієї групи автор відносить дії та установки, спрямовані на збереження, відтворення та захист соціальних

інститутів (держави, сім'ї, церкви, власності, права, моралі тощо). Учений наголошує, що йдеться не про інституціоналізоване насилля як альтернативу стихійним діям. Мається на увазі система норм, заборон та приписів, яка охороняє наявний порядок речей, а також спеціалізовані організації, функцією яких є забезпечення виконання відповідних вимог. Це правоохоронні органи, силові та проурядові громадські організації [286, с. 62].

Різновидом системопідтримуючого насилля автор вважає таке, що покликане відновити хиткий через різні обставини стан речей та зруйнувати паростки нового. Дослідник визначає для цього виду окрему нішу – насилля IVa. Так, як приклад ним називається Варфоломійська ніч, змови роялістів часів Великої французької революції, заколоти монархістів і Білий рух у післяжовтневий період у Росії [286, с. 63–64].

До наступного виду дослідник зараховує інноваційне насилля (насилля V). Це широкомасштабні соціально-економічні трансформації та програми модернізації, запроваджувані державою. Вони, як правило, супроводжуються примусовим переміщенням великих мас людей і людськими жертвами. Наприклад, індустріалізація та колективізація за радянських часів [286, с. 64].

Концентрованим видом М. Мануїльський називає соціально-політичне насилля (насилля VI). До нього, на думку вченого, належать: революція, тероризм, державний переворот, палацова змова тощо. Дослідник стверджує, що насилля розглядається натхненниками та ідеологами перетворень саме як тимчасове явище, потреба в якому відпаде після перемоги. Проте, на думку М. Мануїльського, питання щодо революційного насилля та виправданості його застосування суттєво пов'язане з політичною культурою основної частини населення країни [286, с. 64].

Деякі історично зумовлені культурні практики, які використовують насилля, дослідник включає до VII групи. Він пояснює, що йдеться про санкціоновані традиціями норми, звичаї насильницьких дій щодо інших

(кровна помста, людські жертвоприношення) або себе (самопожертва, самогубство, самоскалічення, евтаназія) [286, с. 65].

Наступним видом у класифікації М. Мануїльського є кримінальне насилля (насилля VIII). До нього дослідник також зараховує й боротьбу зі злочинністю. Проте зазначає, що її можна вважати різновидом насилля IV, тобто системопідтримуючим насиллям, водночас як кримінальне насилля є прямо протилежною практикою – формою відхиленої від норми поведінки [286, с. 65].

До окремої групи в аналізованій класифікації належить примус, заборони, обмеження, збитки як реакцію, відповідь на неправомірні дії іншого індивіда. Дослідник визначає цей вид насиллям-відплатою, або насиллям IX. По суті, це покарання, помста, відплата за незаконні дії. Дослідник зазначає, що сьогодні цей різновид утілений в основоположному принципі кримінального права – невідворотності покарання за злочинне діяння [286, с. 66].

До X групи, за М. Мануїльським, належить широкий клас явищ під назвою «символічне насилля». Вчений до нього відносить достатньо поширене та досить ґрунтовно розроблене психологічне насилля. На практиці цей вид виявляється у впливі на психіку людини шляхом залякування, погроз й навіть може заподіяти істотної шкоди здоров'ю. Також, до цього виду належить харизматичне панування, маніпулювання масовою свідомістю та інформаційні війни. Автор наголошує, що даний вид насилля використовується для морально-політичного забезпечення різних силових акцій. Однак, реалізують його інститути та структури, які стають більш неконтрольованими та набувають автономного існування [286, с. 66].

Останній вид в аналізованій класифікації – це установки та практики, які заперечують насилля (насилля 0). М. Мануїльський зазначає: «На нашу думку, необхідність виділення такого кластера продиктовано тим, що в численних дискурсах, які заперечують насилля, містяться важливі та цінні міркування про природу та форми побутування насилля. До даної групи

можна зарахувати ідею несупротиву злу насилля (Л. Толстой), принцип благоговіння перед життям (А. Швейцер), теорію й практику пацифізму, деякі інші вчення, які заперечують насилля» [286, с. 66].

Отже, на думку цитованого автора, агресія не має абсолютного характеру, не є обов'язковим пусковим механізмом насилля. Так, на практиці існують ситуації, коли агресія змінюється компліментарністю. Дослідник як найбільш відомий приклад називає Стокгольмський синдром (установлення емоційної близькості між терористами та заручниками, що в деяких випадках призводить до співпраці) [286, с. 68]. На наш погляд, до цього можна додати визначений та описаний професором І. Кононовим «луганський синдром», що має подібні механізми, однак виявляється більш масштабно [230].

Уважаємо, що така класифікація насилля важлива тому, що в ній була зроблена спроба виявити й описати всі його види. Сам автор зазначає, що деякі форми насилля частково перетинаються, наприклад, збройне з воєнним, соціально-політичне з кримінальним, насилля-відплата з системопідтримуючим, воєнне з культурно санкціонованим тощо. М. Мануїльський виражає надію, що за умови залучення більшої кількості критеріїв та чіткішого їх методологічного калібрування «дублювання» повинно зникнути [286, с. 68].

Однак, на нашу думку, розрізнення збройного та воєнного насилля не є обґрунтованим навіть з урахуванням наведеної автором аналізованої класифікації аргументів. Так, дослідник сам зазначає, що первісні люди поступово почали застосовувати збройне насилля не тільки для виживання в умовах ворожого навколишнього середовища, а й для розв'язання конфліктів усередині спільнот. Відомо, що у доісторичний період люди перебували в умовах родоплемінної організації, а члени цих спільнот навіть не відокремлювали й не усвідомлювали себе окремо від роду. Відповідно, за допомогою збройного насилля вирішувались конфлікти не всередині спільноти, а на зовнішньому, міжплемінному рівні, а це є не що інше, як перші примітивні війни.

Не є обґрунтованим розрізнення збройного та воєнного насилля й на підставі застосовності останнім армії – спеціально навченої та організованої по-особливому групи людей, протистояння яких М. Мануїльський і визначає як зміст збройного конфлікту (війни). Армія, як суспільний інститут, є невід’ємною частиною як політичної системи, так і механізму держави. Наголосимо, що в перших державних утвореннях стародавнього сходу основою пануючого прошарку стала саме військова інституція первісного ладу. В античних та ранньофеодальних державах, більшості імперій як Середньовічного, так і Нового часу загалом досить важко виокремити такий соціальний інститут, як армія, оскільки кожен повноправний член політичного союзу був дійсним військовим, а можливість посісти державну посаду залежала від військового рангу. Навіть сьогодні військовий обов’язок існує в багатьох країнах світу.

Загалом, якщо виключити зі збройного насилля воєнне, то ми зведемо його, по суті, до «злочинів з використанням вогнепальної зброї», для яких, до речі, в аналізованій класифікації відведено окрему нішу під номером VIII – «кримінальне насилля».

Для нас недоведеною залишилась аргументація, спрямована на зведення соціально-політичного насилля (насилля VI) лише до дій, спрямованих на зміну чи повалення політичного режиму. На наш погляд, до цієї групи, однозначно, слід додати системопідтримуюче (IV), інноваційне (V) та, можливо, навіть насилля-відплату (IX). Ми переконані, що названі види також є політичними діями, щоправда, державних інституцій. Окрім цього, суверенітет і державні інтереси реалізуються не лише на внутрішньому, а й на міжнародному рівнях. На цій основі до політичного насилля слід додати й воєнне.

Отже, на даному етапі нашої розвідки можемо однозначно констатувати те, що частиною широкого поняття «соціальне насилля» є також досить широке явище політичного насилля. Для нас цілком очевидно, що збройне насилля є політичним явищем, й саме на цій основі воно відмежовується від,

скажімо, кримінального. Тож перед нами стоїть завдання з'ясувати сутність політичного насилля і виявити його види.

Для пошуку сутності такого феномену, як політичне насилля, актуальними є результати розвідок Б. Капустіна, який поставив собі за мету дослідити всі наявні інтерпретації насилля та зробив висновок, що воно виконує одну з провідних ролей в політиці [301, с. 104]. Х. Аренд, навпаки, уважала що, за грецькою та римською традиціями, влада ототожнюється не з силою, а з правом і законом та була спрямована на нівелювання панування одного індивіда над іншим. Безпосередньо для греків політика асоціювалася зі свободою від тиранів. Отже, основою відносин панування та підпорядкування є зовсім не насилля [301, с. 104]. В. Межуєв висловлює кардинально протилежну позиції Х. Аренд думку про те, що в сучасній політичній науці склалась традиція розглядати політику або переважно як сферу насилля, або взагалі виводити її з насилля [301, с. 104].

Цілком зрозуміло, що марксизм також зосереджує увагу на ролі насилля в політичній сфері та вважає несправедливі економічні відносини його першопричиною [504, с. 385–494]. Розвиваючи ці ідеї, В. Ленін розширює роль зазначеного феномену та стверджує, що кожна держава є застосуванням насилля, різниця полягає лише в тому, застосовується це насилля проти експлуатованих чи проти експлуататорів. «Держава – це царина примусу. Було б божевіллям відкидати насилля, особливо в епоху диктатури пролетаріату», – пише В. Ленін [269, с. 58].

З подібного погляду розглядали насилля Л. Троцький та М. Вебер. Дослідники вважали, що на ньому ґрунтується будь-яка держава. Так, останній, у вказаному контексті писав, що держава «є відносинами панування людей над людьми, що спирається на легітимне ... насилля як засіб» [86, с. 645].

На нашу думку, позицію І. Ільїна слід уважати інтегральною щодо цих двох кардинально різних підходів до розуміння сутності політичного насилля. Дослідник, вивчаючи на початку ХХ ст. природу та особливості

політичного насилля в більшовицькій Росії, дійшов висновку, що санкція насилля стає єдиним підґрунтям держави, коли падає та зовсім зникає авторитет державної влади. В такій ситуації народом правлять через страх: державна влада домагається слухняності погрозами, насиллям і примусом. Однак за таких умов громадяни також не поважають більше свою державну владу, а, щоб уникнути насилля, лицемірно зображують слухняність, проте насправді, ненавидять поневолювача та шукають можливості помститись [188, с. 114].

З аналізу наведених позицій розуміння сутності політичного насилля стає очевидною строкатість підходів до цієї проблеми, що ускладнює формулювання терміна аналізованого явища. Наведемо декілька найбільш поширених дефініцій. Так, І. Ліпатов визначає політичне насилля як: «ідеологічно зумовлену та матеріально забезпечену дію класів, націй, соціальних груп та соціальних інститутів, що реалізує їхні цілі та спрямовану на застосування засобів примусу з метою завоювання, утримання, використання державної влади, досягнення політичного панування на міжнародній арені, управління соціальними процесами в класових інтересах» [271, с. 10].

На думку А. Кугая, політичне насилля – це придушення або примусове обмеження свободи волі соціального суб'єкта, що провокується діями соціальних сил, які намагаються отримати політичну владу, реалізують її та впроваджують певний соціально-політичний ідеал [249, с. 13].

Л. Левченко у своїй дефініції політичного насилля вважає головним примус. Так, на думку дослідника: «Політичне насилля – це примус, що використовується як засіб нав'язування волі суб'єкта з метою заволодіння владою, насамперед державною, її використання, розподілу, захисту» [266, с. 18].

А. Піджаков, а також й А. Дмитрієв та І. Залисін, акцентують увагу на фізичному аспекті та визначають політичне насилля, як фізичний примус, що використовується в якості засобу нав'язування волі з метою заволодіння

владою, найперше державною, її використання, розподілу, захисту [342, с. 54; 152, с. 21].

Підсумовуючи аналіз сутності та дефініцій політичного насилля, О. Балацька зазначає, що «... насилля є інструментом досягнення політичних цілей. І саме в цьому сенсі воно є універсальним і, певною мірою, затребуваним будь-якою владою» [50, с. 39]. На наш погляд, захоплення державної влади є основною метою, а боротьба за допомогою політичного насилля – засобом досягнення цієї мети.

З метою деталізації сутності політичного насилля та виявлення місця збройного насилля як його компонента, проаналізуємо наявні типології цього феномену. Так, один із найбільш відомих дослідників політичного насилля Д. Галтунг поділяє його на три великих типи: пряме, структурне та культурне. Пряме насилля має точного адресата та конкретно визначене джерело його походження. Структурне вбудовано в соціальну систему. «Людей не просто вбивають за допомогою прямого насилля, але також їх убиває соціальний лад», – зазначав Д. Галтунг. Основне завдання культурного – легітимація та легалізація перших двох типів насилля [104, с. 34–38].

Схожу класифікацію насилля описує у своїй роботі «Про насилля» С. Жижек, однак інакше називає його види, виокремлюючи суб'єктивне, об'єктивне й символічне політичне насилля. Вказані типи, на наш погляд, подібні до прямого, структурного та культурного виду насилля, які запропоновані Д. Галтунгом [174, с. 14].

Т. Гарр концентрує увагу на внутрішньополітичному рівні, його класифікація бере за основу державницький критерій. Вчений виділяє насилля, реалізоване державою та її компонентами, і насилля мас і класів. Насилля держави він зводить до використання сили для запобігання відхилень у поведінці громадян та підтримання внутрішнього спокою. Насилля мас та класів поділяється на:

– заворушення – відносно спонтанне, неорганізоване політичне насилля зі значною участю мас (страйки із застосуванням насилля, бунти, локалізовані повстання тощо);

– змови – добре організоване політичне насилля з обмеженим числом учасників (організовані політичні замаху, тероризм, партизанські війни невеликого масштабу, заколоти, повстання, перевороти);

– внутрішні війни – добре організоване політичне насилля з широкою участю мас, націлене на знищення режиму або руйнування держави та супроводжуване систематичним насиллям (зокрема широкомасштабний тероризм, партизанську війну та революцію) [564, с. 11].

Поширеною в науковій літературі є класифікація П. Вілкінсона. Дослідник типологізує насилля з огляду на масштаб та інтенсивність цілей і завдань. Відповідно до першого критерію автор поділяє цей феномен на:

– масове, куди належать бунти та вуличне насилля, збройне повстання й опір, революцію та контрреволюцію, державний або масовий терор і репресії, громадянські війни;

– політичне насилля невеликих груп. До цієї категорії увійшли ізольовані акти саботажу або атаки на власність, окремі спроби політичних убивств, війна політичних банд, політичний тероризм, партизанські рейди на території іноземних держав.

Відповідно до другого критерію політичне насилля було поділено на:

– внутрішньокомунальне (захист групових інтересів у конфлікті з ворожими етнічними та релігійними групами);

– протестне (вияв люті та протесту, і може використовуватися для того, щоб переконати уряд виправити недоліки);

– преторіанське (використовується для насильницьких змін в уряді);

– репресивне (має на меті придушення реальної або потенційної опозиції);

– супротивницьке (перешкоджає урядовій владі);

- терористичне (має на меті залякування жертв для досягнення політичних цілей);
- революційне та контрреволюційне (мета – або знищити конкретну політичну систему, або її захистити);
- війна (досягнення політичних цілей засобами воєнної перемоги над супротивником) [219, с. 304].

Низка сучасних авторів вважає, що типології П. Вілкінсона не вистачає чіткості в розмежуванні окремих видів політичного насилля. Так, за ознакою цілей не зрозумілі підстави розведення преторіанського та супротивницького, репресивного та контрреволюційного насилля [343].

З огляду на розширене розуміння сутності насилля, І. Ліпатов сформулював свою, досить поширену в науковій літературі, типологію. Дослідник класифікує насилля на основі багатьох критеріїв. Так, за суб'єктами він розрізняє державне й опозиційне насилля; за об'єктом – внутрішньодержавне й міждержавне; за засобами – збройне, правове, економічне, ідеологічне тощо; за програмними цілями – революційне й реакційне; за результатами – конструктивне й деструктивне [271, с. 12].

З аналізу вищенаведених типологій видно, що їх автори взяли в якості основи і схожі, і досить різні критерії. Ця ситуація призвела до того, що одні класифікації перетинаються, а інші взаємовиключають одна одну. З огляду на це низка сучасних дослідників (А. Піджаков, Ф. Решецький, Ш. Байрамов) в колективній роботі «Типологія політичного насилля» пропонують авторську розгорнуту типологію політичного насилля [343].

Узагальнивши різні класифікації, дослідники виокремлюють такі види: за сферою дії (внутрішньодержавне та міждержавне); щодо суб'єктів насилля до державної влади (державне та недержавне); за ступенем організованості (стихийне та структуроване); за кількістю учасників (індивідуальне, колективне, масове); за джерелом ініціативи (оборонне та агресивне); за масштабом (одиничне й масове); за інтенсивністю (високе, середнє й низьке); за соціальною характеристикою суб'єкта насилля (соціально-класове, етнічне,

релігійне); за спрямованістю та глибиною соціальних наслідків (реформістське, радикальне, консервативне); за способами дії на об'єкт (демонстративне й інструментальне); за використовуваними засобами (збройне та незброєне).

У згаданій науковій роботі певну увагу приділено досить цікавому феномену та виду політичного насилля – мілітаризму. Так, у розвідці вказується: «Справедливо вважається, що в основі будь-якої державної політики (в минулому та сьогоденні) лежить значний феномен такого виду політичного насилля, як мілітаризм, який може розвиватися в умовах миру та досягти свого апогею в період війни. ... Можна припустити, що ми маємо справу з особливим видом державного політичного насилля кримінального характеру під назвою мілітаризм. Даний вид політичного насилля різноманітний як в історичному, так і в соціальному й військовому аспектах»

Окрім того, в аналізованій роботі визначаються основні форми політичного насилля, до яких належить бунт, зіткнення політичних угруповань, повстання, громадянську війну, партизанську війну, переворот, тероризм, репресії. Автори наголошують, що види та форми політичного насилля тісно між собою пов'язані, можуть переходити один в одного та здійснювати потужний взаємовплив [343].

Досить чіткою є авторська типологія політичного насилля Б. Мартиненко. На думку дослідника, від конструкту політичного насилля відходить три гілки: міждержавне, державне, недержавне. Учений зазначає, що міждержавне насилля не поділяється на підвиди. А в державному насиллі можна виділити тип внутрішньодержавного, що має такі види: пряме та структурне; індивідуальне структуроване та колективне структуроване; конструктивне та деструктивне; раціональне та ірраціональне насилля.

«З недержавного насилля виділяється тип опозиційного насилля, що поділяється на такі види: організоване та стихійне; конструктивне та деструктивне; раціональне та ірраціональне. Раціональний вид опозиційного насилля поділяється на мирне, збройне, етнічне, релігійне. З ірраціонального

виду опозиційного насилля виділяється реакційне насилля, що поділяється на масове, контрреволюційне, одиничне. Одиничне насилля класифікується на неструктуроване та індивідуальне насилля. Як одиничне, так і контрреволюційне, а також масове насилля можуть бути класифіковані на збройне, етнічне, релігійне. Крім того, з контрреволюційного насилля виділяються колективне та колективне неструктуроване насилля», – пише Б. Мартинко. Автор також додає, що з внутрішньодержавним та недержавним типами насилля тісно пов'язані та переплетені форми здійснення насилля, до яких належать: збройне, правове, економічне, ідеологічне, релігійне, терористичне, реформістське, радикальне, консервативне, демонстративне, інструментальне, агресивне, оборонне, навмисне, ненавмисне, преторіанське, репресивне, високоінтенсивне, середньоінтенсивне, низькоінтенсивне [290, с. 57].

Існують класифікації, в яких провідним критерієм розподілу політичного насилля на види є форма його реалізації. Так, Р. Файзрахманов розрізняє збройне та незброєне насилля. До незброєного, на думку дослідника, належать страйки, демонстрації, мітинги (з боку громадян конкретної держави) і такі насильницькі дії, як обмеження та заборона діяльності громадських об'єднань і рухів, уведення надзвичайного стану тощо (з боку держави) [433, с. 19–20].

Подібною до названої є класифікація української дослідниці А. Бобрової. Вона поділяє політичне насилля на дві основні категорії – традиційне й нетрадиційне. На думку авторки, у традиційному використовується фізичний примус, щоправда, до нього вона зараховує лише тероризм та локальні етнічні війни. Нетрадиційне – зводиться до символічного, інформаційного, психологічного насилля, а також консцієнтальної війни, що реалізується без використання фізичного примусу [65, с. 12].

На нашу думку, класифікація політичного насилля за критерієм застосування зброї є цілком виправданою. Наведений вище аналіз сутності

політичного насилля демонструє, що дослідники визначають масштаби цього явища кардинально по-різному. Певні автори вочевидь перебільшують його роль у функціонуванні суспільства, розглядаючи політику або переважно як сферу насилля, або взагалі цілком виводячи її з насилля [301, с. 104].

Натомість, згідно з договірною теорією, яка є основою багатьох сучасних концепцій та навіть державних доктрин, внутрішнє політичне насилля виступає, по суті, усвідомленим самообмеженням членів державноорганізованої громади. Справді, перебуваючи в певній державі, ми не відчуваємо повсякчасного й тотального насилля над собою. Очевидно, що даний феномен суттєво залежить від форми політичного режиму. Однак ми стверджуємо, що навіть в недемократичних країнах населення не відчуває постійного тотального насилля над собою. Згідно теорії Д. Істона, що стала класичною, на вході в політичну систему існує як імпульс-вимога, так і імпульс-підтримка, без якого вона також функціонувати не може. До цього слід додати, що громадяни поводяться правомірно внаслідок усвідомленого вибору, конформізму й лише частина – через страх бути покараним [38, с. 15, 16].

Загалом, ми не маємо на меті вдаватися до полеміки, яка триває вже понад сто років, щодо ролі насилля в суспільстві. Однак акцентуємо на одній дуже важливій у розрізі нашого дослідження деталі. Попри дискусійність феномену соціального та політичного насилля ні в кого не виникає сумнівів, що збройне насилля є справді насиллям. Незаперечним є також те, що збройне насилля суттєво впливає і на функціонування, і на зміну політичних систем. Відповідно, збройне насилля слід характеризувати як граничну, найбільш жорстку, форму політичного насилля. Проте ми висловлюємо гіпотезу, що багато видів соціального, економічного, психологічного, незброєного політичного насилля спрямовані на недопущення збройного насилля, на вирішення порушених проблем без його застосування. Згідно з цією логікою, збройне насилля – виступає своєрідним антиподом до всіх інших його форм.

Теоретична розробленість такого феномену, як збройне насилля, в науковій літературі вкрай обмежена. Серед робіт, які присвячені не окремим видам, а безпосередньо пошуку сутності досліджуваного явища, слід виокремити лише напрацювання Р. Файзрахманова. Цей дослідник розглядає насилля з погляду правової науки, однак деякі положення є важливими й для нашої роботи. Так, автор вважає, що основною формою політичних конфліктів є збройне насилля. Він розуміє його як особливий засіб та метод соціальної боротьби, граничний, найбільш жорсткий, спосіб примусу іншої сторони шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування. Цей вид насилля виступає специфічною формою примусу з використанням спеціальних матеріальних пристроїв і засобів, які застосовуються для фізичного знищення живої сили супротивника, його техніки, озброєння та відповідних об'єктів [434, с. 57].

«Збройне насилля однозначно оцінюється як гранична форма та засіб політичного насилля, що являє собою вище втілення соціального насилля. Виявляється воно в політичній сфері, основним змістом якої було, є й залишається захоплення, утримання та використання політичної влади, досягнення політичного панування, регулювання та всебічний вплив на економічні, соціальні, духовні та інші явища й процеси», – зазначає Р. Файзрахманов [434, с. 57].

Дослідник зазначає, що в більшості випадків згадки про насилля в найдавніших писемних джерелах якимось пов'язується з волею та діями можновладців. Так, автор пише: «Використання насилля в різних його проявах є прерогатива того, хто займає панівне становище в суспільстві, кому належить влада, право та можливість управляти іншими. Тобто вже з моменту свого зародження воно набуло й носило, вочевидь, виражений політичний характер і, як правило, підкріплювалося відповідним правовим обґрунтуванням та виправданням» [431, с. 132]. Наведені тези вважаємо досить важливими, оскільки на цій основі ми конкретизуємо аналізований

феномен та відмежовуємо його від інших видів насилля, зокрема, кримінального.

Також важливою вважаємо тезу автора про те, що насилля взагалі та збройне зокрема є явищем історичним. Досліджуваний нами феномен проявляється в адекватних сучасності формах, які з часом продовжують зазнавати модифікацій [432, с. 147]. Отже, з огляду на вищезазначене, цілком стає зрозуміло, що на вибір конкретних видів та форм збройного насилля впливають поставлені на меті цілі та завдання, характерні внутрішньодержавні або міжнародні умови, співвідношення сил та засобів; економічні, соціальні, демографічні, військові та інші чинники [434, с. 57].

Р. Файзрахманов, як правознавець, описує внутрішню структуру збройного насилля за аналогією з правовідносинами, власне, як механізм взаємодії певних елементів. Це сукупність суб'єктів (осіб, груп, об'єднань та інших соціально-політичних інститутів); об'єкт насилля; установлений порядок (процедури) дій щодо застосування насилля; конституційно-правові та концептуальні (доктринальні) підстави застосування збройного насилля [434, с. 57]. Автор додає, що, з одного боку, даний механізм є важливим структурним компонентом політичної системи суспільства. З іншого – сам є чітко визначеною системою взаємодії певних елементів [434, с. 19–22].

Метою збройного насилля дослідник називає уявний суб'єктом кінцевий результат своїх дій з примусу протилежної сторони діяти відповідно до своїх соціально-політичних інтересів. Зрозуміло, що мета збройного насилля має прямий та безпосередній зв'язок з причинами, які провокують політичний конфлікт та застосування зброї для його вирішення.

Р. Файзрахманов пише: «З урахуванням того, що насилля однозначно передбачає участь у ньому як мінімум двох сторін, то відбувається це так, що одна з них ініціює застосування збройного насилля, а інша вживає у зв'язку з цим відповідних заходів. Тобто цілі, переслідувані ними, об'єктивно стають протилежними, а використовувані при цьому засоби та методи можуть бути

аналогічними. Отже, сторона, що ініціює насилля, однозначно виступає в якості його суб'єкта, а контрсторона, що піддається цьому насильству, може бути визнана його об'єктом» [434, с. 58].

У такому контексті змушені не погодитись із наведеним положеннями. Так, з позиції юридичної науки, якщо вважати збройне насилля певним видом правовідносин, обидві сторони виступатимуть як суб'єкти. Об'єктом, у свою чергу, буде виступати те, з приводу чого виникає конфлікт – територія, надра, геополітичний статус, етнічні або релігійні протиріччя тощо. З погляду політології, суб'єктом політики є свідомий, дієвий учасник політичного процесу. Значною мірою громадяни, їх об'єднання, уряди та навіть держава загалом можуть виступати об'єктом політики за умови неусвідомленої участі в ній, будучи жертвою маніпуляцій, обману та самообману. Однак навіть з урахуванням сьогоденної специфіки ведення війн, де жертва певний час не розуміє, що проти неї здійснюється агресія, рано чи пізно усвідомлення ситуації все одно відбувається. Отже, підбиваючи підсумки зазначеного, резюмуємо, що всі сторони конфлікту ми вважатимемо суб'єктами збройного насилля, а об'єктами виступатимуть вищеперераховані елементи.

До суб'єктів збройного насилля, на думку Р. Файзрахманова, належать: індивіди, великі та малі соціальні спільноти (соціальні групи, класи, нації, конфесії); політичні інститути (держави, міжнародні організації, політичні партії тощо). Автор додає, що, відповідно до статусу, ці суб'єкти можуть бути інституційними (формальними), до яких належать посадові особи, державні органи, а також неінституційними (неформальними) – громадські діячі, масові громадські організації, рухи тощо, зокрема й злочинні формування. Залежно від місця та ролі в ухваленні воєнно-політичних рішень, він виділяє суб'єктів, які вирішують, до числа яких належать глави держав та урядів, парламентів, військові відомства (міністерство оборони, генеральний штаб, об'єднане командування тощо); дорадчих (ради

національної безпеки, консультанти, радники, групи тиску та лобі); здатних забезпечити (наукові та інформаційні центри та організації тощо) [434, с. 58].

На думку дослідника, безпосередні учасники збройних формувань не є суб'єктами збройного насилля, оскільки вони формуються та організовуються так званими основними суб'єктами тієї чи іншої політичної дії та виступають у їхніх руках як засіб збройного насилля, а не як суб'єкт [434, с. 58].

До засобів збройного насилля Р. Файзрахманов зараховує спеціально створені суб'єктом насилля збройні формування, а також усе озброєння, яке знаходиться в нього – зброя, бойова техніка та спеціальне обладнання. Автор поділяє їх на дві групи: державні, або формально-офіційні, та недержавні, або неофіційні. Перших можна вважати законними та легітимними. Друга група – незаконні, нелегітимні, оскільки формально вони не мають зв'язку з державою, її волею, вираженою в законах [434, с. 58–59]. Слід додати, що постійна потенційна можливість застосування збройного насилля провокує необхідність створення та функціонування належних сил та засобів, сукупність яких утворює військову організацію держави та суспільства. На думку цитованого автора, основу та ядро цієї організації становлять збройні сили, які виступають, з одного боку, дієздатним суб'єктом збройного насилля, з іншого – його домінуючим засобом [432, с. 149].

Методами збройного насилля дослідник вважає основні прийоми та способи застосування вищезазначених засобів. Він поділяє ці методи на два види:

- безпосереднє збройне насилля як відкрите й пряме застосування засобів збройної боротьби;
- опосередковане збройне насилля, яке не передбачає відкритого та прямого впливу.

Тобто в другому випадку маємо справу із загрозою застосування насилля. Сюди належить приведення збройних сил держави в повну бойову готовність, проведення великих військових навчань та маневрів, створення в

безпосередній близькості з державним кордоном контр суб'єкта військових баз або зосередження великих військових формувань, безпосередня присутність певного військового контингенту на території іноземної держави, проведення розвідувальних та подібних операцій і заходів [434, с. 59].

Аналіз внутрішньої структури та сутності збройного насилля дозволяє сформулювати визначення цього феномену. У зазначеному контексті ми цілком погоджуємось із запропонованою Р. Файзрахманіновим дефініцією. Дослідник визначає збройне насилля як особливий засіб та метод соціально-політичного протиборства, граничний, найбільш жорсткий, ступінь примусу супротивної сторони та підпорядкування її своїй волі шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування [432, с. 149].

Уважаємо за потрібне навести ще декілька тез Р. Файзрахманова, які він вивів із загального змісту свого визначення. «Збройне насилля акумулює в собі здатність держави як основного соціально-політичного інституту і її можливість ставити перед суспільством складні завдання й вирішувати найбільш важливі. Першочерговими серед них стають ті, що пов'язані із забезпеченням державного суверенітету й національної безпеки» [432, с. 149]. «... Простежується прямий та безпосередній зв'язок між державним суверенітетом та збройним насиллям. Допустимість останнього й (або) нездатність держави подолати негативні наслідки, викликані його застосуванням, свідчать про недостатню самостійність, незалежність державної влади» [435, с. 50]. На наш погляд, ці положення дозволяють класифікувати аналізований феномен. Як відомо, державний суверенітет, без якого не може функціонувати жодна політична система, поділяється на внутрішній і зовнішній. А отже, ми пропонуємо збройне насилля поділити на два великі види – внутрішнє та зовнішнє.

Щодо типологізації зазначених видів на більш конкретні цілком логічно використати вже наявні системи класифікацій, виключивши з них ті, що реалізуються без застосування зброї. Щодо внутрішньодержавного насилля

доречним буде назвати досить детальну типологію, запропоновану А. Дмитрієвим та В. Залисіним [152, с. 41–57]:

- бунт, у нашому випадку із застосуванням зброї;
- повстання, що має, на відміну від бунту, організований, більш масовий та відкритий характер;
- політичні зіткнення, до яких, на наш погляд, може належати й збройний заколот;
- державний переворот, а також путч, якщо акція організована та реалізована військовими;
- громадянська війна, як одна з найбільш масштабних форм внутрішньодержавного насилля, що має високоінтенсивний, тотальний та, як правило, довготривалий характер;
- партизанська війна, що ведеться, на відміну від громадянської війни, невеликими загонами;
- тероризм;
- репресії та терор як одностороннє насилля з боку держави.

Уважаємо, з цієї класифікації слід вилучити тероризм. По-перше, він найчастіше виявляється на міжнародному рівні. По-друге, усередині держави терористичні акції можна розглядати як форми реалізації інших, зазначених вище видів внутрішнього збройного насилля. Дискусійною проблемою є також виокремлення партизанської війни в самостійну категорію. Так, С. Вовк, спираючись на досвід попередників, розглядає партизанську боротьбу як форму громадянської війни [92, с. 73–74]. Уважаємо, що партизанський рух може бути елементом як громадянської, так і звичайної війни, що розглядається нами як вид зовнішнього збройного насилля. Водночас до наведеної класифікації слід додати революцію як масштабну та впливову на політичну систему форму внутрішньодержавного збройного насилля.

До зовнішнього, міжнародного, збройного насилля, на нашу думку, належить:

- війна в різних проявах та видах;
- воєнний конфлікт;
- агресія;
- міжнародний тероризм;
- геноцид як найбільш масштабну форму одностороннього збройного насилля проти національних, етнічних, расових або релігійних груп [42, с. 47].

Отже, насилля є характерним для людського середовища. Стимування від нього відбувається не на інстинктивному рівні, а за допомогою соціокультурних факторів, які не є абсолютними. Усі прояви цього феномену в суспільстві концентруються в явищі соціального насилля, з якого, на основі причетності до державної влади, виводиться поняття політичного насилля. Межі розуміння як соціального, так і політичного насилля є наразі досить дискусійними. У науковій літературі виявляються підходи, які як абсолютизують насилля, так і звужують вплив зазначеного явища до мінімуму. На наш погляд, найважливішим критерієм для класифікації насилля є використання в цьому процесі зброї. Ми стверджуємо, що немає жодних сумнівів, що збройне насилля є насиллям.

1.2 Наукова інтерпретація видів внутрішнього збройного насилля.

Характеристика видів внутрішньополітичного збройного насилля та формулювання їх дефініцій є досить складною науковою проблемою. Так, якщо окремі терміни визначаються різними вченими приблизно однаково, то пошук сутності таких явищ, як громадянська війна чи революція, ведеться й сьогодні. Додамо, що межі між багатьма типами аналізованого феномену є нечітко окресленими, переходять один в одного, а окремі автори взагалі визначають деякі види як форми прояву інших. Окрім того, ми обов'язково маємо вирішити одну важливу теоретичну проблему. Так, у сучасних

класифікаціях внутрішнього насилля дослідники виокремлюють види, що передбачають боротьбу частини населення (більшої або меншої) з представниками державних структур – це бунти, повстання, громадянські війни тощо. Постає слушне питання: чи існують види внутрішнього збройного насилля, що застосовується органами влади для підтримки функціонування політичної системи?

У вирішенні поставленої проблеми слід повернутись до сутнісних ознак феномену збройного насилля. Збройне насилля – це різновид політичного насилля, отже, з нього слід вилучити всі форми застосування зброї, спрямованні на підтримку режиму законності та правопорядку. Проте наголосимо, що межа між забезпеченням громадського спокою та усуненням політичних опонентів за допомогою силових структур є часто досить розмитою. Окрім того, усі види внутрішнього збройного насилля, з юридичного погляду, є протиправними діяннями [32, с. 410].

Однак проблема в іншому. Ще раз наголосимо, що види збройного насилля, спрямовані на вплив чи зміну державної влади, дістануть свої визначення та будуть проаналізовані нижче. Питання в тому, чи існують його форми, що застосовуються з ініціативи державних органів? На наш погляд, тут простежується чітка залежність від політичного режиму. Звертаємо увагу, що в демократичних державах застосування саме збройного насилля з ініціативи владних структур виключено через різноманітні механізми громадського контролю. За умови недемократичного режиму збройне насилля широко використовується владою, є невід'ємним елементом функціонування політичної системи та має назву репресії і терор [528, с. 52]. Щодо дефініції зазначимо, що міжнародні фахівці визначають репресії як застосування збройних сил урядовими або формально організованими структурами проти неорганізованих цивільних осіб [502, с. 126]. На відміну від репресій, терор має масовий та демонстративний характер [300, с. 142].

Різновидом внутрішньополітичного збройного насилля, що не викликає широкої дискусії та особливих проблем з визначенням дефініції, можна

вважати бунт. В енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона бунтом називається насильницьке посягання на владу та існуючий порядок правління [430, с. 84]. Ми вважаємо такий термін досить не повним, оскільки в ньому не окреслені основні характеристики, що відрізняють бунт від інших видів внутрішньополітичного збройного насилля. Більш конкретно визначення знаходимо в словниках В. Даля, С. Ожегова та сучасному Політологічному енциклопедичному словнику [142, с. 134; 347, с. 62]. Аналізуючи наведені в названих виданнях терміни, з'ясуємо, що основними характерними рисами бунту є стихійність, неорганізованість та відкритість. О. Балацька у своїй монографії додає, що бунт, окрім вищезазначеного, має демонстративний характер та не має чіткої мети [50, с. 29].

Отже, на основі всіх характеристик бунтом можна вважати насильницьке посягання на владу та існуючий порядок правління; бунт має стихійний, неорганізований, відкритий та демонстративний характер, реалізується більшістю населення або певною соціальною групою та спрямований проти чинної влади, її конкретних представників або їхніх рішень.

Не викликає гострих дискусій в академічному середовищі й визначення такого феномену, як повстання. Суттєвою характеристикою, за якою цей вид збройного насилля відрізняється від бунту, є організованість. Повстання, як і бунт, має масовий, відкритий характер, та, на відміну від бунту, є ідеологічно орієнтованим, з певним рівнем організованості та навіть наявністю структур, які його забезпечують. Окрім того, повстання характеризується розрізненістю інтересів учасників, інтенсивністю та більшою тривалістю. Цілі повстання, як правило, політичні – це зміна владної еліти або політичного режиму; а причинами досить часто стають економічні та соціальні проблеми. У межах повстання цілі, як правило, мають задекларований характер, вони кристалізуються в гаслах, які виправдовують застосоване збройне насилля. Слід зазначити, що як бунт може перерости в

повстання, так і повстання може перейти в громадянську війну або революцію [347, с. 62; 50, с. 29].

Резюмуючи зазначені вище характеристики, уявляється можливим сформулювати таке визначення. Повстання – це організоване, масове, відкрите, ідеологічно обґрунтоване збройне насилля, яке характеризується розрізненістю інтересів учасників, інтенсивністю та тривалістю і метою якого є або зміна владної еліти, або політичного режиму, а відтак, і структури політичної системи.

До організованої форми збройного насилля слід зарахувати й збройний заколот. Щоправда, заколот, хоч і характеризується відкритістю, але під час його реалізації відсутня масовість, тобто широка підтримка населення, а також глибока продуманість та чітка й об'ємна програма діяльності. По суті, збройний заколот – це спланований та підготовлений збройний виступ вузького кола осіб з метою захоплення влади або примушення владних структур до виконання прагнень заколотників [12]. Наголосимо, що однією з основних характеристик збройного заколоту є відсутність масовості. К. Щемелинін на цій основі розрізняє збройний заколот та громадянську війну. «Збройний заколот – це конфлікт, у якому проти центральної влади повстає не більше 10 % населення країни. Відповідно, громадянська війна – це таке протистояння, за якого проти центральної влади повстає більше 10 % населення», – зазначає дослідник [501, с. 894].

Поняття державного перевороту найбільш повно розкрито в монографії О. Меженської та С. Вовк «Державний переворот: насильницький спосіб переформатування влади» [300]. У роботі автори виділяють найбільш точні, на їх думку, визначення цього феномену, зокрема О. Галустяна, П. Штомпки, П. Шляхтуна та А. Дацюка. Так, О. Галустян у вузькому значенні розуміє державний переворот як «насильницьку (неконституційну) зміну (захоплення) влади в державі»; у широкому – «усунення від влади можновладців шляхом фізичного знищення або ізоляція від важелів влади із заміною на уподібних, представників або на представників інтересів сил, які

здійснюють державний переворот» [105, с. 19–25]. П. Штомпка вважає, що «державний переворот – це раптова незаконна зміна влади, уряду або персоналу політичних інститутів без будь-яких змін політичного режиму, економічної організації або культурної системи» [497, с. 371–372].

Відомий український дослідник П. Шляхтун під державним переворотом розуміє насильницьке або здійснене неконституційним шляхом захоплення державної влади [495, с. 119]. Найбільш змістовне визначення сформулював А. Дацюк, який вважає, що державний переворот – це насильницьке, незаконне захоплення державної влади однією з політичних сил шляхом повалення правлячого режиму, яке організовується й здійснюється під керівництвом відносно невеликої групи змовників, до складу яких можуть увійти як політичні діячі, державні службовці, так і військові. Це своєрідна форма боротьби за владу в конфлікті між суб'єктами політичних відносин [168, с. 537].

У цій монографії ще наведене визначення з «Політологічного енциклопедичного словника» за редакцією Ю. Шемшученка, В. Бабкіна та В. Горбатенка, який уже згадувався в нашій роботі. У ньому державний переворот визначається як зміна політичного режиму, що відбувається із застосуванням насилля; та захоплення влади однією з політичних сил у процесі політичної боротьби, яка виходить за межі легітимності. Державний переворот не призводить до докорінних змін економічного базису, системи матеріальних цінностей, а лише до зміни суб'єкта політичної влади [347, с. 148–149].

На основі аналізу зазначених вище термінів О. Меженська та С. Вовк формулюють власне визначення державного перевороту. Автори пропонують визначити державний переворот «як нелегітимну форму зміни чинної влади чи / та політичного режиму в державі, яка здійснюється із застосуванням силових методів або з погрозою застосування насилля незначною та добре організованою групою осіб в інтересах соціально значущого сегмента політики». Слід додати, що під соціально значущим сегментом політики

дослідниці розуміють «...тих головних політичних акторів, які мають безпосереднє відношення до політики, до влади та здатні впливати на політичні рішення й мають у цьому певний інтерес (окремі особистості, політичні групи, партії, представники фінансових корпорацій, олігархічних кланів, верхівка силових структур)» [300, с. 47–48].

Зважаючи на наведений вище аналіз термінів державного перевороту, неважко помітити, що ключовою характеристикою цього явища є недокорінний характер політичних змін, тобто під час державного перевороту відбувається зміна лише владної еліти, а не перебудова основних характеристик політичної, соціальної, економічної системи чи культурних цінностей. Окрім того, державний переворот, як і збройний заколот, не має масового характеру, реалізується невеликою групою людей.

Низка сучасних авторів, зокрема О. Афонін, Т. Абдулмуталінова та М. Ібрагімов, загалом погоджуються з формулюванням державного перевороту як збройних дій, що сприяють переходу державної влади до інших політичних сил, які не переслідують мети докорінних соціально-економічних та політичних змін у всьому суспільстві. Водночас ці дослідники виділяють ще одне дотичне поняття «соціально-класового перевороту» та визначають його як збройні дії, у результаті яких державна влада переходить до протилежного за своїми політико-ідеологічними переконаннями класу (соціальної групи), що тягне за собою докорінні зміни в усіх сферах життя суспільства [1, с. 10]. Так, О. Афонін вважає, що найбільш радикальною формою класового внутрішньополітичного конфлікту є переворот, який поділяється на «соціально-класовий переворот» та «державний переворот» із зазначеними вище сутнісними характеристиками [27, с. 91].

На наш погляд, виокремлення поняття соціально-класового перевороту є досить дискусійною проблемою. Слід урахувати те, що його формулювання суттєво перетинається з таким видом збройного насилля, як революція,

сутнісні характеристики та підходи до визначення дефініції якого буде розглянуто нижче.

Різновидом державного перевороту є військовий переворот. У довідковій літературі він визначається як озброєний виступ частини військовослужбовців проти політичної влади, керівництва державою [414, с. 117]. О. Глазунов на основі вивчення цього явища в країнах Латинської Америки, Азії та Африки, тобто тих регіонів, де військові перевороти трапляються найчастіше, сформулював таке тлумачення: «військовий переворот – це форма насильницької зміни державної влади, у результаті якої остання переходить до представників збройних сил». Окрім того, дослідник визначив політичні фактори, які зумовлюють військовий переворот, а саме: криза влади, невдоволення армії, наявність історичних традицій, корпоративний дух та традиції офіцерського корпусу [117, с. 84–114].

В академічному середовищі існують думки щодо позитивних ознак військового перевороту, який певними дослідниками сприймається як установлення порядку, розв'язання політичної чи соціальної кризи в країні. Так, М. Требін під військовим переворотом розуміє спробу армії вирішити проблеми суспільства, узявши на себе відповідальність за справи в державі [421, с. 141–153]. Е. Люттвак характеризує це явище як збройний виступ військовослужбовців проти законної влади та уряду, спрямований на повалення цивільного режиму, і здійснюється з метою встановлення влади військ чи хунти, які виступають проти безладдя та хаосу в державі, припинити які не здатна чинна влада [279, с. 283–299].

Цієї думки дотримуються й О. Меженська та С. Вовк. На основі аналізу наявних визначень та специфічних ознак дослідниці формулюють таке визначення військового перевороту: «... це неконституційний, насильницький спосіб зміни державної влади, що призводить до повалення влади цивільних осіб та встановлення диктатури військових як засобу вирішення певних (нагальних) суспільно-політичних проблем або інтересів соціально значущого сегмента політики» [300, с. 50].

Більшість дослідників схиляється до того, що втручання армії в політичний процес і, як наслідок, військовий переворот, – це глухий кут, безвихідне становище, коли протиборчі політичні сили мають однакову підтримку та вплив, а відтак, унеможлиблюється розв'язання кризи в державі. [417, с. 189–194]. Яскравим прикладом є Латинська Америка. У конструкції політичних систем більшості країн цього регіону закладено протиріччя між виконавчою та законодавчою владою. Так, якщо за рахунок традицій та політичної культури загалом, у США подібна система функціонує досить стабільно, то в країнах Латинської Америки призводить до періодично повторюваної патової ситуації між Президентом та Парламентом і, як наслідок, до численних військових переворотів [377, с. 82].

Деякі дослідники, зокрема О. Балацька, об'єднує поняття військового перевороту й путчу в один термін, визначаючи, що державний переворот, здійснений за ініціативи військової еліти, є путчем [50, с. 82]. Однак О. Меженська та С. Вовк розмежовують ці явища. Вони зазначають, що «державний переворот, який проявляється у формі збройного авантюристського виступу невеликої групи змовників-інакодумців зі складу військових, трактується науковцями як путч». І дають власне трактування терміна, розуміючи під путчем відкрити, пряму відмову частини армії під керівництвом офіцерів або військової верхівки, яка знаходиться в підпорядкуванні діючої влади, підкорятися та захищати інтереси останньої, яка має на меті змінити владну верхівку на ту, яка б захищала їхні інтереси. «Путч» означає насильницьке повалення уряду армією (або її частиною) або групою офіцерів» [300, с. 50–51].

Наведений вище термін є досить розгорнутим та ілюстративним, однак у ньому не врахована досить важлива деталь. Путч – це раптова, неконституційна, нелегальна зміна правлячої політичної сили за допомогою військових чи контрольно-репресивних органів. Ці структури виступають або безпосереднім інструментом захоплення влади, або засобом психологічного тиску невеликої групи змовників на суспільство, керівну еліту та інститут

влади [414, с. 131]. Суттєвою характеристикою тут є те, що не лише військові можуть виступати ініціаторами, організаторами та реалізаторами путчу, а й контрольно-репресивні органи, зокрема силові структури.

О. Меженська та С. Вовк наводять ще одне дотичне до військового перевороту та путчу поняття – «пронунсіаменто – це втручання військових у процес політичного керівництва державою; різновид спроби захоплення влади військовими формуваннями в Іспанії та країнах Латинської Америки... У результаті такого захоплення влади політичне управління в країні переходить до військових, вони запроваджують у країні надзвичайний стан, обмежують громадянські права та свободи, розпочинають репресії проти противників військового режиму. Такий режим прийнято називати «хунта», або режим «військової диктатури», ... «військова хунта» – військові союзи й організації, які приходять до влади шляхом військових переворотів і встановлюють, як правило, режим військової диктатури фашистського або близького до фашизму типу...» [300, с. 51].

Дати визначення терміна такого виду внутрішнього збройного насилля, як громадянська війна, є досить складно у зв'язку із наявною значною різноманітністю підходів до розуміння цього явища в науковій літературі. На наш погляд, логічним буде піти шляхом виокремлення суттєвих характеристик цього феномену в різних, інколи навіть діаметрально протилежних визначеннях, запропонованих різними дослідниками.

Низка таких сутнісних рис, які можна вважати ключовими, були виявленні та уведені в науковий обіг марксистсько-ленінською науковою школою. Так, в одному з найбільш авторитетних радянських наукових енциклопедичних видань, філософському енциклопедичному словнику, міститься таке визначення громадянської війни: «... це організована збройна боротьба за державну владу між класами й соціальними групами всередині країни. Найбільш гостра форма класової боротьби» [444, с. 126]. В іншому, не менш авторитетному, виданні до подібного визначення додається, що ця

форма боротьби є характерною переважно для переломних епох людства [319, с. 48].

Отже, у термінах, розроблених цією науковою школою, основними сутнісними ознаками громадянської війни визначено організованість, політичний характер, оскільки боротьба ведеться за державну владу, крім того, це завжди озброєна та найбільш гостра форма протиборства, що відбувається переважно в поворотні історичні періоди. Основним проблемним місцем марксистсько-ленінського підходу до розуміння феномену громадянської війни є зведення її сутнісної основи до класового протистояння [35, с. 100]. Певні радянські науковці, зокрема Г. Дьомін, розширювали розуміння міжкласової боротьби до збройного протистояння між силами прогресу та реакції [148, с. 32]. Однак сьогодні цілком зрозуміло, що першопричиною розв'язання громадянської війни можуть бути не лише класові протиріччя, а й безпосередньо економічні, етнічні, релігійні тощо суперечності.

У сучасних енциклопедичних виданнях та словниках на основі аналізу конкретних історичних прикладів було розширено запропоновані радянською науковою школою основні сутнісні характеристики громадянської війни. Так, політична ознака виходить за межі боротьби за державну владу, а названий вид збройного насилля стає можливим не лише між класами. Так, в одному з сучасних військово-політичних словників зазначено, що громадянська війна – організована збройна боротьба не лише за державну владу, а й за панівне становище між різними класами та соціальними прошарками (групами) всередині держави [98, с. 74]. В енциклопедії «Глобалістика – Global studies» акцент із міжкласового протистояння також переноситься на боротьбу між різними соціальними групами [118, с. 275]. В. Серебряников у своїй монографії додає, що це боротьба між класами, соціальними групами та партіями [386, с. 150]. Звертаємо увагу, що це значно розширює межі аналізованого феномену.

Окрім того, В. Серебряников [386, с. 151], а також Б. Гінзбург [115, с. 51] указують на те, що під час громадянської війни протистояння не обмежується лише збройним насиллям, а супроводжується й економічною, ідейно-політичною, духовно-моральною, агітаційно-пропагандистською, психологічною, розвідувальною, підпільною та навіть дипломатичною боротьбою соціальних груп і угруповань.

Деякі науковці до політичної характеристики громадянської війни, що розкривається в протистоянні за державну владу та панівне становище класу чи соціальної групи, додають ще й боротьбу, спрямовану на повалення існуючого режиму. Ця теза увійшла до дефініції Т. Гарра, який визначає громадянську війну як високоорганізоване політичне насилля з масштабною участю населення для повалення режиму або знищення держав, яке супроводжується суцільними актами насилля [106, с. 50]. Подібна логіка прослідковується й у визначенні А. Маникіна: «громадянська війна – це одна з форм застосування збройного насилля, спрямована на вирішення внутрішніх проблем, повалення або відновлення конституційного устрою й порядку» [332, с. 433].

Т. Семенова вважає, що громадянська війна – це «одна з форм переходу верховної державної влади збройним шляхом у результаті боротьби між громадянами однієї держави, між двома частинами народу» [382, с. 142]. В. Корчміт-Матюшов дещо інакше поглянув на цю важливу характеристику громадянської війни, а саме крізь призму зміни моделі управління та боротьбу за владу в певній державі. Окрім того, автор зазначав, що потенційно нова, альтернативна, система управління з'являється заздалегідь у межах існування старої моделі, а представлена вона харизматичними лідерами та їхніми прихильниками [235, с. 70].

Деякі дослідники розглядають процеси, які відбуваються під час громадянської війни ще глибше – не лише як зміну керівної еліти чи політичного режиму, а і як перебудову суспільства загалом. Так, С. Мосов вважає, що громадянська війна – це «...зіткнення великих груп людей, які

мають на меті перебудову суспільства, встановлення домінування в ньому певної політичної сили, зміну інститутів влади, запровадження або ліквідацію диктатури певного угруповання й особистостей» [313, с. 161]. С. Черняхівський виходить за межі лише політичної перебудови суспільства й акцентує увагу на соціокультурних змінах. На думку автора, громадянська війна – це протистояння «...в соціокультурному розколі між прихильниками утопії (якщо правильно розуміти цей вислів) і прихильниками «старого світу», його збереження, насамперед звичайних побутових, ритуальних і традиційних образів» [482, с. 40].

Ще глибше, а саме через зіткнення цивілізацій, розглядає аналізоване явище С. Хантингтон [458]. Так, відомий представник цивілізаційного підходу у своїй роботі «Зіткнення цивілізацій» зазначає, що громадянська війна – це боротьба всередині однієї країни за володіння політичною владою між представниками-прихильниками різних цивілізацій, культур та соціально-економічних систем.

У всіх наведених трактуваннях громадянська війна розглядається як внутрішньодержавне явище. На перший погляд, ця теза є очевидною та не викликає сумнівів. Однак під час більш детального аналізу це положення виявляється досить суперечливим з огляду на те, що в період безпосереднього протікання громадянської війни держава досить часто розколюється на частини, підпорядковані протидіючим силам. У цьому контексті сучасний дослідник, професор політології Оксфордського університету С. Калінас конкретизував цю суттєву ознаку. На його думку, громадянською війною є «...збройна боротьба в межах визнаного суверенного суб'єкта між сторонами, які підпорядковані загальній владі тільки на самому початку військових дій» [577, с. 17]. Отже, дослідник концентрує увагу на тому, що суверенітет суб'єкта є визнаним як сторонами конфлікту, які належать до однієї держави, так і світовою спільнотою лише на початку протистояння, що є цілком логічним та вирішує окреслену вище проблему.

Дослідник з Гарвардського університету Д. Армітаж також зосереджується на уточненні розуміння громадянської війни як внутрішнього конфлікту. Він, продовжуючи думку С. Каліваса, говорить не просто про належність на початку конфлікту протиборчих сторін до єдиного суверенного суб'єкта, а про розкол суверенітету під час громадянської війни. Отож розуміння сутності громадянської війни Д. Армітажем сформульоване так: «організоване колективне насилля в межах єдиного державного устрою, що призводить до поділу суверенітету в боротьбі за владу» [521, с. 19]. Варто додати, що до основних характеристик аналізованого явища, на думку вченого, належить жорстокість, непередбачуваність та, як правило, відсутність логічного завершення [521, с. 19].

Низка сучасних дослідників, зокрема А. Гусейнов [138], А. Флієр [448, с. 19–25], Р. Файзрахманов [437; 432], М. Разиньков [365, с. 156–160], В. Тишков [413], концентрують увагу на збройному насиллі як на ключовій характеристиці та першооснові громадянської війни. Так, С. Нефьодов у цьому контексті пропонує таке визначення: «громадянська війна – це високоорганізовані насильницькі дії великих груп дисидентів, що являють собою повномасштабні військові операції проти режиму з максимальною кількістю жертв, максимальним ступенем руйнування й тривалістю від декількох тижнів до декількох років» [322, с. 32].

Однією з ключових характеристик громадянської війни, яку обов'язково необхідно враховувати під час встановлення сутності аналізованого феномену, слід уважати антагоністичний характер протистояння. Так, громадянську війну зараховують до політичних конфліктів «з нульовою сумою». Це означає, що протиборчі сторони не мають жодної можливості вирішити протиріччя шляхом компромісу, оскільки їхні позиції діаметрально протилежні та взаємозаперечні. А відтак перемога одного з учасників конфлікту неодмінно зумовлює поразку іншого. С. Вовк, у цьому контексті зазначає, що громадянська війна «... найчастіше починається в той момент, коли діючі в суспільстві сили досягають такого стану, за якого реалізація

інтересів однією з конфлікуючих сторін виключає можливість досягнення своїх цілей іншою стороною» [91, с. 77].

Беручи за основу зазначену характеристику, С. Вовк формулює дефініцію: «громадянські війни можна визначити як внутрішньополітичний конфлікт, що виникає між суб'єктами політичного процесу з непримиримими протилежними інтересами. Такі конфлікти мають антагоністичний характер, починаються із соціально-демографічного (а в деяких випадках і соціально-корпоративного) рівня та переходять у загальногромадянський. Крім того, громадянська війна має характер гострої форми вирішення конфлікту із застосуванням збройного насилля на відносно обмеженому просторі», – пише дослідниця [91, с. 77–78].

На антагоністичному характері протистояння наголошують і дослідники, які вивчають безпосередній досвід сучасних громадянських війн та міжнародних конфліктів. Так, А. Костюхін та С. Кіреєв зазначають, що «...громадянська війна – це, перш за все, загальнонаціональний внутрішній конфлікт, у який втягнуті великі маси населення країни, що поділені на протиборчі сторони за класовим, етнічним або релігійним принципом і мають антагоністичні протиріччя» [236, с. 180].

За тією ж логікою С. Данилов вважає, що громадянська війна виникає тоді, коли держава неспроможна вирішити протиріччя, що виникли між певними прошарками суспільства [143, с. 4]. Слід додати, що одним із чинників, що впливає на радикалізацію та антагонізацію позицій у межах громадянської війни, є безпосередня ідентифікація себе сторонами конфлікту. Певна частина учасників протистояння асоціює себе з державою, державними інститутами та стабільністю, яку потрібно підтримати або відновити. Саме така ідентифікація й сприяє підвищенню рівня жорстокості та готовності виконувати жорсткі накази. Інша сторона асоціює себе з народом чи окремою соціальною групою та на певному етапі починає протиставити себе й свої інтереси урядовій політиці та владній еліті [334, с. 42].

У цьому контексті Е. Шульц характеризує громадянську війну як «...радикальну, масову форму соціального протесту, зумовлену обуренням на дії існуючого ладу, інститути влади загалом, цінності панівної верстви» [500, с. 36]. Такі дослідники, як М. Хардт і А. Негрі, вважають, що «громадянська війна – це збройний конфлікт між суверенною владою й повстанцями, які не мають суверенних прав, у межах певної суверенної держави» [460, с. 13]. Є. Анкудінов, навпаки, упевнений, що в процесі громадянської війни сторони або мають державний статус, або намагаються його здобути [10, с. 18]. Схожу позицію висловлює й Г. Ємцов. «Громадянська війна – це збройний соціально-політичний конфлікт, який супроводжується поділом державного та організованого суспільства на дві (або більше) внутрішньо впорядковані частини, кожна з яких веде боротьбу за самозбереження й інколи знищення протилежної політичної й правової структури», – зазначає дослідник [167, с. 12].

Так чи інак, очевидним є те, що такий вид збройного насилля, як громадянська війна, розгортається між урядовими структурами, з одного боку, та опозиційними соціальними групами – з іншого. На наш погляд, останню тезу можна вважати ще однією суттєвою характеристикою аналізованого феномену. Так, на зазначену особливість указує у своєму широкому визначенні й професор політології Пенсильванського університету Н. Самбаніс: громадянська війна – «... конфлікт, який відповідає таким характеристикам: 1) відбувається в межах держави, що входить до міжнародної системи; 2) організовані в політичному і воєнному відношенні сторони відкрито заявляють про свої політичні наміри; 3) однією з протиборчих сторін виступає уряд; 4) територія держави охоплена воєнними діями; 5) протиборчі сторони представлені політичними групами й партіями, а не злочинними угрупованнями та бандами» [605, с. 829].

З огляду на те, що однією зі сторін громадянської війни є уряд та його структури, цілком логічно, що на його боці безпосереднім реалізатором збройного насилля виступають державні силові структури.

Подібну позицію висловлює й Б. Коваленко, який вважає, що під час громадянської війни засобом насилля з однієї сторони виступають регулярні збройні формування, які є легальними державними силовими структурами, а з іншої – військові формування, які не мають законного державного статусу [218, с. 157]. Така ж логіка прослідковується й у визначенні, представленому в електронному словнику дефініцій найавторитетнішого шведського вищого навчального закладу – Уппсальського університету. Зокрема, тут зазначено, що громадянська війна – це «...недержавний конфлікт із приводу протиріччя щодо влади або територій із застосуванням збройної сили між воєнними формуваннями щонайменше двох протиборчих сторін (одна з яких – держава, інші – недержавні актори)...» [549].

Досить дискусійною є й сама назва аналізованого виду збройного насилля – громадянська війна. Розходження позицій різних дослідників тут пов'язане з теоретичною проблемою визнання зазначеного феномену як війни. Одним із перших у середині XIX ст. визначив громадянську війну саме як війну американський юрист Ф. Лібер. Він підготував історико-юридичне дослідження, основні положення якого в 1863 р. увійшли до офіційного документа – «Інструкції польовим військам США». За логікою Ф. Лібера, громадянська війна – це «... війна, що ведеться в межах однієї держави двома або більше сторонами, кожна з яких прагне до панування над усією країною й уявляє себе єдиним володарем права законно нею управляти» [314, с. 47].

Подібну позицію обстоюють і сучасні автори. Так, М. Розов у своїй розвідці «Природа війни: макросоціологічний аналіз сутності й причин масового організованого насилля» зазначає, що громадянська війна – це внутрішня війна в межах однієї політичної спільноти, яка характеризується тим, що лінія поділу між сторонами має політичний характер і кожна сторона прагне захопити та встановити владу над усією територією спільноти [370, с. 31].

Протилежної думки В. Насіновський та С. Данилов. Перший зазначає, що «громадянська війна – це конфлікт, під час якого відбувається обмежене

збройне зіткнення між сторонами, які борються за владу й застосовують звичайні засоби збройної боротьби з обмеженням масштабу й району їх застосування, яке [зіткнення] є сукупністю воєнних (бойових) дій та не переходить у війну (тобто коли немає правового акту про оголошення стану війни)» [318, с. 32]. Другий під громадянською війною розуміє «...суспільно-політичний і воєнно-політичний конфлікт, тривалий за часом і на значному просторі між громадянами однієї і тієї ж держави» [143, с. 4].

Не вичерпує проблеми трактовки громадянської війни як війни або збройного конфлікту й міжнародне гуманітарне право. Так, у 1912 р. на IX Міжнародній Конференції Червоного Хреста було запропоновано підготувати проект, згідно з яким на громадянські війни поширювались би положення Женевської конвенції 1864 р. про поліпшення долі поранених на полі бою. Однак цей проект так і не було розроблено та прийнято ні на X Міжнародній Конференції Червоного Хреста в 1921 р., ні на наступних конференціях цієї неурядової міжнародної організації [24, с. 23].

У подальшому зазначена проблема була порушена на міжнародному рівні лише після Другої світової війни. Так, основні положення щодо гуманітарного регулювання під час громадянської війни ввійшли до запропонованого Міжнародним комітетом Червоного Хреста проекту Женевської конвенції 1949 р. Однак через побоювання провідних країн, зокрема США, Англії та Франції, що цей документ можна буде застосовувати з метою виправдання повстань, військових переворотів, путчів тощо, саме словосполучення «громадянська війна» було вилучено. Цю термінологічну прогалину було ліквідовано в 1977 р. за допомогою прийняття Додаткових протоколів до Женевської конвенції 1949 р. [91, с. 81].

У межах зазначених вище документів у міжнародне гуманітарне право вводилось поняття «збройний конфлікт неміжнародного характеру». Відповідно, до Протоколу II, під термін «громадянська війна» підпадають збройні конфлікти, які «відбуваються на території будь-якої держави між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які,

перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дозволяє їм здійснювати безперервні й погоджені військові дії й застосовувати положення Протоколу II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру» [Цит. за: 91, с. 81].

Із загального змісту цього документа випливає, що основною кваліфікаційною характеристикою належності певного виду збройного насилля до збройного конфлікту неміжнародного характеру є реалізація сторонами протистояння громадського порядку на підконтрольній території. Наголосимо, що за умови встановлення такого контролю сторони конфлікту офіційно набувають статусу сторони збройного конфлікту, навіть якщо вони не мають суверенітету та міжнародного визнання. У всіх інших випадках угруповання, що вдалось до збройного протистояння, вважається злочинним і підпадає під дію кримінального законодавства.

Термінологічний аналіз основних положень Додаткового протоколу II в науковій літературі є досить неоднозначним. Низка вчених, серед яких Б. Мбатна, вважають поняття «громадянська війна» та «збройний конфлікт неміжнародного характеру» рівнозначними, які можна використовувати на практиці як синоніми [298]. Окрім того, самі представники Міжнародного Комітету Червоного Хреста досить часто використовують як перший, так і другий термін у своїх роз'ясненнях положень Додаткового протоколу II. Д. Шиндлер, по суті, обстоює думку про те, що «громадянська війна» – це один з видів «неміжнародних збройних конфліктів». Дослідник формулює визначення громадянської війни в класичному розумінні: «...неміжнародний збройний конфлікт високої інтенсивності, у якому за новоствореним урядом треті держави можуть визнати статус сторони, яка воює» [Цит. за: 254, с. 145].

Однак на думку іншої групи вчених, зокрема А. Касесе [210, с. 124–143], згадані терміни слід розрізняти. С. Вовк вважає, що «за своїм соціально-політичним змістом громадянська війна є неміжнародним

збройним конфліктом, але не кожен подібний конфлікт є громадянською війною» [91, с. 83]. Е. Монтеалегре взагалі висловлює досить критичну і водночас цікаву думку про те, що до «збройних конфліктів неміжнародного характеру» неможливо застосувати права війни й, відповідно, під час визначення подібних видів збройного насилля є некоректним використання терміна «війна» [Цит. за: 201, с. 340].

У межах наукової проблеми пошуку сутності та формулювання терміна «громадянська війна» найбільш цінними вважаємо комплексні дослідження, які враховують різні характеристики аналізованого явища, підходи та погляди дослідників. З огляду на це найбільш ґрунтовною є робота С. Вовк – «Громадянські війни: генеза, сутність, наслідки» [91].

На основі всебічного аналізу дослідниця встановила: «...підходи до дефініції «громадянська війна», з погляду конфліктологічної парадигми, визначають останню як: а) конфлікт, спричинений ескалацією ідеологічного протистояння політичних сил у боротьбі за владу; б) конфлікт, у якому основним засобом виступає збройне насилля; в) конфлікт, що блокує попередню форму існування системи й у такий спосіб створює для останньої умови вибору нового способу життя (з огляду на цю тезу, громадянську війну варто розглядати і як необхідний етап переходу системи з одного стану в інший); г) модель розвитку конфлікту, оскільки характеризується взаємодією сторін, за якої учасники не прагнуть тільки до «перемоги» над стороною-суперником, для чого застосовують політичні й збройні засоби в боротьбі за владу» [91, с. 84].

Окрім того, з'ясовані вище характеристики аналізованого явища ввійшли до запропонованого С. Вовк комплексного терміна «громадянська війна», з яким ми повністю погоджуємось: «... громадянська війна – це кризова модель розвитку політичного конфлікту, що відображає екстраординарний етап зміни суспільної-політичної системи держави й спричинений антагоністичними протиріччями, і в якому протиборчі сторони, ідентифікуючи себе з державними інститутами або з народом / частиною

народу, за допомогою збройного насилля спрямовують свої дії на захоплення / збереження влади, повалення / консервування чинних політичних структур, політичного й фізичного знищення супротивника», – зазначає дослідниця [91, с. 84].

В академічному середовищі дискусійною залишається проблема визначення такого виду збройного насилля, як революція, а також відмежування її від проаналізованої вище громадянської війни. Так, у межах марксистської наукової школи ці поняття досить часто ототожнювались. Так, у роботі «Громадянська війна у Франції» К. Маркс аналізував події революції 1871 р., що дістала назву Паризька комуна. Під гаслом щодо «переростання імперіалістичної війни в громадянську» В. Ленін розумів саме те, що з'явилися реальні можливості успішної реалізації соціалістичних революцій у багатьох державах світу [258, с. 126].

Професор С. Ланцов у такому контексті вважає поняття «громадянська війна» й «революція» дуже близькими між собою. «І той, і той соціально-політичний феномен пов'язаний з глибокими внутрішніми конфліктами, які виникають на основі економічних, соціальних і політичних протиріч, розбіжностей базових духовних цінностей. Але, якщо політичні революції – це досить обмежений за часом переворот, під час якого вирішується питання про владу, то громадянська війна найчастіше – це затяжний збройний конфлікт, підсумок якого може залежати не тільки від внутрішніх, а й від зовнішніх факторів. Революція може стати імпульсом громадянської війни, якщо результати перевороту не влаштовують значну частину суспільства. Внутрішньополітичний конфлікт може від самого початку мати форму громадянської війни, але тоді перемога прихильників радикальних змін де-факто призведе до революції. Якщо ж перемогу здобувають прихильники «старого порядку», то ніяких революційних змін не відбувається» [258, с. 126].

Автор наголошує, що причинами громадянських війн можуть виступати не лише соціально-політичні та соціально-економічні, а й етнонаціональні

фактори. Зрозуміло, що за таких умов про зміну суспільного ладу взагалі не йдеться, а причиною протистояння є, з одного боку, намагання зберегти територіальну цілісність держави, а з іншого – національно-державне самовизначення [258, с. 126].

Революцію слід відрізнити й від інших видів внутрішнього збройного насилля, зокрема від бунтів та повстань. Так, Ю. Постовойт указує на те, що «від революцій слід відрізнити «бунти» і «повстання». Перші являють собою стихійну реакцію на дії влади, носять нетривалий характер і спрямовані проти конкретних осіб без особливих претензій на зміну соціально-політичної ситуації. Друге відрізняється більшим ступенем організованості, однак вимоги повстанців зазвичай обмежені зміною уряду та наданням пільг і привілеїв окремим соціальним групам і не претендують на розширення політичних прав або зміни стратифікаційних характеристик» [360, с. 71–81].

Отже, з вищезазначеного стає цілком очевидною необхідність ґрунтовного аналізу сутності та запропонованих різними авторами підходів до дефініцій такого складного й дискусійного феномену, як революція.

Як відомо, саме слово «революція» почало застосовуватись наприкінці Середніх віків, і позначало воно кругообіг небесних тіл. Першим у соціальному значенні «переворот» його застосував Н. Макіавеллі, однак поширеним та застосовуваним цей термін у період Відродження не став. Загалом слід визнати, що революція – це феномен, який з'явився в Новий період історії, і характерний він для капіталістичних відносин або такої світ-системи, як світ-економіка, за І. Валлерстайном.

Досить поширеною є думка, що початком застосування терміна «революція» у більш-менш сучасному значенні є період Великої Французької революції, а саме, коли Людовік XVI на питання, чи є падіння Бастилії повстанням, отримав відповідь, що це революція [203, с. 30]. Однак більш ґрунтовний аналіз генези поняття дозволяє ствердити, що воно застосовувалось і раніше. Так, термін «революція» зустрічається в текстах кінця XVI – початку XVII ст. англійського філософа Ф. Бекона, який

використовував його для позначення «політичного перевороту» [522; 523; 524; 525; 526]. У російському перекладі цього терміна немає [55, с. 199].

Загалом в період Просвітництва відбувається перше становлення та осмислення цього терміна, відповідно, його межі та відмінності від подібних явищ ще не були окреслені. Так, Д. Юм справді застосовував цей термін до політичних революцій, а саме до заворушень, повалення правителя, змін в уряді та в громадських справах [569, с. 238]. Революціями він уважав події в Англії 1640 р. та 1688 р. Водночас мислитель був упевнений, що це явище характерне й для більш ранніх періодів історії. Так, на його думку, революції вже траплялись у Стародавній Греції, Римі та в бриттів [568, с. 210; 570].

Подібної думки й англійський політичний діяч Г. Болінгборк та публіцист Е. Берк. У їхніх роботах поняття «революція» використовувалось на позначення змов, заколотів та політичних переворотів, які є характерними для людства з найдавніших часів. До сучасних революцій Г. Болінгброк зараховував англійські революції 1640 та 1688 рр. [69, с. 176]. Е. Берк – не лише англійські, а й французьку революцію 1789 р., як її свідок [57, с. 100, 107, 227, 280, 399].

Починаючи з Вольтера та Монтеск'є, до окресленого вище розуміння революції додається ще один компонент, який характерний і для сьогоденних потрактувань цього феномену. Ці мислителі під революцією розуміють уже не тільки політичний переворот чи зміну влади, вони бачать її як природний процес, що призводить до суттєвих змін політичного ладу та державного устрою [101; 441]. Так, Монтеск'є вважає, що до революцій належать зміна династій у Стародавньому Китаї, Греції та прихід до влади Цезаря в Римі, а також поділ Римської імперії [308, с. 94–95, 103; 309, с. 262, 318, 351, 377]. Водночас для мислителя революцією також є й зміна влади чи форми держави в процесі народного повстання [309, с. 262, 377].

Подібна логіка прослідковується й у К. Гельвеція, який уважав, що революції є неминучим та навіть необхідним явищем, оскільки вони

змінюють вигляд держави за рахунок суттєвих перетворень протягом короткого проміжку часу [111, с. 630; 112, с. 631].

Ураховуючи наявний досвід та тодішнє теоретичне осмислення феномену революція, Дідро та Д'Аламбер в енциклопедії 1751 р. видання вже розмежовують поняття «повстання» та «революція». Під першим вони розуміють «виступ народу проти государя» [441, с. 109]. Під другим – «... значну зміну в управлінні державою». Окрім того, у роботі зазначається, що «немає таких держав, де не відбулося б більше або менше революцій» [192, с. 109]. Процес пошуку відмінностей революції від інших аналогічних явищ продовжився й надалі. Так, Гегель відрізняв реформи від революції на основі масової участі в останній народу [110].

Зазначений пошук відмінностей простежується й у роботі Дж. Кларка 1862 р., що має назву «Історія й теорія революцій» та є однією з перших розвідок, безпосередньо присвячених аналізованому феномену. Так, на думку автора, «повстання як термін тільки позначає збройний опір владі. Заколот – це тільки обурення та підйом проти влади. Кожен з них не обов'язково повинен призводити до революції, але вони часто стають першими симптомами її пришествя, першими сходинками її розвитку. Та повстання й заколот можуть бути результатом примхи, пристрасті, амбіцій, ревнощів або інших простих локальних причин, і вони швидко проходять» [544, с. 6].

У цій роботі Дж. Кларк наводить декілька визначень революції, спільною для яких є ідея про те, що створенню нового передують руйнування та розкладання старого. На думку автора, революція може визначатись як «радикальна або органічна зміна в устрої держави (форми правління), здійснена мирним або насильницьким шляхом»; «... успішний опір чинній владі, через який інституціонується (засновується) й встановлюється нова форма влади»; «... зникнення старих форм, застарілих установ та підйомом нових, щоб знайти новий рух у розвитку та історії» [544, с. 5].

Окрім того, у XIX ст. прослідковуються перші спроби класифікувати революції. Так, релігійна війна в Німеччині XVI ст. починає розглядатись як

різновид революції; іншою, політичною, називається революція у Франції; Англійська – справедливо вважалась такою, що поєднує в собі риси як релігійної, так і політичної революції [114, с. 31; 206, с. 141].

Т. Карлейль у своїй багатотомній роботі, присвяченій Французькій революції, також, по суті, зараховує її до політичної сфери. Дослідник формулює таке визначення цього феномену: «Французька революція – це відкрите повстання та насильницька перемога анархії, яка вирвалася на свободу проти влади, що розклалась та вичерпала себе ...» [207, с. 132]. Існувала й інша думка: зокрема, В. Блос уважав англійську революцію політичною, а французьку визначив як соціальну [64].

Феномен революції стає однією із центральних категорій у марксистській науковій школі, яка почала зароджуватись у другій половині XIX ст. Сам Маркс досить нечітко розумів це явище. У своїх численних роботах він використовував дефініцію політична та соціальна революція, однак визначення їм не дав. Згідно з Марксом, до капіталістичної формації соціальні революції – це трансформації в суспільстві, що можуть відбуватись як насильницьким, так і ненасильницьким шляхом. Дослідник ставить на перший план переворот та відмежовує його в економічних умовах виробництва від юридичного, політичного, релігійного, художнього чи філософського перевороту, що також характерне для революції. Однак, незважаючи на відсутність чіткості, саме в Маркса з'являється характеристика, яка стає ключовою для визначення аналізованого феномену в цій науковій школі. Отже, революція, за Марксом, – це докорінний переворот [287; 288].

З творчості Ф. Енгельса починає розвиватись ідея щодо світової революції. Європейські революції, які відбулись на той момент, дослідник уважав частинами однієї загальної революції. Він також стверджував, що німці здійснили філософську революцію, французи – політичну, англійці – соціальну [504]. Однак «тільки соціальна революція і є тією справжньою

революцією, у яку мають вилитися революції політична та філософська...», – зазначав Ф. Енгельс [504].

Для В. Леніна як сутність держави виявляється в пануванні одного класу над іншими, так і революція – це, насамперед, зміна класу, що реалізує державну владу. В. Ленін писав: «Перехід державної влади з рук одного в руки іншого класу є першою, головною, основною ознакою революції як у суворо науковому, так і в практично-політичному значенні цього поняття» [268, с. 133]. Подібною була позиція й Л. Троцького, щоправда, він смислове навантаження, характерне для революції, позначав терміном «масове повстання». Він зазначає: «Чиста змова, навіть у разі перемоги, може дати лише зміну при владі окремих клік того ж правлячого класу або, ще менше – зміну урядових фігур. Перемогу одного соціального режиму над іншим приносило в історії лише масове повстання» [425, с. 152].

Ставши основою комуністичної ідеології, напрацювання класиків марксизму, розроблені до дрібниць, згодом увійшли до авторитетних енциклопедичних видань Радянського Союзу. Так, у «Великій Радянській енциклопедії» 1955 року випуску розміщене таке визначення революції: «докорінний переворот у розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, переломний, поворотний період у житті суспільства, що означає насильницьке повалення віджилого суспільного ладу та утвердження нового, прогресивного суспільного ладу, завоювання державної влади передовим, прогресивним класом, що використовує її для подальшого розвитку суспільства, для революційних перетворень» [70, с. 185].

У «Філософській енциклопедії» 1967 р. революція визначається як «... якісна зміна, докорінний переворот у соціальному житті, що забезпечує поступальний прогресивний розвиток» [443, с. 480]. У «Філософському енциклопедичному словнику» 1983 р. революція – це «... засіб переходу від історично віджилої суспільно-економічної формації до більш прогресивної, докорінний якісний переворот у всій соціально-економічній структурі суспільства» [444, с. 574]. Додамо, що сучасні послідовники ідеї марксизму

наполягають на тому, що «застосування поняття «революція» виправдано тільки за умови стадіального розуміння історії – як переходу на нову стадію. Там, де не визнається стадіальність, не визнаються й революції» [175, с. 294; 51, с. 159].

1920-ті – 1930-ті рр. характеризуються зародженням на фоні осмислення Російської революції 1917 р. різних напрямів та теорій революції. Відомий соціолог російського походження П. Сорокін на основі детального аналізу зробив висновок, що революція – це боротьба однієї частини суспільства з іншою. На цій основі дослідник виключає з аналізованого явища американську революцію XVIII ст., оскільки в ній, на його думку, зазначеного протистояння не було, та, навпаки, додає до нього події, які відбувались із найдавніших часів, зокрема в Стародавньому Єгипті, Греції та Римі [398, с. 63–64]. Зазначимо, що широке розуміння П. Сорокіним революції не дає можливості відмежувати її від подібних видів внутрішнього збройного насилля, зокрема громадянської війни. Наголосимо, що й сам дослідник називає революцію та громадянську війну двома взаємопов'язаними явищами. На думку автора, революція змінює якісний склад населення в негативний бік. Нова еліта з більш низьким культурним та моральним рівнем формує та оновлює вимоги для кандидатів у владні структури. Цей період П. Сорокін й уважає початком громадянської війни [489, с. 133].

Поступово, протягом наступних десятиліть, в академічному середовищі формується розуміння того, що революція обов'язково призводить до переформатування політичної системи. Так, один із засновників «теорії революції» К. Брінтон, уважав, що революція неодмінно веде до нелегальної, як правило, насильницької зміни форми правління [540, с. 11]. А. Камю писав, що «революція означає неминучість встановлення нового способу правління» [198, с. 159–160]. У колективній роботі 1966 р. за редакцією К. Фрідріха зазначається, що революція це – «раптове й насильницьке повалення встановленого політичного порядку» [557, с. 5]. Дж. Петті

визначав аналізований феномен як засіб незаконної зміни конституційних умов [599, с. 3], а М. Реджано – як «раптове незаконне масове насилля, спрямоване на повалення політичного устрою» [603, с. 9]. Подібної думки дотримується й відома німецько-американська дослідниця Х. Арендт [15, с. 58–62].

У визначеннях революції другої половини ХХ ст. починає з'являтися теза про соціальні зміни. Так, американський дослідник Л. Едвардс вважає, що «революції змінюють одну систему законності на іншу та є однією з численних форм соціальної зміни, ... одним з механізмів, що змінюють людське суспільство» [553, с. 1–2]. Ч. Джонсон розглядав революцію як особливий тип соціальних змін [575], а Дж. Данн – як масові, насильницькі та швидкі соціальні зміни [552, с. 12].

На наш погляд, слід додати, що цінним напрацюванням Ч. Джонсона є його класифікація теорій революцій. Автор у такому контексті виділяє їх чотири. Акторно-орієнтовні теорії (Дж. Девіс, Т. Гарр), у яких увага зосереджується на вивченні особливостей індивідів і груп, які безпосередньо реалізують революцію, а також на причинах, які змусили їх так діяти. Структурні теорії (С. Хантингтон, Б. Мур, Т. Скочпол), що є прямою протилежністю акторно-орієнтовним. Революція в подібних концепціях розглядається як виклик перед звичайними людьми, сформований аномальною ситуацією. Інтегративні теорії (К. Брінтон, Н. Смелзер, Р. Даль), що збирають у єдину концепцію акторно-орієнтовні та структурні теорії. Процесуальні теорії, однією з яких Ч. Джонсон вважає й свою концепцію, основною суттю якої є поєднання інтегративної теорії з вивченням фактора випадковості [203, с. 37–39].

На сьогодні найбільш поширеними є дефініції революції, запропоновані С. Хантингтоном та Т. Скочпол. Переважна більшість дослідників кінця ХХ – початку ХХІ ст. беруть за основу визначення цих авторів, або розширюючи, або критикуючи їх [503; 554; 556; 615; 616].

С. Хантингтон ще у 1960-х роках сформулював одне з найбільш цитованих визначень революції: «швидка, фундаментальна та насильницька зміна внутрішнього становища країни, панівних цінностей та міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, діяльності влади та політики» [571, с. 264]. У більш пізніх роботах дослідник додав у визначення разом з процесом руйнування процес створення нового. Так, автор зазначав, що «повномасштабна революція пов'язана зі швидким та насильницьким руйнуванням існуючих політичних інститутів, з мобілізацією нових груп в політику та зі створенням нових політичних інститутів» [457, с. 271].

Основною сутнісною характеристикою революції, що відрізняє її від інших видів внутрішнього збройного насилля, для Т. Скочпол є структурні зміни. На її думку, «соціальні революції – це швидкі, фундаментальні трансформації суспільного стану та класових структур; вони супроводжуються класовими повстаннями знизу та частково проводяться через них». «Суспільні революції відрізняються від інших конфліктів та трансформують процеси, найперше, комбінацією двох умов: збігом змін у соціальній структурі й класовими повстаннями; та збігом політичної й суспільної трансформації», – пише дослідниця [611, с. 4].

Дж. Пейдж, по суті, перегорнув названі вище визначення, назвавши соціально-політичні перетворення наслідком змін у ціннісних орієнтирах, які поширені в суспільстві. Так, дослідник указував на те, що «революція – це швидка й фундаментальна трансформація в категоріях соціального життя та свідомості, метафізичні припущення, на яких ці категорії базуються, та владні відносини, у яких вони виражаються, є результатом поширеного в народі визнання утопічних альтернатив сучасному соціальному порядку» [598, с. 24]. Ч. Тіллі загалом погоджується з наведеним визначенням, додаючи лише те, що революція: «є силовим переміщенням влади в державі, у якій, як мінімум, два очевидних блоки претендентів демонструють несумісні вимоги по управлінню країною» [618, с. 156].

Значна кількість підходів до розуміння сутності революції та відповідна кількість визначень призвела до того, що ряд дослідників відмовились від пошуку універсального поняття й пішли шляхом формулювання складених та описових термінів. Так, А. Майер під революцією розуміє два, або навіть три різних процеси, які, як правило, розглядають разом. «Перший – це руйнування старого порядку або старої політичної системи; другий – створення нової; третій – неминучий період хаосу між ними» [594, с. 275–276]. Подібною є думка англійського соціолога Е. Гідденса, який стверджує, що революцією є ті події, які обов'язково містять масовий соціальний рух, загрозу насилля або застосування його з боку учасників цього руху та широкомасштабні реформи або зміни як результат [483, с. 55].

П. Калверт вважає, що аналізований феномен має чотири складові, а саме: повстання, перебудову державного устрою, насилля та докорінні зміни в суспільстві [542, с. 143–144]. На думку Ш. Ейзенштадта, революція містить п'ять компонентів: насильницька зміна політичного режиму; зміна владної еліти; глибинні зміни в усіх найважливіших сферах, зокрема в економіці та класовій стратифікації; відмежування від минулого; переформатування моралі та виховання [503, с. 45].

Дещо інакше вирішує цю проблему Р. Дарендорф. Дослідник наполягає, що одним і тим же терміном «революція» позначають два зовсім різні поняття. «Перше – глибокі перетворення, зміни стрижневих структур суспільства, що, природньо, вимагають часу; друге – перетворення швидкі, зокрема зміна носіїв влади протягом днів або тижнів шляхом надзвичайно явних та зримих, часто насильницьких дій. Першу можна назвати соціальною революцією, другу – політичною» [144]. Тобто автор повертається до ідеї різних видів революцій, що існувала в ХІХ ст.

Відомий американський дослідник Дж. Голдстоун продовжив дослідження й заради точного відображення сутності запропонував чотири терміни: «великі революції», «політичні революції», «соціальні революції», «елітарні революції». До «великих революцій», на думку автора, належать

події, що призвели до зміни як політичних інститутів, так і економічних та соціальних структур суспільства. Так само «політичні революції» змінюють лише політичні інститути, а «соціальні революції» пов'язані з незалежним виступом нижчих класів. «Елітарні революції» – широкомасштабні реформи, реалізовані елітами, які керують мобілізацією мас [120].

Професор Н. Розов у межах реалізації проекту «Революційні хвилі в динаміці модернізації суспільств XIX – XXI ст.: макросоціологічний та соціально-філософський аналіз» (2017 р.) здійснив свій пошук визначення революції на основі конструктивної критики найбільш поширених визначень, запропонованих Дж. Голдстоуном та Т. Скочпол. Для автора основною сутнісною ознакою революції є зміни в політичному режимі, під якими він розуміє «... перетворення (трансформацію) відносини та стійкої системи правил (інститутів) політичної взаємодії. Якщо такого перетворення немає, то немає й революції» [369, с. 95]. Дослідник пропонує таке визначення: «(соціальна) революція – це можливий наслідок глибокої соціально-політичної кризи держави з таким рівнем загострення конфлікту, що через масові протести й повстання верховна державна влада відчуває реальну загрозу повалення, причому під час подій істотно змінюється політичний режим: відносини та інститути політичної взаємодії» [369, с. 95].

Н. Розов розшифровує свою найважливішу сутнісну ознаку революцій. «Водночас поняття «політичного режиму» та «відносини, інститути політичної взаємодії» слід трактувати набагато ширше, ніж належність верховної влади якійсь групі. Порядок представництва, виборче право, повноваження різних інститутів, правові обмеження виконавчої влади, утвердження прав та свобод громадян, запровадження їх судового захисту – усе це є політичним режимом та прямо стосується інститутів політичної взаємодії. Успішні соціальні революції завжди ведуть до суттєвих змін у цій сфері, навіть коли повалення влади не було...», – пише автор [369, с. 95].

Сучасні концепції та підходи до розуміння сутності революції в інтегрованому та кристалізованому вигляді представлені в спеціалізованих

довідкових виданнях. Так, у «Великому тлумачному соціологічному словнику» 1999 року розміщено таке визначення революції: «насильницьке захоплення державної влади лідерами масового руху для подальшого використання цієї влади з метою великих процесів соціальної реформи» [72, с. 147]. У «Соціологічному словнику» 2004 р. – «будь-яка несподівана, зазвичай насильницька зміна в управлінні суспільством» [2, с. 388]. У «Політологічному словнику-довіднику» 2008 р. – «вид політичного процесу, який характеризується радикальними політичними змінами, зміною політичної системи або ж видаленням з її структури тих чи інших елементів, зміною правлячої еліти» [345, с. 207].

Наведені вище терміни, ще раз доводять нечітке розуміння революції сучасними дослідниками, а також відсутність чітких критеріїв відмежування її від інших видів внутрішнього збройного насилля. У цьому контексті польський соціолог П. Штомпка виділяє два великі напрямки серед теорій революції: історіософський та соціологічний. Представники першого, по суті, вивчають розрив у довготривалому історичному процесі. Другого – акцентують увагу на внутрішніх процесах, що відбуваються через масові соціальні рухи та призводять до кардинальних змін в основних соціальних структурах [497, с. 25]. На думку автора, «сучасне визначення революції зумовлюється обома охарактеризованими вище традиціями і є синтезом їхніх основних ідей, зокрема уявлення про фундаментальний характер змін, що охоплюють широку соціальну сферу, а також про масову мобілізацію, стрімкі темпи й раптовість самого ходу змін» [497, с. 235].

Важливими, на нашу думку, є виокремленні в роботах П. Штомпки характеристики, які відрізняють революцію від інших видів соціальних змін. По-перше, революція впливає на всі сфери та рівні суспільства, зокрема на економіку, політику, культуру, соціальну організацію та повсякденне життя. По-друге, зміни в цих сферах є фундаментальними, вони зачіпають основи функціонування суспільства. По-третє, революційні трансформації обов'язково мають швидкий характер. По-четверте, революція є найбільш

характерним та очевидним проявом змін, а період їх проходження – винятковим та пам'ятним. По-п'яте, революція провокує не типові реакції в її учасників та свідків, а саме вибух масової активності, відчуття радості, надії, оптимізму, сили та могутності, набуття сенсу життя та утопічне, райдужне бачення майбутнього [497, с. 235].

Цінним для нашого дослідження з робіт П. Штомпки є його чіткий виклад відмінностей революції від інших подібних видів внутрішнього збройного насилля. На думку дослідника, державний переворот – це лише зміна правлячої групи без докорінної трансформації соціальної та політичної системи. Те саме стосується й путчу, який розглядається лише як захоплення влади військовою елітою. Повстання, як масовий виступ населення проти влади, може призвести лише до часткових, неглибоких змін у вигляді поступок. Громадянська війна характеризується силовим зіткненням соціальних угруповань, метою яких найперше є здобуття влади, а не докорінні, системні зміни. П. Штомпка наголошує, що названі вище види досить часто супроводжують революцію, особливо напочатку або наприкінці, однак не є безпосередньо нею [498, с. 235].

На основі проведеного аналізу підходів та визначень для нас стає очевидним, що процес пошуку сутнісної основи революції та будь-якого іншого виду збройного насилля раціонально побудувати відповідно до логіки, запропонованої Ч. Джонсоном. Ми вважаємо, що слід урахувати особистісний фактор та повсякденне життя мас, як і об'єктивні обставини в глобальному значенні. І в цьому ми спираємось на світ-системний підхід І. Валлерстайна, а також обов'язково на чинник випадковості [529, с. 104].

З огляду на вищезазначене, маємо можливість сформулювати таке визначення: революція – це вид масового внутрішнього збройного насилля, що виникає за умов невдоволення значної кількості населення своїм повсякденним життям через особливості внутрішньої та зовнішньої (глобальної) соціально-політичної системи, наявністю лідерів і відповідної випадкової ситуації, та призводить до швидких, фундаментальних змін у всіх

сферах суспільства, зокрема в інститутах політичної взаємодії та масовій свідомості.

Отже, внутрішнє збройне насилля можна класифікувати в залежності від спрямованості (владна еліта – населення або навпаки), глибини політичних змін, що воно провокує та радикальності й фундаментальності наслідків його застосування.

1.3 Визначення та теоретичний аналіз дефініцій видів зовнішнього збройного насилля.

На наш погляд, війна є одним з найбільш впливових на функціонування та зміну політичних систем видів зовнішнього збройного насилля, що має суперечливу та дискусійну сутність. Пошуки розуміння цього явища почались з найдавніших часів. Так, Геракліт у V–VI ст. до н. е. був переконаний, що весь розвиток суспільства пов'язаний з постійною, перманентною боротьбою за власне існування, що виявляється в «загальній» війні. Мислителю належить відома фраза «війна є батьком усього, царем усього». Г. Гроцій ставиться негативно до війни, вважає, що від несправедливих війн слід відмовитись, однак визнає, що вона є невід'ємною умовою існування людства [103, с. 152; 132].

Основу роботи Геродота, названу згодом «Історією», займає опис боротьби грецького світу зі східним, зокрема греко-перські війни 500–449 рр. до н. е. Вершиною античної історіографії вважається присвячена Пелопоннеським війнам праця Фукідида [294, с. 16]. У роботі Полібія «Загальна історія» здійснено пошук причини перемог та поразок у війнах, які відбувались в Греції, Македонії, Малій Азії, Єгипті, Карфагені та Римі в період з 220 до 146 рр. до н. е. [294, с. 17].

Найбільш відомим та цитованим східним теоретиком війни є давньокитайський полководець Сунь-Цзи, який у своєму трактаті

«Мистецтво війни» описав зв'язок політики й війни, виявив фактори, що безпосередньо впливають на її результативність, запропонував принципи стратегії й тактики. Приділяв увагу військовій проблематиці й Конфуцій. Так, мислитель у своїх роботах розкривав взаємозв'язок війни з політикою, економікою та дипломатією [294, с. 17].

У період Відродження та Просвітництва проблему пошуку сутності війни розробляла значна кількість знакових мислителів, що заклали основи сучасної політико-правової думки. Так, Н. Макіавеллі приділив значну увагу цьому питанню та описав 24 «вічних» правила війни [294, с. 17]. Т. Гоббс характеризував додержавний, природний стан людини як «війну всіх проти всіх». Ж-Ж. Руссо, навпаки, уважав, що первісна сутність людини характеризується добротою та миролюбністю, а соціальне середовище нав'язує їй агресивність та войовничість [372].

І. Кант негативно ставився до війни, займався пошуком шляху до вилучення її із соціальної та державної практики, що було описано в трактаті «До вічного миру» [567]. Водночас, аналізуючи відому йому історію людства, він пише: «Стан миру між людьми, які живуть по сусідству, не є природним станом ... останнє, навпаки, є станом війни, тобто, якщо не неперервні ворожі дії, то постійна їх загроза ...» [199, с. 266]. Подібної думки про встановлення «вічного миру» І. Фіхте [446, с. 194]. Мислитель вважає, що саме існування постійної армії рано чи пізно призводить до війни [76, с. 100]. Цей феномен Фіхте описує як явище, що суперечить розуму, а причину воєн своєї епохи знаходить у суспільно-політичній конструкції феодално-абсолютистських держав [76, с. 101].

Значну увагу проблемам війни приділяв Гегель. Для нього причини війни полягають в природних протиріччях, які є джерелом розвитку та спонукають світ до руху. «Здоров'я держави знаходиться не стільки в спокої мирного часу, скільки в русі війни», – пише Гегель [108, с. 65]. Загалом війну мислитель розглядає як невід'ємну атрибутивну властивість суспільства, яка призводить до негативних явищ, однак не може бути ліквідована через наявні

в соціумі природні діалектичні протиріччя. У цьому контексті мислитель зазначає: «Оскільки держава справді існує, вона повинна мати реальну можливість вести війну, і тому мусить мати все необхідне для цього» [109, с. 464.].

Теорія та мистецтво війни першого покоління (1GW) досягло, на думку сучасних дослідників, свого піку під час наполеонівських війн [373, с. 15]. До найбільш відомих теоретиків цього періоду належать Наполеон I, а також А. Жоміні, який і розкрив сутнісні особливості бінарної форми війни. У концепції автора доводиться, що в бінарному протистоянні армії проти армії суттєву роль відіграють відмінності між стратегією та тактикою, а результат війни залежить від однієї або кількох генеральних битв [294, с. 17].

Заклав основи сучасного розуміння війни один із найбільш цитованих авторів в аналізованій сфері – К. фон Клаузевіц. Як відомо, дослідник обґрунтував політичну сутність війни, розглядав її як найпоширеніший та дієвий інструмент політики. У цьому контексті він зазначав: «війна є акт насилля, який має на меті змусити противника виконати вашу волю» [Цит. за: 218]. Цікавою є також така теза автора: «Якщо ми захочемо охопити думкою як одне ціле усю незліченну кількість єдиноборств, з яких складається війна, то найкраще уявити собі сутичку двох борців. Кожен з них прагне за допомогою фізичного насилля примусити іншого виконати його волю; його найближча мета – зруйнувати противника й у такий спосіб зробити його нездатним до всякого подальшого опору» [Цит. за: 218]. Наголосимо, що на думку К. фон Клаузевіца, саме застосуванням збройного насилля війна відрізняється від інших суспільних конфліктів [426, с. 189].

К. фон Клаузевіц запропонував концепцію тринітарної війни, що до останнього часу вважалась аксіомою й лише сьогодні, у зв'язку з появою нових форм ведення бойових дій, почала переглядатись. Підвалинами цієї концепції стало декілька тез. По-перше, війною вважається лише те протистояння, яке ведеться державою, в інтересах держави та проти іншої держави. По-друге, інструментом уряду у веденні війни є армія. По-третє,

невід'ємною складовою війни є залучення до неї народу. Отже, тринітарна сутність аналізованого феномену полягає в органічному поєднанні під час війни протистояння уряду проти уряду, армії проти армії та народу проти народу [294, с. 18].

Перша світова війна є типовим прикладом наступного покоління війни. Характерною ознакою другого покоління є ведення бойових дій до повного виснаження супротивника [373, с. 15]. У межах підготовки до глобального конфлікту та під час нього були розкриті нові та доповнені відомі взаємозалежності війни з політикою, економікою та станом тилу держави. До суттєвого впливу на теоретичне осмислення аналізованого феномену спричинився набутий під час Першої світової війни досвід фронткових наступальних й оборонних операцій та особливостей організації загальновійськових морських і повітряних боїв [294, с. 18].

Логіка війни другого покоління – боротьба до повного виснаження супротивника – знайшла осмислення в роботах І. Ільїна та П. Сорокіна. Так, І. Ільїн, у край негативно характеризуючи війну, зазначав, що вона – це «господарсько-політичне та соціально-культурне самогубство, «самокаліцтво» один одного сторонами, які воюють; культурно руйнівний засіб вирішення спорів між ними» [188, с. 216]. Так само П. Сорокін уважав, що війна різко зменшує творчий потенціал суспільства, оскільки серед загиблих набагато більше видатних, обдарованих осіб із глибоким усвідомленням свого обов'язку. Отже, дослідник акцентував на тому, що війна призводить до негативної селекції через знищення кращих елементів суспільства. Причину зазначеного явища автор бачив у появі в ХІХ ст. масових армій, що формуються за допомогою примусового рекрутування з осіб, які за фізичними та генетичними показниками належать до верхньої норми [396, с. 181].

У міжвоєнний період відбувається переосмислення тактики, стратегії та логіки війни загалом, що заклало основи появи війни третього покоління – «війни моторів», рухливої та маневреної, з можливістю застосування

бліцкригу [373, с. 15]. Однак специфіка війни третього покоління не лише в застосуванні технічних інновацій. Так, на основі критики тринітарної війни, німецький генерал Е. Людендорф узагальнив та в систематизованому вигляді виклав концепцію тотальної війни. Основна її суть полягає в підпорядкуванні цілям усього державного механізму та всіх, без винятку, громадян, а також використання під час неї будь-яких засобів знищення як військовослужбовців, так і цивільного населення супротивника. На думку автора, реалізувати концепцію тотальної війни можна за умови впровадження постійної військової диктатури [294, с. 18]. Так, усе це було реалізоване на практиці нацистською Німеччиною.

Поява ядерної зброї та усвідомлення глибини небезпеки війни з використанням вищеназваних технологій спричинила переосмислення теоретичних основ аналізованого явища. На наш погляд, це стало першим кроком на шляху становлення нового – четвертого – покоління війни (4GW – The 4th Generation War), що наприкінці ХХ ст. стало широкою дискусією в експертному та академічному середовищі. Основу воєнного протистояння біполярного світу починають становити непрямі дії. Л. Гард зазначає: «Воднева бомба, навіть на стадії ще експериментальних вибухів, більш, ніж будь-яка інша зброя, чітко показала, що «тотальна війна» як метод і «перемога» як мета війни є застарілою концепцією» [270, с. 24].

До факторів, які сприяли появі війни четвертого покоління, можна також зарахувати обмеження засобів збройного насилля, що були прописані в міжнародних угодах та конвенціях. Ця форма війни дістала назву – конвенційна. До її характерних особливостей належать відмова від використання зброї масового знищення – ядерної, хімічної, бактеріологічної; інтенсифікація саме вогневого протистояння; застосування високоточних технологій ураження, засобів інформаційного забезпечення, космічних та повітряних системи розвідки, автоматизованих систем бойового управління. Саме в такому форматі реалізовувались локальні конфлікти періоду біполярного протистояння другої половини ХХ ст. [294, с. 19].

Зазначені сутнісні зміни аналізованого явища сприяли підвищенню дослідницького інтересу та остаточному оформленню в середині ХХ ст. низки наукових підходів до розуміння походження, причин та детермінант війни. Одним із найбільш очевидних та одночасно найдавніших є психологічний підхід, відповідно до якого першооснова війни пов'язана з психічними процесами. Так, ще З. Фрейд уважав, що причиною війни є боротьба в психіці людей сексуального потягу та прагнення до смерті. Загалом у психологічному підході сформувалось два кардинально різні напрямки. Прихильники першого знаходять причину війни в природних, психологічних першоосновах людини. Так, А. Кестлер указує на те, що «через «незмінність» та «іраціональність» своєї природи людина є найжорстокішою з тварин...» [Цит. за: 465, с. 11].

Прихильники другого напрямку зосереджують увагу на процесі соціалізації. С. Кобленц наголошує, що війна – протиприродний стан, а її поява та можливі варіанти усунення з соціальної практики пов'язані із процесами виховання. Х. Боннер пише, що «людей штовхає до ненависті й до застосування зброї проти інших націй запас ворожості, що накопичується в людині з раних років» [535, с. 372]. Близькою до цього напрямку є біхевіористська школа, провідними представниками якої є Дж. Мід та Ф. Олпорт. Першопричину поведінки людини та всіх соціальних явищ, зокрема війни, вони знаходять у впливі оточення [486, с. 110].

Серед значного доробку представників соціологічного підходу для розуміння сутності війни найбільш важливими є роботи кількох авторів. Зокрема, Р. Арона «Мир і війна між народами», у якій він зазначає: «Війни – це специфічне соціальне явище, що виникло, імовірно, у якийсь певний момент людської історії; вони означають організацію насильницьких дій суспільств, які протистоять один одному» [20, с. 409]. Цікавою є позиція М. Маклюєна та К. Фіоре, викладена наприкінці 1960-х рр. у спільній роботі «Війна і мир у глобальному селищі» [283]. Дослідники вважають війну

природним станом, органічно пов'язаним із цивілізацією, а також засобом міжнародних контактів та утвердження власної самобутності народів.

У межах неопозитивізму слід виокремити два напрямки розуміння сутності війни. Перший представлений «політичним реалізмом» Г. Моргентау. Дослідник у роботі «Політика між націями. Боротьба за владу й світ» висловлює думку, що політика є автономним явищем, не пов'язаним з економікою та іншими сферами соціальних відносин. Сутність світової політики автор бачить у застосування сили, а війна для нього – це результат тверезого розрахунку та суб'єктивного рішення конкретного політичного діяча [593, с. 4]. Цікавим є й другий напрям у неопозитивістському підході, представлений теорією науково-математичного аналізу, яка відображена в роботі «Теорія ігор та економічна поведінка» Д. Неймана та О. Моргенштерна. Зауважимо, що ця теорія заклала основу методології вивчення військових проблем у провідних країнах. Суть концепції полягає в тому, що міжнародні відносини є грою політичних сил, які діють за математичними законами й неминуче призводить до воєн [486, с. 111].

Психобіологічний, неомальтузіанський та геополітичний напрям складають основу натуралістичного підходу. Перший напрям, по суті, пряма протилежність психологічному підходу. Причини воєн в ньому знаходять не в індивідуальних психологічних особливостях людини, а в біологічних закономірностях існування людського виду [325, с. 23]. У цьому контексті Дж. Уїнд пише: «Згідно з даними етологічної науки, дія певних генів обумовлює поведінку, що характеризується як агресивна ...» [516, с. 74]. В. Денисов зазначає: «Грунтуючись, зокрема, на так званому фізіологічному принципі «пускового механізму» й переносячи його дію в царину соціального насилля, ... висувається ідея про вроджену інстинктивність агресивності людини» [149, с. 78]. Уважаємо за доцільне згадати напрацювання К. Лоренца [276] та ще низки антропологів [354; 124], які доводять, що людина не має надійного механізму інстинктивного гальмування внутрішньовидової агресії.

Прихильники неомальтузіанського напрямку бачать причини війн, як біологічного явища, у необхідності обмеження чисельності людей на Землі. Так, П. Ребу говорить про взаємозалежність між жорстокістю війни та надлишковою кількістю населення. Представники цієї теорії навіть виправдовують застосування атомної зброї, вважаючи, що лише масштаби жертв ядерної війни пропорційні сьгоднішній перенаселеності планети [602, с. 253–255].

Геополітичний напрям представлений насамперед теоріями «розширення меж» та «територіального імперіалізму». Суть першої концепції за Дж. Кіффером полягає в тому, що рівень зростання технічної озброєності, провокує аналогічне розширення кордонів держави військовим шляхом. Р. Ардрі в роботі «Територіальний імперіалізм» стверджує, що причина воєн – у колективному інстинкті людей жити на певній території, захищати та розширювати її. «Коли ми захищаємо права або незалежність своєї країни, то діємо під впливом чинників, як у більш низькоорганізованих тварин. Ці чинники є вродженими та невикорінюваними», – наголошує Р. Ардрі [520, с. 103].

Розрізнені теорії натуралістичного підходу склали основу науки про війну – полемології, засновником якої є французький дослідник Г. Бутуль. Він зазначає: «Війна, яка в XVIII ст. була грою королів, нині перетворилася на катастрофу, а завтра стане катаклізмом. Без швидкого створення полемології всі інші науки ризикують бути зайвими» [538, с. 28–29]. Г. Бутуль комплексно підходить до з'ясування причин війни, ураховує політичні та економічні фактори, однак першопричиною вважає індивідуальну агресивність людини, яку провокують складні соціальні умови. Основною соціальною проблемою, як і прихильники неомальтузіанського напрямку, автор вважає перенаселеність певної держави, а її молодь, чисельність якої старше покоління зменшує двома засобами – міграцією та війною, джерелом нестабільності [536, с. 36].

Процес виникнення війни Г. Бутуль описує так: «Як тільки колективна агресивність досягає певної інтенсивності, вона штовхає нас на пошук ворога та сварки. І як тільки ворог знайдений, колективна агресивність, що виступала у своєму зародженні у вигляді неусвідомленого психосоматичного імпульсу, стає явищем логічним. Відтепер вона висуває певну мету – супротивника, що підлягає розгрому або знищенню, а також виправдальну раціоналістичну аргументацію» [537, с. 36].

Очевидна багатопричинність сучасних війн заклала основу плюралістичного підходу, провідними представниками якого слід уважати німецьких дослідників Р. Біглера та В. Таймера, американців Б. Браунелла та Р. Кларка й англійського вченого М. Гінзберга. Сутнісні основи цього підходу добре прописані в роботі Б. Браунелла 1950 р. та Р. Біглера – 1964 р. Зокрема, перший дослідник зазначає: «Конфлікти в сучасному світі не мають єдиного насіння або джерела. Вони мають безліч причин, тому вони не можуть бути вирішені за однією якоюсь формулою або системою добровільного контролю» [541, с. 117]. «Неймовірно велика кількість чинників сприяє виникненню війни: демографічні відносини, психологічні та ідеологічні рушійні сили, культурні події, причому ці комплексні окремі фактори можуть комбінуватися в нескінченних варіантах. Спробу синтезованого погляду на війну можна порівняти, апріорі, зі спробою дістати зірки», – пише Р. Біглер [534, с. 79].

Глобалізаційні тенденції кінця ХХ ст. спровокували переосмислення в академічному середовищі багатьох явищ, зокрема поглядів на сутнісні основи та місце війни в соціально-політичному процесі. Так, Ф. Фукуяма вважає, що такий вектор розвитку світу призведе до зникнення всіх форм геополітичної диференціації та відповідних протистоянь, що були в основі історії, а людство житиме в єдиній цивілізації. Водночас дослідник зазначає, що «збережеться високий та навіть щораз вищий рівень насилля на етнічному й націоналістичному ґрунті, оскільки ці імпульси не вичерпають себе й в

постісторичному світі ... З цього випливає, що на порядку денному залишаться й тероризм, і національно-визвольні війни» [453, с. 39].

Цікавою є й така думка Ф. Фукуями: «Захід суспільного життя передбачає, що в майбутньому ми ризикуємо стати безтурботними та самопоглиненими останніми людьми, позбавленими тематичних прагнень до вищих цілей, охочими тільки до особистого комфорту. Але існує й зворотна небезпека, зокрема, що ми знову станемо першими людьми, вплутавшись у криваві та безглузді війни за престиж, тільки цього разу – із сучасною зброєю» [452, с. 489].

С. Хантингтон кардинально по-іншому, ніж Ф. Фукуяма, оцінює процеси глобалізації та вважає, що вони не призведуть до єдиної універсальної цивілізації на основі західних цінностей. Навпаки, дослідник зазначає: «Найважливіші кордони, що роз'єднують людство, й основні джерела конфліктів будуть визначатися культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти розгортатимуться між націями й групами, які належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів» [459, с. 33].

Цікава рефлексія на ідеї С. Хантингтона представлена в роботі Дж. Б'юкенена «Смерть Заходу» та Д. Курта «Американський шлях перемоги». Так, останній висловлює думку про те, що «справжнє зіткнення цивілізацій – не сутички між Заходом і кимось із інших. Це буде сутичка між Заходом і «Пост-Заходом», сформованим у межах західної цивілізації. Зіткнення вже почалося в мозку західної цивілізації, серед американських інтелектуалів. Так, зіткнення почалося, і сьогодні воно поширюється від мозку по всьому тілу» [583, с. 5].

У своїх оцінках сутнісних основ сучасної цивілізації та прогнозах майбутнього Е. Тоффлер висловлює думку, що війна подібна до виробничої діяльності. Зокрема, на думку дослідника, у своєму розвитку війна ідентична

з процесами й факторами, що відбуваються в економіці [418]. Схожої думки й В. Беньямін. Дослідник, хоч і аналізує війну як форму економічного насилля, та все ж зазначає, що лише вона здатна прискорити розвиток усіх сучасних технічних засобів [56]. Відомий військовий аналітик М. ван Кревельд, навпаки, заперечує подібність війни до виробничої та економічної сфери. Автор, як і С. Хантингтон, вважає, що війна – це культурно зумовлений вид людської діяльності [244].

На думку І. Валлерстайна, ідеї якого ми використовуємо в роботі як частину методологічної основи, війна – це засіб встановлення гегемонії певної держави, що провокується самим механізмом та логікою функціонування такої світ-системи, як світ-економіка [445, с. 235]. У цій концепції світова війна вважається однією з фаз циклів гегемонії. На думку дослідника, численні локальні конфлікти в країнах Півдня, зіткнення різних «меншин» на Півночі та «малі» війни Півдня проти Півночі – це і є сучасна світова війна [445 с. 238, 252]. Цей процес, зрештою, призведе до фундаментальної трансформації світових центрів сили та всієї структури міжнародних відносин, сформованої в ХХ ст. [445, с. 254].

Геополітичні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. та їх осмислення в академічному середовищі, цілком прогнозовано, призвели до перегляду тактики, стратегії та самої суті сучасної війни. Заклали теоретичну основу впровадженню нових форм війни військові стратеги кінця ХХ ст., льотчики ВПС США, Джон Бойд та Джон А. Ворден III, а також віце-адмірал Артур К. Цібровскі та професор Джона Гартска [294, с. 22]. Отже, війни сучасної епохи характеризуються низкою сутнісних ознак, непридатних їм у попередні періоди. Насамперед зазначимо, що водночас з типовим актором війни – військовослужбовцями – з'являються й інші: «терорист, керівник змовників, найманець, професіонал, інженер, співробітник органів безпеки тощо. Немає більше організованої армії, усе пронизане мережами конкурентів-професіоналів насилля», – пише французький дослідник Ф. Гро [129, с. 150].

Суттєво змінюється така ознака, як театр бойових дій: сучасні війни є локальними та ведуться в містах та житлових масивах, які постають фактично беззахисними перед нападом диверсійних або терористичних груп [129, с. 151]. Відповідно, державі в сучасній війні може протистояти не лише інша держава, а й терористичні та злочинні угруповання, задіяні в цьому процесі. Слід додати, що територіальність війни змінює також наявність високоточної, безконтактної зброї, що, по суті, розмиває чіткі межі, простір та локацію протистояння. У цьому контексті П. Аснер зазначає, що сучасні національні громади «...уразливі ззовні, оскільки можуть бути повністю знищені ядерною зброєю, й уразливі зсередини, оскільки, унаслідок проникнення транснаціональних течій під непереборним впливом сучасних засобів масової інформації за ймовірності спрямованого маніпулювання ними, може статися їх дезінтеграція» [25, с. 61].

Водночас з просторовою характеристикою в сучасній війні змінюється й така, на перший погляд, стала ознака, як час. Ф. Гро зазначає, що сьогодні війна «має перебіг у невизначеному часі проміжних станів, у безкінечних зіткненнях» [129, с. 152]. Окрім того, дослідник пише: «Настав позачасовий стан, а терористичні вибухи в громадських просторах мегаполісів, математично точні розрахунки траєкторії польоту балістичної ракети під час зіткнення високих технологій або нескінченні громадянські війни в згасаючих державах втілюють сутнісну форму цього стану» [129, с. 150].

Першопричини сьогоднішніх воєнних конфліктів також інші. Так, основою всіх війн попередніх століть – релігійних, династичних, за національні інтереси або за ідеологічні переконання (протистояння між двома полісами біполярного світу) була ідея про їх врегулювання [262, с. 17]. У сучасних війнах XXI ст. ця ідея-мета відсутня, а основою є ірраціональна логіка хижацтва й винищення. «Нові війни, здавалося б, утратили будь-який політичний сенс, при цьому особливо пригнічує ріст комерціалізації конфліктів та посилення їх етнічної складової», – пише Ф. Гро [129, с. 161]. П. Аснер у цьому контексті зазначає: «У розвиненому західному світі

традиційна війна за територію стала абсолютно немислима; але водночас на тому ж самому континенті фактично лютує війна в ім'я територіальних домагань, заснованих на історичній або етнічній приналежності» [25, с. 13].

Ці зміни в сутнісних ознаках війни ХХІ ст. спричинилися до втрати над нею контролю міжнародного гуманітарного права. Та навіть, навпаки, обмеженість міжнародними домовленостями можливостей розв'язання війни та ведення воєнних дій призвела до пошуку варіантів обходу цих домовленостей, що стимулювало зазначені вище зміни в сутнісних ознаках війни. «Підступність війни нового типу полягає в тому, що вона не сприймається як війна» [477, с. 41]. У сучасній війні відсутні як юридичний факт її оголошення, так і мирний договір як документ, що її завершує. До сьогоднішніх війн практично неможливо застосувати міжнародні правові норми, що регулюють характер та ведення бойових дій, обмеження в застосуванні окремих видів озброєння, визначають права та обов'язки комбатантів та цивільних [45, с. 266].

На думку І. Алексєнкової, є ще одна суттєва ознака сучасних війн. Дослідниця пише, що «змінюється саме сприйняття війни як акту позбавлення життя або руйнування. Сьогодні гостро постає проблема деморалізації війни. Етика солдата, що будувалася протягом багатьох століть, і пов'язані з цим поняття шляхетності, відваги, честі, жертвності в ім'я ідеалів, сьогодні зникають, що пов'язано з низкою трансформацій» [6, с. 133]. У такому контексті цікаву думку висловив і Ф. Гро про те, що смерть у сучасній війні «набуває нових форм: професійного ризику, математичної формули рівності, умови життя, апофеозу нових медіа» [129, с. 155].

На основі встановлених сутнісних ознак війни, з'являється можливість сформулювати термін цього явища. Однак здійснити зазначену теоретичну операцію, на наш погляд, можливо лише паралельно з визначенням дефініцій таких дотичних феноменів, як «збройний конфлікт» та «воєнний конфлікт». Очевидно, що всі три явища є частиною більш широкого феномену «соціальний конфлікт». У науковій літературі під конфліктом розуміють

найвищу стадію загострення суперечностей між певними суб'єктами (індивідуальними або колективними), що розв'язуються силовими методами. Відповідно, змістом цього поняття є суб'єкти, протиріччя між ними та силові засоби їх вирішення [71; 154, с. 52–53].

За допомогою аналізу ключових компонентів з більш широкого явища «соціальний конфлікт» можна виокремити більш вузьке поняття «збройний конфлікт». Отже, збройний конфлікт – це протиборство між соціальними суб'єктами, що характеризується застосуванням зброї з метою вирішення наявних протиріч між ними.

Цілком зрозуміло, що війна та воєнний конфлікт характеризуються наявністю значно більшої кількості сутнісних ознак, ніж лише застосування зброї. Зважаючи на це, доходимо висновку, що ці феномени є видами такого ємного поняття, як «збройний конфлікт». Щодо війни, то до її змістових характеристик, на думку В. Махоніна, належить: «наявність суб'єктів воєнно-політичних відносин; протиріччя у відносинах між цими суб'єктами; застосування збройного насилля як головного засобу вирішення загострення протиріч; здійснення протиборства в широких масштабах із максимально можливим використанням збройних сил; наявність особливого стану суспільства загалом, що характеризується спрямованістю всіх ресурсів на забезпечення воєнних дій із метою досягнення перемоги» [295, с. 6].

На думку автора, суб'єктами воєнно-політичних відносин слід уважати «держави з їхніми збройними силами, а також опозиційні організації, рухи, угруповання, що мають у своєму розпорядженні збройні формування й висувають політичні вимоги» [295, с. 6].

В. Махонін вважає, що дві останні з наведених вище характеристик війни є ключовими та такими, що виокремлюють її з більш широких понять соціального та збройного конфлікту [295, с. 6]. Подібної думки й Е. Тужба [426 с. 189–194.], С. Чекінов і С. Богданов. Зокрема, останні в спільній роботі зазначають, що «критерієм наявності або відсутності війни є місце й роль військових та невійськових засобів у політичному протиборстві.

Якщо збройна боротьба або інші дії збройних сил є головними засобами досягнення політичних цілей, а всі інші невійськові засоби насилля працюють на забезпечення найбільшого ефекту застосування збройних сил, то це війна. З огляду на це, не є війною політичне протиборство, у якому ставка робиться на невійськові засоби насилля, а війська лише впливають за своєї наявності...» [477, с. 36].

На наш погляд, варто зазначити, що війна зумовлює особливий правовий режим. По-перше, акт оголошення війни, або, залежності від національного законодавства, уведення воєнного стану чи особливого порядку державного управління, що відтак призводить до обмеження основних прав і свобод людини й громадянина [227]. По-друге, така ситуація передбачає розрив дипломатичних, консульських та, відповідно, політичних, економічних і культурних відносин, а також припинення дії міжнародних договорів між державами-суб'єктами війни [312, с. 225].

Масштабність збройного міжнародного протистояння також є ключовою характеристикою війни [426, с. 189]. Так, зважаючи на Упсальську програму даних про конфлікти, війною є збройний конфлікт, що ведеться збройними силами двох сторін (як мінімум, одна з яких є урядом будь-якої держави) за встановлення контролю над урядом та/або територією, під час якої в бойових діях протягом календарного року гине не менше 1000 осіб [623, с. 211].

На основі зазначених вище ключових сутнісних характеристик війни, В. Махонін пропонує таке визначення аналізованого феномену. «Війна – це спосіб розв'язання суперечностей між суб'єктами воєнно-політичних відносин засобами збройного насилля, використовуваними в широких масштабах» [295, с. 6].

На наш погляд, термін «війна» слід розширити, додавши до нього важливі характеристики, що зустрічаються в інших авторів. Зокрема, обов'язково необхідно враховувати, що війна професіоналізує збройну боротьбу. «Нарешті, війна – це відкрита форма насилля, в якій за допомогою

зброї дозволено підкорення та вбивство одних людей іншими людьми. Тобто війна виступає формою легітимізації насилля. Вона здійснюється планово, навмисно, цілеспрямовано, з використанням як знарядь нападу, так і засобів захисту. Важливим є також той факт, що війна є формою колективної діяльності. Індивідуальні вольові збройні дії є елементом війни лише тоді, коли відбуваються як частина дій армії, народу, етносу», – пише Є. Карпова [209, с. 35].

Варто також зосередити увагу на характеристиках, використаних Н. Розовим у межах запропонованого ним терміна «війна». Дослідник, як і вже згадані автори, говорячи про масштабність та організований характер аналізованого явища, наголошує, що у війні задіяні групи спеціально підготовлених людей. Окрім того, Н. Розов укотре акцентує, що війна – це політичний феномен, бо має саме політичні мотиви та мету. Неодмінною ознакою війни є, на думку дослідника, і наявність насильницької, збройної взаємодії між протидіючими сторонами [368, с. 75–120]. На цю характеристику ще на початку ХХ ст. звертає увагу О. Свечин: «... як би різноманітно не складалася війна, скільки б до неї не приплутувалося сторонніх елементів, бій завжди включається в поняття війни, оскільки він є обов'язковим пунктом, від якого походить поняття війни» [380, с. 46].

Наведемо також визначення, запропоноване в колективній роботі Дж. Сінгером та М. Смоллом, що має кількісну характеристику, подібну до тієї, що застосовується в межах Уппсальської програми даних про конфлікти. Отже, під війною ці автори розуміють «будь-яке тривале зіткнення між військовими силами двох або кількох урядів (міждержавна війна), або між регулярною армією та будь-якою іншою озброєною групою (внутрішньодержавна), у якому кількість жертв серед збройних сил перевищує одну тисячу осіб протягом всього зіткнення» [612].

На наш погляд, цікавим буде аналіз дефініції «війна» в довідкових та енциклопедичних виданнях, особливо військового спрямування. Так, у Військовій Енциклопедії І. Ситіна 1912 р. війна визначається як «... найбільш

потужний примусовий засіб, за допомогою якого держава досягає своїх політичних цілей» [94, с. 11]. Зрозуміло, що в Радянській Військовій Енциклопедії 1976 р. визначення аналізованого феномену давалось з огляду на засади марксистсько-ленінської ідеології. У другому томі цього видання зазначається: «Війна – суспільно-політичне явище, продовження політики насильницькими засобами. ... Для досягнення політичних цілей у війні використовуються збройні сили, як головний і вирішальний засіб, а також економічні, дипломатичні, ідеологічні та інші засоби боротьби» [94, с. 305].

У Військовій Енциклопедії, виданій у Росії в 1994 р., аналізоване явище трактується так: «Війна – соціально-політичне явище, що являє собою одну з форм вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, народами, націями, класами й соціальними групами засобами воєнного насилля» [95, с. 233].

У Військовому енциклопедичному словнику 2007 р. розміщено такий термін: «Війна – соціально-політичне явище, особливий стан суспільства, пов'язаний з різкою зміною відносин між державами, народами, соціальними групами й з переходом до організованого застосування засобів збройного насилля для досягнення політичних цілей. Водночас зі збройною боротьбою, яка становить головний зміст війни, для досягнення поставлених у війні цілей застосовуються також дипломатичні, економічні, інформаційні та інші форми протиборства й відповідні їм засоби» [96, с. 154].

У цивільних енциклопедичних виданнях, зокрема в одному з найбільш авторитетних серед них – Філософському енциклопедичному словнику 1989 р. – війна характеризується як «організована збройна боротьба між державами (групами держав), класами або націями (народами) ...» [444, с. 95–96]. У Новій філософській енциклопедії 2000 р. подано таке тлумачення: «війна – це організована збройна боротьба між державами, націями, соціальними групами, яка здійснюється спеціальним соціальним інститутом

(армією) із залученням економічних, політичних, ідеологічних, дипломатичних засобів» [79, с. 425].

На основі аналізу сутності різних трактувань терміна війна та сучасного переосмислення цього феномену, слід зазначити, що наразі в академічному середовищі існують дві кардинально відмінні думки. Частина науковців наголошують на збройній боротьбі як визначальній ключовій ознаці, якщо вона є, то явище можна характеризувати як війну. Інша частина схиляється до такої позиції: «... війну відрізняє не форма насилля, а основні її сутнісні ознаки: безкомпромісна боротьба із застосуванням засобів насилля протягом певного часу; перемога однієї зі сторін і поразка іншої; суттєва зміна співвідношення сил і, зрештою, їх інша розстановка» [133, с. 14].

Ураховуючи сучасні трансформаційні тенденції в сутнісних ознаках війни, С. Чекінов та С. Богданов висловлюють досить цікаву думку: «На наш погляд, змінювати трактування поняття «війна» передчасно. Вона завжди велася й обов'язково вестиметься з використанням певних видів зброї і являтиме собою організовану збройну боротьбу народів, держав, союзів, коаліцій. Звичайно, під час будь-якої війни застосовувалися та застосовуватимуться й невійськові форми боротьби, особливо інформаційні, що суттєво впливають і на характер збройної боротьби. Причому організаційні та технічні можливості її ефективного здійснення різко зросли. Однак головну специфіку війни становлять насильницькі дії, тобто застосування збройної сили» [477, с. 32–33].

На основі сутнісного та термінологічного аналізу маємо можливість запропонувати власну, узагальнюючу дефініцію війни. Отже, війна – це найбільш масштабний вид зовнішнього збройного насилля як політичного феномену, що має організований та безкомпромісний характер, реалізується суб'єктами воєнно-політичних відносин за допомогою військових засобів та передбачає особливий стан суспільства [527, с. 72].

Близьким до війни видом збройного насилля є воєнний конфлікт. На наш погляд, необхідним завданням є виявлення відмінностей між цими

явищами. Уважаємо, що підвалиною розв'язання поставленої проблеми є порівняння сутнісних характеристик згаданих феноменів. Так, В. Махонін виокремлює такі ключові ознаки воєнного конфлікту, що вирізняють його з більш широкого явища збройного конфлікту: це «наявність суб'єктів воєнно-політичних відносин; протиріччя у відносинах між цими суб'єктами; застосування збройного насилля як головного засобу вирішення загострених протиріч; збройні зіткнення на певній обмеженій території; ведення бойових дій тільки частиною збройних сил, тоді як інші війська знаходяться в місцях постійної дислокації та займаються повсякденною діяльністю; бойові дії менш інтенсивні, ніж у війнах, і часто характеризуються епізодичністю; воєнний конфлікт не стає особливим станом всього суспільства» [295, с. 7].

Отже, війна і воєнний конфлікт є дуже подібними явищами, мають схожі ключові характеристики, а відрізняються насамперед масштабами, інтенсивністю, територією ведення бойових дій та обсягом залучення збройних сил. В. Махонін наголошує, що в сучасних військових конфліктах лінія фронту, як правило, узагалі відсутня. «Війська та незаконні збройні формування контролюють певні райони досить умовно. Збройні зіткнення часто носять точковий характер» [295, с. 7]. Окрім того, у межах воєнного конфлікту спеціальний правовий режим або відсутній, або поширюється на зону ведення бойових дій та прилеглу територію. Відсутній також особливий стан суспільства, що передбачає концентрацію всіх ресурсів на потреби армії. Відрізняються аналізовані явища й кількістю втрат. Так, згідно з Упсальською програмою даних, воєнним конфліктом є бойові дії, під час яких гине протягом року не менше 25 осіб, натомість війна передбачає втрати від 1000 осіб [623, с. 211].

На наш погляд, обов'язково необхідно звернути увагу ще на одну принципову відмінність між воєнним конфліктом та війною, а саме на взаємовідносини між сторонами протистояння. Як вже зазначалось, в умовах війни припиняються міжнародні зв'язки між сторонами конфлікту, переговори не ведуться, а в мирних угодах закріплюються результати

протистояння. За умов воєнного конфлікту політичні відносини не припиняються, а переговори ведуться до та під час бойових дій. Як правило, розв'язується таке збройне протистояння не воєнною перемогою якоїсь із сторін, а дією комплексу військових та політичних чинників [295, с. 8].

Ураховуючи усі згадані сутнісні характеристики, пропонуємо таке узагальнене визначення аналізованого феномену. Воєнний конфлікт – це вид зовнішнього збройного насилля, що реалізується суб'єктами воєнно-політичних відносин за допомогою військових засобів та характеризується обмеженими масштабами, інтенсивністю, територією ведення бойових дій та обсягом залучення збройних сил [527, с. 72].

У межах нашого дослідження важливою проблемою є класифікація війни та воєнного конфлікту як видів зовнішнього збройного насилля. У науковій літературі основним класифікаційним критерієм, як правило, визнається масштабність воєнних дій. За цією ознакою виділяють світові, регіональні та локальні війни. До світових належать війни, у яких беруть участь як провідні, так і другорядні у військовому плані держави, а бойові дії ведуться одночасно на декількох континентах. Регіональною слід уважати війну, у якій беруть участь держави одного або кількох континентів, однак бойові дії ведуться в межах одного континенту. Локальна війна передбачає не більше трьох держав-учасниць одного субрегіону, на території яких розгортаються бойові дії [295, с. 9–10].

Відповідно до такої логіки класифікуються й воєнні конфлікти. Однак зазначимо, що тут виділяють лише регіональний та локальний тип, оскільки збройний конфлікт світового масштабу є в будь-якому разі війною. Відповідно, до регіональних належать воєнні конфлікти, що передбачають участь держав одного або декількох континентів із веденням бойових дій у межах одного континенту. Локальними військовими конфліктами вважаються такі, у яких участь бере не більше трьох держав одного субрегіону, а бойові дії не поширюються за територіальні межі цих країн [295, с. 14].

Досить дискусійним залишається питання належності до внутрішнього або до зовнішнього збройного насилля війн та воєнних конфліктів між державами та національно-визвольними рухами. На наш погляд, ці явища слід усе-таки зарахувати до зовнішнього виду збройного насилля, оскільки саме за їхньою допомогою після Другої світової війни значна кількість країн Азії та Африки здобули незалежність [295, с. 11, 14].

Сучасний німецький дослідник Х. Хофмайстер зазначає, що на початку ХХІ ст. з'явився новий вид війни – терористичний, який характеризується асиметричністю. Його появу спровокувала «холодна війна», що активізувала виникнення міжнародних мережевих терористичних організацій. Асиметричність терористичної війни, на думку автора, проявляється в специфіці протиборчих сторін, а саме в тому, що державі протистоїть неполітичний суб'єкт [466, с. 439 – 452]. Таку позицію обстоює й Р. Арзуманян [18, с. 28]. Однак, з огляду на зазначені вище сутнісні характеристики війни, ми вважаємо, що тероризм не належить до різновидів цього феномену. На наш погляд, сучасний міжнародний тероризм слід розглядати як окремий вид зовнішнього збройного насилля.

Пошук сутності та формулювання на цій основі визначення тероризму досить ускладнене відсутністю в політологічній науці єдності в розумінні ключових ознак цього явища. Загальновизнаними серед науковців є лише дві ознаки, що, по суті, не дає можливості сформулювати вичерпну дефініцію цього феномену. Такими ознаками, по-перше, є політичні мотиви в діяльності терористів [531]. По-друге, те, що основною стратегією впливу на опонента є залякування, створення атмосфери страху, насамперед серед цивільного населення [507, с. 11].

Компонентом другої із зазначених ознак слід уважати інформаційний чинник. Більшість дослідників також звертають на нього увагу. Так, Г. Кенен стверджує, що терористичний акт (убивство людей чи знищення об'єктів інфраструктури) не є самоціллю, метою тут виступає інформаційний привід, що повинен максимально видовищно генерувати враження в

«глядачів» [213, с. 204]. У такому контексті Б. Хоффман зазначає: «Тероризм можна розглядати як акт насилля, задуманий із метою залучення уваги та подальшої передачі послання через публічність, що він отримує» [467, с. 160].

Додаткові ознаки, на основі яких дослідники уточнюють термін та виокремлюють тероризм з низки подібних явищ, у політологічній літературі суттєво розходяться залежно від підходу та політичних уподобань авторів. Наприклад, І. Морозов на основі концепцій, запропонованих С. Хантингтоном, стверджує, що сучасний тероризм є одним із проявів «зіткнення цивілізацій» [311, с. 72]. Натомість В. Гуторов та О. Ширинянц, навпаки, стверджують, що в сучасному політологічному дискурсі помітною тенденцією є намагання дослідників відійти від вищезгаданого розуміння тероризму [140, с. 30].

Суперечливість у розумінні сутності тероризму пов'язана також із неоднозначною генезою цього феномену. Так, на думку І. Морозова, слід виокремлювати дві базові історичні моделі тероризму: «тероризм як елемент тактики національно-визвольної боротьби, сепаратистських рухів, агресивної етнічної та культурної експансії на нових землях. У цьому випадку спостерігається протистояння народів, культурно-релігійних та політичних систем. Ця модель тероризму відрізняється граничною формою жорстокості щодо опонента ...». Друга модель – це «тероризм як нездійсненна, закапсульована громадянська війна в межах однієї соціально-політичної системи, коли в однієї з конфлікуючих сторін не вистачає ресурсів для повноцінного воєнного протиборства, а рівень політичного антагонізму не дозволяє використовувати ненасильницькі методи. У цьому варіанті терористи все ж намагаються уникати зайвих жертв, дотримуватися деяких принципів «гуманності»...» [311, с. 75].

Окрім того, дослідник вважає, що процеси глобалізації кінця ХХ ст. сприяли становленню третьої моделі тероризму, основною характеристикою якої є те, що вона «синтезує перші дві та є результатом «проростання»

цивілізацій у їхній внутрішній простір. Глобалізація все сильніше стирає поняття Заходу й Сходу у великих містах сучасного світу, а тероризм, особливо сучасний, – феномен міський» [311, с. 76].

Аналізує генезу тероризму як явища й В. Лакер. Дослідник виокремлює декілька хвиль в еволюції тероризму, перша з яких датується другою половиною XIX ст. та пов'язана з діяльністю російських революціонерів, анархістів у країнах Західної Європи й США та ірландським, вірменським і сербським сепаратизмом. До другої хвилі, на думку дослідника, належить робітничий рух (діяльність есерів, польських соціалістів), боротьба анархістів, а також національний рух вірмен та македонців у період з початку XX ст. до Першої світової війни. Міжвоєнний період належить до третьої хвилі, пов'язаної із застосуванням тероризму сепаратистськими та, переважно, правими, фашистськими організаціями [256].

Наступна хвиля тероризму характеризується партизанськими та підпільними рухами спротиву під час Другої світової війни. Після закінчення цього глобального конфлікту тероризм, на думку В. Лакера, переміщується в сільську місцевість (масштабні партизанські рухи в Китаї, В'єтнамі, Кубі, Палестині), а згодом формується міжнародний тероризм, характерною ознакою якого є вже не індивідуальний, а масовий терор [256]. На наш погляд, зарахування підпільного та партизанського руху як часів Другої світової війни, так і післявоєнного періоду до тероризму є досить дискусійним і потребує уточнення в подальшому.

Очевидним є те, що тероризм сучасної доби має суттєві сутнісні особливості. Так, на думку О. Балацької, «внутрішній (державний) тероризм є проявом внутрішньополітичного протиборства, який передбачає терористичні дії радикально-екстремістських угруповань у межах кордонів однієї держави, спрямовані на її громадян та інститути влади. Внутрішній тероризм був домінуючим видом тероризму до другої половини XX ст. Однак зараз дослідники вказують на актуалізацію глобальних проявів тероризму – на міжнародному й транснаціональному рівні» [50, с. 153].

У межах дослідження нас цікавить саме міжнародний тероризм як вид зовнішнього збройного насилля, що виник, на думку Р. Войтович, у 1960-х роках [99, с. 9–10]. С. Телешун характеризує цей феномен, як дії терористичних груп проти осіб, незалежно від громадянства, на території третіх держав [411, с. 164]. Наголосимо, що згаданий вище внутрішній (державний) тероризм ми вважаємо формою реалізації певних видів внутрішнього збройного насилля, тому пошуки його сутнісних основ тут ми не здійснюватимемо.

Визначення тероризму в політологічній літературі досить нечітке. Так, В. Федотова наводить офіційну дефініцію, яка застосовується американськими державними установами: «Тероризм – це незаконне використання або загроза використання сили або насилля проти осіб або власності, щоб примусити або залякати уряд або суспільство для досягнення політичних, релігійних або ідеологічних цілей» [440]. Зі свого боку, І. Морозов пропонує таке визначення: «Тероризм – вид збройного політичного насилля, який характеризується деструктивними діями недержавного актора проти державних структур, здійснюваними методом залякування переважно цивільного населення через створення загрози життю, здоров'ю, безпеці громадян» [311, с. 74].

Ураховуючи зазначені теоретичні проблеми з розумінням сутності та формулюванням терміна «тероризм» у політологічній науці, вважаємо за доцільне звернутись до напрацювань учених-юристів. Зазначимо, що в роботах науковців цієї галузі простежується більш глибокий пошук ключових ознак, що продиктовано практичною необхідністю відмежування терористичних діянь від інших видів злочинів. Задля виокремлення сутнісних характеристик найбільш продуктивним вважаємо порівняльний аналіз тероризму та подібних видів кримінальних правопорушень, зокрема вбивств при обтяжуючих обставинах [531, с. 135].

Суттєвою відмінністю тероризму є мета та цілі такого роду злочинів. Зокрема, в українському законодавстві прописано, що тероризмом є

«суспільно небезпечна діяльність, що полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насилля шляхом захоплення заручників, підпал, убивство, тортури, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погроза вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей» [357]. Важливо зазначити, що ці загальнонебезпечні діяння виступають саме засобом для досягнення терористичних цілей – залякування населення та органів влади. Отже, опосередкований характер терористичного злочину є характерною ознакою, яку обов'язково потрібно враховувати при встановленні сутності та формулювання дефініції аналізованого явища.

Ключовою рисою тероризму, яка прямо прописана в законодавстві, слід також уважати шкоду, нанесену «ні в чому не винним людям». Це означає, що по-перше, фактично постраждалі особи не є безпосереднім супротивником терористів. По-друге, наявність «невинних жертв» передбачає невизначеність цього кола осіб за будь-якою ознакою. Отже, персона жертви у межах терористичного акту, не має визначальної зумовленості, на відміну від убивства людини у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків.

У такому контексті А. Варфоломєєв доречно зазначає, що межа кваліфікації тероризму описується нульовим зв'язком між суб'єктивною стороною злочину та постраждалими від нього. Діяння не може вважатися терористичним, якщо його мета та мотив прямо або опосередковано стосуються жертв цього злочину, чи постраждалих. «Якщо особистість жертви не є для злочинця байдужою, а будь-які її характеристики є визначальними для мети і мотиву злочинного діяння, то можна стверджувати: цей злочин не має кваліфікуватися як терористичний», – уточнює дослідник [85, с. 80].

Використання описаної вище характеристики, як однієї з ключових, вимагає певного уточнення. Теоретичного осмислення потребує питання кваліфікації замахів на життя політиків, дипломатів і державних діячів. З

одного боку, ці злочини досить часто застосовуються терористами, з іншого – вибір жертви виглядає цілком вибірковим. Вирішення цієї проблеми лежить у площині аналізу суб'єктивної сторони діяння. Так, якщо насилля застосовується до таких і подібних осіб з корисливих мотивів, особистісної неприязні та схожих причин, такий злочин не можна кваліфікувати як терористичний. Інша справа, якщо мотиви злочинців не пов'язані з конкретною персоною та її особистісними якостями, а постраждалий насамперед асоціюється з державним механізмом. За таких умов, маємо можливість стверджувати, що насилля є невибірковим, воно є опосередкованим способом досягнення цілей, а діяння можна кваліфікувати як терористичне.

Допомагає інституалізувати тероризм як явище ще одна важлива особливість, описана в юридичній науці. У межах збройного конфлікту (війни або воєнного конфлікту) кваліфікувати певні дії як терористичні недоцільно, оскільки вони підпадають під категорію військових злочинів. Це суперечить позиції В. Лакера, який вважає тероризмом підпільний та партизанський рух часів Другої світової війни та післявоєнного періоду. Та нам видається об'єктивним твердження А. Варфоломєєва щодо того, що практично всі військові дії, зокрема й законні, з юридичного погляду можна кваліфікувати як тероризм. Дослідник указує на те, що основною відмінністю терористичного акту від воєнного злочину є наявність чи відсутність збройного конфлікту під час його реалізації [85, с. 85].

Цікавою є й така теза згаданого автора: «Ми можемо сказати, що, по суті, тероризм і є привнесення в мирне (громадянське) життя засобів та методів війни (збройних конфліктів). Причому, якщо військові злочини – це дії, спрямовані проти «острівців» цивільного життя, що умовно залишаються у воєнний час, то тероризм – це, навпаки, спроба «точкового» впровадження в мирне життя війни (у широкому сенсі, як «збройного способу вирішення конфліктів») [85, с. 85].

Продуктивним для уточнення сутнісних характеристик феномену тероризму є порівняльний аналіз із таким ззовні схожим злочином, як диверсія. Метою терористичного акту, як вже зазначалось, є залякування населення та органів влади, тоді як диверсії – підрив економічної безпеки та обороноздатності супротивника [85, с. 81]. Проте більш важливою вважаємо іншу відмінність. Диверсійні групи, на відміну від терористичних, є уповноваженими на свою діяльність (відкрито або таємно) посадовими особами певної держави. Водночас терористичні структури носять антиетатистський характер, не мають безпосереднього зв'язку та уповноваження на діяльність з боку будь-якої держави [85, с. 81].

Ця теза важлива не лише тому, що надає можливість розрізнити тероризм та диверсію, вона більш актуальна в межах пошуку його ключових сутнісних характеристик. Відповідно, розгляд тероризму як принципово недержавного феномену надає можливість піддати сумніву всі дефініції, у яких прописаний зв'язок аналізованого явища з державними структурами. Водночас уточнення потребують поняття «державний тероризм» [61] та «держава-спонсор міжнародного тероризму», які фігурують в науковій літературі [85, с. 82].

Обґрунтована критика щодо некоректності застосування таких термінів викладена в детальній статті В. Комісарова та В. Ємельянова «Терор, тероризм, «державний тероризм»: поняття та співвідношення». Ці дослідники акцентують увагу на тому, що навіть ті автори, які застосовують термін «державний тероризм», зокрема І. Карпець, Л. Моджорян, Т. Бояр-Созонович, визнають, що це явище відмінного сутнісного наповнення. Як доказ у статті наводиться теза з роботи І. Блищенка та Н. Жданова: «Терористичні акти, що здійснюються владою будь-якої держави, або допущення владою будь-якої держави організованої діяльності, розрахованої на вчинення терористичних актів в іншій державі, необхідно кваліфікувати як акт непрямой агресії» [221, с. 60–81].

Отже, з огляду на вищезазначене, можна заробити висновок, що діяння, які певні автори розглядають як «державний тероризм» [470, с. 6], більш раціонально кваліфікувати як диверсію, агресію, геноцид та інші види воєнних злочинів [85, с. 83–84]. На наш погляд, воєнні злочини та диверсія виступають формами реалізації таких видів зовнішнього збройного насилля, як війна чи воєнний конфлікт. Так само й агресія та геноцид є окремими видами збройного насилля та потребують спеціального сутнісно-термінологічного аналізу.

На основі проведеного аналізу тероризму як явища та встановлених ключових характеристик, маємо можливість запропонувати власну узагальнену дефініцію. Тероризм – це вид збройного насилля, що застосовується недержавним актором проти державних структур шляхом деструктивних дій, спрямованих на невизначене коло осіб (невибірковість жертв) з метою залякування населення та органів влади, і здійснених в умовах відсутності збройного конфлікту. Міжнародний тероризм, який виступає безпосереднім предметом нашого дослідження, відрізняється лише тим, що є видом саме зовнішнього збройного насилля.

Двома подібними видами зовнішнього збройного насилля, що передбачають одностороннє його застосування, є агресія та геноцид. Термін «агресія» має давню історію й спочатку трактувався як «рух у напрямку до цілі». Проте вже на початку нашої ери в латинській мові цим словом почали позначати «напад» [202, с. 82]. Сьогодні тлумачні словники різних країн приблизно однаково трактують цей термін. В Оксфордському словнику англійської мови аналізоване явище визначається як «наслідок почуття гніву або антипатії, що призводить до ворожого нападу; неспровокований напад» [617]. У французькому словнику – «напад з використанням сили» [550]. У німецькому словнику слів іншомовного походження під агресією розуміється «збройний напад держави на одну або кілька інших країн» [578].

Детальний аналіз трактування терміна «агресія» в сучасних американських словниках представлений у спільній роботі А. Караванова та І. Устінова. Зокрема, у статті зазначається, що агресія в таких виданнях розуміється як «неспровокований напад; вторгнення; звичайна агресивна дія або застосування; первинний інстинкт, зазвичай пов'язаний з емоційними настроями, щоб виконати дію насильницьким способом; насильницька дія або образ дії (як неспровокований напад), особливо коли є намір домінувати або підпорядковувати собі; практика здійснення нападів або вторгнень: особливо, неспровоковане порушення однією країною територіальної цілісності іншої; ворожа, шкідлива або руйнівна поведінка або перспектива такої поведінки, особливо викликана фрустрацією» [202, с. 82–83].

На нашу думку, досить цінним є аналіз думок цих авторів щодо застосування терміна «агресія» в східних країнах. Так, А. Караванов та І. Устінов зазначають, що «у китайській мові слово «агресія» ... має близько 8-ми конотацій... залежно від сфери застосування та корелюється з такими поняттями й словосполученнями, як «розрив економічних відносин», «конфіскація бюрократичного капіталу та передача селянам поміщицької землі», «здійснення дій у всіх напрямках», «розгорнутись на всю», «тотальна війна», «вторгнутись, зазіхати на чужу територію, займати чужу територію», «злочинний напад, порушення, контрафакція», «неспровокований напад». У Японії термін агресія застосовується для позначення таких явищ, як захоплення, взяття приступом, зайняття позиції чи міста, вторгнення, загарбницька війна. В арабських країнах – для здійснення дії проти волі [202, с. 82].

З'ясування сутнісних основ феномену «агресія» потребує, на наш погляд, аналізу трактування цього явища в різних наукових галузях. Так, для психологів це, по-перше, «мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, що завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), завдає фізичної шкоди людям або викликає в них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан

напруженості, страху, пригніченості тощо)» [71, с. 27]. По-друге, «індивідуальна або колективна поведінка або дія, спрямована на нанесення фізичної або психічної шкоди або навіть на знищення іншої людини або групи» [121, с. 5].

Конфліктологи під агресією розуміють «форму поведінки учасників конфлікту, що характеризується ворожістю» [141, с. 4]. У більш розгорнутому конфліктологічному трактуванні агресія – це «цілеспрямована деструктивна індивідуальна або колективна поведінка, що завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), що заподіює фізичну або психологічну шкоду, збитки іншій людині або групі людей. Соціальні форми агресії: терор, геноцид, расові, релігійні, ідеологічні зіткнення тощо» [12, с. 3].

У соціології аналізоване явище трактують так: «агресія (лат. *aggressio* – напад) – поведінка, спрямована на завдання фізичної або моральної шкоди іншій особі, отримання переваги або самозахист. Агресія в м'якій формі відповідає соціальній нормі; жорсткі форми агресії засуджуються морально і (або) вважаються протиправними. Патологічна форма агресії, деструктивність – потяг до завдання шкоди й руйнування, що суперечить соціальним нормам та не має раціонального обґрунтування» [252]. Ю. Качанова в статті «Агресивність та агресія як соціологічні категорії» зазначає таке: «Агресія в суспільстві – це насилля ... агресія – це будь-яка форма поведінки, націлена на завдання шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження» [211, с. 53].

У кримінології агресія визначається як «форма поведінки (конкретна дія), що реалізує певний намір або спонукання щодо потерпілого (мотивована дія), та пов'язана з цим наміром (спонуканням), певне смислове ставлення, об'єктивно спрямоване на заподіяння шкоди (збитків) його життю або здоров'ю» [378, с. 93].

Відповідно до логіки нашого дослідження, найбільш продуктивним вважаємо застосування терміна, який фігурує в міжнародному гуманітарному праві. Так, згідно із 1 ст. резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН

від 14 грудня 1974 р., агресія вважається злочином та визначається як «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або інакше, але несумісне зі Статутом ООН». У ст. 3 цієї резолюції визначається, що агресією, незалежно від факту оголошення війни, є такі дії:

- вторгнення чи напад збройних сил держави на територію іншої держави або військова окупація, що є результатом такого вторгнення або нападу, чи анексія із застосуванням сили території або частини території іншої держави;

- бомбардування збройними силами однієї держави території іншою державою або застосування будь-якої зброї проти території іншої держави;

- блокада портів або берегів однієї держави збройними силами іншої держави;

- напад збройних сил держави на сухопутні, морські, повітряні сили або флоти іншої держави;

- застосування збройних сил однієї держави, які знаходяться на території іншої держави, за згодою з державою, що приймає, з порушенням умов угоди, або продовження їхнього перебування на території після припинення дії угоди;

- дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана в розпорядження іншої держави, використовувалась цією державою для здійснення агресії проти третіх держав;

- засилання державою або від її імені збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які застосовують проти іншої держави збройну силу, настільки серйозного характеру, що це прирівнюється до названих вище актів, або значну участь держави в таких актах застосування збройної сили [Цит. за: 50, с. 38–39].

Відповідно до логіки нашого дослідження, пропонуємо таке визначення агресії: це вид неспровокованого зовнішнього збройного насилля, яке не залежить від факту оголошення війни та характеризується одностороннім

застосуванням сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави.

Подібним видом зовнішнього збройного насилля, що також визнається міжнародним публічним правом як злочин, є геноцид. Згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду 1998 р., геноцидом вважається гранична форма дискримінації, що вчиняється з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку; зокрема це: убивство членів такої групи; заповідання серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; навмисне створення таких життєвих умов, що призводять до повного або часткового фізичного знищення групи; реалізація заходів, розрахованих на запобігання дітонародженню; насильницьке вилучення дітей із однієї групи до іншої [530, с. 28].

Ураховуючи зазначене, геноцид слід розуміти як вид одностороннього зовнішнього збройного насилля, який визнається як міжнародний злочин та спрямований на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи.

Отже, маємо вагомі підстави вважати, що найбільший вплив на функціонування та зміну політичних систем здійснює війна. Водночас, сутнісні основи цього компоненту структури зовнішнього збройного насилля є найбільш дискусійними, особливо сьогодні, коли з'явилися новітні форми та засоби його ведення. До видів аналізованого феномену ми також відносимо воєнний конфлікт, міжнародний тероризм, агресію та геноцид.

Висновки до розділу I

Збройне насилля є явищем політичним – особливим засобом та методом соціально-політичного протиборства, граничним ступенем примусу опонента та підпорядкування його своїй волі шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування. Пропонуємо вважати основною метою більшості незброєних видів соціального та політичного насилля – запобігання

озброєним формам протистояння. З огляду на сутність та види державного суверенітету, з яким прямо пов'язане існування політичної системи, ми класифікуємо збройне насилля на внутрішнє та зовнішнє.

Усі види внутрішнього збройного насилля за своїми сутнісними характеристиками можна розподілити на дві принципово відмінні категорії. До першої належатиме насилля, що застосовується з ініціативи державних структур. Цей вид характерний для недемократичних політичних режимів та має назву репресії й терор. До другої належать усі інші види, у яких ініціатором застосування зброї є різні за чисельністю та соціальною ознакою групи населення. Остання категорія також має свою структуру. Бунт, повстання та збройний заколот, певна річ, не призводять до суттєвих політичних змін. Провокують застосування названих видів збройного насилля певні дії правлячої особи або еліти, а наслідком можуть бути незначні політичні зміни у вигляді поступок. Тож, зважаючи на тему нашого дослідження, названі види не потребують подальшого аналізу. Однак зазначимо, що вони в процесі реалізації можуть перерости у впливовіші види насилля, зокрема: бунт чи повстання – у громадянську війну чи революцію, а заколот – у державний переворот.

Громадянську війну та революцію зарахуємо до окремої групи внутрішнього збройного насилля, оскільки вони призводять до суттєвих змін суспільно-політичної системи держави. Ці явища є подібними, взаємопов'язаними, однак не ідентичними. Громадянська війна є лише екстраординарним етапом змін суспільно-політичної системи держави. Цей різновид збройного насилля може бути спричинений революцією, або, навпаки, перемога в громадянській війні прихильників радикальних перетворень може призвести до революції. Однак метою збройного зіткнення у межах громадянської війни, насамперед, є захоплення/збереження влади, повалення/консервування політичних структур, а не докорінні системні зміни. По суті, громадянська війна веде до суспільно-політичних трансформацій опосередковано. На відміну від революції, яка є різновидом

збройного насилля, у результаті якого відбуваються швидкі фундаментальні зміни в усіх сферах життя суспільства.

Ключовими кваліфікаційними характеристиками війни, як основного компоненту структури зовнішнього збройного насилля, є масштабність, пріоритетність саме збройних засобів вирішення протиріч та особливий стан усього суспільства. Воєнний конфлікт є дуже подібним явищем, але відрізняється меншими масштабами застосування зброї, не передбачає розірвання дипломатичних стосунків між суперниками й особливого стану усього суспільства. На наш погляд, цілком логічним буде комплексно вивчати вплив таких феноменів на політичну систему, що, до речі, спрощує теоретичну проблему, пов'язану з наявністю або відсутністю факту оголошення війни під час сучасних збройних конфліктів.

Наразі простежується намагання певних дослідників розглядати міжнародний тероризм або як тип, або як засіб ведення сучасної війни. Проте, ми наполягаємо, що цей феномен є самостійним видом збройного насилля. Наголосимо, що терористична діяльність має принципово антиетатистський характер, а застосування (приховано або вочевидь) подібних методів державними структурами перетворює це явище на диверсію або приховану агресію. Окрім того, самостійними видами зовнішнього збройного насилля слід також уважати геноцид та агресію. Ці феномени кваліфікуються міжнародним гуманітарним правом як тяжкі злочини, характерною ознакою яких є одностороннє застосування сили.

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ ВНУТРІШНЬОГО ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ

2.1. Наслідки застосування державного перевороту як фактора переформатування політичної системи.

З'ясування місця та ролі конкретного виду збройного насилля у функціонуванні чи зміні політичних систем вимагає встановлення характерних рис та особливостей функціонування останньої. Нагадаємо, що у нашій роботі застосовуватимемо дещо модифікований світ-системний підхід І. Валлерстайна, який ми назвали цілісно-системним. Дослідник у своїх численних роботах намагався врахувати всі можливі фактори, що призвело до революції у методології пізнання. Він розглядав економічні, політичні та соціокультурні явища в комплексі з урахуванням історичної перспективи. Зазначене наповнило відомі факти новим змістом та надало можливості збагнути незрозумілі процеси [83, с. 36; 628, с. 264, 265, 271; 626, с. 190–195].

Проте концепція І. Валлерстайна не враховує повсякденність та роль особистості [629, с. 313; 82, с. 36], що ми вважаємо складовими системи та врахували у запропонованому авторському підході. На наш погляд, застосування цілісно-системного підходу надає можливість урахувати всі наявні суб'єктивні та об'єктивні фактори, а схематично його можна подати наступним чином: повсякдення – світ-система – людина. Разом з цим, типологія політичних систем цілком засновується на світ-системному підході І. Валлерстайна. Як відомо, вказаний дослідник за весь період державно організованого існування людства виявив дві історичні системи: світ-імперію та світ-економіку. Логіка функціонування політичних систем та, відповідно, вплив збройного насилля в цих двох світ-системах кардинально різняться, тому й розв'язувати поставлені в роботі завдання потрібно окремо для кожної з них.

Основою функціонування політичних систем у межах світ-імперії, що набула нового сенсу разом із першими державами та проіснувала до падіння імперії Габсбургів, було завоювання та експлуатація підкорених земель та народів. Імперії цього періоду – це масивні державні утворення, управляти якими ставало можливим лише за жорсткої централізації державного апарату. Зазначимо, що античні політичні системи певний період мали нехарактерні для світ-імперії риси та будуть проаналізовані окремо. Однак наголосимо, що ми дотримуємось ідеї О. Фісуна про те, що саме античні держави, а не навпаки, через низку факторів мали нехарактерні для тодішньої світ-системи риси [445, с. 11].

Отже, протягом декількох тисячоліть існування світ-імперії політичні системи більшості держав були побудовані як східні деспотичні монархії [445, с. 227, 228]. Політична структура та особливості функціонування таких державних утворень давно та ґрунтовно описана в науковій літературі, зокрема С. Аміном та В. Ілющечкіним [518; 189]. Характерними рисами в них виступає жорстко централізований державний апарат, зав'язаний на особі монарха, влада якого ніким і нічим не обмежена. Економічною основою панування в подібного роду політичних системах виступала військова здобич та державна власність на завойовану землю, як основа для виробництва додаткового продукту. Вилучався цей ресурс за допомогою податків та повинностей з особистісно вільних селян-общинників, які працювали на державній землі. Монарх спирався на професійне військо, розгалужений апарат чиновників та ідеологічну складову у вигляді міфу про його божественне походження [36, с. 6].

На основі встановлених ключових характеристик політичних систем у межах світ-імперії маємо можливість виявити вплив внутрішнього збройного насилля на його функціонування. У такому контексті слід звернути увагу на ту обставину, що конструкція державного механізму виключала можливість легальної зміни влади, що повністю концентрувалась в руках монарха. Відповідно, заміна правлячої особи та корекція політичного курсу, якщо така

історична необхідність виникала, була можлива лише за допомогою збройного насилля.

На цю взаємозалежність звернули увагу й дослідники, які вивчають застосування різних видів внутрішнього збройного насилля в сучасних державах. Так, на основі кількісного методу в дослідженнях Б. Геддеса, Дж. Рейта, Е. Франца, а також Д. Пауелла та К. Тайна було емпірично встановлено, що переважна більшість державних переворотів (83,1 %) у період із середини ХХ до початку ХХІ ст. відбулись у країнах з недемократичним політичним режимом [601; 579, с. 35]. Тобто маємо усі підстави стверджувати, що відсутність легальних можливостей заміни правлячої особи або еліти провокує таку реконструкцію через застосування збройного насилля. У цьому контексті цікавою є і наступна теза з колективної монографії О. Меженської та С. Вовк: «Державний переворот, або його спроба – це ... показник дисфункціональності механізмів передачі влади законним шляхом» [300, с. 168].

Отже, внутрішнє збройне насилля, як метод ротації влади у межах світ-імперії, не призводило до перебудови політичних систем, а лише змінювало персон, наділених цією владою. По суті, це впливає із логіки побудови та механізму функціонування характерних для цієї світ-системи політичних утворень, а саме: масивності державного апарату, строкатого національного складу, обмеженого комунікативними можливостями, постійними війнами тодішніх країн. Відповідно, революція як вид, що спричиняється до докорінних змін як політичної, так і соціальної, економічної, культурної, правової тощо систем, не є характерним для світ-імперії [36, с. 7].

Підсумком вищезазначеного є те, що двома видами внутрішнього збройного насилля, за допомогою яких відбувалась ротація влади в межах світ-імперії, є, по-перше, громадянська війна як вертикальне насилля з ініціативи народних мас; і, по-друге, державний переворот як горизонтальне насилля, що реалізовувалось опозиційними представниками владної еліти.

Підтвердженням зазначених тез виступає практика функціонування політичних систем Вавилону, Ассирії, Єгипту, Китаю, Кореї, Японії, Імперії Ацтеків та Інків, Арабського Халіфату тощо. Напевне, найбільш показовою є політична система Китаю, оскільки вона проіснувала найдовше і навіть сьогодні, пристосувавшись до світ-економіки, функціонує з певними модернізаціями. Значний період існування викристалізував характерні особливості, що збираються в так званий Китайський династичний цикл, початок та завершення якого безпосередньо пов'язаний зі збройним насиллям. Схематично описати цей цикл можна так: прихід до влади нового імператора та налагодження державного механізму – розквіт держави в усіх сферах – зловживання владою, поступове розкладання апарату панування, зокрема за рахунок корупції – політичний та економічний занепад, зубожіння населення, розкол та становлення нової династії.

На зазначену особливість звертали увагу китайські мислителі з найдавніших часів. Зокрема, Гуань Чжун та Люй Бувей уважали, що в період нестабільності та хаосу зростає ймовірність державного перевороту: «безлад в палаці, безлад у стосунках між братами, безлад серед сановників, безлад серед чиновників, безлад серед простого народу – тому той, хто править людьми, опиняється в небезпеці» [159, с. 23–24]. Тобто політичний безлад, спровокований особливостями функціонування подібних держав, періодично призводив до економічної кризи, а вона так само – до зубожіння населення та відкриття можливостей для державного перевороту. У такому контексті ми підходимо до запропонованої нами методологічної схеми «повсякдення – світ-система – людина».

На наш погляд, доречно зазначити, що сучасні дослідники (Р. О'Кейн, Д. Пауелл, К. Тайн, А. Белкін, Е. Шофер, Дж. Лондреган, К. Пуул), аналізуючи це явище в кардинально відмінній світ-економіці, також виявили взаємозалежність між економічною кризою, спровокованою політичною нестабільністю, зубожінням населення та державним переворотом. Зокрема, О'Кейн зазначає: «Переворот – не романтична подія, а радикальна відповідь

на нестабільну й часто безвихідну економічну ситуацію» [597]. Подібна логіка простежується й у С. Хантінгтона: «Перевороти частіше відбувалися за умов погіршення економічних умов, ніж у роки зростання доходів» [457, с. 41–56]. С. Ліпсет, загалом, визначає політичну стабільність двома взаємодоповнюючими компонентами: легітимністю та економічною ефективністю [234].

О. Меженська та С. Вовк на основі ґрунтовного аналізу причин державних переворотів описали ще один, характерний і для політичних систем у світ-імперії фактор: «... соціально-політичною причиною силового захоплення влади у формі державного перевороту, можна визначити відсутність визнаного політичного лідера-наступника. Тобто, коли політичний лідер чи то з природних причин (смерть, хвороба, вік), чи то через інституціональні обмеження залишає посаду, а перед правлячою групою постає питання «ким замінити представника (гаранта) влади», то всередині останньої виникає розкол і веде до того, що правляча еліта нездатна придушити опозиційно налаштовані політичні групи», – зазначають дослідниці [300, с. 73].

Отже, процес престолонаслідування в необмежених монархіях також відкриває можливість впливу певних владних груп на становлення конкретного монарха через застосування державного перевороту. Подібна закономірність описана й згаданими давньокитайськими мислителями. Зокрема, причинами державних переворотів вони називають спадковість влади, яка порушує умови рівноправності й свободи, зловживання владою, користолобство, беззаконність [278, с. 130–131].

Пошуком розв'язання проблеми циклічності династичних змін, що періодично призводило до державних кризи, занепаду та внутрішнього збройного насилля займалися цілі школи, що здійснили фундаментальний вплив на китайське світосприйняття. Зокрема, у межах конфуціанства держава з характерною політичною системою розглядалась як патріархальна сім'я, де влада правителя уподібнювалась до влади батька, який повинен

дбати про благо народу, а піддані зобов'язані беззастережно підкорятися йому [53]. Більш жорстко пропонували розв'язувати цю проблему легісти, а саме через неухильне дотримання законів, що одноосібно створює імператор та забезпечує їхню роботу за допомогою абсолютно залежного від нього розгалуженого апарату чиновників [317].

Схожі тенденції, однак не в такому чіткому та завершеному вигляді, простежуються і в інших, характерних для світ-імперії, політичних системах, зокрема Османській імперії. У такому контексті підтверджує зазначені вище положення така теза Г. Іналджика, висвітлена в його фундаментальній монографії «Османська імперія. Класична доба 1300-1600»: «За турецькими віруваннями, призначення суверена перебувало в руках Господа, і тому встановлювати точний закон про спадкоємство чи активно кидати виклик інтронізованому султанові означало йти проти Божої волі. Будь-який османський принц, якому щастило оволодіти імперською столицею, скарбницею та архівом, а також дістати підтримку яничарів, улемів, бюрократії та палацових службовців, був легітимним султаном. Практично після 1421 р. підтримка яничарів стала фундаментальним фактором у престолонаслідуванні» [195, с. 69].

Наведемо ще одну цитату зі згаданої монографії, що висвітлює окремі механізми функціонування та роль державного перевороту в Османській імперії. «Різні могутні фракції в імперії, як, наприклад, прикордонні сили, яничари, улеми чи кліки при Палаці, були головними діючими особами у виборі кандидата на престол. У 1446 р. яничари, підбурювані великим везіром Галілем Пашою, примусили Мурада II зректися, але Мурад повернувся на трон, і то лише тоді, коли переконав всіх, що саме цього хотіли яничари. У 1481 р. яничари, діючи за наказами Ісгака Паші та Гедіка Агмеда Паші, відіграли вирішальну роль у зведенні Баєзіда на престол, змусивши його погодитись на кілька умов щодо його правління. Під час боротьби за трон у 1511 р. кожен принц намагався схилити яничарів на свій бік обіцянками збільшити їм платню. І хоча сам султан та великий везір

більше хотіли Агмеда, саме Селім дістав підтримку яничарів, які, урешті-решт, і примусили його батька зректися влади й захопили трон» [195, с. 73].

У Середземноморському регіоні через природно-кліматичні умови (м'який клімат, що давав можливість займатись землеробством без будівництва іригаційних систем, але розкиданість та невелику кількість родючої землі) з'явилась цивілізація, що випадала з логіки існування світ-імперії. І. Валлерстайн характеризує подібні історичні системи як нестабільні та крихкі світ-економіки докапіталістичної епохи, що поглинались світ-імперіями або перетворювались на них [445, с. 228]. Однак ми схилиємось до думки О. Фісуна, що в межах так званої крито-мікенської цивілізації були здійснені спроби побудувати типову для тодішньої світ-системи державу. Але цей процес не мав позитивного результату, а зазначені природно-кліматичні особливості та віддаленість від ареалу «східної деспотії», зрештою, і зумовило «грецький прорив в інший полісно-античний політичний простір» [445, с. 11].

Наслідком таких процесів стало те, що в Греції поступово сформувалось безліч політичних систем як монархічного, так і республіканського типу. Зрозуміло, що зазначене вимагає окремого аналізу місця та впливу державного перевороту на політичні системи, що існували в полісах Давньої Греції. Окрім того, важливість такого аналізу полягає в тому, що практика функціонування політичних систем та її теоретичне осмислення була сприйнята та з певними модифікаціями застосована в державному будівництві провідних країн у межах наступної світ-системи – світ-економіки.

Характерним прикладом, на основі якого можна розв'язувати поставлені теоретичні завдання, є Атика. Річ у тім, що політична система Афін пройшла еволюцію від монархічної через аристократичну та олігархічну до класичної рабовласницької демократії. У всіх інших полісах Давньої Греції функціонували політичні системи, подібні до Афінської на певній стадії. Загалом, зазначені етапи слід розглядати як процес розкладання залишків

родоплемінних відносин та паралельного становлення рабовласницької демократії. У такому контексті зазначимо, що в античних політичних системах, на відміну від типових для світ-імперії, державний переворот не був лише одним з двох можливих варіантів ротації влади. У давній Греції він виконував функцію зміни політичного режиму, а в полісах, що пройшли еволюцію, як Аттика, переворот відкрив можливості для тиранії як одного з етапів становлення демократії.

Зазначимо, що етап тиранії, який, певна річ, можливий лише через державний переворот, під різними назвами описують і сучасні дослідники демократичного транзиту [445; 317]. Логіка тут у тому, що політична система, у якій існують легальні важелі впливу на її функціонування різними суспільно-економічними групами, як правило, може прийти до реальної демократії через етап авторитаризму.

Так, в Афінах глибоку суспільно-політичну кризу не вирішили реформи Солона, які, до речі, установили олігархічний режим. Запроваджені зміни не сприймалися ні аристократією, вплив якої ще був міцний, ні демосом, якого була більшість. Описаний процес у поєднанні з Драконівською реакцією створив передумови для встановлення тиранії Пісістрата, який у своєму правлінні не залежав від різних груп впливу та мав усі можливості в реформуванні політичної системи. Проте в системах, де відсутні важелі впливу на ухвалення владних рішень (а такий досвід існує та є частиною політичної культури), одноосібний режим правління є нетривалим. Так і в Аттиці була ліквідована тиранія та проведені реформи Клісфена, які остаточно встановили класичну рабовласницьку демократію.

Аристотель, аналізуючи не лише Афіни, а й Грецію загалом, де досвід застосування державних переворотів був подібним, але більш різноманітним, указує на те, що його (переворот) використовували для зміни аристократичного, олігархічного, тиранічного або демократичного режиму. Також мислитель уважав, що, як правило, державний переворот веде до зміни олігархії тиранією або навпаки. Окрім того, Аристотель, як і абсолютна

більшість греків, уважав тиранію найгіршою формою правління, насамперед через незаконність захоплення влади тираном. У зв'язку з цим в Афінську політичну систему навіть був упроваджений досить ефективний механізм її запобігання у вигляді ostracism [19].

Політична система Риму, як і держав Давньої Греції, певний період вибивалась із загального контексту функціонування світ-імперії. Відразу наголосимо, що описані нами особливості та ті, що будуть проаналізовані нижче, не були абсолютно сталими. Греція в період Олександра Македонського та Рим у період доміну прийшли до конструкцій держави, характерної для тодішньої світ-системи. За логікою І. Валлерстайна, слід сказати, що грецька світ-економіка була поглинена світ-імперією Македонського, а світ-економіка Риму сама трансформувалась у світ-імперію. Проте в даному контексті обов'язково необхідно врахувати, що політичні системи Греції та Риму навряд чи можна охарактеризувати як крихкі, нестабільні та короткострокові.

На наш погляд, особливості політичної системи Риму оформились насамперед не через природно-кліматичні умови, а завдяки наслідуванню в період свого становлення більш прогресивної практики владної організації в полісах Давньої Греції. Відповідно, і роль державного перевороту була подібною: це зміна форм правління або політичних режимів.

Так, перехід від монархії, вигнання в 510 р. до н. е. останнього царя Луція Тарквінія Гордого та встановлення в Римі аристократичної республіки відбулось саме через державний переворот. Полібій на основі аналізу політичних процесів у Римській республіці описує подібну до Давньої Греції роль цього феномену. Так, мислитель зазначає: «Під час інтриг проти володарів (причому підступи виходять від благородних і відважних) за підтримки народу, шляхетні люди скидають тирана й змінюють форму правління на аристократію (владу меншості), яка встановлюється зі згоди народу. Ця форма правління в державі існує доти, доки влада не набуває рис спадковості й не починає порушувати умови рівноправності й свободи. Тоді

аристократія переходить в олігархію (влада заможних), а боротьба за владу супроводжуються вбивством одних і вигнанням інших правителів, приводячи до нової форми державності – демократії» [346].

Римська держава практично від початку свого існування набула рис досить ефективної військової організації, на певному етапі почала завойовницькі походи, інтенсивно розширюючи свої кордони. Ці процеси призвели до абсолютної неефективності політичної системи, постійних соціально-політичних потрясінь, зокрема громадянських війн пізньої республіки. Фактично держава вже в цей період потребувала побудови владних відносин, характерних для світ-імперії, однак наявні традиції та політична культура загалом не дозволяла перейти до них одразу. Ми вважаємо, що у цьому трансформаційному процесі багато важило явище державного перевороту.

Так, саме за допомогою державного перевороту Ю. Цезар став диктатором та першим апробував можливості концентрації всієї влади в одних руках, обіймаючи відразу всі ключові посади. У зв'язку із застосуванням такого механізму його небезпідставно вважали тираном та вбили на засіданні сенату, здійснивши в такий спосіб державний переворот. Наступник Цезаря – Октавіан Август, фактично перший Римський імператор – установив новий політичний устрій (імперію під виглядом республіки) також за допомогою державного перевороту.

Політична система за принципату лише частково відповідала критерію стабільності та мала суттєвий недолік в управлінні імперією. Старі республіканські органи в період заміни правителів чи династії намагались активно впливати на політичний процес, сіючи розбрат в управління масивного державного утворення. Подібна ситуація була характерною й для типових держав світ-імперії. Однак у Римі представники республіканських органів, насамперед сенату, мали легальні права на це та не були обмежені релігійною ідеологією. Найбільш яскраво цей дефект проявився в період так званих «солдатських імператорів». Так, Септимій Север ліквідував

запобіжник, що не дозволяв рядовому солдату претендувати на вищі військові та цивільні посади. Цим він фактично запустив процес нескінченних державних переворотів, реалізованих претендентами на імператорство, які здобули підтримку в армії.

Нестабільність, що провокувалась самою політичною системою, призводила до відцентрових тенденцій та блокувала можливості ефективного управління імперією. Римська держава, існуючи в тих умовах та функціонуючи за правилами світ-імперії, потребувала корекції механізму правління. Необхідні трансформації здійснили Діоклетіан та Костянтин, які також здобули владу внаслідок державного перевороту. Їхні реформи остаточно ліквідували залишки республіканських органів, а в країні було встановлено домінат – типовий для світ-імперії устрій з відповідним впливом державного перевороту. Так, політична система Риму починає спиратись на три основні інститути: армію, апарат чиновників, християнську церкву як ідеологічну складову. Цікаво, що й соціально-економічний лад видозмінюється, зокрема завершується процес відходу від нетипових для світ-імперії економічних відносин, заснованих на експлуатації рабів.

Період Європейського середньовіччя також характеризується появою нетипових для світ-імперії політичних систем. Наголосимо, що в більшості країн світу продовжував існувати державний апарат з жорстко-централізованим правлінням. Він мав певні відмінності, однак це не впливало на сутність його функціонування та роль державного перевороту в цьому процесі. Кардинально вирізнялись політичні системи ранньофеодальних монархій Європи. Період їхнього становлення пов'язаний із завоюванням германськими кочовими племенами територій Західної Римської імперії. Організуючи систему управління, франки, як і англосакси, перейняли деякі особливості, що існували в Римі, однак основний вплив на її становлення здійснили за об'єктивних обставин. Так, у процесі завоювання Галії та становлення Франкської імперії перші монархи мали лише один ресурс для

забезпечення собі підтримки військово-аристократичної еліти – землю, яку щедро віддавали в приватну власність.

На наш погляд, зазначений процес став причиною кардинальної нетиповості для світ-імперії соціально-економічного та політичного укладу Європейських країн. Окрім того, це також обумовило й місце державного перевороту в функціонуванні феодальних політичних систем. Приватна власність на землю та нерозривно поєднані з нею адміністративні права феодалів, з одного боку, провокували відцентрові тенденції, з іншого – надавали всі можливості тиску на монарха та, за необхідності, застосування проти нього збройного насилля. Показовим прикладом ми вважаємо державний переворот Піпіна Короткого 751 р., що призвів до зміни правлячої династії у Франкській імперії.

Нестабільність політичних систем середньовічної Європи провокували пошуки розв'язання цієї проблеми та апробація різних варіантів запобігання внутрішньому збройному насиллю. Усі ці спроби можна охарактеризувати як намагання інтегрувати нехарактерні соціально-політичні утворення в реалії світ-імперії. Однією з перших є реформи Карла Мартелла, які передбачали користування землею феодалом за умови військової служби на короля. На деякий час це стабілізувало імперію Франків, однак остаточно не вирішило проблему. Джерелом нестабільності тут виступало поєднання хоч володіння, хоч розпорядження основним засобом виробництва – землею та правом васала реалізовувати політичну владу на цій території, що залишалось незмінним.

До таких проблем феодальних політичних систем додавалась типова причина державних переворотів – престолонаслідування. Слід зазначити, що в Європейському регіоні зазначені процеси поглиблювались надмірною самостійністю еліти, що, зрештою, спровокувало цілий період феодальної роздробленості. Намаганням стабілізувати феодальні політичні системи слід також уважати запровадження станово-представницьких монархій у провідних країнах Європи. Цей процес, як правило, відбувався за допомогою

державного перевороту. Зокрема, характерним прикладом є переворот Генріха Ланкастера 1399 р. в Англії. Наслідком цієї події стала як зміна правлячої династії, так і обмеження влади монарха та посилення Королівської ради та Парламенту, вироблення принципів взаємодії між ними [327].

Загалом, пошуки варіантів стабілізації феодальної політичної системи завершилися концентрацією всієї повноти влади в одних руках та становленням абсолютних монархій у провідних країнах європейського континенту. Цей політичний устрій зовні був схожим на типовий для світ-імперії. Однак соціально-економічна система докорінно відрізнялась поширеністю приватної власності. Окрім того, у межах європейського абсолютизму визрівали нові економічні відносини, засновані також на приватній власності, були відроджені та набули нового сенсу політичні концепції античності, що, зрештою, спричинилося до революційних перетворень. Наважимося припустити, хоч це й суперечить концепції І. Валлерстайна, що намагання пристосувати нетипові західні політичних утворення до механізмів функціонування світ-імперії стало одним із факторів зміни всієї світ-системи.

Зрозуміло, що на цей процес заміни світ-імперії та світ-економіку дуже вплинули описані І. Валлерстайном усесвітні геополітичні та гео економічні зсуви. Зокрема, те, що через епідемію чуми та кризи міжконтинентальної торгівлі (випадіння монголів із «Великого шовкового шляху» у XIV–XV ст.) короткочасно, кон'юнктурно ослабла європейська світ-імперія Габсбургів. Ця обставина обумовила її неспроможність заблокувати та поставити під контроль протокапіталістичні структури своєї світ-економіки. Замість того, щоб бути поглиненою, така світ-економіка в середині XVII ст. виживає та починає поширюватись Земною кулею, ставши каркасом для майбутньої світ-системи [627]. Цілком погоджуючись із цими факторами, зазначимо, що для нас очевидним є те, що в процесі формування політичних систем,

відповідних логіці функціонування світ-економіки, був також задіяний наявний європейський досвід як античного, так і середньовічного періоду.

Становлення нової світ-системи не могло бути та не було одномоментним, воно розтягнуте в часі та просторі. За І. Валлерстайном, в умовах розпаду внутрішніх інституціональних структур, що визначали довготривалу траєкторію системи, виникають її різкі коливання та настає невизначений період переходу [626, с. 147]. «Я думаю, що більш корисно уявляти кінець не як лінію, а як полосу часу, «перехід», у межах якого коливання навколо лінії, як би її не називали, стають усе сильнішими і більш нестійкими», – пише дослідник [81, с. 202]. За таких умов настає точка біфуркації, у якій навіть незначні зусилля людини можуть призвести до суттєвих наслідків та здатні породити спектр можливих альтернатив [445, с. 225].

Так, у низці країн Європи довгий час залишались абсолютні монархії. У державах, що згодом стали центром світ-економіки, особливо в тих, які почнуть претендувати на гегемонію, докорінні зміни відбувались за рахунок нового виду внутрішнього збройного насилля – революції. Однак зазначені тези не означають, що державний переворот не відігравав ніякої ролі в процесі становлення та функціонування як застарілих, так і нових політичних систем. Зрозуміло, що з позицій абсолютизму аналізоване явище продовжувало виконувати функцію нелегального механізму впливу еліти на здобуття влади конкретним монархом та, відповідно, на внутрішню й зовнішню політику держави зокрема.

Наприклад, функціонування політичної системи Російської імперії майже протягом століття, починаючи з 1725 р., характеризується істориками як «Епоха дворцевих переворотів» [423; 333; 146]. За цей період у державі змінилось, залежно від визначення часових меж епохи, від 6 до 8 монархів [472; 11]. О. Меженська та С. Вовк на основі ґрунтовного аналізу наукової літератури, присвяченої цьому періоду, зазначають: «Політичні зміни, що відбувалися в Росії 1725–1801 рр. у результаті дворцевих переворотів, виходили далеко за

межі двірцевої сфери ... змінювалася внутрішня і зовнішня політика Росії – від «онімечення» вищого клану до повернення до «старомосковської моделі життя», створення імператорської гвардії, створення нового урядового органу – Таємної Ради (1726 р.); від обмеження самодержавної влади до відновлення престолонаслідування» [300, с. 89].

Причиною державного перевороту у Швеції 1772 р. став розкол владної еліти на два табори з кардинально відмінним баченням зовнішньої політики. Так звана партія Капелюхів орієнтувалась на Францією, на відміну від Ковпаків, що бажали зближення з Росією та Англією. Політичний конфлікт завершився здобуттям королівської влади Густавом III, який спирався на партію Капелюхів та фінансування з Франції [145].

Починаючи з середини XVII ст., певну роль державний переворот відігравав у процесі радикальних змін політичних систем Європи. Революція докорінно змінювала соціально-економічну, політичну, правову системи держав, виписуючи їх у механізми функціонування світ-економіки. Водночас вона дестабілізувала управління, призводила до глибоких економічних проблем, зубожіння та соціальної нестабільності в країні. У такому контексті державний переворот виконував функцію, подібну до тієї, що була в античності – зміна політичного режиму. Справді, більшість революцій пройшли етап концентрації влади в одних руках, у межах якого закріплювалось досягнуте, стабілізувалась соціально-політична ситуація та рівень життя населення. Наголосимо, що подібне правління в Давній Греції називали б тиранією.

Уважаємо за доцільне тут навести приклад установа протекторату Олівера Кромвеля в 1653 р. та перевороту Наполеона Бонапарта в 1799 р. [300, с. 91]. Слід зазначити, що останній переворот привів не тільки до стабілізації Франції, а й до впровадження нових соціально-економічних відносин у всіх державах, завойованих Наполеоном. Загалом, слід погодитись з думкою Дж. Данна та Е. Гідденса про те, що неспроможність лідерів революції реалізувати хоча б деякі з поставлених завдань штовхає

суспільство до хаосу [113, с. 568]. На наш погляд, така ситуація досить часто призводить і до державних переворотів. Так, М. Чернишевський, вивчивши досвід державних переворотів у Франції 1848–1851 рр., стверджував, що до їхніх причин слід зарахувати: невиконання владою наданих обіцянок, зростання безробіття, збільшення податків, що провокувало зубожіння населення [480].

Логіка функціонування світ-економіки кардинально відрізняється від попередньої історичної системи. Вона заснована на ринковому обміні, об'єднаних економічних ланцюгах виробництва, що існують незалежно від політичних кордонів, а акумульований прибуток розподіляється нерівномірно на користь центру [445, с. 228]. Слід зазначити, що механізми цієї світ-системи провокують становлення гегемона з числа провідних країн центру.

Серед основних рис світ-економіки, виділених І. Валлерстайном, назвемо такі: безперервне накопичення капіталу в якості рушійної сили цієї системи; осьовий поділ праці, що створює напругу між центром та периферією системи, оскільки нерівний обмін набуває просторових форм; існування в її структурі напівпериферійних зон; відповідність кордонів світ-системи кордонам міждержавної системи суверенних країн; виникнення цієї системи спочатку в одній частині світу (Північно-Західній Європі) та подальше її поширення на весь інший світ через особливий процес «інкорпорації»; обов'язкове існування в її структурі держав-гегемонів, період повного та незаперечного панування яких є відносно коротким; другорядний характер держав, етнічних груп та сімейних одиниць, що постійно створюються та перебудовуються; фундаментальне значення расизму та сексизму як організаційних принципів функціонування системи; виникнення антисистемних рухів, що одночасно підривають та посилюють світ-систему; структурна модель циклічних ритмів та вікових трендів, що втілюють внутрішні протиріччя системи [628, с. 267–268].

Така логіка функціонування світ-економіки спровокувала появу різних видів політичних систем залежно від місця (центр, напівпериферія, периферія) та ролі (претензія на гегемонію), яку держава намагалась відігравати в ній. У більшості країн центру поступово сформувались політичні системи, засновані на ліберально-демократичних принципах, розроблених у період Відродження та Просвітництва. На думку І. Валлерстайна, ліберальна держава із загальним виборчим правом та ідеєю «загального добробуту» з'явилась саме задля підтримки внутрішньої стабільності подібних країн [626, с. 444]. Забезпечував можливість появи та функціонування подібних політичних систем перерозподіл капіталу з периферії, який здійснювався до середини ХХ ст. за рахунок експлуатації колоній. Становлення колоніалізму, окрім зазначеного, остаточно зруйнувало залишки політичних систем, характерних для колишньої світ-імперії.

Ліберально-демократичні політичні системи країн центру виявились досить ефективними в запобіганні внутрішньому збройному насиллю, зокрема державному перевороту. На наш погляд, це насамперед зумовлено спроможністю забезпечити досить високий рівень життя для більшості своїх громадян. Зрозуміло, що становлення таких систем тривало певний період, під час якого революції спонукали політичну еліту до встановлення цієї системи. Стабільність демократичних держав центру доводять численні дослідження. Зокрема, аналіз переворотів середини ХХ – початку ХХІ ст., проведений Д. Пауеллом та К. Тайном свідчить, що тільки 19,9 % з них відбулись у державах з демократичним режимом правління (у напівпериферії) [601].

Взаємозалежність економічної ефективності, рівня життя населення та політичної стабільності також доведена багатьма дослідженнями. Уважаємо за доцільне нагадати результати наукової розвідки С. Ліпсета, який зазначав, що економічна ефективність влади здатна стабілізувати систему навіть за умови недостатньої легітимності [234]. До подібних висновків приходять і А. Крап [242]. Д. Лондреган та К. Пуул, проаналізувавши функціонування

політичних системи 121 країни протягом 1950–1982 рр., установили, що причини державних переворотів безпосередньо залежать від рівня доходів громадян і трапляються, як правило, у бідних країнах [241]. На цю взаємозалежність звертає увагу й С. Хантінгтон в одній із своїх численних робіт [457, с. 41–56].

В ядрі світ-економіки, у певний період життєвого циклу гегемонії, з'являються держави, що відтворюють конструкцію світ-імперії та намагаються конкурувати за лідерство. Такими державами І. Валлерстайн називає Наполеонівську Францію в період формування англійської гегемонії та Німеччину під час становлення гегемонії США [626, с. 258]. Очевидно, що Французька та Німецька імперії суттєво відрізнялись від попередніх історичних систем. Економіка таких держав була вже заснована на ринкових відносинах та інтегрована у світові процеси. Однак конструкція владних відносин передбачала одноосібне панування. Установлення, вплив та зміна правлячої особи – ті чинники, які обумовлювали й ролі внутрішнього політичного насилля, зокрема державного перевороту в подібних політичних системах.

Висвітлення ролі державного перевороту в політичній системі Гітлерівської світ-імперії потребує більш ґрунтовного аналізу. Поразка в Першій світовій війні та реваншизм, нестабільність перехідного періоду зміни гегемонії та глобальна економічна криза породили новий вид політичної системи тоталітарного типу, яка за функціональною наповненістю нагадує східні деспотії та західні імперії Нового часу. Однак принципова відмінність у них у тому, що це не монархія. Відповідно, у таких системах з'являється новий інститут легітимізації правителя, зокрема імітація виборів, більш жорсткий контроль населення, ідеологія, що хоч і не подає правителя як бога, проте намагається науково обґрунтувати ексклюзивність обраного шляху розвитку тощо.

Світ-імперії центру довго не існували, оскільки вступали у війну за гегемонію та програвали її. Проте тоталітарні політичні системи були характерними й для країн з напівпериферії, зокрема для СРСР. Слід також

зазначити, що цей політичний гігант за рахунок жорсткої централізації та мобілізаційної економіки зумів нав'язати після Другої світової війни подібну конструкцію значній кількості країн згаданої зони. Отже, комплексний аналіз тоталітарних систем розкриває більшу перспективу для вирішення поставлених в роботі завдань.

Основні риси тоталітарних політичних систем ґрунтовно прописані в науковій літературі. На наш погляд, немає необхідності зупинятися на них. Назвемо лише важливі для нашого дослідження. Системи подібного типу внутрішньо стійкі, функціонують досить довго та руйнуються після воєнної поразки або економічного колапсу. Вони, як правило, встановлюються за допомогою збройного насилля, зокрема державного перевороту, революції та громадянської війни. У межах подібної політичної конструкції налагоджений ефективний механізм захисту владної еліти від звичайних громадян (ідеологія, терор, репресії, розподілення матеріальних благ). Слабким місцем залишається процедура передачі влади. У випадку відсутності внутрішньоелітарного консенсусу в умовах смерті лідера або, навпаки, – згода щодо його відсторонення, передача влади реалізуються за допомогою державного перевороту. Прикладом можна вважати прихід до влади М. Хрущова після смерті Й. Сталіна та відсторонення першого або невдалий путч Державного комітету з надзвичайного стану [67].

Однією з причин внутрішньоелітарної змови та заміни правителя за допомогою державного перевороту в політичних системах, де вся повнота влади концентрується в одних руках, є деспотизм. Цей фактор є основою дестабілізації та внутрішньополітичного насилля як у типових державах періоду світ-імперії, так і в нетипових світ-імперіях нинішньої історичної системи, залишався він актуальним і в умовах тоталітаризму ХХ ст. Сучасні дослідники характеризують деспотизм як деструкцію влади. Така деструкція пов'язана з деформацією особистісних якостей лідера або елітарної групи [379]. До основних із них належать: «нарцисизм, садизм, жага

необмеженої влади, відчуження, раболіпство, індиферентність, несвідома відмова від своєї особистої цілісності» [451, с. 114].

О. Меженська та С. Вовк у такому контексті зазначають: «Деструкція влади можлива як за одноосібного, так і за колективного суб'єкта влади, коли в ролі суб'єкта дії виступають не лише наділені владою фізичні особи, але й сама влада у вигляді держави, уряду, парламенту та інших корпоративних утворень. У цьому випадку деградація особистості охоплює більшість людей, які складають колективний суб'єкт влади, а вони, у свою чергу, впливають на інших осіб. Деструкція політичної влади веде до того, що головні актори політики не ставлять перед собою мету поліпшення життя та становища народних мас, а орієнтуються на власні інтереси, намагаючись розширити сферу особистого впливу й контролю» [300, с. 74].

У межах тридцятирічної американо-німецької війни (1914–1945 рр.) претенденти на гегемонію, об'єднуючи навколо себе великі коаліції, створили в напівпериферійній зоні низку держав з недемократичними політичними системами. Одноосібне правління дозволяло досить швидко почати виконувати покладені на них претендентами на гегемонію функції. Установлення влади в таких сателітах відбувалось, як правило, за допомогою державних переворотів. Прикладами слід уважати такі перевороти: П. Скоропадського 1918 р., у Болгарії 1923 р. та 1934 р., генерала М. Прімо де Рівери в Іспанії 1923 р., Ю. Пілсудського в Польщі 1926 р., у Португалії 1926 р., у Королівстві сербів, хорватів і словенців 1929 р. тощо.

Загалом, у напівпериферійній зоні можливе існування як недемократичних, так і демократичних політичних систем. Зазначене пояснюється тим, що за умови вдалої кон'юнктури та виваженої внутрішньої політики виникає економічна можливість забезпечити мінімальний рівень життя населення, необхідний для стабільності й запровадження ліберально-демократичної системи. Яскравим прикладом є США, що в 1640–1760 рр. були напівпериферією, однак змогли впровадити цю систему та навіть переміститись у ядро та посісти місце гегемона. Транзит із напівпериферії до

ядра світ-системи пережила і Японія. Проте в цій державі аж до поразки в Другій світовій війні зберігалось недемократичне, одноосібне правління.

Зазначимо, що державний переворот та встановлення на його основі централізованого правління авторитарного типу в країнах напівпериферійної зони може сприяти економічному зростанню та, як наслідок, установленню стабільної демократичної системи. У такому контексті показовим є державний переворот А. Піночета в Чилі (1973 р.), що відбувся на фоні економічного колапсу, спричиненого діяльністю уряду С. Альєнде. 17-тирічне жорстке правління А. Піночета характеризується скасуванням громадянських свобод, заборонаю громадських та політичних організацій, арештами, тортурами та фізичним знищенням опозиціонерів, вимушеною міграцією [28]. В економічній сфері диктатор зробив ставку на великі промислові підприємства, орієнтовані на експорт, у яких була проведена технічна модернізація, що суттєво підвищило енергоощадність та продуктивність праці [405, с. 263]. Незважаючи на те, що в цьому процесі збанкрутувала значна кількість підприємств, орієнтованих на внутрішній ринок, А. Піночет зумів перемістити свою країну ближче до ядра світ-економіки й у такий спосіб підвищив економічну ефективність держави. Як наслідок, Чилі стала провідною країною Південної Америки, а відносно високий рівень життя населення надав можливість передати владу в 1990 р. демократично обраному уряду [300, с. 139].

У напівпериферійній зоні можливе функціонування тоталітарних, авторитарних, демократичних, а також кланово-олігархічних політичних систем з так званою фасадною демократією. Значна кількість конструкцій подібного типу з'явилась на пострадянському просторі. Основна логіка їхньої появи пов'язана з обмеженістю економічного ресурсу в напівпериферії сучасної світ-системи.

Ці обставини провокують декілька варіантів розвитку подій. Варіант А: стабілізувати ситуацію за допомогою неекономічних методів, запровадивши політичну систему тоталітарного або авторитарного типу (СРСР, Китай,

сучасна Росія, Білорусь). Варіант Б: у межах авторитарного правління спробувати модернізувати економіку, перемістити країну ближче до центру світ-економіки, обмежити «апетити» владної еліти та на основі мінімально необхідного рівня життя населення впровадити демократію (Чилі). Варіант В: стабілізація держави за рахунок кланово-олігархічного правління, заснованого на розподілі матеріальних благ серед осіб, які її підтримують. Така система, на відміну від демократичної, надає можливості представникам владної еліти акумулювати значний об'єм коштів. Для більшості громадян пропонуються фасадна демократія та надія на високий матеріальний рівень життя в майбутньому (значна кількість пострадянських країн й Україна зокрема).

Механізми функціонування кланово-олігархічної системи під різними назвами вивчали О. Бусол [77], Б. Волженкін і В. Колесников [100], В. Дрьомін [160], А. Єрмолаєв [171], А. Колодій [220], М. Мельник [302], О. Меженська і С. Вовк [300, с. 75–78], П. Олещук [329], В. Циганов [473] та ін. Найбільш детально та оригінально цю проблему розглянуто О. Фісуном [445] та І. Кононовим [231]. У монографії О. Фісуна ґрунтовно досліджено роль державного перевороту в системах подібного типу. Основна логіка в тому, що на певному етапі функціонування клієнтально-патронажної системи, яка обслуговує кланово-олігархічне правління, з неї випадає частина еліти. Контреліта, маючи фінансові можливості, збирає навколо себе опозиційні сили та за завісою громадських хвилювань здійснює державний переворот. Наслідком є ротація еліт без зміни самої системи [445, с. 179–207].

Слід додати, що державний переворот має також вагоме зовнішньо-інструментальне значення у впливі на політичні системи напівпериферійної зони. Так, після закінчення тридцятирічної війни та остаточного свого становлення гегемон упроваджує новий міжнародно-правовий порядок, підтримує його та всю світ-систему зокрема. У такому контексті державний переворот продовжив виконувати функцію зовнішнього, тепер негласного, завуальованого, впливу на політичні системи країн напівпериферії з метою

їхньої стабілізації. Наголосимо, що цей інструмент у межах холодної війни застосовував і СРСР, а сьогодні він активно використовується США.

Яскравим прикладом зазначеного є переворот «чорних полковників» у Греції 1967 р. Так, з середини 1960-х рр. конфлікт між королем Костянтином та парламентом спричинив гостру політичну кризу та нестабільність у державі. Постійно змінювались кабінети міністрів, відбувались мітинги й страйки невдоволених громадян [447]. На початку 1967 р. склалась патова ситуація, коли ні уряд, ні опозиція не мали достатньо сил для розв'язання конфлікту. За таких умов, на думку К. Шеменкова, королівським двором та його покровителями було вирішено встановити військову диктатуру, основний склад якої був сформований під впливом американських таємних служб [164].

Політичні системи, що сьогодні функціонують на периферії світ-економіки, є найбільш нестабільними, оскільки ресурси акумулюються в центрі, з віддаленістю від якого зменшується їх залишок. Відповідно, наявний об'єм коштів дозволяє організувати належний рівень життя лише для нечисленної владної еліти. Така ситуація призводить до перебування більшості населення за межею бідності, постійних соціально-політичних катаклізмів та заміни правителів й еліт.

До середини ХХ ст. стабільність у периферійній зоні підтримувалась переважно за рахунок колоніальної системи. Надалі постколоніальним країнам була запропонована ідея побудови демократії та ринкових відносин. Однак більшість із таких держави прогнозовано не змогли запропонувати на світовий ринок конкурентоздатний продукт з високою додатковою вартістю. Демократичні механізми також виявились недієвими, оскільки їхня ефективність безпосередньо залежить від зростання економіки, рівня життя населення та переміщення ближче до центру світ-системи зокрема. Як наслідок, зазначений вище транзит здійснила незначна кількість постколоніальних держав, наприклад, Індія [40, с. 208].

Загалом, периферійні політичні системи характеризуються різними формами нестабільних режимів авторитарного змісту з постійними державними переворотами. Ці тези надають можливість з іншого ракурсу поглянути на численні дослідження, які виявили неефективність демократичних реформ у країнах периферійної зони. Це звід Центру вивчення економіки африканських країн Оксфордського університету «Пастка перевороту: Чому Африка має так багато переворотів» [546], а також роботи П. Мак Говена [589], Д. Трейсмана [620], Д. Аджемоглу, Д. Тіччі, А. Віндігні [514]. У всіх цих дослідженнях економічний фактор вважається основною причиною здійснення державного перевороту в країнах аналізованого регіону. Прикладом зазначеного є також постійні недемократичні зміни влади в Парагваї та Гондурасі. Зокрема, в останньому з 1825 р. до 1950 р. (125 років) влада переходила в такий спосіб 115 разів [555, с. 4–5].

Отже, проведений аналіз виявив чітку кореляцію між типом світ-системи, віддаленістю від центру в умовах світ-економіки, політичною організацією держави, рівнем життя населення та внутрішнім збройним насиллям, зокрема, державним переворотом, спрямованим на зміну лідера. Прагнення об'єктивності в оцінці досліджуваних явищ спонукає нас застосувати цілісно-системний підхід за схемою: повсякденність – світ-система – людина. Очевидно, що ці фактори взаємозалежні та комбінуються по-різному. Але пояснення дій певних осіб або груп соціалізацією до механізмів функціонування світ-системи є недостатнім. Наголошуємо, що без урахування впливу повсякденності та ролі особистості, ми не зможемо адекватно відповісти на питання, що зумовлює транзит певних країн до центру світ-економіки, та чому за однакових умов напівпериферійної зони деякі лідери здатні реформувати економіку та побудувати демократію, а інші стабілізують державу за рахунок кланово-олігархічної системи.

2.2. Вплив громадянської війни на політичний процес та перебудову політичних систем різних видів.

Застосована нами методологія дослідження, зокрема цілісно-системний підхід, заснований на ідеях І. Валлерстайна, передбачає окремий аналіз місця та ролі конкретного виду збройного насилля в кожній з двох світ-систем. Ця концепція відразу спонукає нас дійти висновку, що змістовна наповненість феномену «громадянська війна» в межах функціонування політичних систем, характерних для світ-імперії та світ-економіки, кардинально відрізняється. Наголосимо, що частина сутнісних компонентів сучасного визначення громадянської війни властива саме для світ-економіки й не мала місця в реалізації цього виду збройного насилля у світ-імперії. Зокрема, це розуміння громадянської війни як етапу зміни політичної системи держави.

Так, у типових країнах світ-імперії аналізований вид збройного насилля впливав на ротацію правителів та еліт, корекцію зовнішньої та внутрішньої політики й ніколи не призводив до переформатування політичної системи. Як уже зазначалось у попередньому підрозділі, сама закономірність функціонування політичних систем у світ-імперії унеможлиблювала ґрунтовні, сутнісні зміни в них. Ще раз акцентуємо, що нагальною потребою тут завжди виступала необхідність управління масивним державним утворенням зі строкатим національним складом, податковою експлуатацією численних селян та постійною спрямованістю на ведення завойовницьких війн. Фактичним доказом зазначеного є існування протягом кількох тисячоліть, без сутнісних видозмін, політичних систем більшості країн світу аж до інкорпорації в XVII–XVIII ст. нової світ-системи, що зародилась у Європі.

Конструкція типових політичних систем світ-імперії у вигляді деспотичних монархій виключала інститути, які обмежували владу правителя. За таких умов можливі варіанти впливу на зміну монарха, владної еліти та кардинальний розворот політичного курсу зводились до двох

нелегальних засобів: державного перевороту та громадянської війни. Загалом, ці види внутрішнього збройного насилля в межах світ-імперії тісно переплетені та взаємопов'язані. Досить часто суспільна конфронтація під час громадянської війни створювала можливості для реалізації державного перевороту і, навпаки, державний переворот міг спровокувати громадянську війну. Причини державного перевороту за цієї системи навіть інтуїтивно зрозумілі: наближеність до влади та відсутність легальних можливостей впливу на неї провокувало за сприятливих обставин у певної частини еліти бажання застосувати збройне насилля. Натомість, установлення логіки виникнення громадянської війни потребує більш глибокого аналізу.

На наш погляд, місце та роль громадянської війни у функціонуванні типових політичних системи світ-імперії обумовлюють три основні фактори. Перше, на що слід звернути увагу, – це конструкція державного апарату, а саме концентрація усієї повноти влади в одних руках. З одного боку, це дозволяло функціонувати країні в умовах тодішньої світ-системи, а з іншого – у кризовій ситуації спрямовувало на особу монарха весь негатив його підданих. Так, жорстко централізоване правління, засноване на розгалуженому апараті чиновників, професійному війську та міфі про божественне походження правителя на певному етапі погіршення умов повсякденного життя населення ставало неефективними. Як наслідок, вибухало повстання, що мало всі шанси перерости в громадянську війну, оскільки в ньому з самого початку був закладений антагонізм між повстанцями та державою. Наприклад, у Китаї така ситуація навіть була оформлена в інститут втрати імператором «небесного мандату».

До другого фактора слід зарахувати особливості державного управління, реалізованого за допомогою великої кількості винайнятих службовців. Так, в умовах економічного спаду зменшувалась платня та знижувався рівень життя чиновників, що змушувало їх зловживати службовим становищем і вдаватися до корупції, а відтак проблемна ситуація ще більше ускладнювалася. Третім фактором, на наш погляд, є самостійність сільської або міської общини.

Навіть у найбільш централізованих країнах світ-імперії офіційні елементи державного апарату діяли лише до рівня повіту, а на більш низькому рівні функціонували органи самоврядування. Тобто в політичній конструкції таких систем завжди існували інститути, що за певних умов могли протиставити себе державі. Так, гіпертрофована замкненість індійської общини навіть призвела до незатребуваності деспотичної монархії з жорстко централізованим державним апаратом, хоча її намагались запровадити в період існування імперії Маур'їв.

На зниження якості повсякденного життя населення як основну причину громадянських війн указувалось у історичних джерелах з найдавніших часів. Так, у дхармашастрах та епосах, на яких заснований індуїзм, зазначається, що аналізований вид збройного насилля пов'язаний з порушенням «...рівноваги у владі... та ...пригніченням народу...» [388, с. 70]. Конфуцій прямо вказує на процес майнового розшарування населення як причину антагонізму в суспільстві та можливого соціального вибуху у вигляді громадянської війни: «...коли є мир (у стосунках між верхами й низами), не буде загрози повалення (правителя)» [Цит. за: 193, с. 23]. Одним із численних підтверджень зазначених тез є й те, що, наприклад, поштовхом до громадянської війни в Китаї 1351 р., що має назву «Повстання «Червоних пов'язок», став голод у північних провінціях [350, с. 99].

На наш погляд, ці фактори, що провокували громадянські війни, слід уважати також основними причинами циклічності політичних систем світ-імперії. Зокрема, у Давньому Єгипті цілі епохи, або, за загальноприйнятою періодизацією, царства, змінювались у межах громадянських війн. Так, першою відомою громадянською війною вважається Єгипетська 2180 р. до н. е., що спровокувала падіння Давнього Царства та розкол держави на значну кількість політичних утворень. Подібні процеси також характерні й для громадянської війни в Ассирії 652 р. до н. е., в Імперії інків 1529 р. та «Великої зам'ятні» в Золотій Орді 1359 – 1380 рр. [350, с. 103 – 104, 243, 516].

Ця особливість найбільш виразно та завершено проявлялась у Китаї, де, наприклад, імперія Хань була зруйнована під час громадянської війни, яка дістала назву «Повстання «Жовтих пов'язок» 184 р. [350, с. 277]. До громадянських війн Китаю також належить заколот Ань Лушаня періоду імперії Тан (755 р.) [622] та повстання Червоних пов'язок 1351 р., що завершилось становленням династії Мін [350, с. 499].

Наголосимо, що результат усіх зазначених громадянських війн, зокрема в Давньому Єгипті, Ассирії, Китаї, Золотій Орді та Імперії інків, був однаковий – посідання престолу новим монархом з необмеженою владою. На наш погляд, це ще один аргумент на користь названих нами тез [501, с. 896].

Наявний у типових політичних системах світ-імперії антагонізм, що за складних життєвих умов населення сприяв переростанню повстання в громадянську війну та розколював державу, був виявлений мислителями досить давно. Так, основні зусилля конфуціанства, моїзму, легізму, даосизму в Китаї спрямовувались на впорядкування державного управління, зокрема запобігання внутрішньому збройному насиллю [317]. Засновник Ісламу, Мухаммед, у такому контексті висловлював досить показову думку: «якщо погані правителі віросповідують іслам, їх можна ненавидіти, але їм слід підкорятися» [Цит. за: 383, с. 38].

У нетипових для світ-імперії політичних системах Давньої Греції та Риму громадянська війна також була тісно пов'язана з державним переворотом, забезпечувала ротацію правителів та владних еліт, однак паралельно виконувала нехарактерну функцію змін політичного режиму та форми правління. Зокрема, в Атиці розкладання родоплемінних відносин призвело до зловживань у розподілі землі, до майнового розшарування населення, кабального рабства та повстання демосу проти евпатридів [19, с. 528]. Протистояння завершилось компромісом і реформами Солона, що не вирішили проблему та спровокували подальший розвиток конфлікту – державний переворот та тиранію Пісістрата. Убивство після передачі влади одного з синів тирана – Гіпарха – спричинило нову

громадянську війну, що завершилась перемогою над другим сином – Гіппієм, реформами Клісфена та становленням класичної рабовласницької демократії [19, с. 532, 533].

На наш погляд, обов'язково слід зазначити, що в Давній Греції чітко розрізняли зовнішні та внутрішні війни й жорстко засуджували останні [178]. Так, Платон вказує на «...два види війни: перший вид, якій ми всі називаємо міжусобицею, ...найтяжчий; другий же ...це війна з зовнішніми ворогами, коли вони нас турбують...» [344, с. 91]. Засуджували громадянську війну й Геродот [19, с. 533], і Демокрит, який констатує, що вона: «...і для переможців, і для переможених ...однаково згубна» [22, с. 30]. Однак у такому контексті слід зауважити, що Давня Греція не була єдиною державою, а існувала як конгломерат різних за формою правління невеликих політичних утворень. Відповідно, застосована греками категорія «внутрішня війна» насамперед стосувалась міжполісних збройних протистоянь.

У межах аналізу впливу феномену громадянської війни на античні політичні системи уточнення потребує ще одна теоретична проблема. Так, згідно з формаційним підходом, до громадянських війн записували протистояння між антагоністичними класами, зокрема між рабами та рабовласниками [91, с. 29]. За цією логікою, особливості конструкції політичної системи Лаконії були сформовані через перманентну потребу запобігати громадянській війні з ілотами. Л. Анней Сенека до громадянських війн Риму зараховує й повстання рабів [7, с. 328]. Проте зазначимо, що раб у античному світі не вважався ні громадянином, ні повноцінною людиною загалом. Відповідно, зараховувати повстання рабів, зокрема й Спартака, до аналізованого виду збройного насилля є, на наш погляд, некоректним.

На відміну від Давньої Греції, де через політичні особливості складно встановити межі феномену громадянської війни, у Давньому Римі її вплив на політичну систему є більш наочним. На наш погляд, громадянський конфлікт був закладений у самій конструкції владних відносин Римської республіки у вигляді перманентного протистояння плебеїв та патриціїв. Слід додати, що

повний комплекс політичних прав у Римі завжди був пов'язаний із соціально-економічними можливостями, адже володіти землею, отримувати наділ із запасного поля та окупувати нові території мали можливість лише патриції.

Зазначену вище конфронтацію, як правило, намагались вирішити мирним шляхом за рахунок сецесії. Однак це не запобігло трьом громадянським війнам у період з 135 р. до н. е. до 100 р. до н. е. Зазначимо, що це протистояння лише посилювалось зі становленням так званої Римо-Італійської конфедерації. Зважаючи на аналіз зазначених подій, низка вчених, зокрема Ю. Циркін [475] та Ю. Гасанов, [107] вважають, що громадянські війни в Римській республіці характеризуються конфліктом між безпосередньо римлянами та іншими громадянами цієї держави. Додамо, що для запобігання внутрішнім збройним конфліктам у політичній системі Римської республіки навіть існував інститут екстраординарної магістратури, що передбачав у загрозовій ситуації, зокрема через громадянську війну, концентрацію всієї повноти влади в руках обмеженого кола осіб – децемвірів, тріумвірів, диктатора.

Протистояння, яке провокувало напруженість між громадянами, ще більш посилювалось у період пізньої республіки, коли Рим за рахунок постійних завоювань перетворився на масивне державне утворення, величезне за територією та кількістю населення. За цієї ситуації республіканське правління фактично не могло бути ефективним та лише загострювало наявний внутрішній конфлікт. Починається процес поступової зміни форми правління з республіканської на монархічну та перетворення Риму на типову державу світ-імперії. Така еволюція зумовлювалася та підсилювалася внутрішньою нестабільністю та громадянськими війнами. Так, неефективність республіканського правління демонструє громадянська війна 83–82 рр. до н. е., у межах якої маріанці прийшли до влади та її незаконним шляхом, спираючись на підтримку італіків, які бажали рівних з римлянами прав [13, с. 385].

Громадянську війну між Помпеєм та Цезарем (49–45 рр. до н. е.) [13, с. 385], подальший державний переворот та правління останнього, на наш погляд, слід уважати першим кроком на шляху до виправлення адміністративного дефекту в управлінні масивним політичним утворенням. Зрозуміло, що не лише об'єктивні обставини створили можливості для апробації нових засобів правління. Важливу роль у цьому процесі відіграла й особистість самого Ю. Цезаря, його жага до влади та життєві потреби звичайних громадян, на яких він спирався в період боротьби за владу [471]. Усе це в комплексі дозволило сконцентрувати в одних руках усі ключові посади та створити прецедент більш ефективної організації політичної системи.

У повному обсязі апробований Ю. Цезарем механізм одноосібного правління впровадив Октавіан Август після громадянської війни 33–30 рр. до н. е. та державного перевороту [13, с. 385]. У період принципату – імперії під виглядом монархії, політична та соціально-економічна ситуація в Римі на певний час стабілізувалась. Уся повнота влади негласно концентрувалась у руках принцепса, а еліти, незалежно від походження, отримали можливість бути представленими в Сенаті та озвучувати свої інтереси правителю. У 212 р. населення всієї імперії здобуло права римських громадян, щоправда, обіймати державну посаду або бути представленим в Сенаті можна було лише за умови високого майнового цензу. Тобто переважна більшість громадян політичні права мала лише формально, а для запобігання соціальним конфліктам упроваджується практика так званого «хліба та видовищ».

Однак у межах зміни правителів, коли створювався вакуум влади, така політична система із залишками республіканських органів провокувала деструкцію та громадянські війни. Стабілізація політичної ситуації та припинення внутрішнього збройного конфлікту на період правління конкретного імператора відбувалась за допомогою державного перевороту. Проте Семптимієм Севером, надавши реальні політичні права всім воїнам,

зокрема й рядовим, по суті, тим самим зруйнував у Римі описану схему політичного процесу. Надалі численна кількість претендентів з низів, які короткостроково здобули підтримку армії, включились у боротьбу за імперський престол. Так, описаний Аппіаном алгоритм політичної боротьби, у якому етап громадянської війни завершується концентрацією влади в одних руках, уже не спрацьовував [13, с. 385]. Імперія потрапила в низку громадянських війн та державних переворотів, зокрема 196–197 рр., 218 р., 238 р., 249 р., 253 р., 259–261 рр., 265–268 рр., 271–272 рр., 274 р. [475]. Тобто нестабільність провокувалась самою політичною системою, а зупинити перманентну ротацію правителів було можливо лише за рахунок її кардинальної перебудови.

Транзит політичної системи Риму до конструкції, характерної для світ-імперії, завершили кардинальні реформи Діоклетіана та Костянтина. У контексті аналізованої проблеми наголосимо, що перший прийшов до влади під час державного перевороту та подальшої громадянської війни 285 р., а влада другого затвердилась після низки громадянських війн 306–324 рр. [363]. Незважаючи на те, що держава все ж розкололась на дві складові, і те, що Західна Римська імперія через зовнішньополітичні причини перестала існувати у 476 р., Східна частина з характерною політичною системою функціонувала аж до 1453 р. Слід додати, що громадянська війна в поєднанні з державним переворотом продовжувала виконувати у Візантії типову для країн світ-імперії функцію ротації правителів та еліт [501, с. 928].

Установити місце та роль феномену громадянської війни в нетипових для світ-імперії політичних системах середньовічної Європи досить важко. По-перше, складність виявляється у тому, що межі та структурне наповнення головного інституту політичної системи – держави – аж до XVII ст. були нечіткими. Політичні об'єднання виникали, розколювались, підпадали під залежність одне одного. По-друге, у такому контексті виникає проблема із розмежуванням внутрішньої та зовнішньої війни. Так, міжусобицю після смерті Карла Великого можна охарактеризувати як громадянську війну,

однак вона зумовила самостійне існування низки країн. На наш погляд, основним інститутом, що об'єднував строкаті політичні системи середньовічної Європи, є не держава, а приватна власність та особиста залежність. Структуровані ці політичні об'єднання були не за територіальним принципом, а за ступенем особистого підданства монарху певним феодалом, який володів та здійснював адміністративні функції на визначеній частині цього союзу.

Цілком очевидно, що в зазначеній конструкції владних відносин було закладено перманентну можливість виникнення внутрішнього збройного протистояння як між феодалами, так і за монарший престол. Реформи Карла Мартеллана на деякий час стабілізували політичну ситуацію, поставивши політичну еліту в пряму залежність від монарха. Однак, по суті, така структурна перебудова лише остаточно оформила неформальну особисту залежність в офіційний інститут васалітету. Окрім того, був створений механізм внутрішньосистемної централізації через пов'язаність права володіти землею й військової служби на правителя. Зрозуміло, що остаточно видалити описаний недолік, що призводив до внутрішніх війн, подібні реформи не могли. Незважаючи на формальну залежність, в аристократії залишались широкі можливості розв'язання внутрішнього збройного протистояння. До таких факторів належать: безроздільне право адмініструвати певну територію, економічний ресурс у вигляді ренти з залежних селян та військова структура, очолювана феодалом і побудована на особистій залежності від нього.

У межах аналізу цієї проблеми зазначимо, що навіть у найбільш стабільному ранньофеодальному політичному об'єднанні Європи – імперії Карла Великого – владна структура трималась на особистому авторитеті та військовій могутності останнього. Характерним було й розмежування зовнішніх та внутрішніх війн у політичній думці аналізованого періоду. Так, С. Вовк у такому контексті зазначає: «Середньовічна політична думка розрізняє окремі види війн, одним з яких є внутрішній конфлікт або

громадянська війна. Так, якщо йдеться про воєнні дії між армією володаря/суверена та армією іноземної держави, то це війна міжнародна. Бо в цьому випадку відсутня васальна залежність однієї сторони від іншої. Повстання ж проти суверена, зіткнення останнього й підданих вважається державною зрадою й визначається як внутрішній конфлікт. Тобто йдеться саме про громадянську війну» [91, с. 14, 15].

До зазначених причин внутрішніх війн середньовічної Європи слід також зарахувати проблеми, пов'язані як з принципами престолонаслідування, так і з самим його процесом, який в аналізований період, як правило, перетворювався на криваве протистояння за центральний престол. Ці недоліки політичної організації яскраво ілюструє війна за спадщину Карла Великого та дроблення імперії як згідно з Верденським договором 843 р., так і надалі.

З огляду на вищенаведені тези, можна зробити ще один важливий висновок. Громадянські війни аналізованої доби, чи краще їх охарактеризувати як внутрішньосистемні, велись виключно між елітарними групами. Намагання деяких дослідників подати селянські повстання XIV–XVI ст., зокрема й Уота Тайлера 1381 р., як громадянську війну не є, на наш погляд, обґрунтованими [91, с. 29]. Сама конструкція соціально-політичних відносин основним винуватцем у зубожінні селян або міщан «призначала» конкретного феодала. Тому в цій ситуації були відсутні антагонізм з центральною владою, розкол суспільства та боротьба на взаємознищення, що є ключовими властивостями для аналізованого феномену.

Характерним прикладом внутрішньосистемної міжелітарної війни аналізованої доби є збройна боротьба між Ланкастерами та Йорками в Англії 1455–1485 рр. Війна Червоної та Білої троянд тривала 30 років та розколола населення на прихильників і супротивників родів-конкурентів у змаганні за престол [429]. Масштабність протистояння ілюструє те, що в найбільш кривавій битві при Таунті 1461 р. за Ланкастерів виступило 42 тис. осіб, а за Йорків – 36 тис. осіб [574]. Наслідком цього тривалого внутрішнього

конфлікту стало об'єднання навколо нової династії Тюдорів залишків політичної еліти та становлення централізованої, монархічної, абсолютистської держави.

Отже, описана конструкція політичних систем спровокувала перманентне громадянське протистояння періоду феодальної роздробленості. З цієї кризи частина політичних союзів вийшла за рахунок концентрації влади та створення держав з абсолютистським монархічним укладом, а частина припинила своє існування. Зокрема, імперію Габсбургів XVI–XVII ст. можна охарактеризувати як нестабільну політичну конгломерацію зі значною кількістю суверенних утворень. Слід додати, що, на думку І. Валлерстайна, зазначена слабкість, посилена епідемією чуми та зовнішньоекономічними проблемами, призвела до зародження нової світ-системи – світ-економіки [627].

Сучасна світ-система, що з'явилась в середині XVII ст. та функціонує на основі ринкових відносин, спочатку визрівала у феодально-абсолютистських монархіях, а згодом виявилась принципова невідповідність соціально-економічних відносин політичному укладу, і почався процес розпаду внутрішніх інституціональних структур, які визначали довготривалу траєкторію попередньої світ-системи. Цей процес характеризується І. Валлерстайном як певний період переходу, дослідник уявляє його не як лінію, а як цілу смугу часу [82, с. 202]. У межах названого періоду в країнах, що згодом стануть центром світ-економіки, фактично відбувався процес пошуку та апробації політичних систем, конструкція яких відповідала б новим реаліям. Зазначене спричинилося до докорінної перебудови соціально-політичних відносин в процесі так званих буржуазних революцій.

Як відомо, такий вид внутрішнього збройного насилля, як революція, передбачає швидкі фундаментальні зміни в усіх сферах функціонування суспільства. Ці докорінні трансформації, самі собою, провокують громадянську війну, яка супроводжувала практично всі революції середини XVII – початку XX ст. Так, П. Сорокін зазначає, що «фактично всі

громадянські війни минулого відбувалися унаслідок різкої невідповідності вищих цінностей у революціонерів і контрреволюціонерів» [397, с. 141]. М. Чернишевський характеризує громадянську війну як феномен, за допомогою якого народ руйнує режим, що заважає прогресивним перебудовам [480, с. 21]. Г. Лебон також вважає, що аналізоване явище реалізується натовпом і спрямоване на ліквідацію інститутів, що суперечать новому укладу життя [264].

На наш погляд, слухним є також бачення очевидців та безпосередніх учасників революційних подій. Так, С. Вовк, аналізуючи розвиток концепту громадянської війни під час Французької революції (1789–1794 рр.), зазначає: «... за Г. Бабьофом, повстання й громадянська війна спричинили встановлення революційної диктатури, яка повинна кинути всі сили на звільнення трудящих від пригноблення й на побудову нового устрою. Робесп'єр, говорячи про революцію, зазначає, що громадянська війна потрібна не тільки для знищення відкритих і таємних противників революції (контрреволюціонерів), а й для знищення пороків, забобонів, що призвели до революції. Якщо подібне не відбудеться, то, на думку Робесп'єра, існує загроза знову вивільнити шлях для повернення / відновлення королівської влади» [91, с. 51].

Ж-Ж. Руссо зазначає: «Держава, що пожирається полум'ям громадянських війн, ...відроджується з попелу й знову опиняється в розквіті молодості, звільняючись із рук смерті...» [371] Г. Маблі вказує на те, що «громадянська війна – це зло, подібне до того, як ампутація руки або ноги є злом тому, що вона суперечить організації нашого тіла й спричиняє біль. Але, коли в мене гангрена руки або ноги, ця ампутація – благо» Отже, для держави громадянська війна стає необхідною, «... коли суспільство без допомоги цієї операції йде до загибелі від гангрені й, говорячи без метафор, піддається ризику загинути від деспотизму» [280].

Слід звернути увагу на те, що внутрішнє збройне насилля перехідного періоду, що прискорювало переформатування політичних систем,

реалізовувалось масами, які ставили перед собою мету здійснити елементарний перерозподіл матеріальних благ та покращити своє життя. Так, Т. Гоббс однією з причин внутрішніх війн називає необґрунтовану податкову політику [119 с. 369–374]. Ш.-Л. Монтеск'є зазначає, що «...окремі особи в кожному суспільстві починають відчувати свою силу й намагаються повернути на свою користь головні вигоди цього суспільства – звідси й війна між громадянами» [310]. Д. Юм причиною громадянських війн визначає «...розкіш, або витонченість у задоволеннях і життєвих зручностях» [509, с. 188].

Поступово, через революції, громадянські війни, державні перевороти та реформи, країни центру сконструювали ліберально-демократичну політичну систему, яка, на основі досить високого рівня життя більшості населення, стабільно функціонує в ядрі світ-економіки. Зазначений процес пошуку та теоретичного обґрунтування нової моделі організації суспільства демонструє творчість Й. Фіхте. Мислитель пропонує концепт «замкненої торгової держави», що є, по суті, правовою, оскільки це надає можливості громадянам вести торгівлю між собою та створює баланс, необхідний для соціальної справедливості й недопущення громадянських війн [447]. К. Сен-Сімон уважав, що уникнути внутрішнього збройного протистояння можна за умови рівності та справедливості, установлені в межах парламентської діяльності потужної політичної партії, що об'єднує широкі прошарки пригніченого населення [384, с. 129].

А. де Токвіль уважав, що громадянська війна є результатом помилок у побудові ліберально-демократичної держави: «...якщо Верховний суд сформовано з людей необережних або продажних...» [416]. Л. Штейн, якого вважають автором концепту соціальної держави, наголошував, що основною функцією держави є вирішення соціальних протиріч за рахунок створення умов, у яких праця надавала б можливості для здобуття власності та підвищення рівня життя населення. У протилежній ситуації «... громадянська війна знищує з добробутом усіх і саму державу, яка не

змогла зрозуміти і зберегти цей добробут» [Цит. за: 239, с. 54]. Один із засновників неолібералізму Л. фон Мізес списав, що ефективна держава повинна мати механізм недопущення громадянської війни. Зазначене реалізується за рахунок можливості змінити уряд через вибори, що зумовлюється самою культурою ринкових відносин [303].

Досить цікавим є досвід становлення ліберально-демократичної політичної системи США. Ураховуючи те, що сьогодні ця держава є гегемоном світ-економіки, аналіз її (цієї системи) становлення є необхідним в межах нашого дослідження. США не зазнали революції, хоч деякі дослідники й намагаються знайти її в історії цієї країни. На наш погляд, одна із причин зазначеного в тому, що в Новий Світ емігрували переселенці, які, тікаючи від соціально-економічних та політичних реалій тодішньої Європи, відразу намагались будувати свій уклад згідно з новими принципами. Зрозуміло, що до 1783 р. Великобританія нав'язувала свою конструкцію політичного функціонування. Проте назвати Війну за незалежність революцією досить складно. Загалом, це питання потребує додаткового вивчення в подальшому.

У межах вирішення аналізованої проблеми для нас важливо те, що громадянська війна в США мала ті самі причини, як і в державах, що пережили революцію. Насамперед це антагонізм між прихильниками та противниками нового укладу як у соціально-економічній, так і в політичній сфері. Т. Гарр, наприклад, указує на те, що «...більшість мешканців Півдня відчували глибоку незадоволеність щодо економічної стагнації перед лицем щораз інтенсивнішої індустріалізації Півночі, і розглядали тенденцію аболіціонізму як ще один крок до економічного й політичного підкорення Півдня» [106, с. 159]. Слід зазначити, що ситуацію загострювало те, що Північ США знаходилась у напівпериферійній зоні, а Південь у периферії світ-економіки з принципово різними можливостями концентрації капіталу.

Громадянська війна та постконфліктне врегулювання ситуації остаточно сформували конструкцію політичної системи США. Так, С. Вовк щодо цього зазначає: «Унаслідок стабілізації оновленої держави постала американська

державність після громадянської війни. Стара федеративна держава, де центральний уряд майже не втручався в життя пересічних громадян, поступилася місцем централізованій моделі держави, яка вводить нові податки, призиває людей до армії, розширює юрисдикцію федеративних судів, створює систему національних банків, і навіть перше державне агентство соціального забезпечення» [91, с. 237].

Певну дискусію, ще до громадянської війни в США, викликала форма територіального укладу. Так, четвертий американський президент Дж. Медісон уважав, що малі за територією республіки приречені на руйнацію під час громадянської війни, оскільки в них кількість середнього класу, який є запорукою стабільності, недостатня. А. де Токвіль у трактаті «Демократія в Америці», навпаки, зазначав, що великі за територією країни повинні бути об'єднаними єдиним інтересом, а федеративний державний устрій провокує громадянську війну [416, с. 264].

На наш погляд, це не має жодного практичного значення так само, як і інші нюанси конструкції політичних систем. Ми вважаємо, що США спромоглись побудувати дієве ліберально-демократичне правління, тому що паралельно здійснили транзит до центру світ-економіки та забезпечили досить високий рівень життя більшості населення. Так, М. Дюверже, аналізуючи партійні системи, указує на те, що під час громадянських війн у США та Уругваї були створені подібні двопартійні системи [166]. Як відомо, США функціонує стабільно, а в Уругваї, який знаходиться в напівпериферійній зоні, пережили як періоди стабільності, так і деструкції, економічного колапсу та диктатури.

Отже, для країн, які знаходяться в ядрі світ-економіки, характерними є ліберально-демократичні політичні системи. Конструкція останніх може відрізнитись. У центрі сучасної світ-системи існують президентські, парламентські, змішані республіки та конституційні монархії з унітарними та федеративними територіальними укладами. Зазначимо, що країни цієї зони ефективно та без внутрішнього збройного насилля функціонують попри

відмінності в їхніх політичних системах, а також етнічну та релігійну поляризацію. Із зазначеного стає очевидним, що основою стабільності є не конструктивні особливості, а економічні можливості, забезпечені логікою функціонування світ-системи, а саме нерівномірною акумуляцією прибутку на користь центру. За таких умов можливе фінансово стійке існування ліберальної держави з реальним виборчим правом та реалізованою ідеєю «загального добробуту» для середнього класу.

У напівпериферійній зоні, як правило, ближче до центру, також можливе існування досить ефективних ліберально-демократичних політичних систем. Прикладом може стати Чилі або вже згаданий Уругвай, функціонування яких менш стабільне, існує загроза кризи, політичного конфлікту, державних переворотів та диктатур, однак широкомасштабна громадянська війна не є характерною для них. Загалом, реальна можливість внутрішнього збройного насилля, зокрема громадянських війн, зростає з віддаленістю від центру світ-системи. Така закономірність проілюстрована великою кількістю сучасних наукових досліджень [234; 457; 579; 587; 601; 597]. Р. Анкерсміт навіть доходить висновку, що лише Захід на основі компромісу та репрезентативної демократії здатний попередити виникнення громадянських війн [9].

У межах нестабільної геополітичної ситуації, пов'язаної із тридцятирічною війною між Німеччиною й США та зміною гегемона, що якраз і підтримує світовий порядок, у напівпериферійній зоні зароджується новий варіант політичної системи. Затяжна військова кампанія, що вимивала всі ресурси, економічна криза та зубожіння населення створили широкі можливості для революційних експериментів у Росії. С. Вовк щодо цього зазначає, що «...у період двовладдя в Росії 1917 р. непередбачувані стрімкі соціальні зміни за кілька місяців привели до більшовизації рад, нечуваного росту популярності нових лідерів і, врешті-решт, до повної зміни всієї політичної системи в державі» [91, с. 230]. Як і після буржуазних, за соціалістичною революцією виникла громадянська війна, яка надала можливість закріпити новий соціально-економічний та політичний устрій.

Так, М. Бердяєв наголошує, що саме громадянська війна сприяла не лише встановленню, а й закріпленню влади більшовиків [506].

У процесі становлення СРСР фактично була побудована тоталітарна політична система, яка стабілізує соціальні процеси за допомогою централізованого державного апарату, репресій, терору, ідеології та розподілу матеріальних благ. Як показує досвід існування Радянського Союзу, таке правління виявилось ефективним у запобіганні виникненню громадянських війн. Політичні системи подібного типу нагадують конструкцію східних деспотій, однак між ними є певна різниця, що і визначає, на наш погляд, відсутність за тоталітаризму громадянських війн. Так, у типових країнах світ-імперії регулювання соціально-економічних процесів на місцевому рівні відбувалось на основі культурних та релігійних традицій за допомогою самоврядування. Ці структури за умови кардинального падіння рівня життя населення ставали основою подальшої громадянської війни. У тоталітарних системах реальне місцеве самоврядування відсутнє, а держава контролювала всі сфери життя суспільства на всіх рівнях.

Схожа тоталітарна політична система після революції 1911–1913 рр. та громадянської війни 1927–1950 рр. була встановлена в Китаї [26, с. 292]. Так, незважаючи на величезні людські жертви в період Великого стрибка та Культурної революції, КНР продовжувала стабільно функціонувати, а її система ефективно запобігала розв'язанню громадянської війни. У такому контексті слід зазначити, що однією з ключових відмінностей сучасного Китаю від Китаю часів імперії є повна відсутність системи місцевого самоврядування на місцевому рівні. А характерний традиціоналізм був суттєво підірваний Культурною революцією. Навіть сьогодні, попри ефективні економічні інновації, розпочаті з середини 1970-х рр., та сучасний транзит КНР до центру світ-системи, у державі зберігається централізоване правління без автономних політичних інститутів, зокрема й місцевого самоврядування [177, с. 184].

Певна ізоляція Радянського Союзу від світових економічних процесів та мобілізаційна система господарства, що передбачає перспективу перерозподілу ресурсів з будь-якої сфери, надали можливість йому провести індустріалізацію, переобладнати й зміцнити армію та на цій основі стати досить впливовим геополітичним гравцем. Так, у 1925 р. дипломатична ізоляція Радянського Союзу була остаточно припинена, а у 1939 р. СРСР вже активно протистояв Японії у війні в Монголії. За три роки до того, у 1936 р. між Німеччиною та Японією був підписаний Анतिकомінтернівський пакт, у 1937 р. до нього приєднується й Італія, і, як відомо, лідером у цій міжнародній комуністичній організації виступав саме СРСР.

Дещо раніше, у 1931 р. зростання геополітичного впливу СРСР спричило громадянську війну в Іспанії, яка розгорнулася на фоні безладу, організованого лівими силами – страйків, захоплень заводів, погромів храмів, масових вбивств цивільного населення [100, с. 177]. У цій ситуації Німецька світ-імперія, що готувалась до нового раунду тридцятирічної війни за гегемонію та активно збирала навколо себе коаліцію, підтримала генерала Франка, який розв'язав в Іспанії громадянську війну. Результатом цього збройного протистояння та подальшої централізації влади, терору та репресій стало оформлення тоталітарної системи франкістського режиму [464, с. 74–75]. На думку А. Борика, «громадянська війна в Іспанії – це перехід влади від одного до іншого носія, це історична боротьба між правими й лівими силами в Іспанії, яка й до сьогодні має напружений характер» [73, с. 147].

На основі зазначених вище особливостей політичної системи, мобілізаційного характеру економіки та боєздатної армії, СРСР по завершенню Другої світової війни спромігся сформувати так званий соціалістичний табір. У країнах, які потрапити до нього, продукувались подібні тоталітарні політичні системи тій, яка існувала в Радянському Союзі, проте із зовнішньою залежністю від нього. Отож, з огляду на сказане, постає вагоме запитання: чому США після остаточного становлення як гегемона та,

відповідно, держави, що підтримує функціонування світ-системи, не розпочали відкрите збройне протистояння проти суттєвої загрози – СРСР?

На наш погляд, це питання має декілька відповідей. По-перше, США почати збройне протистояння зупиняла наявність у СРСР численної досвідченої армії, зосередженої в центрі Європи, та вже згадані мобілізаційні можливості економіки. По-друге, поява в СРСР у 1949 р. ядерної зброї. По-третє, входження Радянського Союзу та країн соцтабору в ООН – структуру, за допомогою якої гегемон підтримує світову безпеку. Загалом, перманентний паритет СРСР із США надавав можливість досить стабільно функціонувати світ-економіці. Водночас так зване біполярне протистояння виливалось у втручання цих держав у внутрішні збройні конфлікти країн напівпериферійної та периферійної зони. Зрозуміло, що переважна більшість радянських дослідників, зокрема Є. Рибкін [374], Є. Медведєв [299], Г. Астаф'єв [26], Б. Нікіфоров [324] причину усіх громадянських війн другої половини ХХ ст. бачили в протистоянні сил соціалізму з капіталізмом, так само як і західні вчені, зокрема Ф. Фукуяма [454] та Е. Тоффлер [419].

Громадянська війна в Греції 1946–1949 рр. вважається першим проявом зазначеного протистояння, у межах якого роялісти підтримувані США здолали комуністично налаштованих партизан, які співпрацювали з Югославією та СРСР. Прихід до влади проамериканського генерала А. Папагоса небезпідставно оцінюється А. Калініним так: «...Америка пожертвувала грецькою демократією заради перетворення цієї балканської країни на свого воєнно-політичного союзника» [197, с. 78]. Надалі, незважаючи на відверто недемократичний політичний режим у Греції, США зробили вклад значних коштів у її відновлення, сприяли входженню до НАТО та навіть інспірували державні перевороти 1967 р. [157; 89, с. 341; 164].

Загалом, протягом другої половини ХХ ст. відбулась численна кількість громадянських війн, і в перебіг практично кожної із них втручались США та Радянський Союз. Згадаймо громадянську війни в Лівані, Кубі, Домініканській Республіці, Камбоджі, Лаосі, Афганістані, Ефіопії,

Мозамбіку, Нікарагуа, Зімбабве, Анголі тощо [89, с. 148, 156, 173, 313, 314, 342, 343, 345]. У жодному разі не намагаючись применшити масштаби впливу на ці конфлікти біполярного протистояння, ще раз акцентуємо, що СРСР дістав можливість бути одним із ключових геополітичних гравців, що впливає на перебіг громадянських війн у світі унаслідок тоталітарної політичної системи та мобілізаційної економіки.

На наш погляд, після того, як на початку 1970-х рр. Радянський Союз повномасштабно включився у світові економічні процеси, гонка озброєнь кінця 1970-х – 1980-х рр. не мала жодного сенсу. СРСР справді за рахунок нафтодоларів на певний час суттєво збільшив наповненість бюджету. Однак, унаслідок розташування цієї держави в напівпериферійній зоні, продаж природних ресурсів, по суті, стимулював гегемонію США, оскільки капітал у світ-економіці перерозподіляється нерівномірно й на користь центру. Зазначене, разом з другорядними зовнішньо- та внутрішньополітичними факторами, призвело до розпаду як самого Радянського Союзу, так і всієї біполярної системи. Це відтак оголило громадянські протистояння у ряді пострадянських країн.

Показовим є процес розпаду багатонаціональної Югославії. Так, доки існувала жорстка тоталітарна політична система, що стабілізувала внутрішню ситуацію, держава повноцінно функціонувала. Послаблення контролю та лібералізація режиму після смерті Йосипа Броз Тіто спровокувала відцентрові тенденції. Надалі руйнування тоталітарної системи на фоні глибокої економічної кризи та суттєвого падіння рівня життя населення призвело до того, що першорядними стали етнічні та релігійні протиріччя. Слід додати, що, на думку низки вчених (Т. Рісс-Капен, Х. Егре, С. Гейте), найбільш конфліктогенними є режими не зовсім демократичні та не повністю авторитарні [392, с. 121]. В Югославії демократія унеможлилювалась браком ресурсів. Зазначене, зрештою, призвело до низки громадянських війн, найбільш масштабними з яких була Боснійська та Косовська, зупинити які вдалось лише після військових операцій НАТО [91, с. 106, 146; 501, с. 915].

Дещо подібною, однак у меншому масштабі, була ситуація в Таджикистані 1990-х рр. Після руйнування радянської політичної системи, яка стримувала соціально-політичні протиріччя, на перший план вийшов регіональний фактор. Конфронтація між кланами, що існували й у радянські часи, загострилась на фоні різкого падіння країни в периферію, економічної кризи та колосального зниження рівня життя населення. У подальшому це протистояння набуло релігійного характеру та спровокувало громадянську війну 1992–1997 рр. Конфлікт було врегульовано лише за втручання Узбекистану, Росії та за посередництва ООН [91, с. 210].

Загалом, після розпаду СРСР більшість пострадянських країн побудували в себе демократичні, авторитарні та кланово-олігархічні політичні системи, які досить ефективно запобігають розв'язанню аналізованого виду збройного насилля. Особливості функціонування останньої періодично провокують державні перевороти на фоні громадських протестів, однак не повномасштабну громадянську війну. Внутрішні збройні протистояння в Молдові, Азербайджані, Грузії та Україні ми вважаємо інспірованими Росією та розглядатимемо окремо в підрозділах, присвячених таким видам зовнішнього збройного насилля, як агресія та воєнний конфлікт. Проте в самій багатонаціональній Російській Федерації на фоні соціально-економічної та політичної дестабілізації 1990-х рр. посилились сепаратистські тенденції. Так, на Кавказі вони призвели до двох чеченських війн 1994–1996 рр. та 1999–2009 рр. Конфлікт було врегульовано кривавими військовими операціями та подальшим вливанням значних коштів у регіон лише після становлення централізованого авторитарного правління в Росії та стабілізації економічної ситуації в країні.

У периферії світ-економіки функціонують найбільш нестабільні політичні системи, які, загалом, важко порівнювати з системами центру та напівпериферії. Як правило, у державах цієї зони правління здійснюється на основі особистої диктатури, позбавленої можливості довготривалої стабілізації соціально-політичних процесів. Лише незначна частина

периферійних країн, зокрема Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати та Саудівська Аравія, стабільно функціонують на основі величезних запасів корисних копалин, високого рівня життя населення, поєднаного з централізованим правлінням. Однак більшість держав Близького Сходу є політично нестабільними. Деструктивні тенденції посилюються стратегічним значенням регіону, пов'язаним з концентрацією покладів нафти та логістикою її транспортування.

Зосередженість в аналізованому регіоні геополітичних інтересів США, держав центру, Китаю, Росії та інших країн-експортерів нафти, постійно провокує їхнє втручання та загострення громадянських протистоянь. Як приклад, слід згадати протистояння, що розгорнулись на фоні громадянських війн в Афганістані (1996–2001 рр.) і Сирії (з 2012 р.), що мають важливе логістичне значення [300, с. 345, 351], та Лівії (2011 р.) – за першість у сфері розробки та експлуатації її нафтових родовищ [265, с. 35].

Найбільш нестабільним регіоном периферії світ-економіки є Африка, в якій у постколоніальний період відбулась численна кількість громадянських війн. Зокрема, у Чаді [190, с. 116], Нікарагуа [178, с. 15], Ліберії [449, с. 102], Сьєрра-Леоне, Малі [89, с. 173], Ефіопії, Конго, Нігерії, Анголі, Лівії, Уганді, Сомалі, Судані [89, с. 319], Руанді, Бурунді [246, с. 131], Гвінеї-Бісау [134, с. 107], Камеруні, Мозамбіку, Намібії, Алжирі [60, с. 123, 167]. Загалом, аналізований регіон – яскравий приклад того, що в периферійній зоні практично неможливо побудувати стабільну політичну систему.

Наявні демократичні режими в Африці, як правило, були встановлені за посередництва та фінансової підтримки ООН, зокрема в Бурунді, Сьєрра-Леоне, Конго, Ліберії. Однак навіть вливання значних коштів не гарантує їх стабільності [156]. Вони характеризуються як нестійкі держави з «крихкою демократією» [246, с. 47], оскільки зберігається висока вірогідність встановлення авторитаризму та внутрішнього збройного насилля. Так, президент Габону О. Бонго зазначає, що в Африці «демократію копіювати не можна..., потрібно більше дисципліни, більше солідарності, більше держави.

От тоді демократія матиме всі необхідні умови для розвитку і укорінення.» [Цит. за: 237, с. 65].

Характерними для аналізованого регіону є різні форми недемократичних політичних режимів, які встановлюються, як правило, після громадянських війн [90, с. 98; 624, с. 115; 232, с. 142]. Їх можна звести до трьох груп: військові, напіввійськові та олігархічно-авторитарні [89, с. 320, 321]. Однак жоден з них не є ефективним у більш-менш довготривалій перспективі, оскільки фінансова обмеженість та низький рівень життя населення провокують дестабілізацію, яка посилюється етнічно-релігійними протиріччями. Зазначене підтверджує зміна режимів, установлених після громадянських війн у Гвінеї-Бісау, Руанді, Ефіопії [134 с. 107]. Яскравим прикладом є також Нігерія, яка впродовж 30 років після громадянської війни пережила низку змін військових режимів [89, с. 320].

Отже, сутність громадянської війни в світ-імперії та світ-економіці є відмінною. Цей вид внутрішнього збройного насилля в типових для світ-імперії політичних системах не призводив до їх переформатування. Сучасних рис аналізований феномен набув у період становлення та інкорпорації капіталістичної світ-економіки й виступив механізмом закріплення революційних перебудов соціально-політичної системи. Сьогодні громадянська війна характерна для периферійної зони, країни якої є абсолютно нестабільними політичними утвореннями.

2.3. Докорінна трансформація політичної системи в межах революційного процесу.

Аналіз впливу на політичну систему такого виду внутрішнього збройного насилля, як революція, на наш погляд, доцільно розпочати із повторного наведення запропонованого нами терміна цього феномену. На основі комплексного аналізу різних підходів до розуміння сутності цього

явища ми запропонували таку дефініцію: революція – це вид масового внутрішнього збройного насилля, що виникає за умов невдоволення значної кількості населення своїм повсякденним життям через особливості внутрішньої та зовнішньої (глобальної) соціально-політичної системи, наявністю лідерів і відповідної випадкової ситуації, та призводить до швидких фундаментальних змін у всіх сферах суспільства, зокрема й в інститутах політичної взаємодії та масовій свідомості.

Акцентуємо, що наведене визначення складається з двох компонентів. Більшість авторів у своєму розумінні сутності революції звертають увагу або на перший, що розкриває причину її виникнення, або на другий, що описує наслідки. Ми вважаємо, що цей феномен можна розглядати лише комплексно. Так, у першій частині ми намагались об'єднати всі пропоновані складники, вважаючи, що вони справді впливають на появу цього феномену. Однак без другої частини неможливо відмежувати аналізоване явище від інших подібних видів збройного насилля. Ще раз зазначимо, що революцією можна назвати лише той політичний процес, який характеризується швидкістю та фундаментальністю змін у всіх сферах суспільства, зокрема в ключових компонентах політичної системи. Для нас важливо було акцентувати увагу на таких тезах, оскільки саме на цій основі ми будемо виявляти, чи мала місце революція у функціонуванні певних політичних систем, чи ні.

Згідно із застосованою нами методологією, усі політичні системи поділяються на дві великі групи – ті, що функціонували у світ-імперії, та ті, що існують у межах світ-економіки. У зв'язку з тим, що низка авторів, зокрема П. Сорокін [398, с. 31, 63–64], Ч. Джонсон [576, с. 14], Т. Скочпол [611, с. 4], стверджує, що феномен революції був характерним для людства з найдавніших часів, вважаємо додатково зупинитися на цьому питанні.

Очевидно, що масове збройне насилля, спровоковане падінням рівня життя населення, періодично траплялось у державах із характерною для світ-

імперії політичною системою. До того ж в деспотичних монархіях громадянський конфлікт циклічно провокувався самою політичною системою. Однак, чи були зміни, що відбувались у межах цього внутрішнього збройного насилля, фундаментальними? Тисячолітня практика функціонування політичних систем Єгипту, Вавилону, Ассирії, Імперії Ацтеків та Інків і, особливо, Китаю демонструє, що їхні основні компоненти та логіка взаємодії між ними за весь період свого існування, загалом, були практично не змінними. У процесі внутрішнього насилля під ротацію підпадали лише правителі та владні еліти. Відповідно, маємо всі підстави стверджувати, що революція не мала місця на практиці в функціонуванні політичних систем такого типу.

У нетипових для світ-імперії античних політичних системах внутрішнє збройне насилля призводило до більш глибоких змін, а саме форми правління та політичного режиму. Однак назвати їх швидкими не можна. Так, становлення Афіньської класичної рабовласницької демократії виглядає як покроковий процес, а не фундаментальний злам на певному етапі. Еволюція Римської політичної системи взагалі розтягнулась більш ніж на тисячу років, а ключові перетворення Ю. Цезаря, Октавіана Августа, Діоклетіана та Костянтина були не наслідком масового внутрішнього насилля, а пошуком механізмів запобігання дестабілізаційним процесам у державі. У середньовічній Європі провокувало масові народні виступи не бажання змін політичної системи або форми правління та навіть не прагнення відсторонити конкретного монарха, як у східних деспотіях. Ці процеси спрямовувались проти безпосереднього експлуататора: феодалів та церкви, що обумовлювалось конструкцією цих політичних утворень, побудованих на основі приватної власності та васальної взаємозалежності еліт.

Отже, з огляду на сутність такого феномену, як революція та аналізу політичних процесів у світ-імперії, можна резюмувати, що названий вид збройного насилля не мав місця в політичних системах цієї групи. Очевидно, що це явище вперше виявилось в Європі після переходу до світ-економіки та

появи нових елементів у соціально-політичній конструкції центральних держав регіону. Незважаючи на численну кількість робіт, загальноновизнаних у науковому середовищі теорій, які повністю розкривали б вплив цього феномену на політичні процеси, не існує навіть щодо класичних революцій, названих буржуазними.

На наш погляд, лише комплексно, застосовуючи цілісно-системний підхід, ми зможемо наблизитись до розуміння феномену «революція», що докорінно змінив політичні системи держав центру світ-економіки. Ця методологія вимагає від нас аналізу об'єктивних обставин, зокрема механізмів функціонування світ-системи, змін у повсякденному житті мас, ролі певних особистостей та фактора випадковості. Так, на початку XVI ст. в Європі зароджується нова світ-система, яка через кон'юнктурні фактори, які вже згадувались нами в попередніх параграфах, виживає та починає поширюватись. Відтак становлення ринкових відносин, на яких засновані механізми функціонування світ-економіки, розкололо суспільство та унеможливило подальше функціонування політичних систем провідних країн Європи.

У такому контексті справді виникало соціальне протистояння, описане в формаційному підході [462, с. 6]. Мається на увазі антагонізм між буржуазією, яка стрімко накопичувала капітал, однак не мала можливості впливати на ухвалення державних рішень, пов'язаних, зокрема, з податками, з одного боку, та аристократією, яка витрачала на себе більшу частину бюджету, з іншого. Подібну думку щодо причин і наслідків розколу суспільства обстоює й Ч. Тіллі [619]. С. Хантингтон двома основними причинами будь-якої революції називає, по-перше, відсутність у політичній системі інститутів, що надавали б можливість новим соціально-політичним силам та елітам залучитись до політичного процесу та впливати на ухвалення державних рішень. По-друге, мобілізація таких груп із метою здобуття права на участь у політиці [457, с. 279].

Зазначена ситуація загострювалась тим, що основним джерелом доходів політичної еліти, разом із монархом, було застаріле феодальне господарство, яке в умовах його неефективності та бажанні зберегти високий рівень життя, призводило до посилення фіскального тиску. Так, Т. Скочпол наголошує, що однією з причин аналізованого революційного розколу була історично зумовлена податково-бюджетна криза та неспроможність еліти розв'язати її на фоні проблем у зовнішній політиці [611]. Окрім того, основою концепції цієї дослідниці є поєднання міжнародного, всесвітньо-історичного контексту з класовими протиріччями всередині суспільства. Ми погоджуємось з ідеями структурного підходу Т. Скочпол і теж вважаємо, як і дослідниця, причинами таких глобальних факторів нерівномірне поширення та розвиток капіталістичної економіки [609, с. 15].

Зазначені соціально-економічні процеси призвели також до розколу всередині прошарку аристократії, на що звернули увагу неомарксистські теоретики, зокрема Б. Мур [592] та П. Андерсон [519]. Найбільш яскраво це виявилось в Англії, де не існувало формальних обмежень, а частина феодалів почала активно включатись у капіталістичні відносини, яким не відповідала наявна політична система. Цей фактор, як один із визначальних, виокремив і Дж. Голдстоун. Так, автор трьома основними причинами революцій називає фінансово-ресурсне виснаження держави, конфлікт усередині еліти та високий потенціал мобілізації серед населення [561, 38–40]. Окрім того, дослідник до зазначених причин додає демографічну проблему у вигляді суттєвого зростання населення Європи, вважаючи, що це суттєво дестабілізувало соціально-політичну ситуацію [562; 563].

Проте наголосимо, що названі фактори були далеко не єдиними причинами фундаментальних змін соціально-політичних систем країн центру. Так, Ю. Пустовойт пише, що революція обов'язково передбачає масову мобілізацію, а це «звичайно ж, вимагає емоційної наснаги й координації зусиль великих мас людей, готових не тільки ризикнути своїм статусом, становищем та, можливо, життям для перебудови держави й зміни

суспільних норм, а й застосувати будь-яке, зокрема й фізичне, насилля щодо носіїв іншої думки» [360, с. 72]. П. Штомпка вважає, що революція провокує нетипові реакції в її учасників, зокрема і вибух масової активності, відчуття радості, надії, оптимізму, сили та могутності, набуття сенсу життя та утопічне, радужне бачення майбутнього [498, с. 561]. Зрозуміло, що масовістю характеризується водночас з аналізованим видом збройного насилля, ще, скажімо, повстання або громадянська війна. Однак без наявності цієї характеристики назвати певне явище революцією ми не зможемо.

Незважаючи на зазначені вище тенденції, спрямовані на капіталізацію, що так само прискорює індустріалізацію, як відомо, напередодні буржуазних революцій суспільство залишалось переважно аграрним. Так, в Англії 1640 р. [592] та у Франції в 1780-х рр. [608] селяни склали більше 80 % населення. Отже, розкрити такий невід'ємний компонент революції, як масовість, урахувавши активність та натхненність учасників майбутніми змінами, неможливо, виключивши з аналізу соціально-політичні процеси, що відбувались у селянському середовищі. На цій проблемі основну увагу сконцентрувала Т. Скочпол, яка вважала, що в умовах політичної кризи саме селянські повстання стають основою подальшої революції. До авторки цей фактор також розглядали Дж. Пейдж та Б. Мур. Так, останній сформулював ключову тезу: «суттєвою причиною, що обумовила селянську революцію, була слабкість інституційних зв'язків, які з'єднують селянське суспільство з класом землевласників, поспіль з експлуаторським характером цих зв'язків» [592].

Розвиваючи концепцію Б. Мура, Т. Скочпол визначила такі ключові характеристики селянського середовища, що за умови подвійної експлуатації (держава та землевласники) розколюють суспільство, формують антагонізм та створюють умови для революції. Насамперед це сільська община як інститут колективної взаємодії, відсутність прямого контролю за трудовою й дозвіллевою діяльністю селян та наявність централізованого бюрократичного апарату [608]. Дж. Хиглі припускає, що умови праці й формують ставлення

до владних структур. Так, він зазначає: «Сільська та реміснича праця, робота в малих групах автономно породжує негативне ставлення й почуття образи та обурення щодо владних ієрархій та тих, хто наділений владою» [462, с. 7].

Механізми світ-економіки, під які поступово підлаштовувались держави центру, потребували кардинальної зміни соціального складу населення. У таких умовах, з одного боку, сільське господарство нового, промислового типу не потребувало такої кількості робітників, з іншого, промисловість, що поступово ставала основою економіки, вимагала збільшення робочих рук. Ці процеси виявились у тому, що експлуатація в неефективних, застарілих господарствах феодального типу посилилася, а в нових (огороджування в Англії) селян було спроваджено з землі. Наслідком цих процесів стало падіння рівня життя основної соціальної групи, що опинилася за межею виживання.

На наш погляд, у контексті аналізу поставленої проблеми логічним буде застосувати результати досліджень А. де Токвіля, Дж. Девіса та Т. Гарра. Перший науковець запропонував тезу, поширену наразі в багатьох роботах: «зло, яке довго терпіли, неминуче стає нестерпним від однієї лише думки, що його можна уникнути» [415, с. 141]. На основі цього Дж. Девіс зробив висновок, що революції можливі через сильну фрустрацію в умовах зростання очікувань населення [548, с. 6, 14]. Розвиваючи ці ідеї Т. Гарр, пропонує теорію відносної депривації, основна суть якої в усвідомленні людьми протиріч між їхніми ціннісними очікуваннями та ціннісними можливостями. Першими автор вважає «блага та умови життя, на які, як переконані люди, вони можуть з повним правом претендувати», а ціннісні можливості – «це блага й умови, що вони [люди], на їхню думку, могли б здобути та утримувати» [106, с. 61].

Окрім того, важливим є спостереження Т. Гарра щодо зв'язку найбільшого рівня депривації з економічними цінностями, а також другорядністю, порівняно з ними, цінностей безпеки, колективності та статусу. На думку автора, потенціал колективного насилля «... буде

найбільшим у тій країні, де більшість громадян гостро відчуває себе обділеною щодо цілей, які є для неї найбільшою цінністю, і одночасно позбавленою – як індивідуально, так і колективно – конструктивних засобів, які відкривають доступ до досягнення цих цілей; також відчуває себе позбавленою можливості діяти за допомогою ненасильницьких методів, підкорюючись спонуканням свого гніву» [106, с. 112–115, 142]. На наш погляд, напередодні Європейських революцій середини XVII–XVIII ст. такою цінністю для буржуазії була можливість вільного накопичення капіталу, а для селян – володіння землею.

Наслідком впливу комплексу зазначених факторів стала суттєва розбалансованість соціально-політичної системи, стабілізувати яку простою заміною правителя вже було неможливо. Система не відповідала ані механізмам світ-економіки, ані соціально-економічним процесам у державах. На кризу системи, як основну причину революції, звертають увагу Т. Парсонс, Р. Мертон [338, с. 106]. Так, останній указував, що розбалансування системи може відбуватись через зовнішні імпульси, наприклад географічні відкриття або впровадження нових технологій у виробництво. На думку вченого, система, як правило, пристосовується до цих імпульсів, однак у певних умовах цей механізм перестає функціонувати, система втрачає рівновагу, та відбувається революція. Причину дисфункції цього механізму Ч. Джонсон бачить у внутрішній сфері: кризі соціалізації, недоцільному розподілі ролей, утраті узгодженості щодо раніше встановлених норм тощо. На нашу думку, до таких чинників, що спричинили кризові явища в соціально-політичній системі, слід обов'язково додати зовнішні, зокрема зміну механізмів функціонування всієї світ-системи.

На наш погляд, описане вище лише пояснює антагонізм та причини конфлікту в суспільстві. Ці чинники можуть спровокувати й такі види внутрішнього збройного насилля, як повстання, державний переворот або громадянська війна. Ми вважаємо, що революція можлива лише за умови, якщо опозиційні групи не мають можливості вирішити свої соціально-

економічні проблеми в межах старої політичної системи. Наголосимо, що слід звернути увагу саме на політичну систему, оскільки вона формує й державний механізм, і правові норми, й економічну та соціальну політику. Якщо в політичній системі існують інститути, за допомогою яких можна вирішити ці проблеми, або є реальна можливість створення цих інститутів без руйнування всієї конструкції, революція не матиме місця. Цю тезу зайвий раз доводить післяреволюційний розвиток країн центру.

Напередодні Європейських революцій середини XVII–XVIII ст. розв'язати соціально-економічний конфлікт у межах старих політичних систем справді було неможливо. Нереально було розвивати виробництво в умовах податково колапсу й спрямованості бюджетних коштів на нераціональні витрати дворян, а також без суттєвого зростання кількості робочої сили. Та головне, годі було розв'язати проблеми селян без перерозподілу землі поміщиків, які склали основу політичної еліти та, відповідно, руйнування всієї соціально-політичної організації держави.

Так, податково-бюджетна криза, посилена в Англії витратами на придушення шотландського повстання, а у Франції на війну, спонукала монархів цих країн зібрати представницькі органи [462, с. 9, 10]. На наш погляд, відновлення діяльності англійського Парламенту та французьких Генеральних штатів уперше після 12-и та 175-и річної паузи, відповідно, стало тим ефектом, про який писав А. де Токвіль. «Зло, яке довго терпіли, неминуче стає нестерпним від однієї лише думки, що його можна уникнути» [415, с. 141]. Далі, що цілком прогнозовано, розгортається громадянське протистояння, зокрема й збройне, між прихильниками та противниками старого укладу. Цей процес можна охарактеризувати як намагання прилаштувати стару політичну систему до нових запитів суспільства. Але це виявляється неможливим, а загострений антагонізм провокує страту Карла I та Людовика XVI та руйнування усієї політичної системи.

Зрозуміло, що становлення та оформлення інститутів нової системи вимагало часу. Ситуація загострювалась продовженням падіння рівня життя основної маси населення [462, с. 11; 606]. Старі державні структури та механізми були ліквідовані, а нові ще не існували. Основні принципи були впроваджені, а органи, що мають їх реалізовувати, не були створені. Зазначене провокувало продовження внутрішнього збройного насилля – громадянської війни в Англії та Якобінської диктатури у Франції. Як уже зазначалося в попередніх підрозділах, така ситуація була стабілізована під час державних переворотів та встановлення одноосібного правління Олівера Кромвеля та Наполеона Бонапарта. Такі політичні режими були засновані на особистому авторитеті лідерів і, прогнозовано, розсипались після смерті першого та відсторонення останнього [532].

Падіння протекторату Кромвеля та імперії Наполеона відновило громадянський конфлікт. Однак його слід охарактеризувати як узгодження інтересів різних соціальних прошарків, насамперед елітарних груп, у межах уже нової політичної системи. В Англії компромісу дійшли відносно мирним шляхом, у процесі так званої «Славної революції» 1688–1689 рр. Зрозуміло, що це явище не є революцією. По суті, це була принципова елітарна згода з ключових проблем, що поклала початок безконфліктного, еволюційного розвитку ліберально-демократичної політичної системи. У Франції застосували силу, а подібний компроміс був вироблений через низку повстань та державних переворотів XIX ст., які також дістали назву революцій, але ними, по суті, не були [462, с. 13, 14].

Основи політичних систем сучасного типу в країнах Західної Європи були закладені без революцій. Необхідні назрілі перетворення запроваджувалися ззовні під час Наполеонівських війн [462, с. 13]. Натомість події, які, як правило, вважають революціями і називають «Весна народів» (1848–1849 рр.), по суті, були процесом вироблення компромісу та становлення вже наявних політичних конструкцій. Як у Франції це була низка повстань, державних переворотів, зокрема на тлі масових заворушень.

Результатами таких подій стали зміна форм правління, поява певних інститутів та норм, а отже, перетворення стосувались властивостей та структурних компонентів політичної системи, а не руйнування її зокрема.

У такому контексті слід зазначити, що в США основи політичної конструкції були закладені метрополією. Відповідно, розглядати війну за незалежність як революцію є некоректним. Подальше становлення, вироблення компромісу та поява нових інститутів американської політичної системи, як уже зазначалось, відбулось у межах громадянської війни та постконфліктного врегулювання ситуації [89, с. 237]. Паралельно США здійснили транзит до центру світ-економіки, що обумовило можливість становлення ліберально-демократичної політичної системи та ефективного її функціонування.

Показовою була ситуація в Мексиці, що мала схожі стартові умови з США, однак у межах громадянського протистояння транзит до центру світ-системи не здійснила. Знаходження цієї держави в напівпериферійній зоні обумовило затяжний характер та складність врегулювання внутрішнього конфлікту. Основи соціально-політичної системи Мексики були закладені Іспанією. Тобто, незважаючи на те, що події 1910 р. вважаються революцією, самого факту руйнування системи ми не спостерігаємо. Так, після здобуття незалежності в 1810 р. розпочинається тривалий процес вироблення компромісу та становлення наявної політичної конструкції. Насправді ситуація була аналогічна з постреволуційними подіями в Англії, Франції та Європі 1848–1849 рр. – численні повстання, політичні вбивства, державні перевороти та диктаторські режими [462, с. 9].

Однак перебування Мексики в напівпериферійній зоні, з одного боку, та наявність механізмів виборного правління, з іншого, не давали можливості ефективного та швидкого розв'язання конфлікту. Так, незважаючи на довгий період перебування при владі П. Діаса (1876–1910 рр.), фінансова криза та спроби фальсифікації президентських виборів 1910 р. відновили громадянське збройне протистояння, яке тривало аж до 1928 р. Незважаючи на численні

повстання, державні перевороти та політичні вбивства, практично кожний наступний лідер громадянського руху ставав президентом країни – Ф. Мадеро, В. Уерта, В. Карранса, А. Обрегон, П. Кальєс [462, с. 10–14]. Зазначене надає нам підстав стверджувати, що описаний процес, хоч і проходив із застосуванням внутрішнього збройного насилля, однак все ж таки відбувався в межах наявної політичної системи.

П. Кальєсу в 1928 р. вдалося досягти міжелітарної згоди, яка певним чином урівноважила ситуацію [581]. Однак назвати Мексику державою з ефективною політичною системою ми не зможемо навіть і сьогодні. Це наводить нас на думку, що стабілізація соціально-політичних процесів у довготривалій перспективі можлива або внаслідок транзиту до центру світ-економіки, оскільки це розкриває фінансові можливості для ефективного функціонування виборного правління, або шляхом установаження тоталітарного режиму з силовими методами контролю всіх сфер життя суспільства.

Отже, цілісно-системний підхід дозволив нам поєднати всі провідні теорії та концепції революцій. На цій основі було сформульовано чітке визначення й виявлено сутнісні характеристики революції. Зазначене надало можливість розв'язати складні теоретичні проблеми впливу на становлення політичних систем Європи та Америки внутрішнього збройного насилля середини XVII – початку XX ст. Водночас революційні події в Росії 1917 р. потребують окремого ґрунтовного аналізу.

У межах формаційного підходу науковці справді звернули увагу на одні з ключових характеристик революції, однак через неврахування механізмів функціонування світ-економіки були некоректно розставлені акценти та, відповідно, здійсненні помилкові висновки й прогнози. Так, розвиток капіталістичних відносин насправді призвів до монополізації, світової економічної кризи та колосального падіння рівня життя робітників. Однак це не спричинило розкол суспільства та нову хвилю революцій. По-перше, робітники не мали тих соціальних характеристик, які були в селян. По-друге,

політична система країн центру виявилась спроможною впровадити інститути державного контролю промисловості, соціального захисту населення та представництва їхніх інтересів. Наслідком цього стало збільшення соціальних видатків, що покращило умови праці й у комплексі ефективно запобігло внутрішньому збройному насиллю.

Соціалістичні революції ж, на наш погляд, дістали таку назву від своїх ідеологів, реалізаторів та послідовників. Фактично вони були тими ж явищами, які мали місце в Європі з середини XVII ст. Так, Т. Скочпол на основі ґрунтовного аналізу революцій у Франції, Росії та Китаї зазначає, що в кожній із цих країн простежуються однакові передумови. Характерними причинами таких подій дослідниця вважає колапс державного механізму, насамперед адміністративного та військового апарату, широкомасштабні селянські хвилювання, виникнення політичних рухів та революційної еліти [608, с. 178]. В аналізованих процесах Т. Скочпол на перший план ставить селянське повстання, яке в умовах політичної кризи перетворюється на революцію [607, с. 5].

Досить подібно описує ситуацію й безпосередній очевидець подій у Росії П. Сорокін, який виклав свої спостереження у фундаментальній роботі «Соціологія революції». Дослідник указує на два ключових фактори – пригнічення базових інстинктів у народних мас, зубожіння, голод, обмеження свобод, відсутність безпеки, з одного боку, та неспроможність влади ефективно керувати державою, з іншого. Автор вважає, що до революції неодмінно призведе ситуація, коли «інстинкт власності в більшості осіб «зачіпається» їхньою бідністю, відсутністю будь-якої власності ... » [398, с 42].

Т. Скочпол одним із ключових факторів називає також міжнародне конкурентне протистояння та війну [608, с. 178]. На наш погляд, у Росії зазначений зовнішній чинник був вагомішим, ніж у Франції XVIII ст. Так, більшість мобілізованих солдат складала саме селяни, які отримали зброю та набули навичок поводження з нею, окрім того, з'явилися широкі можливості

масової агітації. Звертає увагу на зазначений фактор і Дж. Хиглі, указуючи, що війна спровокувала революцію. «У Росії утиски, яких зазнавало населення, стали причиною численних селянських повстань та випадків дезертирства з військових частин, з якими царський режим виявився неспроможним впоратися. Режим занепав у березні 1917 року, коли тисячі солдат відмовилися брати участь у розстрілі демонстрації робітників у Петрограді» [462, с. 16].

Загалом, напередодні революції аграрне суспільство та еліти в Російській імперії, як і у Франції XVIII ст., були розколотими на прибічників та супротивників абсолютної монархії [462, с. 15]. Цей антагонізм неможливо було вирішити ні відміною кріпацтва, без ревізії основ соціально-політичного устрою, ні поступками Миколи II після поразки в Російсько-Японській війні 1905 р., ні подальшою реакцією та репресіями. Цей політичний процес нагадує намагання прилаштувати стару політичну систему до нових реалій. Подібне мало місце в Англії та Франції та не призвело до позитивних результатів. Увесь комплекс соціально-економічних проблем можна було вирішити лише за умови руйнування всієї політичної системи, що й було зроблено під час революції 1917 р. Окрім того, більшовики, урахувавши досвід відновлення монархії, втратили не лише імператора, а й усю його сім'ю, тобто потенційних спадкоємців Миколи II.

Принципова різниця Англійської та Французької революцій від Російської виявляється в тому, що остання відбувалась не в центрі світ-економіки. На наш погляд, цей факт і зумовлює їхні кардинально відмінні наслідки. Зокрема, знаходження Росії в напівпериферійній зоні спричинило фінансову неспроможність побудувати в процесі післяреволюційних перетворень ліберально-демократичну політичну систему. Тобто фактично стабілізувати ситуацію під час та після громадянської війни було можливим, або здійснивши транзит до центру світ-економіки, за прикладом США, або встановивши тоталітарну політичну систему. Як відомо, був реалізований останній варіант.

У такому контексті П. Сорокін пише, що матеріальне становище народних мас після революційних подій 1917 р. лише погіршувалось. Більшовики з метою утримання влади та стабілізації ситуації переходять до військової диктатури, репресій та придушення опозиційності [398, с. 197, 405–406]. Так, відносно невелика група більшовиків у Петербурзі та Москві здійснює переворот та бере владу у свої руки, далі формує каральний орган – НК, розганяє в 1918 р. Конституційну асамблею та створює Червону армію для перемоги в громадянській війні [462, с. 17].

Цю ситуацію дуже влучно описує Дж. Хиглі: «Єдиним завданням Леніна та його оточення було беззастережне лідерство в таборі соціалістів, якого вони досягли, придушивши Кронштадтський заколот у березні 1921 р. й примусивши учасників X з'їзду РКП (б) відмовитись від спроб керувати діями Центрального комітету партії, який перебував під контролем Леніна та його товаришів. За короткий час на місці монархії виник новий політичний режим без будь-якої дієвої системи стримувань і противаг та надзвичайно централізована політична еліта. Отже, непізніше в 1925–1926 рр., коли Сталін змінив Леніна після його смерті та позбавив Зинов'єва, Троцького та інших своїх супротивників політичної влади, у руках нової політичної еліти зосередилася безмежна влада» [462, с. 17, 18].

Подібною до російської була революційна ситуація в Китаї. У більшій частині периферійної зони соціально-економічні відносини були приведені у відповідність до механізмів світ-економіки силовим, неревольюційним засобом за рахунок становлення колоніальної системи. Китай, як відомо, колонією в повному розумінні цього явища не був. Однак ця держава поступово була включена у світові економічні процеси. Це спричинилося до розколу аграрного суспільства та до антагонізму, який неможливо було вирішити в межах старої політичної системи. Тут слушним буде ще раз згадати результати досліджень Т. Скочпол, яка виявила аналогічність передреволюційних процесів у Франції, Росії та Китаї [608, с. 178].

Зазначимо, що як і в Росії, так і в Китаї соціально-політичний колапс та розкол суспільства був посилений зовнішніми чинниками. Так, в останньому цей фактор розтягнув післяреволюційну громадянську війну на декілька десятків років. Однак соціально-політична ситуація після китайської революції була стабілізована за рахунок встановлення тоталітарної політичної системи. Слід додати, що ця владна конструкція також дозволила Китаю здійснити транзит з периферії до напівпериферійної зони за рахунок перерозподілу ресурсів та численних людських утрат під час так званого «Великого стрибка».

Усе вищезазначене дає нам вагомі підстави стверджувати, що революція – це феномен, характерний для аграрного суспільства в межах його включеності та принципової невідповідності механізмам світ-економіки. Саме за таких умов широкі верстви населення (як селяни, так і буржуазія), не мали жодної можливості вирішити свої соціально-економічні проблеми в межах старої політичної системи. Окрім того, одне й те саме явище, залежно від зовнішніх та внутрішніх факторів, може призвести до різних результатів – установа ліберально-демократичної або тоталітарної політичної системи. Зважаючи на зазначене, ми пропонуємо називати аналізований феномен не за наслідками, що бувають різними, а на основі причин його появи. Тобто використовувати не терміни «буржуазні» або «соціалістичні», а застосовувати дефініцію «аграрні революції».

Виявлені під час нашого дослідження ключові характеристики аналізованого феномену дозволяють нам стверджувати, що політичний процес в Італії та в Німеччині після Першої світової війни охарактеризувати як революцію не можна. Насамперед зазначимо, що ці держави були залучені до процесів індустріалізації й у їхній соціальній структурі не існувало численного прошарку селян, які є основою революційних рухів. Так, у 1920 р. у Німеччині весь аграрний сектор був побудований на основі фермерства. В Італії в 1921 р. близько 40 % селян півдня були власниками землі, на якій працювали. Дж. Хиглі щодо цього зазначає: «Найважливішою «масовою»

умови егалітарної революції – робочої сили, що складається переважно зі збіднілих і безземельних селян, – більше не існувало ні в Італії, ні в Німеччині після закінчення Першої світової війни» [462, с. 18].

Основи політичних систем нового типу в таких державах були закладені, як і в більшості країн Західної Європи, у процесі наполеонівських війн. Подальше їхнє становлення відбувалось у межах «Весни народів», яка в цих країнах супроводжувалась створенням національних держав. Після Першої світової війни суспільство і в Італії, і в Німеччині справді було розколотим. Так, М. Кларк зазначає, що Італія в листопаді 1918 р. «виявилась розколотою більше, ніж коли-небудь: «комбатанти» проти «ухилистів», селяни проти робітників, патріоти проти капітулянтів» [545]. Зі свого боку, Веймарська республіка з самого початку не мала широкої підтримки, що доводять і повстання, організовані лівими, і спроба державного перевороту, здійснена правими силами в 1920 р. Однак, на наш погляд, цей розкол не можна охарактеризувати як антагоністично-революційний, який унеможливило розв'язання конфлікту без руйнування всієї політичної системи.

Так, прихід до влади як Муссоліні, так і Гітлера відбувся, однозначно, у межах існуючої політичної системи. В Італії на фоні численних збройних заколотів та наявності у фашистів воєнізованих загонів король у 1922 р. доручає Муссоліні формувати уряд. У Німеччині взагалі «Півний путч» 1923 р. провалився, а нацистам на шляху до влади довелося вести довготривалу електоральну боротьбу. Тільки після отримання значних результатів на виборах 1932 р. Гітлер змусив Гінденбурга призначити себе канцлером [462, с. 19, 20]. Подальша концентрація влади в одних руках та ревізія демократичних інститутів, що стабілізувало складну ситуацію, на наш погляд, лише частково змінювали політичну конструкцію цих держав. Наслідки зазначеного політичного процесу були пов'язані зі зміною форми правління та політичного режиму. Тобто трансформацій зазнали характеристики державного апарату як одного із інститутів політичної

системи та деякі її властивості. Повного її руйнування, властивого революціям, ми тут, однозначно, не спостерігаємо.

Після Другої світової війни, у межах якої відбулось остаточне становлення нового гегемона, США впровадили сьогodнішню систему міжнародних відносин, яка сприяла поступовому звільненню країн периферії від колоніальної залежності. Зазначений процес спровокував хвилю внутрішнього збройного насилля в державах цієї зони. Відповідно, актуальним залишається питання, чи існували тут ситуації, які можна охарактеризувати як революцію? Перше, що слід зазначити, це те, що аналізовані процеси та явища однозначно не подібні до тих, що були проаналізовані вище. По-перше, у постколоніальних державах уже існували закладені метрополіями загальні основи політичних систем. По-друге, ці системи були включені до механізмів світ-економіки та відповідали їм. По-третє, процес відбувався в периферії світ-системи та після остаточного становлення гегемона й міжнародного устрою.

Водночас аналіз внутрішнього збройного насилля в постколоніальних державах низки країн виявляє його відповідність дефініції, запропонованій для визначення революції. Так, ми можемо знайти приклади й глибокого соціального розколу, і повної ревізії політичних систем у Кубі, Нікарагуа, Філіппінах, В'єтнамі, Зімбабве, Ефіопії тощо. У цій суперечливій ситуації підемо шляхом визначення різних видів і типів революції, як це зробив Дж. Голдстоун, який запропонував поняття «великої революції», «політичної революції», «соціальної революції», «елітарної революції» [120, с. 62]. Ми можемо прийняти класифікації Ч. Тіллі або Ч. Джонсона та інших науковців, які досліджують внутрішнє збройне насилля в сучасному світі [610; 573]. Однак, на наш погляд, це розмиває розуміння самої сутності аналізованого феномену.

На основі комплексного аналізу всіх видів внутрішнього збройного насилля та застосованої цілісно-системної методології ми все ж пропонуємо відмовитись від використання терміна «революція» щодо подій, які

відбувались у країнах периферійної зони в другій половині ХХ ст. Перше, що привертає увагу під час порівняльного аналізу з революціями в Англії, Франції, Росії та Китаї, це різна механіка процесу. Так, у таких країнах неможливість вирішення соціально-економічних проблем призводила до руйнування політичної системи, створення нової та стабілізації ситуації в ній. У постколоніальних країнах усе відбувалось навпаки : захоплення влади в наявній політичній системі та поступове її (системи) прилаштування й переформатування з метою утримання правління.

На наш погляд, яскравим прикладом зазначеного процесу можна вважати події на Кубі 1953–1959 рр. Так, на думку Т. Драпера, «революція» на Кубі складалась з «лідера, що шукав рух, який міг би очолити; руху, що прагнув влади, та влади, якій не вистачало ідеології» [551]. Дж. Хиглі влучно зазначає, що «Кастро та його сподвижники захопили владу за допомогою політичних вивертів та хитрощів, переконавши своїх прихильників у тому, що вони нічим не нагадують ту революційну еліту, якою вони й стали, здобувши контроль над урядом та армією, що дало їм можливість нав'язати кубинському суспільству докорінні зміни «зверху». Оскільки в кубинському суспільстві були відсутні умови для егалітаристської революції, «обман», до якого вдалися Кастро та його сподвижники, був, мабуть, єдиним засобом, за допомогою якого еліта, що проголосила надалі егалітаристські та зрівняльні ідеали й цілі, могла прийти до влади» [462, с. 24].

На наш погляд, запропонованому комплексному визначенню революції найбільше відповідають події 1977–1979 рр. в Ірані. Так, порівнюючи ці процеси з класичними революціями у Франції, Росії та Китаї, Т. Скочпол зазначає, що вони були схожі в наявності абсолютних монархій, аграрної бюрократії та післявоєнного впливу іноземних сил. Проте, на думку дослідниці, суттєва різниця була у високих темпах урбанізації та, відповідно, у тому, що базою супротиву виступила саме міська община [610, с. 244]. Слід додати, що Іран, як і Китай, не був у повному розумінні цього явища колонією, а отже, основи його політичної системи не могли бути закладені

метрополією. У результаті зазначених подій справді відбулась зміна форми правління, державного апарату, правової системи, типу силових структур тощо [474, с. 5; 169, с. 127].

Окрім того, цій країні вдалось здійснити транзит до напівпериферійної зони. За рахунок модернізації економіки та фінансових можливостей від продажу енергоносіїв Іран став однією з найбільш успішних держав регіону з дійсно виборним правлінням, схожим на кланово-олігархічну систему пострадянських країн. С. Цирель у ґрунтовній статті «Революційні ситуації, революції та хвилі революції: умови, закономірності, приклади» зазначає: «Сьогоднішній Іран, незважаючи на серйозні конституційні обмеження демократії, часті фальсифікації при проведенні виборів, вищу владу аятолл та навіть цілковиту дикість, на зразок звинувачень у чаклунстві як методу політичної боротьби, є однією з небагатьох мусульманських країн..., де існують реальні політичні партії та реальна боротьба на виборах між ними» [474, с. 5].

Однак події в Ірані розгорнулись після становлення США як гегемона та впровадження сучасного міжнародного устрою. Ця держава була включеною у світові економічні процеси, а її політична система відповідала їм. В аналізованій країні відбувались інтенсивні процеси модернізації, а вибух соціальної активності був спровокований намаганням шаха ліквідувати традиційні аспекти самоорганізації міщан [169, с. 127]. Окрім того, події набули культурно-релігійного характеру. Проте визначальним, на наш погляд, було те, що їхня успішна реалізація переважно залежала від переходу на сторону протестних груп збройних сил [610, с. 252; 169, с. 127]. Т. Скочпол сама, по суті, визнає, що збройне протистояння в Ірані не відповідає її визначенню революції як різкої базисної зміни державних і класових структур та домінуючої ідеології [610, с. 240].

Загалом, як Іранську, так і більшість революцій у периферії світ-системі можна охарактеризувати як військовий переворот. Так, на роль армії у внутрішньому збройному насилля цієї зони звертають увагу багато сучасних

дослідників. Зокрема, Т. Скочпол та Ч. Тіллі вважають, що через неможливість нижчих класів таких країн організувати ефективні акції протесту першорядним стає залучення до їх проведення збройних сил [610, с. 240]. Так само, висока вірогідність державної зради та переходу армії на сторону протестних груп пояснюється корумпованістю та низьким рівнем професіоналізму військових [169, с. 128–129].

Ми цілком погоджуємось з висновками представників школи історичної соціології щодо того, що пояснити внутрішнє збройне насилля, зокрема те, що ними характеризується як революції в слабких та залежних країнах Азії, португальської Африки, а також в Алжирі, Кубі, Ефіопії, Ірані та Нікарагуа, наявністю професійних революціонерів, впливом Москви або західної культури неможливо [610, с. 259, 260]. Обґрунтування таких процесів Т. Скочпол, Ч. Тіллі, Дж. Гудвін, Е. Вольф та Дж. Магудол, Дж. Пейдж, Д. Скотт, Дж. Папкін, Т. Вікхайм-Кроулі шукають у соціальній структурі, у ролі селян, у культурних особливостях, у типі політичного режиму та типі колоніального правління в минулому, у залученості збройних сил тощо [610 с. 262; 169, с. 128–130]. На нашу думку, ці процеси пояснюються насамперед не внутрішніми, а зовнішніми факторами, а саме місцем держави у світ-системі.

Зазначимо, що виявлення в кожному конкретному випадку того, чи був це звичайний переворот, чи все ж таки відбулась ревізія або переформатування політичної системи постфактум, є для цього регіону досить складним і, на наш погляд, нераціональним. Політичні конструкції периферійної зони є нестійкими, і жодні внутрішні зміни не можуть забезпечити їхнього стабільного функціонування в більш-менш тривалій перспективі. Вони рано чи пізно будуть або прилаштовані під індивідуальне правління, що також не буде абсолютно стійким, або будуть знищені новою хвилею внутрішнього збройного насилля. Пояснення цієї закономірності – у вимиванні основної частини ресурсів до центру світ-економіки та,

відповідно, фінансової неспроможності організувати достатній рівень життя для забезпечення стійкого громадського спокою.

Доказом наведених тез можна, на наш погляд, уважати перманентне громадянське протистояння в Африканських країнах, так звану «Арабську весну», та нестабільну постконфліктну ситуацію в регіоні. Показовим є також Іран, що, здійснивши транзит до напівпериферійної зони, не став включеним в останні із зазначених процесів. Слід зазначити, що «Арабська весна» є характерним для периферійних політичних систем збройним насилля, основні закономірності якого були описання вище. Незважаючи на деякі корекції політичних систем, визначити ці процеси як революції не можна. Фактично, це були державні перевороти, зокрема військові, на фоні масових протестів та заворушень. Через стратегічне геополітичне значення країн цього регіону в їх внутрішнє збройне насилля, цілком прогнозовано, втрутились зовнішні сили. Зазначене призвело в низці країн, зокрема в Сирії та Лівії, до загострення ситуації, ескалації конфлікту та громадянської війни [89, с. 345, 351; 265, с. 35].

Досить схожою на постколоніальні процеси була низка політичних подій, яка дістала узагальнену назву «Оксамитові революції». Політичні системи країн Європи, що після Другої світової війни ввійшли до так званого соціалістичного блоку, фактично повністю тримались за рахунок силового впливу СРСР. Так, Дж. Хиглі досить влучно щодо цього зазначає: «Радянський Союз використовував різні засоби для створення політичних клонів... Наприклад, у Східній Європі боротьба між елітними групами «нативістів» та «московитів» була глибокою й наполегливою настільки, що домінування фракції «московитів» значною мірою залежало від присутності або близькості радянських збройних сил» [462, с. 22, 23]. Цілком прогнозовано, що зняття радянського контролю, подальший крах СРСР та його блоку призвели до реформаційних процесів у країнах цього регіону. Отже, незважаючи на суттєві політичні переформатування владних конструкцій постсоціалістичних країн, цей процес не можна

охарактеризувати як революційний. По своїй суті це було поступове вироблення національних політичних систем з паралельним прилаштуванням їх до механізмів світ-системи.

Більшість країн соціалістичного табору, зокрема, Естонія, Литва та Латвія, у межах цього процесу змогли реалізувати глибокі економічні реформи, почали виробляти конкурентоздатний продукт, здійснили транзит ближче до центру світ-системи та на цій основі сформували в себе стійкі ліберально-демократичні політичні системи. В більшій частині радянських республік спроби запровадити подібну політичну конструкцію без паралельного переформатування промисловості та сільського господарства завершилися провалом. У період колосального соціально-економічного занепаду 1990-х рр. та паралельного накопичення капіталу окремими групами в пострадянських країнах сформувалися політичні системи авторитарного та кланово-олігархічного типу, а східні, азіатські республіки поступово опустилися до ще більш жорсткого й централізованого правління.

На початку XXI ст. у низці пострадянських країн прокотилася хвиля акцій масового протесту, що призвело до ротації правлячих еліт та дістало назву революцій. Досить часто ці події асоціюють із так званими «Оксамитовими революціями». Однак наголосимо, що це принципово різні явища. Так, якщо останні були початковим імпульсом та основою глибинних соціально-економічних та політичних реформ, то перші – результатом внутрішніх механізмів функціонування сформованих протягом 1990-х рр. кланово-олігархічних систем. Навіть поверховий аналіз дозволяє нам стверджувати, що ні перша, ні друга низка подій не є революціями. Однак, ураховуючи актуальність порушеного питання для нашої країни, більш ґрунтовно розглянемо процеси, що провокують внутрішнє збройне насилля за кланово-олігархічного правління.

Основою політичних конструкцій подібного типу є концентрація більшості вироблених матеріальних благ у руках політико-економічних груп та перерозподіл їх частини серед осіб, які підтримують функціонування

системи. Підтримка-перерозподіл здійснюється за допомогою мережі, названої О. Фісуном клієнтально-патронажною (КПМ) [445, с. 194]. Не варто детально описувати особливості роботи зазначеної мережі, вони ґрунтовно розглянуті у автора. Натомість сфокусуємо увагу на причинах виникнення внутрішньоелітарного розколу. На думку О. Фісуна, «...бюрократична регламентація та упорядкування неопатримоніальних обмінів («наведення порядку в економіці») не знижує, а навпаки, підвищує вартість прибутку (тобто трансакційні видатки) в КПМ для більшості її учасників (за винятком найбільш наближених осіб з центру мережі), що й формує потенціальний резервуар підтримки опозиції, а також створює для неї ресурсну базу» [445, с. 197].

У результаті описаного процесу частина економіко-політичних груп виявляється видавленою з КПМ або не бачить сенсу перебувати в ній унаслідок високих неофіційних витрат. У подальшому ці аутсайтери збирають навколо себе широку опозицію з невдоволених соціальних груп, здійснюють організаційну та фінансову підтримку масові акції протесту [445, с. 198, 199]. За сприятливих обставин та нерішучості владних структур зазначене переростає в державний переворот на фоні широкомасштабних протесаних рухів, що й створює ілюзію революційних змін. Однак фактичним результатом є те, що аутсайтери посідають центральне місце в кланово-олігархічній системі. Тобто відбувається звичайна ротація лідерів та еліт без будь-яких ґрунтовних змін політичної конструкції країни. На наш погляд, важливим є ще раз наголосити на одній із названих тез. Незважаючи на реальний вплив у цьому процесі зовнішніх сил, основою елітарного розколу та подальшого перевороту є внутрішні механізми функціонування політичних систем аналізованого типу.

Отже, революція є явищем характерним для світ-економіки, яке не мало місця в політичних системах світ-імперії. Незважаючи на комплекс причин, які можуть призвести до внутрішнього збройного насилля, основним кваліфікаційним критерієм, який дозволяє певне явище вважати належним до

революції, є неможливість вирішення соціально-економічних проблем широких верств населення в межах наявної політичної системи. Подібний антагонізм, що став причиною Англійської, Французької, Російської та Китайської аграрних революцій, був спровокований практичною неможливістю реформування соціально-політичних систем указаних держав відповідно до механізмів світ-економіки.

2.4. Репресії та терор як складові стабілізаційного процесу в недемократичних політичних системах.

Для нас цілком очевидно, що такі види одностороннього внутрішнього збройного насилля, як репресії та терор, мають місце й у функціонуванні окремих політичних систем, і в процесі їх зміни. Однак невирішеним залишається питання, які політичні конструкції та в який період припускають застосування таких явищ. Низка сучасних дослідників вважають, що репресії та терор із найдавніших часів є для людства досить поширеним явищем. Зокрема, І. Чуканов у такому контексті зазначає: «Антична, середньовічна історія, події нового та новітнього часу, беззаперечно, підтверджують, що під час боротьби за владу між кланами, політичними групами виникають гострі політичні конфлікти, які вирішуються лише двома засобами: переговорами та політичним, економічним й соціальним придушенням» [484, с. 78].

Зазначена теза щодо використання в політичному процесі внутрішнього збройного насилля є цілком зрозумілою й не викликає питань. Але чи можна її застосовувати в межах характерних для світ-імперії політичних систем; визначити запропонованими в роботі термінами, які розкривають сучасне розуміння феноменів репресій та терору? На наш погляд, цю теоретичну проблему слід вирішувати за допомогою аналізу конструкції та механізмів функціонування певних політичних систем. Типовою для світ-імперії була деспотична монархія, яка характеризується жорстко централізованою

організацією влади та відсутністю інститутів обмеження повноважень правителя. Також слід урахувати спрямованість збройного насилля, що може застосовуватись щодо звичайних підданих або елітарних груп.

Незважаючи на парадоксальність, з першого погляду, наших висновків, ми вважаємо, що репресії та терор щодо звичайних підданих у типових системах світ-імперії не застосовувались. Відразу слід відмежувати від аналізованих явищ збройне насилля, яке виступало інструментом у процесі завоювання та підкорення народів, оскільки воно належить до зовнішніх видів. Окрім того, після приєднання території до певної імперії та стабілізації політичної ситуації починали працювати ординарні механізми регулювання внутрішніх процесів. Зрозуміло, що певні народи продовжували чинити опір та за сприятливих умов здобували незалежність. Однак це протистояння ми характеризуємо, по-перше, як зовнішнє, по-друге, як міжелітарне. Основним механізмом функціонування політичних систем у межах світ-імперії було завоювання та експлуатація, і саме за доступ до останньої елітарної групи й боролись.

У такому контексті, одним із найбільш показових був перманентний збройний конфлікт між Вавилоном та Ассирією з періодичним силовим втручанням однієї держави в іншу. Незважаючи на жорстокість періоду війни та післявоєнного врегулювання, монархи шукали підтримки в підданих, незалежно від їхнього походження та території проживання. Так, відомим є той факт, що творець Вавилонської імперії – Хаммурапі – на завойованих землях будував іригаційні канали та налагоджував господарське життя. Загалом, податкова експлуатація сільських общин, по суті, нівелювала різницю в етнічному походженні та територіальному розміщенні. Як монархам, так і селянам було все одно, у якій державі перебувати, головне – адекватний розмір податків та зборів. Описані процеси простежуються й у Єгипті, і в Китаї та в інших державах світ-імперії, які періодично розпадались, потім об'єднувались, а соціально-економічні та політичні механізми залишались незмінними та застосовувались уніфіковано в усій державі.

Пояснює відсутність репресій та терору щодо підданих ще одна важлива особливість політичних систем, характерних для світ-імперії. На наш погляд, це наявність механізмів самоорганізації, що діяли на основі культурно-традиційних та релігійних норм. Тобто влада монарха в адміністративному плані, якою б деспотичною та централізованою вона не була, поширювалась до рівня повіту й дозволяла контролювати общину, а не персонально підданих.

З іншого боку, обов'язково слід зазначити, що в арсеналі деспотичних монархів була низка найжорстокіших покарань. Так, Р. Файзрахманов на основі аналізу першоджерел зазначає, що «тільки в перших 22 параграфах, що викладають правила, якими може й повинен керуватися у Вавилоні цар Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.), не менше чотирнадцяти разів вживаються певні словосполучення, суть яких прямо зводиться до застосування сили» [436, с. 92]. Подібні описи жорстких покарань підданих наявні в джерелах і Стародавнього Єгипту, і Стародавньої Індії [469, с. 83, 86; 263, с. 384]. У Законах Ману загалом стверджується, що «лише у зв'язку зі страхом покарання весь світ служить користі» [468, с. 104, 105].

Однак очевидним є те, що ці санкції застосовувались не для знищення дисидентів або залякування можливої опозиції, остання, загалом, унеможлилювалась самою конструкцією владних відносин. Завданням насилля зазначеного типу слід уважати забезпечення правопорядку, тобто це був елемент правової системи, а не політичного процесу. Окрім того, в арсеналі як звичайних підданих, так і елітарних груп завжди були нелегальні, проте досить дієві інститути (у вигляді громадянської війни та державного перевороту) для ротації скомпрометованих правителів.

Пряме підтвердження зазначених тез міститься в численних китайських джерелах. Як відомо, у конфуціанстві держава розглядалась як сім'я, а підтримка порядку в суспільстві мала здійснюватись на основі моральних норм [250, с. 13, 14]. У цьому вченні, що стало однією із основ політичної доктрини Китаю, наголошувалось на тому, що соціально-політичні процеси

слід організувати на основі саморегуляції та самоврядування з жорстким соціальним контролем останніх [494, с. 41]. Моїсти взагалі дійшли думки про договірне походження держави та влади імператора, який повинен був її реалізувати на основі «належного ставлення до людей» [375, с. 35; 487, с. 74]. Навіть згідно з легізмом, найбільш жорстким китайським ученням, державне регулювання, хоч і засновувалось на беззаперечному виконанні законів та жорстокому покаранні за їх порушення, проте вважалось, що «Закон – це вираз любові до народу» [Цит. за: 359, с. 51–55].

Щодо застосування правителем внутрішнього збройного насилля до елітарних груп зазначимо таке. По-перше, монарх мав беззаперечне право покарати та навіть стратити будь-якого представника апарату управління. Проте причиною санкцій, як правило, виступало неналежне виконання або невиконання покладених функцій. По-друге, відкрита опозиційність унеможлиблювалась самою соціально-політичною системою. Будь-який виступ проти законного монарха вважався одним із найтяжчих злочинів та засуджувався як у межах правових, так і моральних, традиційних та релігійних норм [195, с. 69].

Отже, елітарні групи отримували можливість самотійного впливу на політичний процес або в період престолонаслідування, або під час державного перевороту на фоні масових народних повстань. Відповідно, щось подібне до репресій застосовувалось по завершенню таких процесів та після становлення нового правителя. Яскравим прикладом зазначеного є Османська імперія, де, як відомо, після інтронізації новий султан застосовував збройне насилля з метою вбивства братів, племінників та інших родичів, які потенційно, через інтриги, змови та замаху, могли скласти політичну конкуренцію [463, с. 201, 202]. Подібна ситуація була характерною для типових політичних систем світ-імперії, зокрема для Ассирії, Китаю, Золотої Орди, Імперії інків тощо [501, с. 896]. Так, у Китаї, новий імператор, який приходив до влади на хвилі громадянської війни, отримував «Небесний

мандат» та, зрозуміло, повністю змінював особистий склад державного апарату [350, с. 277, 499].

У функціонуванні нетипових для світ-імперії політичних системах Давньої Греції ні репресії, ні терор не мали місця. Навіть тиранію, як відомо, давні греки не асоціювали зі збройним насиллям, а позначали цим словом устрій, у якому владу захопили незаконним шляхом. Натомість, у політичній системі Давнього Риму, починаючи з пізньої республіки, такий вид внутрішнього збройного насилля як репресії, справді почав застосовуватись. Так, прихід до влади Сулли, Цезаря, Октавіана Августа, Каракалли та інших супроводжувався цілеспрямованим, за укладеними списками, убивством опонентів та повною конфіскацією їх майна [484, с. 78, 79]. На наш погляд, запровадження репресій у політичний процес пов'язане з практичною необхідністю стабілізації внутрішньої ситуації в умовах, коли республіканський органи стали неефективними та спричинили деструкцію в управлінні масивним державним утворенням.

За логікою застосування, досить схожим на терор було збройне насилля, що використовувалось в Античних політичних утвореннях щодо рабів. Жорстокі та масові вбивства частини рабів з метою залякування більшості з них після масштабних повстань цієї соціальної групи були поширеною практикою, наприклад у Лаконії та в Римі [84, с. 113–115]. Однак раби як у полісах Давньої Греції, так і в Римі не вважались громадянами, отже, вони не були частиною політичного союзу та за жодних обставин не могли скласти опозицію представникам владних структур. Наголосимо, що насилля щодо цієї категорії людей носило не політичний, а господарсько-економічний характер. Відповідно, застосовувати для його визначення термін терор некоректно.

Відповідно до такої логіки, використовувати термін репресія чи терор до процесів придушення селянських повстань у політичних утвореннях Середньовічної Європи також не можна. Справді, на відміну від рабів, кріпосні селяни вважались членами певного державного утворення. Однак

політичні системи цього періоду повністю виключали цю категорію населення із політичного процесу. Окрім того, змінити ситуацію було можливо лише під час повної ревізії політичних конструкцій цього типу. Отже, як селянські повстання, так і реакція влади на них мали соціально-економічний, а не політичний характер. Застосування аналізованих видів збройного насилля в середньовічний період можна знайти лише під час внутрішньосистемних міжелітарних війн та знищення опозиції в процесі становлення та функціонування абсолютних монархій [429].

У сьогоdnішньому сутнісному розумінні аналізовані види збройного насилля почали застосовуватись у сучасній світ-системі як один із силових інструментів під час та після революцій, громадянських війн та державних переворотів. Одними з найбільш жорстоких були репресії та терор в процесі Французької та Російської революції, зокрема періоду якобінської диктатури та червоного терору відповідно [484, с. 79–83]. На необхідності застосування репресій та терору в післяреволюційному становленні нових соціально-політичних систем наголошували К. Маркс та Ф. Енгельс [289, с. 490–491], Л. Троцький [450, с. 14], М. Бухарін [78, с. 335] та, звісно, В. Ленін, який навіть надавав численні практичні рекомендації щодо реалізації політики «революційного терору» [484, с. 83]. Зокрема, він писав, що «суд повинен не усувати терор..., а обґрунтовано узаконити його...» [267, с. 189].

Вже неодноразово цитована дослідниця С. Вовк період терору й репресій визначає одним із етапів перебігу громадянської війни [91, с. 48]. Окрім того, дослідниця зазначає: «Оскільки надзвичайні органи відіграють вирішальну роль у застосуванні насилля з боку державних інститутів протиборчих сторін, то їхніми основними рисами під час громадянської війни стають: стрімкий розвиток і видозмінювання залежно від ступеня ескалації збройного протистояння; виконання репресивної функції; здійснення помсти політичним супротивникам; діяльність не на правовій основі, а здебільшого показово й демонстративно; здійснення виховних і пропагандистських дій серед так званих груп нейтрального населення;

наявність свого специфічного бачення справедливості й гуманності» [91, с. 235].

В. Парето, розглядаючи революцію та громадянську війну як силову зміну еліт, писав про те, що ці процеси неодмінно призводять до численних людських жертв як під час безпосереднього застосування зброї, так і в межах масових репресій протягом конфлікту та після нього [337]. На думку Х. Аренд, масовий терор після громадянської війни, що є однією із найбільших загроз будь-якого політичного організму, спрямований насамперед не на опонентів, а на соціальні групи, які складають основу суспільства [16]. Тобто дослідниця вважає аналізований феномен не інструментом знищення опозиції, а механізмом підкорення основної частини населення держави після широкомасштабного внутрішнього збройного насилля.

У контексті розкриття пов'язаності державного перевороту з репресіями та терором, важливою є така теза О. Меженської та С. Вовк: «Після державних переворотів політичні сили часто вдаються до застосування репресивних методів утвердження своєї волі, які можуть створювати загрозу політиці діючої (нової) влади, їхніх родичів, друзів, союзників, однодумців; мають на меті вплив на поведінку політичного суперника, паралізувати його ворожі дії, змусити його відмовитись від продовження боротьби на не вигідних для нього умовах. Уважається, що репресіями можна називати будь-які насильницькі дії незалежно від їхньої законності й моральної виправданості органів державної влади, спрямовані на придушення волі опонентів та створення видимості політичної стабільності. Репресії мають більше інструментальний, ніж демонстративний характер, що й відрізняє їх від терору. Коли ж репресії стають масовими, а кількість жертв стає значною, то мова може йти про політику терору» [300, с. 142].

Після остаточного становлення світ-економіки та прилаштування до її механізмів національних політичних систем можливість застосування таких видів збройного насилля, як репресії та терор, почала безпосередньо

залежати від владної конструкції, реалізованої в певній державі. У країнах центру та деяких наближених до нього державах напівпериферійної зони стабільно функціонують ліберально-демократичні політичні системи, у яких вибудовані ефективні механізми запобігання потенційному використанню владними структурами репресій та терору. Необхідність існування зазначених запобіжників була обґрунтована ще теорією народного суверенітету, основу якої сформував Ж-Ж. Руссо. Відповідно до цієї концепції, громадянське суспільство незалежне від влади, обов'язок якої – виконувати його волю [371, с. 195–200].

Досить оригінально описав функціонування держав з ліберально-демократичними політичними системами Р. Челлен. «Держава – всеохоплююча як повітря; громадянин вдихає його, воно пронизане правовим порядком, який обмежує його зовнішні дії. Якщо ж він захоче на власні очі побачити державу, то для цього є особливий спосіб: вчинити правопорушення. Тоді держава немов виступає з тіні, де вона приховано таїлась з усіма своїми органами та інститутами, призначеними для покарання громадянина, – поліцією, судами й в'язницями... З іншого боку, держава уособлює захист проти насилля з боку інших індивідів... Об'єктивно, держава виступає в якості волі та сили. Волі, що знає, чого вона хоче, і сили, що може те, чого вона бажає, – волі до збереження правопорядку, сили здійснювати цей правопорядок за допомогою належних органів» [478, с. 53–54].

Однією з реалізованих механізмів запобігання репресіям та терору в ліберально-демократичних державах є можливість громадян брати участь у формуванні кадрового складу силових структур. Прикладом можна вважати безпосереднє обрання шерифів, а також вплив через дієву представницьку демократію на призначення цивільних міністрів оборони та МВС [125, с. 37]. До аналізованих запобіжників слід також додати реальні можливості контролю за роботою апарату держави, що реалізується через діяльність незалежних ЗМІ, громадських організацій, мітингів та інших видів прямої демократії [422, с. 73].

Унеможливує застосування репресії та терору в державах з ліберально-демократичною політичною системою і те, що силові структури не беруть жодної участі в політичній боротьбі, а функціонують в інтересах всього суспільства. Для правової демократичної держави автономність силових структур є неприйнятною, вони підпорядковуються урядові, а їх використання чітко зумовлене законодавством [31, с. 92]. Мінімізація можливостей втручання силовиків у політичне життя, та особливо процес боротьби за владу, реалізується за допомогою існування прямої заборони політичним силам використовувати силові підрозділи та створювати власні. Водночас застосовуються правові обмеження, що унеможливають перетворення силових структур з інструмента реалізації загальнодержавної політики на знаряддя здійснення політики правлячої партії [194, с. 209–210].

Ще однією характерною рисою ліберально-демократичних політичних систем є деідеологізація, департизація та деполітизація силових структур. На практиці найчастіше реалізується повна департизація, що полягає в забороні діяльності в цих органах будь-якої партії, зокрема й правлячої, у недопущенні силовиків до членства в цих організаціях та в неприпустимості роботи в їхніх інтересах. Однак в окремих країнах на сьогоднішні реалізується часткова партизація. За такої схеми партіям заборонено мати свої організації в силових структурах та вести в них партійну роботу. Проте силовикам дозволяється бути їхніми членами та займатись партійною діяльністю поза військовими частинами, виключно в позаслужбовий час й не у військовій формі (як у Німеччині, Італії) [421, с. 50]. Зазначений тип відносин можливий лише в країнах центру з високим рівнем розвитку демократії та політичної культури. Натомість, повна департизація є необхідною умовою для держав напівпериферійної зони, у яких політична система недостатньо стабільна [208, с. 122].

Провідною умовою функціонування політичної системи тоталітарного типу, яка поширені у напівпериферійній зоні, однак зустрічається і в центрі світ-економіки в період боротьби за гегемонію, є жорсткий поліцейський

контроль населення, реалізований за допомогою репресій та терору [31, с. 91]. Так, С. Вовк, аналізуючи режими, які встановлюються після громадянських війн, зазначає, що за тоталітарної системи «держава повністю ідентифікує себе з суспільством, позбавляючи його своїх соціальних функцій, саморегуляції і саморозвитку. Політичний плюралізм у таких державах відсутній. Основними методами, що використовуються державною владою для управління суспільством, є методи терору, примусу, насилля, репресій. Тактика державного терору застосовується задля створення атмосфери страху, спрямовується на придушення будь-яких проявів політичної опозиції й встановлення тотального контролю над суспільством» [91, с. 252].

Так, у межах радянської тоталітарної політичної системи була створена та ефективно функціонувала низка органів та закладів, основним завданням яких була реалізація репресій та терору. Зокрема, з 1929 р. почалось створення сумнозвісного ГУЛАГу, а в 1941 р. у цю мережу вже входило 53 концентраційних табори, 425 виправно-трудова колоній та 50 таборів для неповнолітніх. За приблизними підрахунками в зазначених закладах загинуло близько 48 млн. осіб [163]. Основне завдання цих установ, та репресій і терору зокрема, влучно озвучив один з дослідників режиму Ф. Франка: «...потрібна не лише віра й ентузіазм віруючих, а й неодмінно усвідомлення свого безсилля невіруючими» [Цит. за: 464, с. 74].

У науковій літературі описано декілька моделей застосування апарату насилля в тоталітарних державах. Частина дослідників виділяє два види, зокрема «комуністичний» та «фашистський». Прикладом першого можна вважати функціонування політичних систем СРСР, КНР та країн «соціалістичного табору». У державах такого типу силові структури повністю підпорядковуються цивільній партійній номенклатурі, діють як об'єкт партійного панування, а їхні керівники за найменшої непокори й самі піддаються репресіям. Типовим прикладом другого виду є Німеччина та Італія у 1930-х – 1940-х рр. Характерною рисою «фашистської» моделі є

органічне функціонування апарату насилля і як об'єкту реалізації політичної влади, на який поширювала свій вплив правляча партійна еліта, і одночасно як її часткового суб'єкту [194, с. 207].

Відрізняються зазначені моделі й категоріями населення, на які передусім спрямовані репресії та терор. Так, якщо в СРСР та КНР етнічна приналежність у застосуванні аналізованих видів збройного насилля не відігравала провідної ролі, а метою державного терору було збереження існуючої політичної системи та зміцнення влади правлячої політичної еліти (для цього і необхідно за допомогою жорстокого знищення або придушення політичного опонента всередині держави залякати населення) [91, с. 127]; то в нацистській Німеччині «... поголовному винищенню й репресіям піддавались громадяни, які не були опозиціонерами, проте належали до небажаної соціальної групи (народності, нації), національній ознаці...» [484, с. 79].

Інша частина дослідників виділяє три моделі тоталітарних політичних систем: «партійно-тоталітарну», «напіввійськово-тоталітарну», «військово-тоталітарну», щоправда, принципово ця класифікація не суперечить зазначеній вище. «Партійно-тоталітарна» конструкція (сталінський режим) передбачає повне підпорядкування силових структур суб'єктам партійної влади [348, с. 106]. За «напіввійськово-тоталітарної» конструкції (гітлерівський режим) управління здійснюється політичною елітою, яка становить або елемент силових структур, або найбільш потужний механізм впливу на неї [479, с. 42]. Нарешті, «військово-тоталітарна» конструкція пов'язана із повним усуненням від влади правлячої партії та реалізацію силовими структурами монопольного панування. Як приклад, можна назвати Бразилію, Грецію, Чилі після Другої світової війни [348, с. 106].

Однак, незалежно від конструкції, у тоталітарних системах будь-який вплив громадян на функціонування силових структур відсутній. Це створює можливість для застосування репресій та терору проти власного народу як механізму забезпечення контролю та повного підкорення населення. Окрім

того, в тоталітарних державах поширеною практикою є залучення громадян до карально-репресивної діяльності. Так, елементом соціального життя стають доноси, добровольчі народні дружини, групи для боротьби з крадіями та спекулянтами тощо. Задля посилення ефекту населення залучається до масової контрольованої та примусової демонстрації підтримки влади, зокрема й силових структур.

Один із дослідників репресій у тоталітарних політичних система соціалістичного типу І. Чуканов вважає, що репресивна політика більшовицької держави мала три основні складові [484, с. 84]. До першої належить вирішення соціально-економічних проблем. Так, у період становлення Радянського Союзу за допомогою аналізованого виду збройного насилля була вилучена основна частина цінностей як у представників колишньої еліти, так і у звичайних громадян [484, с. 84–85]. Друга складова – це придушення внутрішньої опозиції та потенційного масового супротиву. І. Чуканов зазначає, що в межах цієї політики «... основним напрямком був спочатку арешт та знищення лідерів легальної опозиції: кадетів, октябристів. Потім настала черга меншовиків, есерів, лівих есерів та інших партій. Одночасно була розгромлена непримирима озброєна опозиція – білий рух» [484, с. 85]. У подальшому жорсткими силовими методами були подавлені опозиційні настрої серед селян, робітників, військових та навіть членів компартії [484, с. 86].

Третю складову автор визначає як профілактичні репресії. Він зазначає, що «тут уже постраждали люди, які ніякої участі в опозиційному русі не брали. Важливим засобом для впокорення численних мас міського та сільського населення, а також засобом зміцнення новоствореного суспільно-політичного устрою стала система покарань і морального пригнічення та терору» [484, с. 86]. Наголосимо, що ця політика застосовувалась протягом всього періоду існування Радянського Союзу. У цьому контексті показовою є теза члена Політбюро ЦК КПРС О. Яковлева: «За 70 років більшовицького режиму змінювались форми репресій, але причини та суть свавілля

залишалися незмінними. Режим, лідери панівної верхівки вдавалися до будь-яких злочинів проти людяності, аби зміцнити моновладдя, моноідеологію, моновласність» [511, с. 6].

В авторитарній політичній системі, характерній як для напівпериферійної, так і для периферійної зони сучасної світ-економіки, існували також широкі можливості застосування репресій. Зокрема, за цієї конструкції силові структури активно втручаються у сферу політики, здатні виходити на політичну арену як самостійна політична сила, можуть функціонувати й діяти як знаряддя та інструмент насилля в руках певних політичних угруповань. Окрім того, за умови політичної кризи в авторитарних державах висока вірогідність здійснення військового перевороту та встановлення військової диктатури, що, як правило, супроводжується репресіями проти опонентів [31, с. 91].

Слід додати те, що, попри реальні можливості застосування репресій, політична роль силових структур у межах авторитарної політичної системи не завжди є негативною. Вони можуть бути демократично орієнтованими, патріотичними, миротворчими, консолідуючими суспільство силами, що стримують міжнаціональні сутички, громадянські війни, зміцнюють цілісність держави [348, с. 106]. Окрім того, реалізація авторитарного правління відбувається через суб'єктивізацію політики, а це «...призводить до того, що самі лідери задля легітимності вимушені демонструвати рішучість, упевненість, дбати про «чистоту ідейних принципів». Через ідеологізацію політичного процесу відбувається штучне перебільшення ролі пропонованих ними футурологічних проектів, спрямованих на виведення держави з кризи та на розбудову її за моделлю, яка видається довершеною й найкращою з усіх» [456, с. 100].

Сучасні дослідники сходяться на думці, що політична нестабільність, загострення суперечностей усередині суспільства, виникнення конфліктів, що створюють загрозу національним інтересам, суверенітету й територіальній цілісності держави є, як правило, причиною активізації та

втручання силових структур, насамперед армії, у державне управління. Зокрема, було встановлено, що, за умови втрати урядом контролю над політичною ситуацією, вірогідність втручання силових структур суттєво зростає. Крім того, у таких умовах силовики зазвичай упевнені, що саме вони є тією єдиною структурою, яка здатна запобігти хаосу та відстояти національні інтереси силовими методами. Слід додати, що активізації силових структур у політичному процесі також сприяє відсутність демократичних традицій у їхній діяльності, низька політична культура, надання переваги репресивним засобам вирішення конфліктів [194, с. 208].

Так, С. Вовк зазначає, що «військовим диктатурам притаманні риси групової свідомості воєнних та їхні корпоративні цінності, як-от: дисципліна, порядок, ієрархія, субординація, єдність, ефективність армії. Зазвичай, політичний процес у державі підпорядковується нормам військового інституту. Монополізація політичної влади військовими, як правило, призводить до посилення консервативних, а в деяких випадках до реакційних тенденцій у суспільстві. В умовах воєнного режиму в деяких країнах формується президентсько-мілітаристська республіка (Алжир, Нігерія), у якій президент спирається на єдність армії і системи органів управління зверху донизу. Президент держави контролює законодавчі й виконавчі органи влади. Законодавчі органи мають право приймати закони тільки за умови обов'язкової узгодженості з головою держави, тобто влада в країні фактично персоніфікована однією людиною» [91, с. 254].

На думку В. Смолянюка, на практиці поширено декілька варіантів застосування бойового потенціалу силових структур у межах авторитарної політичної системи. По-перше, вони можуть вийти із під контролю уряду та здійснити військовий переворот. По-друге, можуть використовуватись окремими політичними силами для тиску на уряд. По-третє, можуть діяти як механізм захисту нелегітимної влади (за таких умов керівництво країни через репресії, застосовані силовиками, дисциплінує та тримає в покорі громадян). По-четверте, бойові підрозділи можуть використовуватися як інструмент

придушення масових заворушень та покарання репресіями їхніх організаторів [348, с. 108].

Однак зазначимо, що характерною особливістю авторитарної політичної системи є, з одного боку, перетворення силових структур на дієвого суб'єкта політики, з іншого – зародження громадянського суспільства. Так, населення в таких умовах справді набуває деякого досвіду самостійної неконтрольованої діяльності – з'являються різноманітні громадські організації, що діють автономно від влади, проте сфера політики залишається контрольованою. На наш погляд, ці тези пояснюють те, що, по-перше, у подібних конструкціях терор, який є масовим збройним насиллям, як правило, не застосовується; по-друге, у державах з авторитарним правлінням репресії є механізмом підпорядкування та контролю саме політичних процесів. Економічна, культурна, побутова сфери містять ознаки самостійності, а репресії тут застосовуються лише в тих випадках, коли з'являється пряма загроза політичному пануванню.

На наш погляд, обов'язково слід зазначити, що в авторитарній політичній системі репресії не є основним засобом формування підтримки широкими верствами населення лідера та владних структур. За такої конструкції найперше використовуються різні форми ідеологічного впливу на громадян. Як наслідок, більшістю населення «рішення такого лідера (вождя) сприймаються як здійснення сподівань та надій народу, його політика ставить за мету досягнення могутності держави, розширення її території, боротьбу з внутрішніми та зовнішніми ворогами. Широкі верстви населення заохочуються до реалізації політичних заходів, до насилля» [277, с. 133].

Одним із механізмів контролю населення за аналізованої політичної системи є також режимна партія, повністю підпорядкована авторитарному лідеру. «Саме партії стають тим інструментом, за допомогою якого лідери проникають у суспільство й установлюють тотальний контроль. Партія стежить за потенційними дисидентами, тими громадянами, які не поділяють

поглядів вождів. З іншого боку, вона заохочує тих громадян, готових співпрацювати з режимом, певними привілеями: кар'єрою в державних і партійних структурах, доступом до певних соціальних благ, недосяжних для інших громадян» [91, с. 256].

У межах механізму функціонування кланово-олігархічної політичної системи, характерної для напівпериферійної зони світ-економіки, терор також не застосовується. Натомість, використання в політичному процесі репресій можливе. Робота цієї конструкції заснована на перерозподілі частини вироблених матеріальних благ серед осіб, які підтримують її, зокрема серед представників силових структур. Отже, потенційна можливість репресій існує, однак на практиці цей вид збройного насилля застосовується ще рідше, ніж за авторитарного правління, як правило, під час внутрішньоелітарної згоди. Пояснюється це тим, що за такої моделі існує фасадна демократія, елементи якої використовуються елітами в конкурентній боротьбі за владу. Відповідно, в умовах, коли внутрішньоелітарна згода відсутня, спроби влади застосувати репресії проти опонентів починають блокуватись інститутами фасадної демократії – ЗМІ, партійними структурами, громадськими організаціями, акціями протесту тощо.

Справді, однією із закономірностей функціонування кланово-олігархічної політичної системи є періодичний розкол економіко-політичних груп, що призводить до формування досить дієвої та забезпеченої фінансами опозиції [445, с. 198, 199]. У зазначений період владні структури можуть і, як показує досвід, зокрема, й нашої держави, застосовують репресії проти опонентів. Однак така ситуація в поєднанні з наявністю інститутів фасадної демократії, призводить, як правило, не до стабілізації, а навпаки, – до ескалації конфлікту. Міжелітарне протистояння за таких умов має всі шанси перерости в державний переворот на фоні масових акцій протесту.

Отже, типових для сучасних визначень рис феномени репресій та терору набули під час та після революцій, громадянських війн та державних переворотів, які прилаштовували політичні системи провідних країн до

механізмів світ-економіки. Аналізовані види внутрішнього збройного насилля виконували інструментальну функцію, спрямовану на силову стабілізацію соціально-політичної ситуації після вказаних внутрішніх протистоянь.

Висновки до розділу 2

Державний переворот слід уважати одним із факторів, що впливає на функціонування та зміну політичних систем. Його місце та роль залежить від виду політичної організації певної держави та світ-системи, у якій вона існує. У більшості держав світ-імперії аналізований вид внутрішнього збройного насилля виконував функцію ротації монархів та владних еліт. У нетипових політичних утвореннях Європи античного та середньовічного періоду за допомогою державного перевороту не тільки змінювали правителів, а й режим та конструкцію владних відносин.

У межах світ-економіки тип політичної системи пов'язаний із віддаленістю її від центру. Для більшості країн ядра характерний ліберально-демократичний режим з механізмами виключення внутрішнього збройного насилля. У напівпериферійній зоні можливе функціонування тоталітарних, авторитарних, демократичних та кланово-олігархічних політичних систем. У всіх зазначених типах, окрім демократичного, державний переворот застосовується як механізм ротації лідера або владної еліти. У межах авторитарного режиму напівпериферійної зони можливий транзит до демократії. Периферія характеризується нестабільними, крихкими політичними системами, а штучне встановлення демократії не призвело до позитивних результатів. Більшість країн цієї зони управляються авторитарними лідерами та характеризуються постійним соціально-політичними потрясіннями та застосуванням внутрішнього збройного насилля, зокрема, й державного перевороту.

Наповненість феномену «громадянська війна» у світ-імперії та світ-економіці є неоднаковою. У типових політичних системах світ-імперії аналізований вид збройного насилля не призводив до її перебудови. За умови жорстко централізованої держави та відсутності механізмів впливу на центральну владу, громадянська війна відігравала функцію нелегальної корекції політики держави через ротацію правителів та еліт, а основною її причиною виступало падіння рівня життя населення. У політичних системах подібного типу існували автономні соціальні структури, які виступали організатором протистояння. У нетипових політичних системах Давньої Греції громадянська війна, у поєднанні з державним переворотом, виступала інструментом зміни режиму, а в Атиці сприяла еволюції до рабовласницької демократії. У Римській республіці внутрішнє протистояння було закладено в самій політичній системі. З ростом кількості населення ця особливість призвела до численних громадянських війн, що прискорювали трансформацію Риму в типову для світ-імперії державу.

У нетипових політичних системах середньовічної Європи основний інститут – держава – був слабким, а, подекуди, взагалі практично відсутній. Основу її конструкції складала приватна власність на землю та особиста залежність від монарха. Відповідним було і розуміння громадянської війни, що визначалась не за територіальним принципом, а за наявністю васальних взаємин між сторонами конфлікту. Політичні системи подібного типу нестабільні та провокують постійні міжусобні внутрішньоелітарні збройні протистояння. Зазначене обумовило слабкість та неефективність імперії Габсбургів, що відкрило можливості для становлення й поширення нової світ-системи. Прилаштування політичних систем країн центру до нових реалій світ-економіки відбувалось в процесі революцій та громадянських війн. Останні так само виступали засобом насильницького знищення контрреволюційної сили та остаточного становлення нових владних механізмів.

Логіка функціонування сучасної світ-системи, основою якої є постійне накопичення капіталу в її центрі, провокує залежність конструкції політичної системи від місця країни в глобальних економічних процесах. Для держав центру та деяких країн напівпериферійної зони характерною є ліберально-демократична політична система. У ній стабілізація соціально-політичних процесів та уникнення громадянських війн реалізується за рахунок досить високого рівня життя населення та наявної можливості впливати на ухвалення владних рішень. Поширеними в напівпериферії є тоталітарні та авторитарні системи, які запобігають громадянським конфліктам силовими методами, а також кланово-олігархічні, що стримують від початку таке протистояння за рахунок перерозподілу частини прибутку серед осіб, які підтримують її функціонування. Характерною ознакою переважної більшості політичних утворень периферії є постійна нестабільність та перманентне внутрішнє збройне насилля. Провокує зазначені особливості вимивання основної частки їхнього капіталу в центр світ-економіки та, відповідно, низький рівень життя населення, що посилює наявні етнорелігійні протиріччя.

Революція є збройним насиллям, що призводить до швидкого й повного руйнування політичної системи та закладає основи нової. Описаний глибинний антагонізм та повна ревізія політичних конструкцій були пов'язані з практичною неможливістю переформатування політичних систем світ-імперії відповідно до механізмів функціонування світ-економіки. Зазначене є сутнісною основою Англійської, Французької, Російської та Китайської аграрних революцій. У більшості країн світу основи політичних конструкцій, які відповідають механізмам сучасної світ-системи, були закладені нереволюційним шляхом під час наполеонівських війн та колоніального протекторату. Хвилю збройного насилля в Європі 1848–1849 рр., громадянську війну в США та внутрішній конфлікт у Мексиці 1910–1928 рр. ми пропонуємо розглядати як процес становлення та інституалізації вже наявних політичних систем. Аналіз політичного процесу

в Італії та Німеччині міжвоєнного періоду виявив, що його кваліфікувати як революцію також не можна.

Важливим теоретичним висновком, на наш погляд, є те, що результати революції кардинально залежать від місця держави у світ-економіці. Так, постконфліктна стабілізація, що проходила в країнах центру (Англія, Франція), призвела до становлення ліберально-демократичних систем, а в країнах напівпериферійної зони – до тоталітарних (Росія, Китай) або досить нестійких виборних конструкцій (Мексика). Проведений аналіз засвідчив, що так звані «Оксамитові революції», «Арабська весна» та низка переворотів у пострадянських країнах із кланово-олігархічним правлінням уважати належними до досліджуваного явища не можна. Виявлення відповідності внутрішнього збройного насилля визначенню «революція» для периферійних держав вважаємо нераціональним, оскільки жодні зміни, навіть повна ревізія політичної системи, не може забезпечити їй стабільного функціонування в порівняно тривалій перспективі.

У характерних та нетипових політичних системах світ-імперії репресії та терор щодо основної маси населення не застосовувались. Подібне до репресій збройне насилля використовувалось у деспотичних монархіях для знищення опозиційних елітарних груп після становлення нового правителя. Неefективність системи управління масивним державним утворенням пізньої республіки, що призводило до періодичних громадянських конфліктів, спровокувало впровадження репресій як елементу функціонування політичної системи Риму. У Європейських політичних утвореннях періоду Середньовіччя аналізовані феномени застосовувались під час внутрішньосистемних міжелітарних війн та знищення опозиції в процесі становлення та функціонування абсолютних монархій.

У ліберально-демократичних політичних системах, характерних для центру сьогodнішньої світ-економіки, цей елементи здійснення влади повністю відсутній, оскільки тут реалізується принцип недопущення силовиків до політичного процесу та принцип громадського контролю за

їхньою діяльністю. За напівпериферійної тоталітарної системи репресії та терор є невід'ємним елементом функціонування держави, і використовуються вони в усіх сферах життя суспільства. В авторитарних політичних системах, характерних як для напівпериферії, так і для периферії, терор не застосовується, а репресії не є основним інструментом панування; вони використовуються виключно з політичною метою. Будова кланово-олігархічної системи, поширеної в напівпериферійній зоні, створює потенційні можливості в застосуванні репресій. Однак, їх широке застосування блокується елементами фасадної демократії, які використовуються економіко-політичними групами в конкуренції за центральну владу.

РОЗДІЛ 3

ФАКТОР ЗОВНІШНЬОГО ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ В ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ РІЗНИХ ТИПІВ

3.1. Застосування війни та воєнного конфлікту в практиці функціонування різних типів політичних систем.

Сутність, зміст та ключові характеристики таких феноменів, як війна та воєнний конфлікт, є дуже подібними. Ці види зовнішнього збройного насилля, по суті, відрізняються лише масштабами, зокрема інтенсивністю, територіальними межами ведення бойових дій та обсягом залучення збройних сил. На наш погляд, є нераціональним двічі виявляти їхній вплив на функціонування та зміну всіх можливих політичних систем, ураховуючи, по-перше, те, що в певних конкретних випадках досить важко встановити, яке з двох явищ мало місце, по-друге, те, що воєнний конфлікт досить часто переростає на повномасштабну війну. З огляду на вищезазначене, цілком логічним буде вивчати ці феномени паралельно в одному підрозділі.

Очевидно, що війна та воєнний конфлікт з'явилися до появи перших держав та, відповідно, політичних систем. Однак саме ці явища, на наш погляд, виступили одним із провідних чинників становлення зазначених інституцій. І. Валлерстайн характеризує перші додержавні об'єднання людей, або історичні системи, як міні-системи. Вони були локальними, відносно нетривалими та заснованими на привласнюючому господарстві. Ці утворення постійно занепадали у зв'язку із екологічними катаклізмами та демографічним зростанням [445, с. 227].

Цілком погоджуємось із наведеними головними характеристиками міні-систем. Однак наша концепція дещо розходиться з підходом І. Валлерстайна щодо аналізу їх переростання у світ-імперії. Ми вважаємо, що ключовою причиною цього процесу стали не об'єктивні закономірності, а раціональне бажання первісних людей змінити свою повсякденність, зробити її більш

стабільною та передбачуваною. Окрім того, слід врахувати те, що перші державні утворення, незалежно від подальшої еволюції, були монархічного типу. Відповідно, не враховувати такі фактори, як суб'єктивне бажання влади та пов'язані з цим матеріальні можливості, теж, на наш погляд, не можна.

Так, завершення льодовикового періоду, а відтак і заміна великих тварин малими та прудкими стимулювало удосконалення технологій та знарядь полювання для підвищення його ефективності. Ці процеси призвели, з одного боку, до росту чисельності населення, з іншого – до винищення біомаси в місцях розселення. Усе це зіштовхнуло інтереси сусідніх племен та зумовило появу перших війн за територію [43, с. 285]. Така конфронтація стала одним із факторів, які прискорили перехід до виробничого типу господарства та створення перших держав. Надалі ці світ-імперії саме за допомогою війни руйнували або поглинали в процесі експансії і міні-системи, і примітивні світ-економіки [445, с. 227].

У такому контексті досить показовими є результати досліджень чеського археолога С. Венцла, який на основі аналізу знайденої зброї, обладунків, елементів фортифікації та могил воїнів стверджує, що війна виникла на додержавному етапі розвитку людства [340]. Один з небагатьох дослідників збройного насилля Р. Файзрахманов зазначає, що «поза всяким сумнівом, збройне насилля настільки ж давнє, як світ та людська цивілізація. Уже в перших джерелах, що дійшли до нас з глибини століть, ми помічаємо відображення цього специфічного явища, характерного для відносин між людьми з давніх-давен, у письмовій, графічній та інших формах. Так, на уламках пам'ятника, відомого нині як «Стела шулик», ми спостерігаємо опис суперечки між правителями Стародавнього Сходу, Умми та Лагаша щодо межі їхніх володінь...» [436, с. 90].

Цікавою є й така теза П. Артюха, який у межах аналізованої проблеми зазначає: «Війна не видумана, як пишуть у популярних брошурах, класовим суспільством; вона супроводжує людство від його зародження. Тому війна зберіглась у вищих розумних формах цивілізації як пережиток варварства та

дикості. Водночас особливо слід наголосити, що суспільна власність, рівність та братерство, властиві давнім родам, мир та спокій не гарантували. Навпаки, стародавні люди перебували в стані перманентної війни. Роди не злились би в племена, якби не було воєн, бо кожен рід прагнув до самоствердження» [23, с. 13, 14].

Як відомо, типові політичні системи світ-імперії, що в науковій літературі також характеризуються як деспотичні монархії, або східні деспотії, функціонували на основі податкової експлуатації сільськогосподарських общин та подальшого перерозподілу ресурсу серед розгалуженого державного апарату. Нагадаємо, що у таких конструкціях внутрішньообщинне управління здійснювалось на основі самоврядування, а досить ефективним запобіжником надмірної експлуатації виступала громадянська війна. Ураховуючи зазначене, основним джерелом збільшення прибутку владної еліти виступала війна, що дозволяла екстенсивним шляхом приєднати до імперії додаткові виробничі одиниці. У результаті, завоювання та подальша експлуатація стали основою функціонування світ-імперій.

Так, давньоіндійська конгломерація общин була об'єднана та функціонувала на основі військової сили правителя, який належав до касты воїнів [93, с. 10]. Зазначені тези підтверджує і Закон Ману, у якому прямо наголошували на необхідності існування таких інституцій, як цар, радники, військо та фортеця. Окрім того, у цьому історичному джерелі зазначалось, що «підпорядкування країни слід забезпечувати, помістивши загін посеред двох, трьох, п'яти, а також сотні селищ» [468, с. 106].

Подібна ситуація прослідковується й в інших політичних утвореннях світ-імперії. Зокрема, давньоєгипетський фараон, якому, як і Ману, належала верховна влада, мав повноваження призначати головнокомандувача війська, начальників окремих загонів та флотів. У ряді випадків він сам очолював армію. Прообраз елементів військової організації, що забезпечує нормальне функціонування суспільства, також склався ще в стародавніх східних країнах. Достовірно відомо, що в Стародавньому Єгипті існував «будинок

зброї» як прототип сучасного військового відомства і/або військово-промислового комплексу. До його функцій належала організація війська, набір рекрутів, виготовлення зброї, постачання у військо усього необхідного, будівництво кораблів та прикордонних фортець, управління військовими діями [468, с. 91, 92].

Сунь-Цзи, що узагальнив давньокитайський військовий досвід, писав: «Мистецтво війни має першорядне значення для держави ... це справа життя і смерті – шлях до існування або до загибелі» [Цит. за: 407, с. 5]. Р. Файзрахманов на основі аналізу творчої спадщини цього мислителя наводить ряд цікавих та важливих для нашого дослідження тез. Зокрема те, що «війна розглядається як один із основних, нічим не замінних засобів досягнення поставлених перед державою цілей і завдань. При цьому зауважимо, що основна частина трактату присвячена тим правилам воєнного мистецтва, які більше пов'язані з наступальними діями, ніж із необхідністю тримати оборону» [436, с. 94].

Західна цивілізація зародилась набагато пізніше та в інших природно-кліматичних умовах, що призвело до появи принципово відмінних, навіть аномальних для тодішньої світ-імперії, політичних систем. Однак це не означає, що війна не мала суттєвого впливу на існування античних політичних утворень. Так, навіть у Аттіці, найбільш демократичному полісі Давньої Греції, усі громадяни чоловічої статі були воїнами. За реформами Солона, майнові розряди, що визначали об'єм політичних прав, були прив'язані до військового рангу. Доречно буде назвати й конструкцію політичної системи Стародавньої Лаконії, яку, загалом, можна вважати державою – військовим гарнізоном. Зазначене виявлялось і у світосприйнятті давніх греків, які найголовнішою справою чоловіків уважали війну та ніколи не розлучались із зброєю [412, с. 224; 275, с. 52].

Аномальність політичних систем античної Греції та кардинально відмінні соціально-економічні та політичні механізми їх функціонування не змінили основного призначення війни. Подібно до типових держав, світ-

імперії цей вид зовнішнього збройного насилля використовувався для збагачення. Так, незважаючи на різницю в оцінках цього явища, і Платон, і Аристотель уважали, що війна – це природній та законний засіб набуття власності, зокрема рабів та нових земельних угідь [23, с. 17, 18]. Однак суттєвою відмінністю було те, що збагачення мало не центральнодержавний, а персонально-індивідуальний характер. Відповідно, війна, аж до поглинення античних полісів імперією О. Македонського, не мала ключового значення у функціонуванні давньогрецьких політичних систем [393, с. 56]. Навіть Грецькі колонії, як відомо, засновувались на вільних територіях з метою господарської діяльності та обміну з варварами.

На відміну від давньогрецьких полісів, у Римі ще з республіканського періоду завойовницькі війни стають основою функціонування політичної системи [282, с. 155]. Так, П. Артюх у такому контексті зазначає: «Для римлянина поняття «іноземець» було синонімом не стільки заморського купця, скільки ворога. Дії, що кваліфікуються як злочини між римлянами, не визнавалися такими в стосунках римлянина з іноземцями» [23, с. 14]. Проте в Римі, як і в Греції, збагачення, яке ставало результатом зовнішнього збройного насилля, мало персонально-індивідуальний характер.

Уважаємо за необхідне акцентувати увагу на тому, що в типових для світ-імперії системах здобутий у війні ресурс (земля та робоча сила) присвоювався та експлуатувався центральною владою через податки. Одночасно це надавало можливість фінансувати роботу розгалуженого державного апарату. Натомість у Римі зазначений основний ресурс отримували персонально в приватну власність представники політичної еліти, а керівництво державою здійснювалось на основі виборного аристократичного правління. На наш погляд, описана відмінність і була однією з основних причин внутрішньої дестабілізації в масивному державному утворенні пізньої республіки. Окрім того, це паралельно стимулювало поступову еволюцію давньоримської політичної системи до характерних для світ-імперії форм.

Ще раз зазначимо, що в період Європейського Середньовіччя політичні системи держав Сходу не змінюються. Могутні, стародавні імперії – Єгипет, Вавилон, Ассирія зникають, однак їхнє місце посідають арабські держави з такою ж політично конструкцією, характерною для світ-імперії. Ситуація на Заході була складнішою: тут відбувається становлення ранньофеодальних монархій, політичні системи яких суттєво відрізнялись як від Східних держав, так і від Риму. Цей процес становлення ранньофеодальних монархій розпочався внаслідок завойовницьких дій давньогерманських племен, а отже, війна виступила основним чинником, що стимулював формування політичної організації їхнього суспільства. Так, згідно франкської традиції, щорічно з весни до осені відповідно до жеребу половина чоловіків кожного племені залишалась займатись землеробством, а половина відправлялась у завойовницькі походи. Це, урешті-решт, призвело до остаточного зникнення Римської імперії та стимулювало необхідність створення певної системи правління на завойованій території [33, с. 81].

Війна у функціонуванні політичних систем феодального типу також відігравала значну роль. Політична еліта в зазначених конструкціях складалась саме з військової верхівки. Окрім того, подібна політична організація стимулювала постійні міжусобні війни. На думку П. Артюха, «учення Аквінського стало важливим політичним засобом, спрямованим проти «кулачного права» феодалів, кожен з яких на власний розсуд (без узгодження з королем) міг розв'язати війну проти сусідів. Учення Аквінського було в політичному аспекті спрямовано на підтримку централізованої влади та її військових акцій» [23, с. 18]. Реформи Карла Мартелла в ранньофеодальній імперії Франків також були спрямовані на централізацію влади за допомогою формування чіткої взаємозалежності між володінням землею, а, відповідно, і політичним пануванням та військовою службою феодала на короля. Однак до довготривалого результату вони, як відомо, не призвели.

Нагадаємо, що в політичних системах феодального типу існувала ще одна особливість, яка стимулювала міжусобні війни, це принцип престолонаслідування. Цей чинник призвів до розпаду Франкської імперії, заклав основи самостійного існування більшості європейських країн та постійних війн між ними [21, с. 30].

Кон'юнктурна слабкість імперії Габсбургів обумовила її неспроможність побудувати державні структури, характерні для тодішньої світ-системи. Відсутність ефективного силового механізму панування над Європейськими народами призвела до докорінних політичних змін у державних утвореннях указанного регіону та стимулювала становлення кардинально іншої світ-економіки. Логіка функціонування політичних систем у нових умовах суттєво змінюється, основою тепер виступає не завоювання та експлуатація, а механізми, характерні для ринкових відносин [627]. Проте війна як чинник політичного процесу не зникає, а отримує нові форми. До нового типу зовнішнього збройного насилля, що стимулюється механізмами світ-економіки, а саме первинним накопиченням капіталу, завоюванням ресурсів та ринків збуту, слід зарахувати колоніальні війни [33, с. 81].

Колоніальні завоювання призвели до поширення нових товарів в Європі, революції цін та безконфліктного становлення абсолютних монархій. У межах зазначеної форми правління було закладено основи нового економічного устрою, нові ідеали світосприйняття, що, урешті-решт, стало підвалинами подальших революційних рухів. Завершився процес становлення нової системи в Європі також через війни, Наполеонівські зокрема. На цю економічну складову війн Нового періоду звертає увагу й відомий французький історик М. Блок, який, характеризуючи юридичні та моральні мотиви війни, наголошував на економічному аспекті війни як на джерелі прибутку певних держав [62, с. 306].

На цьому етапі нашого дослідження ми наблизилися до ще одного важливого теоретичного завдання – встановлення місця війни та воєнного конфлікту у функціонуванні характерних для світ-економіки політичних

систем. Цілком зрозуміло, що можливості застосування аналізованих видів зовнішнього збройного насилля якось залежать від властивостей політичної конструкції і насамперед режиму правління. Так, П. Артюх у такому контексті зазначає: «Не випадково в країнах з яскраво вираженими демократичними режимами частка збройних сил серед населення держави найменша, бо ці країни не мають потреби в підтримці військовою силою для забезпечення власного авторитету. Саме ці країни й зберігають більш тривалий мир: вони не потребують війн для того, щоб знайти застосування військам, яких вони мають дуже мало й у яких не відчують потреби» [23, с. 15].

На думку автора, «підтвердженням протилежної істини можуть служити приклади з історії авторитарних та деспотичних правлінь, що постійно живуть війнами, породжуваними й підтримуваними самою політичною системою цих країн з метою виправдання двох таємниць внутрішньої політики: необхідності утримання сильної збройної сили (армії, поліції, служби безпеки) в процесі керівництва країною, а також факт важкого становища та постійного збудження народу, що дає можливість урядам застосовувати виняткові заходи з формування й утримання збройних сил, з розпалювання й підтримки воєн, необхідних для використання армії поза своєю країною» [23, с. 15].

Однак остаточне вирішення поставленої проблеми потребує, на наш погляд, більш детального розкриття механізмів сучасної світ-системи. У такому контексті важливою позицією є те, що світ-економіка неодмінно передбачає формування держави-гегемона. І. Валлерстайн щодо цього зазначає: «Ідеальною ситуацією з погляду накопичення капіталу всередині системи як цілого, є існування домінуючої держави, досить сильної для того, щоб визначати правила гри та стежити за тим, аби вони виконувались до кінця. Коли суперництво в якості системної умови заміщується гегемонією, це не означає, що держава-гегемон (*hegemonic power*) може все. Проте це

означає, що вона може перешкоджати змінам (порушенням) правил з боку інших» [630, с. 98].

Перетворення однієї з держав центру на гегемона насамперед передбачає її першість у конкурентному ринковому середовищі у виробничій, торговій та фінансовій сфері одночасно [626, с. 256–257]. Зазначена зверхність здобувається за рахунок того, що претендент довгий час не вкладає великі кошти в розбудову численної армії. «Можливо, це був справді визначний фактор того, що певні держави виявились у змозі здолати своїх головних суперників у боротьбі за гегемонію, а саме той факт, що вони не вкладали гроші в створення великих армій», – пише І. Валлерстайн [630, с. 99]. Конкуренція за гегемонію завершується тоді, коли ці переваги одного з претендентів надають можливість зайняти йому привілейовану позицію, не пов'язану з ринковими механізмами в ядрі світ-системи. Передусім це відбувається під час глобального воєнного конфлікту. У контексті аналізованої проблеми важливо акцентувати на тому, що фінал боротьби за гегемонію завжди передбачає перемогу певної держави в тридцятирічній Світовій війні [626, с. 258].

І. Валлерстайн називає три світові війни, що відбулись за період існування сьогоднішньої капіталістичної світ-економіки. Перша – війна 1618–1648 рр., у межах якої після перемоги над імперією Габсбургів постала Голландська гегемонія. Друга – 1792–1815 рр., пов'язана з наполеонівськими війнами, перемогою над Францією та становленням гегемонії Великобританії. Остання – характеризується як американо-германська війна 1914–1945 рр., наслідком якої була поява гегемонії США [626, с. 258]. Окрім того дослідник зазначає, що «відбувались вони швидше спорадично, ніж безперервно (окрім того держави, що брали в них участь досить часто змінювали сторону та союзників, подекуди зраджуючи й своїм ідеологічним переконанням), а завершувались вони, у результаті, розгромом однієї зі сторін, що воювали. У всіх трьох випадках морська (авіаційна) міць долала сухопутну. І в кожному випадку сили, спрямовані на збереження базової

структури капіталістичної світ-економіки, перемагали ті сили, що прагнули перетворити її на світ-імперію» [630, с. 99–100].

Відповідно, у період занепаду англійської гегемонії виділились два претенденти на це місце – США та Німеччина, а протистояння розгорталось на фоні намагань перерозподілу світової колоніальної системи. У зв'язку з появою нових видів озброєння та технологій тридцятирічна американо-німецька війна, що, як правило, визначається Першою та Другою світовою, набула найбільш масштабного та загрозового характеру. Міжвоєнний період, що, згідно з І. Валлерстайном, не виокремлюється і є частиною фінальної стадії боротьби за гегемонію, цілком логічно характеризується політичною нестабільністю та нарощенням військової потужності держав. На думку С. Хантингтона, зазначене зводилось до чотирьох аспектів: кількісного (жива сила, зброя та ресурси); технічного (ефективність озброєння); організаційного (розгортання армій і бойовий дух військ) та соціоетального (здатність і готовність залучити збройні сили в різних ситуаціях) [253, с. 165–164].

Тридцятирічна Світова війна 1914–1945 рр. та становлення гегемонії США мали певні глобальні наслідки. Так, представники Кембриджського університету виокремили три основні зміни. По-перше, це економічне зростання та, відповідно, логіка функціонування політичних систем західноєвропейських держав перестала залежати від наявності колоній. По-друге, у таких країнах поширюється тенденція до співробітництва як між собою, так і з США, що заклало основу європейської інтеграції та співробітництва з країнами, які розвиваються в процесі деколонізації. По-третє, централізація влади під час війни навчила європейських лідерів використанню державних механізмів для регулювання ринкових відносин та для запобігання кризі перевиробництва [212, с. 219–220].

Однак найбільш значним наслідком, який завжди супроводжує остаточне становлення нового гегемона, є перебудова згідно з його інтересами світової міжнародної системи [626, с. 435–436]. Після Другої Світової війни цей процес був безпосередньо пов'язаний із становленням

ООН. У межах нашого дослідження це є однією з ключових позицій. Так, сучасні обмеження зовнішнього функціонування політичних систем вирішально вплинули на зміну сутнісних характеристик досліджуваних нами феноменів війни та воєнного конфлікту. Зокрема, у повоєнний період основною формою аналізованих видів зовнішнього збройного насилля стає так звана конвенційна війна, що характеризується веденням бойових дій без порушень вимог, передбачених міжнародними угодами та конвенціями [294, с. 19].

Уважаємо за необхідне детально розглянути принципи сучасного міжнародного гуманітарного права, що безпосередньо вплинули на появу цієї конвенційної форми війни, тобто видозміну одного з основних інструментів реалізації зовнішньої функції політичної системи. Його засади були закладені ще в період англійської гегемонії та пов'язані із «Гаазьким правом», що засновувалось на результатах мирних конференцій у Нідерландах у 1899 та 1907 рр. Основний зміст роботи таких конференцій полягав у розробці норм, які регулювали б припустимі засоби й методи реалізації збройного насилля, а також забезпечували дотримання прав людини під час збройних конфліктів та обмежували застосування конкретних видів зброї проти людей [41, с. 299].

Першим міжнародним документом у цьому напрямі є Санкт-Петербурзька декларація 1868 р. «Про заборону використання вибухових та запалювальних снарядів вагою менше, ніж 400 грамів». Норми цієї декларації набули подальшого розвитку на міжнародних конференціях у Парижі (1856 та 1884 рр.), Брюсселі (1874 р.) та Гаазі (1899, 1907 рр.), на останній, нарешті, було прийнято низку документів, які закріпили принципи застосування збройного насилля. Також результатом Гаазьких конференцій було ухвалення норм, які стосувались прав та обов'язків нейтральних держав під час війни [172, с. 14].

Отже, наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. міжнародна спільнота дещо просунулась щодо гуманізації збройних конфліктів шляхом прийняття Гаазьких конвенцій. Однак слід зазначити, що прямої заборони розв'язання

війни в цих міжнародних нормативно-правових актах не було. У період між двома світовими війнами право на застосування збройного насилля також не обмежувалось. Так, Статут Ліги Націй регулював порядок розгортання конфлікту так: у разі виникнення міжнародних протиріч її члени мали спочатку використати мирні форми врегулювання ситуації і лише в разі їхньої безуспішності могли вдаватися до сили. Проте навіть за цих умов залишалась можливість уникнення такого обов'язку за допомогою виходу з Ліги Націй [8, с. 15].

Точкою відліку формування сучасного міжнародного устрою слід уважати прийняття Статуту ООН у 1945 р. Основні зміни були пов'язані з переглядом змісту такого поняття, як «суверенітет». Так, право держав на війну, що фактично панувало до Першої світової війни в міжнародному праві, поступилося місцем новим демократичним принципам: територіальної цілісності та політичної незалежності; ненападу; заборона застосування сили чи погрози нею. Паралельно, з відмовою від агресивної війни, у міжнародному праві утвердився принцип мирного вирішення міжнародних суперечностей, що призвело до заборони застосування примусових засобів для вирішення міжнародних протиріч [391, с. 147–148].

На основі сучасного міжнародного гуманітарного права викристалізувався такий інструмент політичного процесу, як «справедлива війна», основні позиції якого активно застосовуються в міжнародних відносинах. Для того щоб збройне насилля підпадало під цю категорію, воно має відповідати певним стандартам на кожному з трьох етапів його реалізації. Перший передбачає обґрунтування необхідності війни за допомогою таких критеріїв: справедливі причини, добрі наміри, остання можливість, пропорційність, раціональна вірогідність успіху, законна влада. Слід зазначити, що рішення про використання армії не повинно ухвалюватись військовими, таке рішення має затверджуватися відповідно до всіх конституційних процедур лише законно сформованими владними структурами, які мають найвищі політичні повноваження [41, с. 300].

Зазначимо що, для відповідності категорії «справедлива війна» збройне насилля має розпочинатися лише заради рівнозначного миру для обох сторін. Мотивом не може бути помста або ненависть, а військові дії можуть застосовуватись лише тоді, коли були задіяні й не допомогли всі альтернативні методи вирішення конфлікту – дипломатичні переговори, економічні санкції. Окрім того, для початку війни необхідно мати особливі моральні підстави, що відповідають позитивній реакції світової спільноти та власних громадян. Слід зазначити, що неприпустимою є ситуація, коли цілі війни справедливі та моральні, а засоби досягнення та ведення – аморальні [14, с. 59].

До справедливого застосування збройного насилля однозначно належить самозахист від агресії. Держава, на яку здійснюється напад, має повне право на застосування збройної сили як інструменту відповіді з метою захисту свого суверенітету та громадян. Зазначимо, що самозахист є основним видом початку так званої «справедливої війни», тут навіть не є принциповим, хто здійснив агресію. Одним з основних критеріїв початку збройної акції, яку можна кваліфікувати як допустиму, є також пропорційність. Цей критерій втілюється в адекватному співвідношенні завданого насилля до воєнної відповіді на нього. Наголосимо, що ігнорування цього принципу виливається у великомасштабні військові операції, розв'язані у відповідь на незначні випадки з боку супротивника. За такої ситуації справедливе наповнення воєнного конфлікту нівелюється [41, с. 300].

На другому етапі збройного насилля, яке відповідає принципам «справедливої війни», ключового значення набуває моральна оцінка дій усіх учасників конфлікту. Критерії, які характеризують цей елемент, регламентують принципи ведення бойових дій. Найважливішим, що має принципове вирішальне значення під час воєнних операцій, є чіткий розподіл населення та об'єктів на військові та цивільні. Досить важливим є розуміння того, що цивільна частина населення не несе загрози для супротивника й не бере участі в бойових діях, тому здійснювати над нею насилля є

протиправним учинком. Зазначений принцип є ключовим у визначенні належності конкретного збройного насилля до категорії «справедлива війна». Відповідно, цивільне населення не може бути ціллю воєнної операції. Окрім того, військові не мають права принижувати гідність цивільних, а під час бойових завдань повинні намагатись завдати якнайменшої шкоди [389, с. 110].

Слід додати, що на другому етапі збройного насилля, що відповідає усталеним критеріям «справедливої війни», передбачається відмова ворогуючих сторін від застосування деяких видів зброї, які завдають нелюдських страждань. До таких видів озброєння традиційно зараховують ядерну, хімічну, біологічну зброю, а також касетні бомби. Існує також вимога з повагою ставитись до культурних та історичних пам'яток під час військової операції [41, с. 301].

На останньому етапі висуваються критерії, що забезпечують справедливе завершення війни. Найперше – це справедливі причини завершення конфлікту, що спонукає до укладення мирного договору, прийняттого для обох сторін. Не менш важливою є вимога визнання законними, як у межах своєї держави, так і на міжнародному рівні, представників сторін конфлікту, що беруть участь у встановленні порядку та миру. Одним з критеріїв є й те, що домовленості про закінчення війни повинні бути прозорими та забезпечувати неможливість повторення конфлікту. Важливою вимогою є обов'язковий початок притягнення до відповідальності військових злочинців з обох сторін. Урешті, розпочатий процес закінчення війни має супроводжуватись примиренням та взаємним порозумінням між населенням держав, що воювали, та світовим співтовариством загалом. Необхідним також є розуміння того, що сторона, яка зазнала поразки, має право на справедливе та гідне ставлення до себе [41, с. 301].

Конвенційне збройне насилля, становлення якого відбувалось у межах наведених принципів сучасної системи міжнародних відносин, має риси, що

в більшості випадків є характеристикою воєнного конфлікту й рідше – повномасштабної війни. Тож, так звана «конвенційна війна» передбачає відмову від застосування зброї масового знищення – ядерної, хімічної, бактеріологічної, а в процесі бойових дій інтенсифікується саме вогневе протистояння, застосовуються високоточні технології з ураження, засоби інформаційного забезпечення, космічні та повітряні системи розвідки, автоматизовані системи бойового управління [72, с. 19]. Відповідно до зазначених критеріїв, пройшла більшість локальних збройних конфліктів між політичними системами другої половини ХХ ст., тобто періоду, що набув ознак біполярного протистояння.

Так, з 1946 р. до 2006 р. у світі відбулось 232 збройних конфлікти, і лише декілька з них, зокрема в Кореї, В'єтнамі, Афганістані, можна охарактеризувати як масштабну війну [400, с. 31]. За даними дослідницької програми «Conflict Barometer», що реалізується Інститутом з вивчення міжнародних конфліктів у Гейдельберзі з 1945 р. до 2013 р. загальна кількість конфліктів у світі зросла з 83 до 414 відповідно [513]. Слід наголосити, що основна частина із їх кількості відбулась у периферійній зоні, а більше половини – уже після завершення «холодної війни».

На основі наведених цифр маємо можливість зробити висновок, що встановлений після Другої світової війни міжнародний устрій, посилений військовим паритетом між США та СРСР, сприяв виключенню зі світового політичного процесу війни, як механізму протистояння між країнами центру та напівпериферії. Окрім того, основна частина збройних конфліктів, що відбувались у периферії, розпочиналась як внутрішні конфлікти [400, с. 32]. Це пояснюється описаними в попередньому розділі закономірностями перебування держави в цій зоні. Водночас біполярність спонукала США, СРСР та їхніх союзників до втручання практично в кожне протистояння, що загострювало конфлікт та надавало йому міжнародного характеру.

Ці чинники, зокрема, призвели до масштабності, гостроти та безкомпромісності війн між державно сформованими частинами однієї нації,

що були поділені за політико-ідеологічними, регіональними і соціально-економічними принципами. Сюди належать війни в Кореї (1950–1953 рр.), В'єтнамі (1964–1973 рр.), Ємені (1963–1967 рр.). Окрім того, війна як механізм політики застосовувалась світовими лідерами для утримання у своєму геополітичному просторі країн, що намагалися змінити геополітичний вектор (Лаос, 1960–1970 рр., Конго, 1960–1968 рр., ГДР, 1948–1949, 1953, 1961 рр., Угорщина, 1956 р., Чехословаччина, 1968 р.) [30, с. 90].

Починаючи з цього періоду, поширення набула практика запланованих конфліктів, які реалізуються шляхом їх штучної етизації та наближення до принципів «справедливої війни». Цей механізм забезпечується за допомогою виправдання збройного насилля шляхом демонізації образу ворога та приписування йому особливих агресивних рис. Створення такого штучного обґрунтування відкритої збройної агресії абсолютно не сумісне з принципами, закладеними в теорії «справедливої війни», оскільки нівелює її етичне підґрунтя. До таких дій вдаються з метою обґрунтування та виправдання за допомогою високих ціннісних пріоритетів інструментального застосування війни з прагматичними політичними цілями [491, с. 63].

На наш погляд, пояснити особливості використання в світовому політичному процесі другої половини ХХ ст. зовнішнього збройного насилля лише військовим паритетом та наявністю ядерної зброї неможливо. У такому контексті слушною вважаємо тезу О. Фісуна, який здійснював свої дослідження на основі підходу І. Валлерстайна: «На відміну від світ-імперій, гегемонії не інкорпорують периферійні зони в єдину політико-адміністративну систему, що складається з уніфікованого центрального адміністративного та військового апарату, а ґрунтуються на відносному контролі системи на структурному рівні. Тобто гегемонія в межах капіталістичної світ-економіки характеризується наявністю досить сильних акторів, які мають можливості (економічні, політичні, військові або ідеологічні) примусити інших до відтворення встановленого (гегемоном) режиму «розподілу» різних форм капіталу» [445, с. 233].

На основі зазначеного, маємо підстави стверджувати, що ключовою причинною появи феномену біполярності, водночас з військовим паритетом та руйнівними можливостями ядерної зброї, виступило те, що це протистояння, загалом, не суперечило загальній архітектурі капіталістичної світ-економіки. Слід додати, що конструкція міжнародних відносин аналізованого періоду, навпаки, сприяла певному обмеженню застосування зовнішнього збройного насилля в політичному процесі. Як уже зазначалось, протягом значно меншого періоду після завершення «холодної війни» відбулась більшість збройних конфліктів другої половини ХХ ст. [400, с. 31]. Відтак розпад біполярної системи оголив територіальні претензії багатьох країн, особливо новостворених, що не бажали визнавати колишні адміністративні кордони та намагались розв'язати свої проблеми за рахунок війни (Іран, Ірак, Індія, Пакистан, Перу, Еквадор тощо) [30, с. 93].

Одним із ключових наслідків вищеназваних конвенційних обмежень виступило суттєве вдосконалення технологій ведення війни, що надавало провідним державам додаткові можливості її застосування в зовнішньополітичній практиці. Так, у зоні Перської затоки в 1991 р. було використано понад 100 нових видів зброї. Загалом, операцію «Буря в пустелі» слід уважати докорінним переломом у військовій справі, під час якої класична війна перетворилась на високотехнологічну [438, с. 220]. Цей процес ілюструє поява таких новітніх технологій, як високоточна зброя, засоби інформаційного забезпечення, космічні та повітряні системи розвідки, автоматизовані системи бойового управління тощо [200, с. 72–73].

Аналіз зазначених процесів дозволив провідним західним вченим ще наприкінці ХХ ст. дійти висновку, що традиційні погляди на сутність війни, засновані на положеннях теорії К. Клаузевіца, є застарілими та неактуальними в сучасну «ядерну» епоху. Справді, класичні погляди на війну, як збройний конфлікт між державами-суперниками, тобто інститутами національних політичних систем, уже не відповідають реаліям кінця ХХ ст. [128, с. 173]. Так, на радикальному зламі в історії сучасних збройних

конфліктів наголошував військовий теоретик, професор Мартін ван Кревельд. Причину цих змін він убачав саме у винайденні ядерної зброї, яка стала фактором стримування могутніх держав у розв'язанні війни між собою [373, с. 15–16]. На його думку, ядерна зброя ліквідувала зв'язок між перемогою та поразкою. Це спричинилося до того, що в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. війни між державами, які мали таку зброю, уже не велися, а застосовувалися тільки до країн, у яких не було ядерної зброї [245].

Нова форма збройного насилля, за Кревельдом, – це моральна та фізична боротьба, яка ведеться за допомогою так званих «уроків». Головний об'єкт війни на сучасному етапі – свідомість супротивника. Тіло, умовно кажучи, – тільки засіб, а вбивство ворогів дає «урок» усім іншим. У більшості випадків знищується стільки людей, скільки потрібно, щоб ті, які залишилися в живих, засвоїли «урок». Якщо ви не в змозі дати такий «урок» – ви програли. Окрім того, суб'єктом нових збройних конфліктів є не тільки й не стільки «держави», скільки різноманітні групи, об'єднані за релігійною, етнічною, професійною чи якоюсь іншою ознакою [235].

Водночас серед науковців існує також скептичне ставлення щодо стримувальної ролі ядерної зброї, оскільки цілком імовірною є ситуація, коли «керівництво вважатиме втрату більшості населення й ресурсів цілком прийнятною ціною за досягнення зовнішньополітичних цілей» [297, с. 136]. У даному контексті висловлюється думка, що під час «Холодної війни» потенційні вороги – СРСР і США – не застосували цієї зброї лише з причини ракетно-ядерного паритету, який підтримувався між ними попри всі коливання. Тобто від війни їх стримувало не усвідомлення руйнівної сили їхнього озброєння, а можливість багаторазово знищити один одного. З огляду на вищезазначене можна припустити, що навіть за відсутності ядерної зброї потенційні вороги не наважувались би на пряме воєнне зіткнення між собою за умови володіння ними приблизно рівнозначним військовим потенціалом. Це цілком узгоджується із наведеною вище тезою щодо архітектури

капіталістичної світ-системи як основного фактора конвенційних обмежень другої половини ХХ ст.

Так чи інакше, але комплекс зазначених факторів стимулював під час «Холодної війни» постійний технічний прогрес і появу високоточної зброї, застосованої США а Перській затоці, Югославії, Афганістані та Іраку. Військові дії в Югославії (1999 р.), на наш погляд, – яскрава демонстрація особливості зовнішнього збройного насилля нового покоління. Уже в перший період бойових дій були завдані удари не по живій силі чи озброєнню супротивника, а по об'єктах ВПК та інфраструктури, зокрема по нафтопереробній промисловості, запасах палива, військових підрозділах і поліції, системі телерадіомовлення [47, с. 62]. Як наслідок, нафтопереробна промисловість була повністю знищена; крім цього, було зруйновано 50 % виробництва боєприпасів, 70 % авіаційної промисловості, 40 % танкової й автомобільної промисловості, 80 % автомобільних і залізничних мостів, 70 % доріг. Реальна загроза повного знищення інфраструктури держави змусила Югославію капітулювати [439, с. 5].

На наш погляд, тут слід зробити невеликий відступ і наголосити на тому, що, за міжнародним правом, практика превентивних ударів є досить дискусійною проблемою. Превентивний удар – це військова операція з метою знищення військової сили потенційного супротивника. У більшості випадків, превентивний удар вступає в протиріччя з усталеною традицією «справедливої війни». Його застосування допускається лише в критичній ситуації та обов'язково пов'язане з широкою світовою підтримкою. Превентивні удари, по суті, суперечать й Уставу ООН, оскільки в них міститься чітка заборона застосування збройної сили проти держави, яка ще не завдала нападу [389, с. 150].

З іншого боку, однією з основних причин легального застосування збройного насилля є загроза гуманітарної безпеки. Провідною ціллю гуманітарної інтервенції вважається попередження або припинення страждань цивільного населення. Для початку гуманітарної інтервенції

повинні бути знайдені чіткі ознаки того, що режим планує або вже втілює геноцид чи інше масштабне насилля. Також причиною може стати наявність масштабних катастроф, які приховуються та не вирішуються владою. Гуманітарна операція може мати місце у випадках з державами, у яких відсутнє повноцінне політичне управління та йде громадянська війна. За таких умов перед безпосереднім застосуванням збройного насилля критично оцінюється його необхідність, а ці дії є крайніми, винятковими заходами [389, с. 94].

Цілком зрозуміло, що фінансові можливості для розробки й упровадження новітніх технологій у військовій сфері були наявні в країнах центру й насамперед у гегемона. За допомогою застосування високоточної зброї США намагались утримувати наявні політичні системи в межах конструкції капіталістичної світ-економіки. Однак ця модернізація проходила паралельно з поступовим завершенням гегемонії США. Одночасно відбувалось усвідомленням країнами периферійної й напівпериферійної зони того, що запропонована їм концепція ліберальних реформ, як механізму забезпечення економічного процвітання, нездійсненна в межах їхнього розташування в сучасній світ-системі [445, с. 250]. Усе це зумовлювало загострення напруженості з країнами центру та спонукало до пошуку можливих варіантів протидії їхній військовій потужності.

Ці процеси призвели до докорінних змін у методах застосування збройного насилля. Починає використовуватись тактика швидких, короткострокових терористичних атак з великою кількістю жертв серед цивільних, головою метою яких є поширення страху та паніки серед населення. Використання космічних технологій, крилатих ракет, авіації та флоту проти невеликих, мобільних загонів терористів не є ефективним. Тож основні принципи зазначеного виду збройного насилля поступово були засвоєні розвиненими країнами, що мають на озброєнні високоточну зброю та лягли в основу їхніх нових військових доктрин. Така тактика значно здешевила ведення військових операцій та надала широкі можливості для

маніпуляції громадською думкою. Ці тенденції стали основою чергової перебудови засобів реалізації зовнішнього збройного насилля [47, с. 62].

Так, відомий західний військовий теоретик російського походження Є. Месснер ще в середині ХХ ст. запропонував таке бачення змісту феноменів сучасної війни та воєнного конфлікту: «Воюють універсально, користуючись усіма засобами руйнування; воюють регулярними військами, що позбулись військової монополії, та іррегулярною силою, що стала могутнім чинником війни; воюють партизанами, диверсантами, терористами, пропагандистами та саботажниками. Також воюють й іншою незвичайною зброєю, агресивно-дипломатією, нафтою-зброєю, зброєю-наркотиками, зброєю-промиванням мізків. Терор і партизанство – головна зброя в цій війні. Терор – це війна, це військова стратегія. Терор стає безмежним» [Цит. за: 438, с. 220].

Військовий теоретик В. Сліпченко у своїх дослідженнях робить акцент на економічному складнику та пропонує таку тезу: «У збройній боротьбі майбутнього перемога може бути досягнута здебільшого лише за рахунок руйнування економічного потенціалу супротивника. До того ж, якщо супротивник, який обороняється, опинився не готовий до війни майбутнього, а всю ставку, як і в минулому, зробив на свої сухопутні війська, то немає необхідності знищувати такі його збройні сили. Вони, за винятком засобів удару у відповідь, не є жодною загрозою для нападника й в умовах зруйнованої економіки приречені спочатку на втрату боєздатності, а потім і на повне знищення. У таких умовах неминуче занепаде й політичний устрій» [Цит. за: 438, с. 220].

Сучасні західні військові фахівці, аналізуючи сьгоднішні конфлікти, припускають, що «воєнні дії наступного покоління, імовірно, будуть надзвичайно розсосередженими і, здебільшого, невизначеними, межа поділу між миром і війною буде розмита аж до повного зникнення; війна буде нелінійною настільки, що, імовірно, у ній будуть відсутні ідентифікації щодо поля бою та лінії фронту. Відмінності між «цивільними» й «військовими»,

напевно, зникнуть. Дії будуть одночасно спрямовані на всю «глибину» сторін, що беруть участь у цих діях, включаючи все їхнє суспільство, яке розуміється не тільки в його фізичному, а й у культурному аспекті. Успіх значною мірою залежатиме від ефективності сумісних операцій, оскільки лінії розподілу між завданнями й відповідальністю різних учасників стануть розмитими. Технологічно, цілком можливо, зовсім невелика група військових володітиме бойовим впливом, що дорівнюватиме сучасній бригаді...» [Цит. за: 438, с. 221].

Характерною особливістю новітніх збройних конфліктів є використання різноманітних протестних рухів усередині країни, щодо якої здійснюється агресія. Так, український дослідник М. Воротнюк вважає, що конфлікти нового покоління – це конфлікти на основі сепаратизму, націоналізму, повстанських рухів, вони є асиметричними, що значно ускладнює, а іноді й унеможлиблює їх швидке та стійке вирішення [102, с. 42]. Зазначена особливість виявляється в тому, що збройним силам країни протистоять партизани, повстанці, бойовики та навіть озброєні кримінальні банди. Фізичними лініями фронту стають кордони між державами, прикордонні зони між районами мешкання різних етносів і племен, проміжні зони між містами й селами, між районами всередині самих міст.

Зазначене цілком узгоджується із концепцією І. Валлерстайна, який уважав, що під час поступового падіння гегемонії США буде знижуватись ефективність не лише міжнародної системи, що є цілком логічним, але й інститутів держави. Автор припускав, що групи, об'єднані на основі етнічної, релігійно-мовної, родової, гендерної та іншої ідентичності, будуть переймати роль держави та забезпечувати захист, безпеку та добробут для окремих індивідів [626, с. 451]. Ці позиції чітко простежуються у війнах та воєнних конфліктах сучасної доби. Зокрема, І. Алексеєнкова досить влучно зазначає: «При цьому війни стають все більш ірраціональними, виникаючи на ґрунті релігії, культурних й етнічних відмінностей, націоналізму, історичної пам'яті, конфліктів минулого тощо, та часто самі є одночасно й засобом

вирішення протиріч, і метою» [6, с. 130]. Ф. Гро наголошує, що «нові війни, здавалося б, втратили всякий політичний сенс, при цьому особливо пригнічує ріст комерціалізації конфліктів та посилення їхньої етнічної складової» [129, с. 161].

Так, уже згадуваний Мартін ван Кревельд у такому контексті зазначає: «У майбутньому війни будуть вести не армії, а групи, членів яких ми сьогодні називаємо терористами, партизанами та грабіжниками, але які, без сумніву, вигадають для себе більш вигідні офіційні титули. Вірогідно, їхні організації будуть засновані більше на харизматичних, ніж на інституційних, принципах, а провідною мотивацією стане не «професіоналізм», а фанатична та ідеологічно зумовлена лояльність. Хоча вони будуть спиратися на підтримку певної групи населення, його буде важко відокремити від безпосередніх сусідів... Військова організація будь-якого розміру контролюватиме територіальну базу певного характеру. Проте, скоріше, ця база не буде геометрично безперервною, непроникною або великою за розміром. Очевидно, її кордони – також сучасний термін – не будуть чітко окресленими на картах. Замість цього, у несподіваних місцях траплятимуться контрольні-пропускні пункти, укомплектовані головорізами, які набивають власні кишені та кишені своїх босів» [244].

Отже, особливістю широко застосованої сьогодні диверсійно-партизанської наступальної тактики є висока маневреність бойовиків, заснована на використанні легкої транспортної техніки. Успішному застосуванню цієї тактики сприяє використання польових і лісових доріг з низькою прохідністю для бронетехніки, знання особливостей місцевості в зоні конкретного призначення та сприяння місцевих жителів. Малорозмірність і маневреність таких груп не дає можливості ефективно застосовувати проти них ні авіації, ні артилерії, ні систем залпового вогню [47, с. 63].

Ще однією особливістю сучасного збройного насилля є те, що воно часто набуває затяжного характеру (Близький Схід, Югославія, Абхазія,

Південна Осетія, Чечня тощо) та має тенденцію до розширення складу учасників, інтернаціоналізації масштабів і переростання в збройне протистояння з ширшими політичними цілями. Конфлікт, що виник усередині держави в сучасному глобалізованому світі, має тенденцію до переходу в категорію транснаціональних. Досить часто це може бути неявне зовнішнє вторгнення, у якому беруть участь загони бойовиків зарубіжних екстремістських організацій, антиурядові емігрантські структури, іноземні найманці та формування приватних військових компаній, сили спеціальних операцій і розвідки різних країн, кримінальні банди. Тому часто стає важко зрозуміти, хто і за що бореться, а політична система країни поступово скочується до стану повного хаосу, внутрішньополітичної плутанини та економічного колапсу [373, с. 16; 543].

Так, у 1990-х рр. у світі відбулось більше 118 збройних конфліктів, що охопили 80 країн. Майже 100 конфліктів із 118 – це внутрішньодержавні конфлікти, однак у сучасних умовах ці війни були пов'язані з інтересами багатьох країн і переросли в транснаціональні протистояння. Третина цих конфліктів триває більше двадцяти років [323, с. 10]. Зокрема, військовий теоретик А. Гольєв зазначає: «У ХХІ ст. бойові дії мають тенденцію до скорочення, тоді як війни розтягуються до нескінченності та призводять до величезних втрат серед цивільного населення. При цьому різко скорочується час застосування військової сили: «гаряча фаза» обмежується декількома днями або тижнями, на відміну від попередніх років, коли війни тривали роками...» [122, с. 118].

Аналізуючи теоретичні принципи та практику застосування війни та воєнного конфлікту в межах функціонування політичних систем за останні 25 років, можна виокремити такі його особливості: посилення їхньої інтернаціоналізації, залучення мирного населення до збройної боротьби, використання широкого спектра озброєнь, зокрема новітніх технологій, трансформація методів управління конфліктами, що зумовлює різкі переходи від ескалації конфлікту до його деескалації [362, с. 89]. Сьогодні збройний

конфлікт припускає комплексне застосування військової сили, політичних, економічних, інформаційних та інших засобів невоєнного характеру, що реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення та сил спеціальних операцій. Тобто сучасне зовнішнє збройне насилля відрізняється хаотичністю, залученням широкого спектра учасників, дією регулярних та іррегулярних формувань, які застосовують нестандартні форми та способи ведення збройної боротьби; зростанням ролі та значення невоєнних засобів в арсеналі війни (диверсій і провокацій, інформаційних операцій, операцій у кіберпросторі, фінансово-економічних інструментів, операцій когнітивної дії тощо), надзвичайною жорстокістю та масовими злочинами проти людськості.

Щодо останньої тези, слід зазначити, що кількість жертв, хоч і не можна порівняти з винищенням мільйонів людей у світових війнах ХХ ст., проте сьогодні насилля у війнах та воєнних конфліктах спрямоване переважно проти цивільного населення. На нашу думку, це, імовірно, було взято з тактики терористичних атак. За словами Мері Калдор, професора Лондонської школи економіки, у «нових війнах» порушення норм гуманності та прав людини є не побічними ефектами війни, а її центральним стрижнем. Більше 90 % жертв – це цивільне населення, а кількість біженців і переміщених осіб з року в рік зростає. Кримінально-насильницька реальність сучасних війн стала важливою рисою збройного насилля нового типу [Цит. за: 438, с. 227].

Слід зазначити, що ці конфлікти надзвичайно важко прогнозувати як із погляду їхнього виникнення, розвитку й поширення, так і з погляду наслідків для сторін. Політичні еліти та населення держави неодразу усвідомлюють, що відбувається. Нерішучі намагання уряду стабілізувати ситуацію в країні, як правило, виявляються невдалими. У цьому контексті політологи та військові експерти наголошують на поширенні такого феномену, як «війна керованого хаосу» [373, с. 18–19, 21].

Суттєвою проблемою є також пошук механізмів розв'язання сучасних збройних конфліктів. Справа в тому, що справжні ініціатори досить часто залишаються в «тіні» та забезпечують свої інтереси, провокуючи сторони на активні дії, підживлюючи ту або іншу сторону грошима, зброєю, радниками, інформацією, тоді як справжні цілі виводяться зі сфери суспільної уваги [241, с. 162]. Зрозуміло, що все це під силу тільки впливовим гравцям, що мають відповідні ресурси, сили та досвід. Складність полягає ще й у тому, що справжнім ініціатором збройного насилля в сучасному глобалізованому світі може виявитись не лише конкретна держава як безпосередній та ключовий інститут політичної системи, з офіційними представниками якої є перспектива сісти за стіл переговорів. Наразі стороною конфлікту досить часто виступають блоки держав, транснаціональні компанії, певні політичні сили усередині держав, міжнародні кримінальні та екстремістські організації тощо [305, с. 130]. По суті, постконфліктне врегулювання стає можливим або лише за умови сигналу від справжнього ініціатора, або тільки у форматі тимчасового вирішення проблем.

Слід наголосити, що на сучасному етапі докорінно змінився не лише характер, а й сама інструментальна сутність війни та воєнного конфлікту. Сьогодні метою їх розв'язання стає не захоплення національних багатств та ресурсів, поневолення народу або окупація чужих земель, а повне підпорядкування агресору політичної системи супротивника. Окрім того, сучасна війна «характеризується постійно змінюваними формами політичного, дипломатичного, економічного та воєнного протистояння систем на геополітичному рівні» [294, с. 21]. Можна припустити, що паралельно з тим, як метою збройного насилля ставатиме не фізичне знищення супротивника, а повне підпорядкування його своїй волі, у майбутніх збройних конфліктах силові дії можуть навіть не застосовуватись узагалі, або не матимуть ключового значення. Якщо є можливість нав'язати волю опоненту, змусити

його добровільно слідувати інтересам агресора, то й цілі війни можуть бути досягнуті без широкого застосування зброї [48, с. 442; 44, с. 315].

У такому контексті обов'язково слід наголосити на тому, що складовою сучасного збройного насилля є застосування інформаційного впливу на масову аудиторію. Зазначене явище дістало назву інформаційної війни. Основний сутнісний зміст тут у тому, що «предметом впливу в протиборстві є певні типи свідомості, які мають бути знищені, а носії цієї свідомості, навпаки, можуть бути збережені, якщо вони відмовляться від колишніх форм свідомості – предметів руйнування та ураження» [294, с. 23]. На думку З. Бжезінського, інформаційна політика, яку повинна проводити кожна держава, є однією з трьох складових, що слугують запорукою могутності такої держави на міжнародній арені [59, с. 12].

Слід зазначити, що інформаційна війна є найвищим ступенем інформаційного протистояння та спрямована на розв'язання суспільно-політичних, ідеологічних, національних, територіальних та інших конфліктів [34, с. 303]. Основною метою інформаційної війни є руйнування економічної інфраструктури та підкорення населення країни, яка зазнала інформаційної агресії, зміна світоглядних настанов, зародження сумніву в необхідності та доцільності існування в межах самостійної, суверенної, незалежної держави. Однією з головних цілей інформаційної війни є пригнічення в людини морального творчого потенціалу [273, с. 270].

Отже, війна та / або воєнний конфлікт є одним із провідних факторів, що вплинули на появу перших політичних систем. Ці види збройного насилля були основою механізму функціонування типових політичних систем світ-імперії, економічний базис яких був заснований на завоюванні та подальшій податковій експлуатації завойованих народів. Після становлення світ-економіки аналізовані види збройного насилля застосовувались з метою отримання ресурсів та ринків збуту, вирішення протиріч між провідними державами, в тому числі, в протистоянні за гегемонію. Конвенційні обмеження другої половини ХХ ст., поява та застосування

високотехнологічної зброї призвели до докорінних змін у формах реалізації війни та/або воєнних конфліктів.

3.2. Вплив на глобальний політичний процес штучно створеного концепту «агресія».

Очевидно, що агресія як вид зовнішнього збройного насилля досить подібна до таких феноменів, як війна та воєнний конфлікт, та тісно взаємопов'язана з ними. Водночас у науковому середовищі фігурують різні думки щодо розуміння цього явища. Зазначене суттєво ускладнює виявлення впливу агресії на функціонування політичних систем різного типу та вимагає уточнення її сутності.

Так, Є. Поляков на основі робіт етнологів, зокрема К. Лоренца, зазначає, що «агресія, як уроджений механізм взаємодії, принципово відрізняється від насилля та воєн, притаманних людині, тим, що її призначення – ритуалізація конфліктів з метою недопущення заподіяння шкоди індивіду. З цього погляду, агресія не тільки є відмінним від конфлікту типом соціальної взаємодії, а й протилежним йому. До того ж конфліктна поведінка є не «збоєм у генетичній програмі», а способом уникнути краху соціальної структури, який може бути породжений неприйнятними інтересами окремих індивідумів» [349, с. 199].

Схожої думки й Г. Ірицяна. «Тяжіння людей до вирішення конфліктів за допомогою війни біологи пояснюють агресивною природою людини, що сформувалась у процесі довгої та складної еволюції. Етологи заявляють, що людина – дуже агресивна істота і що в неї на певному етапі порушився баланс між озброєністю та слабкою природною мораллю. На ранніх етапах еволюції сутички між групами предків людини не загрожували повним крахом людству, а в сучасності, коли винайшли різні види зброї масового

ураження, такий сценарій цілком може реалізуватись», – зазначає автор [191, с. 210].

Слід наголосити, що прихильники цієї думки вважають агресію одним із інстинктів, що, як відомо, не можуть бути нівельованими й продовжують існувати, незважаючи на зміну обставин, зокрема результати науково-технічного прогресу та сучасну гуманізацію міжнародної та національних правових систем [191, с. 210]. Окрім того, дослідники, що працюють у цьому напрямку акцентують увагу на тому, що людство вже досить давно перевищило допустимі, визначені ємністю природнього середовища, норми чисельності [158, с. 293, 294]. Відповідно, це провокує на інстинктивному рівні конкуренцію, антагонізм та агресивні війни, пов'язані з територіальністю людини [191, с. 210, 211].

Досить цікаво та оригінально підсумовує результати досліджень зазначеного вище напрямку Г. Ірицяні. «Біологи ж впевнені в тому, що людина була, є і буде істотою біологічною. На певному етапі своєї еволюції людина створює матеріальну та духовну культуру як позабіологічний додатковий механізм для виживання. Культура розвивається, з'являється писемність, наука, техніка, і, урешті-решт, виникає протиріччя між культурою та біологічною природою людини, що залишається незмінною». Також автор констатує, що «цим протиріччям і пояснюються численні, якщо не всі, проблеми сучасної людини та суспільства. У результаті, ми бажаємо миру, а готуємося до війни, будуємо демократію, а виходить ієрархія та автократія, бажаємо наставити своїх нащадків, а вони всіляко чинять опір, стимулюємо народжуваність, а вона падає тощо» [191, с. 211].

У науковому середовищі поширеною є і кардинально протилежна думка. Так, Е. Фромм на основі критики дослідників описаного вище напрямку, зокрема й К. Лоренца, стверджує, що основою агресії є сучасні соціальні умови життя людей [451, с. 551–556]. М. Агафонова в докторському дисертаційному дослідженні «Проблема насилля в соціальному пізнанні» після проведеного широкого аналізу наукової літератури стверджує, що

одним з ключових положень, на основі якого побудоване її дослідження, є соціокультурні витоки насилля [4, с. 12].

М. Мануїльський, як уже зазначалось у першому розділі, вважає агресію одним із видів саме соціального насилля. Дослідник, спираючись на ідеї Е. Фромма, пише: «...поширена думка, що насилля – невід’ємний атрибут життєдіяльності виду *Homo sapiens*; ознака, яка відрізняє його від тварин, оскільки наявне у тваринному світі насилля має інстинктивний, а не цілеспрямований, вибірковий характер. Найбільш поширеною формою прояву насилля виступає агресивна поведінка. Деякі автори пропонують розрізнити насилля та агресію. На нашу думку, агресивні дії/реакція індивіда, спрямовані на примус іншого індивіда та нанесення йому шкоди (нехай і психологічної), є, незалежно від мотивів, насиллям» [286, с. 61].

У контексті аналізу агресії слід виділити також і напрям, заснований на матеріалістичній філософії. К. Маркса та його сучасних продовжувачах, зокрема Ю. Семенова, які бачать людину передусім економічною істотою [381]. У їхніх дослідженнях основною є теза, що людина, хоч і має біологічне походження, однак після виокремлення з природнього середовища ця сутність не відіграє провідної ролі, на відміну від економічних факторів. Відповідно, і агресія розглядається у взаємозалежності з економікою. Подібні теоретичні конструкції використовує й І. Валлерстайн, автор, на чий положення ми спираємося в нашій роботі. Щоправда, він ураховує у своїх дослідженнях не лише економічні, а й політичні та соціокультурні чинники в розрізі історичної перспективи [629, с. 313; 83, с. 36].

На наш погляд, зазначені досить антагоністичні погляди можна цілком обґрунтовано поєднати, використовуючи запропонований нами цілісно-системний підхід та розглядаючи агресію як вид зовнішнього збройного насилля. Так, біологічна, інстинктивна агресія, пов’язана з обмеженістю території, а сьогодні ще й з чисельністю населення планети, багато важила в архаїчних війнах за біомасу, сприяла появі перших держав та політичних систем і сьогодні зумовлює появу сучасних територіальних претензій.

Впливовим є й соціальний, а радше, соціально-політичний чинник. Так, державні лідери та еліти протягом історії людства неодноразово вдавались до підбурювання в суспільстві агресивних настроїв з метою реалізації власних цілей. Та, навпаки, – соціально-економічні проблеми та/або культурні особливості певного суспільства досить часто стимулювали еліту розв'язувати зовнішню агресію.

У результаті, біологічні, соціально-політичні та культурні фактори, які впливають як на повсякденне життя певних громад, так і на рішення, що ухвалюються лідерами політичних союзів, сформували закономірності, які ми сьогодні називаємо об'єктивними. У межах запропонованого нами підходу вони виявляються в глобальних економічних чинниках. Зокрема, у завоюванні та подальшій податковій експлуатації як основи світ-імперії, а також боротьбі за ресурси й ринки збуту у світ-економіці. Зазначені тези дозволяють дійти висновку, що протягом більшої частини політичній історії людства агресія, як вид зовнішнього збройного насилля, невіддільна від війни та навіть тотожна їй та воєнному конфлікту. Саме тому агресію слід розглядати або як односторонню війну, або як її початковий етап.

На цій основі стає очевидною абсолютна безперспективність намагань розмежувати вивчення таких видів збройного насилля, як війна, воєнний конфлікт та агресія, у функціонуванні політичних систем, що існували до середини ХХ ст. Наголосимо, що до цього періоду це було одне й те саме явище, реалізоване в різних обставинах. Ми наголошуємо, що немає жодного сутнісного значення те, чи чинився опір завоюванням Давнього Єгипту, Вавилону, Ассирії, Китаю, чи ні. Немає сенсу розділяти ці явища й у функціонуванні нетипових античних та середньовічних політичних системах. У державах світ-економіки також завоювання ресурсів та ринків збуту безпосередньо пов'язані з агресивними цілями, зокрема з і політикою колоніалізму. Однак, у зв'язку з тим, що існують ґрунтовні дослідження, у яких доводиться думка, що колоніальні завоювання слід розглядати як

геноцид [613], вважаємо за необхідне висвітлити цю проблему в окремому підрозділі.

Загалом, усі війни до середини ХХ ст. можна охарактеризувати як агресивні, що мали цілком прагматичні, описані в попередньому підрозділі, цілі. На наш погляд, поява концепту «агресія», який розуміється як одностороннє, незаконне зовнішнє збройне насилля, пов'язане з повоєнною побудовою світового устрою та становленням ООН. Навіть Версальська система намагалась обмежити, але не забороняла право держави на агресивну війну [8, с. 15]. Отже, масштаби насилля, застосованого в Першій та Другій світових війнах, та намагання в подальшому обмежити його зумовили появу феномену «агресія». На початковому етапі агресія, як і пов'язаний з нею концепт «справедливої війни», були абсолютно штучними юридично сконструйованими категоріями. Однак поступово ці феномени справді набули самостійного політичного сенсу у функціонуванні сучасних політичних систем.

Основним наслідком розробки та впровадження в міжнародне гуманітарне право концепту «агресія» стала поява так званої «конвенційної війни», що характеризується веденням бойових дій без порушень вимог, передбачених міжнародними угодами та конвенціями [294, с. 19]. Отже, визнання агресії злочином та формування цілком реальних механізмів покарання за неї не вилучило агресивні війни з арсеналу інструментів впливу на зовнішньополітичний процес, а лише змінило їхню форму. Слід зазначити, що, окрім «конвенційної війни», у цього феномену, що є, по суті, завуальованою агресією, є ще безліч назв. Так, І. Кононов у ґрунтовній статті, присвяченій сучасним війнам, зазначає: «Proxy wars (війни за дорученням, війни чужими руками) виникли під ядерною парасолькою та стали способом уникнення конвенцій, які регулюють воєнні конфлікти. Найчастіше вони розгортаються в формі, що в західній термінології з 1980-х рр. описувалась як «Low intensity conflicts» (LICs) – конфлікти низької інтенсивності» [229, с. 153].

У межах поставленої проблеми досить цікавою є концепція, озвучена російською дослідницею Н. Комлевою в низці робіт, зокрема в розвідці під назвою «Війни в лімітрофах: еволюція технологій» [223; 222; 224; 225]. Незважаючи на певну тенденційність зазначеної статті, ключові тези з деякими уточненнями цілком вписуються в запропоновану нами методологію та допомагають розкрити роль агресії у світовому політичному процесі другої половини ХХ ст. Ця дослідниця вважає, що основним наслідком конвенційних обмежень виступило те, що «війни між наддержавами, а також між великими державами більше не здійснюються безпосередньо в їхньому географічному просторі через небезпеку провокування ядерної війни, репутаційних втрат та надмірних витрат матеріальних ресурсів» [223, с. 32]. Натомість, подібне протистояння, яке, по суті, є агресією, здійснювалось у так званих лімітрофах.

Зазначеним вище терміном Н. Комлева позначає «не просто сукупність прикордонних держав, географічно прилеглих до певної країни та залежних від неї, а й сукупність держав та недержавних акторів, геополітичний простір, що міцно контролюється потужним актором, який виступає в цьому випадку в ролі геополітичного тьютора» [223, с. 32]. Дослідниця, як і більшість авторів, які аналізують цю проблему, зазначає, що таким тьютором може виступати і державний, і недержавний суб'єкт, зокрема транснаціональна корпорація.

Отже, на основі встановленої термінології, що застосовується Н. Комлевою, маємо можливість подати ключові тези дослідниці, цікаві для нас з огляду на предмет дослідження. «Одна з основних закономірностей здійснення геополітичної експансії полягає в формуванні гранично об'ємного лімітрофу для отримання найбільшої кількості та якості ресурсів розвитку, а також для забезпечення оптимального рівня захисту від вразливості як реального, так і потенційного геополітичного протистояння. У більшості випадків розширення лімітрофу пов'язано з війною як наступальною (з боку актора-агресора, який прагне збільшити свій лімітроф за рахунок лімітрофу

іншого/інших акторів), так і оборонною (з боку реального тьютора даного лімітрофу)» [223, с. 32]. Важливою є і така теза: «Війни в окремих типах геополітичних просторів ведуться з метою захоплення повного обсягу лімітрофу супротивника, відповідного даному типу геополітичного простору, або з метою вилучення частини даного лімітрофу, найбільш значущої за якістю ресурсів та найбільш значної за його об'ємом» [223, с. 33].

На наш погляд, уточнення потребують дві позиції дослідниці. По-перше, розуміння таких агресивних війн, як прояву експансії, нової форми колоніалізму, що, до речі, є поширеною думкою серед російського академічного середовища. Спираючись на світ-системний підхід І. Валлерстайна та проведені нами дослідження, маємо можливість стверджувати, що основою сучасної світ-економіки є ринкова експлуатація, яка абсолютно не потребує прямого, силового захоплення територій та ресурсів, вони й попри те акумулюються країнами центру під час непропорційного обміну. По-друге, основою таких конфліктів є не інспірована великими державами криза. Навпаки, початкова природа цього явища – у внутрішніх протиріччях та нестабільності політичних систем, що пояснюється перебуванням лімітрофу в периферійній зоні. Відтак провідні геополітичні гравці втручались у вже наявний периферійний конфлікт з метою підтримки існуючої конструкції світового устрою (країни центру, зокрема США) та лідерських амбіції й статусу (країни соцтабору та СРСР).

Однак зазначені уточнення не змінюють важливі для нашого дослідження висновки щодо того, що після впровадження сучасного міжнародного устрою, становлення ООН, появи концепту «агресія», як одного із найтяжчих злочинів світового рівня, агресивні війни, війни з прагматичними цілями між потужними державами нікуди не зникли, а продовжували реалізовуватись в інших формах. Також слід погодитись з Н. Комлевою та низкою інших дослідників щодо того, що війни в лімітрофах, проксі-війни, або конфлікти низької інтенсивності, «конвенційні війни», а насправді завуальована заборонена агресія (агресивна війна), виступили одним

із основних чинників становлення сучасних видів зовнішнього збройного насилля [223, с. 33; 229, с. 153; 233, с. 53]. Отже, штучно створений після Другої світової війни концепт «агресія» набув цілком реального політичного сенсу в тому, що в межах пошуків обходу заборон спровокував появу нових форм війни, як можливості ж реалізації агресії.

У такому контексті досить ілюстративною є теза російських військових теоретиків, співробітників Академії військових наук Російської Федерації О. Корабельникова та А. Соловйова. Щоправда, їхня ґрунтовна робота «Сутність та зміст сучасної війни» також не позбавлена тенденційності, особливо в розрізі подання проблеми застосування Росією описаних військових засобів проти України. І все ж зазначимо, що, на їхню думку, метою «будь-якої війни є захоплення влади, ліквідація оборонного та демографічного потенціалів супротивника. У наші дні агресор досягає цієї мети різними засобами та поетапно. Перший період – прихована агресія, коли він діє через підпорядковану йому та приведену ним до влади компрадорську еліту. Якщо результат не влаштовує агресора, і жертва, незважаючи ні на що, зберігає ознаки життя та здатність до опору, може знадобитися ще один більш радикальний етап у формі «кольорової революції» або збройної агресії, після яких приходить окупаційний режим – могильник держави й народу. Ці та інші обставини принципово змінюють картину війни й увесь її зміст» [223, с. 53].

Незважаючи на очевидну тенденційність, деяку емоційність викладу та застосування терміна «кольорова революція», яку ми не вважаємо ні революцією, ні технологією зовнішнього впливу, доходимо наступного важливого висновку: у межах сучасних війн агресія, а точніше прихована агресія, набуває ще одного політичного сенсу, стаючи початком збройного насилля, яке навіть не фіксується жертвою.

Розкриваючи наведені вище тези, О. Корабельников та А. Соловйов пишуть: «Стрімкий нищівний удар завдається проти не від мобілізованого супротивника. У сучасних умовах супротивник по-справжньому втягується у

війну вже після першого удару, і що швидше цей удар буде завдано, тим більша частина ресурсів супротивника залишиться не порушеною цим ударом» [223, с. 54].

З огляду на вищезазначене, цілком очевидним стає те, що Російська Федерація неодноразово застосовувала подібну приховану агресію на пострадянському просторі. У 2014 р. цей вид зовнішнього збройного насилля був застосований Росією й проти України, щоправда, він переріс у затяжний воєнний конфлікт. Щодо останньої тези І. Кононов зазначає: «Цей конфлікт має складну й багаторівневу конфігурацію учасників, головними з яких залишаються держави. Деякі з них відкрито проявляють свою участь у конфлікті, деякі ні. Ядро конфлікту – відносини Росії та України. Це – асиметричні відносини. Дії РФ підпадають у даному конфлікті під визначення агресії. Однак її участь у конфлікті має характер криптовійни (офіційно категорично заперечується)» [229, с. 154].

Загалом дослідник доходить висновків, які збігаються з озвученою нами думкою. Зокрема, І. Кононов стверджує, що воєнний конфлікт у нашій державі «можна зрозуміти тільки в контексті еволюції війни під «ядерною парасолькою» та в умовах міжнародної заборони агресії. Він почався й триває як війна за дорученням, але без гарантій. Регіон став інструментом вирішення геополітичних проблем елітними групами країн-безпосередніх учасниць, основних геополітичних гравців центру світової капіталістичної системи. Конфлікт показує: війни не втратили політичної природи. Змінилась тільки політика відповідно до неопатримоніальної еволюції держав» [229, с. 160].

Досить показовим та важливим у розрізі поставленої проблеми є те, що вже згадувані російські військові теоретики О. Корабельников та А. Соловйов у 2016 р. описують як загрозу власній національній безпеці технології, які в 2014 р. Російська Федерація застосовувала під час прихованої агресії проти України. Зокрема, дослідники вирізняють три комплексних об'єкти завуальованого нападу. У фізичному просторі це

реалізується через формування негласного контролю над ухваленням стратегічних рішень в оборонній сфері країни-жертви, приватизацію та постановку під технічний контроль підприємств ВПК та усього оборонного комплексу, сприяння проведенню недоцільних реформ, штучне загострення економічних та демографічних проблем тощо [233, с. 54].

Об'єктами нападу в ментальному просторі, на думку таких авторів, є свідомість політичної еліти та суспільства зокрема. З цією метою застосовується корумпування владних структур, роздмухування конфліктів між різними групами населення, ревізія та недопущення формування в жертви єдиної, об'єднуючої національної ідеї тощо. Відтак, об'єктом прихованої агресії в духовному просторі «виступає релігійна свідомість народу, суспільна мораль, міжрелігійні та внутрішньорелігійні відносини, а також традиційна релігійна система» [233, с. 55].

Аналізуючи численні реалізовані РФ агресій проти пострадянських країн, важливо зазначити, що її причини абсолютно подібні до тих, що провокували СРСР вести «конвенційні війни» – відновлення та підтримка статусу й авторитету у світовій геополітичній системі. Отже, авторитарна, напівпериферійна політична система Росії насамперед провокує застосування різних видів зовнішнього збройного насилля не через територіальні чи ресурсні претензій, що є сьогодні поширеною версією [476, с. 286; 424, с. 135]. Ці чинники, на наш погляд, є другорядними щодо названої вище мети. Слід додати, що в російському академічному середовищі справді поширеною є думка щодо застосування планомірно реалізованих, прихованих дій США з метою руйнування державності в їхній країні.

Зокрема, Н. Комлева пише: «Щодо війн у лімітрофах українську кризу можна охарактеризувати як війну «колективної імперії Заходу» проти Росії як держави, що піднімається та просувається від статусу регіональної наддержави до статусу великої держави» [223, с. 32]. О. Корабельников та А. Соловйов наголошують на тому, що «всі зазначені вище напрямки й компоненти підготовки агресії відносно Росії проявляються наразі

комплексно, у повному обсязі, синхронно (одночасно), інтенсивно, у глобальному масштабі, й тотально. Це вимагає вживання екстрених заходів для відсічі агресії та концентрації всіх національних патріотичних сил на забезпечення оборони та вироблення ефективної стратегії опору агресору в усіх бойових просторах ієрархії сучасної війни» [233, с. 56]. Загалом, слід зазначити, що висловлювання подібної позиції в наукових розвідках росіян є поширеним явищем [285; 222; 191; 477; 6; 436; 407].

Окрім того, слід зауважити, що Україна в межах реалізації Російською Федерацією цієї мети має виняткове значення. У нашій державі поширена думка, що увесь комплекс застосованого російською елітою збройного насилля переслідує мету не випустити Україну з геополітичного простору РФ. Риторика щодо так званого «руського світу», «штучності проекту Україна» та повернення «споконвічних російських територій» сприймається як інструмент досягнення геополітичних амбіцій [424, с. 136]. Однак проведений аналіз російської наукової літератури дозволяє зробити висновок: щодо нашої держави ці гасла є не інструментом, а справді є метою.

Наведемо одну із численних та найбільш ілюстративних цитат російських дослідників, яка яскраво демонструє зазначену вище тезу. «Українська криза є черговим застосуванням технології «вирваного серця» – на цей раз серця російської геоцивілізації. Київська Русь – це батьківщина російської державності, Херсонес та Київ – це батьківщина російського православ'я, Стародавня Русь з центром у Києві – це батьківщина російської писемності, російської літератури, російського епосу, перші національні герої та перші значущі національні воєнні перемоги пов'язані саме з Давньою Руссю з центром у Києві. Втрата України, тобто в даному випадку міцний перехід країни в лімітроф США та ЄС, – це значна геополітична поразка сучасної Росії» [223, с. 41].

Отже, концепт «агресія» як самостійний вид зовнішнього збройного насилля був створений після завершення останньої тридцятирічної війни за гегемонію та став однією із основ системи безпеки сучасної світ-економіки.

Поступово ця закріплена у міжнародному гуманітарному праві штучно створена категорія почала суттєвим чином упливати на глобальний політичний процес, зокрема, склала основу конвенційного протистояння другої половини ХХ ст.

3.3. Роль міжнародного тероризму у функціонуванні сучасних політичних систем.

Міжнародний тероризм як окремий вид зовнішнього збройного насилля з'явився досить недавно, а саме наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. [99, с. 9–10; 228], хоч його основна тактика – деструктивні дії, спрямовані на невизначене коло осіб з метою залякування населення та органів влади – була розроблена та впроваджена у внутрішньополітичний процес дещо раніше. У цей період логіка застосування насилля була перенесена на зовнішньополітичну сферу. Відповідно, для встановлення впливу аналізованого феномену на функціонування та зміну політичних систем необхідним є розгляд зародження та еволюції явища тероризму як такого.

В академічному середовищі існують різні думки щодо дати появи тероризму як політичного феномену. Так, Є. Громогласова вважає такою датою 12 лютого 1894 р. – підбив Е. Анрі бомби в паризькому кафе «Термінюс». На думку дослідниці, незважаючи на те, що тероризм почав зароджуватись із середини ХІХ ст., саме тоді вперше збройне насилля було застосовано невибірково проти цивільних осіб та об'єктів. Окрім того, під час судового засідання Е. Анрі заявив, що його теракт був спрямований проти буржуазії як класу [130, с. 136]. Загалом, конкретна дата хоч і викликає дискусію в науковому співтоваристві, та у визначені періоду появи тероризму сходяться більшість дослідників, вважаючи часом його виникнення другу половину ХІХ ст. [257; 50, с. 151].

На наш погляд, появу тероризму цілком логічно пов'язати з поступовим падінням англійської гегемонії. Цей період життєвого циклу світ-економіки провокує зниження ефективності всієї світ-системи, зокрема, під ревізію підпадає міжнародний устрій, підтримувати який гегемону стає все складніше. Серед країн центру формується декілька держав претендентів на гегемонію, відбувається мілітаризація під час підготовки до майбутнього воєнного протистояння за лідерські позиції. Окрім того, економічний розвиток провідних країн гальмувався зниженням конкурентного середовища унаслідок монополізації та експлуатації колоніальної системи.

Зазначена ситуація, цілком прогнозовано, призвела до зростання непродуктивних витрат, фіскального тиску та, відповідно, падіння рівня життя населення як у метрополіях, так і в колоніях. Своєрідною відповіддю на це стала поява терористичних груп анархістського спрямування в Італії, Іспанії, Франції, Німеччині, Бельгії, Росії, США, Аргентині, що, як і вважає Е. Анрі, протиставили себе і класу буржуазії, і капіталістичній державі зокрема [130, с. 136]. Окрім того, наслідки таких процесів спровокували також те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. тероризм як вид збройного насилля починають застосовувати різноманітні національні рухи (ірландські, вірменські, сербські та македонські), а також ліві радикальні політичні течії (есери, польські соціалісти тощо) [130, с. 137; 50, с.155].

Після Першої світової війни тероризм набуває ще однієї сучасної риси. Так, основна мета теракту зміщується з безпосередньої пропаганди дією на подальший суспільний резонанс. Є. Громогласова щодо цього зазначає: «Після Першої світової війни терористична загроза істотно трансформується. Громадська думка, яка враховувалась уже в стратегіях анархістів та революціонерів XIX століття, стала багато важить у діяльності терористичних організацій. Якщо раніше мова йшла про пропаганду дією та збудження невдоволення репресивним режимом, здатним, за розрахунками терористів, перерости в революційне повстання, то після Першої світової

війни терористи (перш за все ірландські) прагнули позбавити демократичної легітимності уряд, проти якого спрямована їхня боротьба» [130, с. 138].

Ці тенденції посилювались у 1950-х рр., що пов'язано з удосконаленням та поширенням технічних інновацій та телекомунікаційних технологій. Так, масштабні авіап перевезення зробили терористичні угруповання більш мобільними та надали нову, досить уразливу ціль, а поширення телебачення надало масового глядача в глобальному, транскордонному масштабі [539].

Вищезазначені процеси важливі в межах досліджуваної проблеми тому, що описують вироблення та опрацювання методів тероризму, які спочатку застосовувались у внутрішньополітичній боротьбі. У подальшому цей досвід був використаний міжнародними терористичними організаціями. Загалом, до кінця 1960-х рр. тероризм застосовувався, по-перше, «як елемент тактики національно-визвольної боротьби, сепаратистських рухів, агресивної етнічної та культурної експансії на нових землях»; по-друге, «як нездійсненна, закапсульованна громадянська війна в межах однієї соціально-політичної системи, коли в однієї з конфліктуючих сторін не вистачає ресурсів для повноцінного воєнного протиборства, а рівень політичного антагонізму не дозволяє використовувати ненасильницькі методи» [250, с. 75].

У межах другого із зазначених напрямків, наприкінці 1960-х рр. у країнах центру формується внутрішньополітичний соціальний рух, що розширив практику застосування терористичних методів. Маємо на увазі молодіжні ліворадикальні групи, які виступили в ролі організаторів хвилі внутрішнього тероризму. Це Фракція Червоної Армії в Німеччині, радикальні ліві угруповання в США, Червоні бригади в Італії тощо [130, с. 140]. І. Кононов на основі робіт І. Валлерстайна зазначає, що 1968 р., коли й відбулась низка терористичних акцій цих організацій, слід уважати переломним моментом в існуванні капіталістичної світ-економіки. Дослідник вважає, що це був радикальний протест проти американської гегемонії та одночасно проти старих лівих організацій. Відтак наслідком стало те, що

«після 1968 р. Ялтинський мир з його біполярністю за загальної гегемонії США та з його ідеологічною тирадою почав хилитись до заходу» [228].

Уважаємо за необхідне навести ще декілька тез І. Кононова, що ґрунтовно розкривають наслідки зазначених подій. «У країнах центру світової капіталістичної системи, в якості відповіді на деструктивні процеси, був запропонований ринковий фундаменталізм. При Р. Рейгані та М. Тетчер з'явилося дивовижне явище в світовій економіці – офшори. Ринок почав виходити з-під контролю національних держав». Дослідник вважає, що це дало старт сучасній глобалізації та зазначає, що «її розвиток вів до того, що капітал, перш за все великий, відходив від соціальної відповідальності, а національні держави втрачали важливі регулятивні функції в економіці та гуманітарній сфері» [228].

«Структуруючі сили світового порядку в цей період не помітили, що учасниками світової гри стають незвичні суб'єкти. З одного боку, почав формуватися соціальний прошарок транснаціональної буржуазії, який все більше виходив з-під контролю національних держав, але впливав на їхнє функціонування. Великі ТНК здобули багатство та вплив, що перевершували резерви багатьох держав. З іншого боку, у світі, де старі засоби соціального контролю з боку людей найманої праці втрачали свою адекватність, почали з'являтися організації, що шукали інші дороги. Частина з них стала на шлях терору. Спалах тероризму став побічним наслідком 1968 року з його розчаруванням у компартіях та профспілках», – пише І. Кононов [228].

Цікавою є також описана І. Кононовим взаємозалежність ліворадикального та арабського тероризму, що почав зароджуватись у цей період. Так, представники низки угруповань з країн центру проходять підготовку на базі Народного фронту визволення Палестини (НФВП), беруть участь у перших терактах та в міжнародному семінарі терористичних організацій, що був проведений у 1972 р. у Лівані за ініціативою цієї структури. Дослідник зазначає, що «у цей період у лабораторію світового тероризму перетворилась Палестина. Саме тут можна чітко простежити

ідейну еволюцію терористичних організацій від лівого ультрарадикалізму до мусульманського фундаменталізму. Першу мусульманську терористичну організацію – Палестинський Ісламський Джихад – заснували в 1979–1980 рр. в Єгипті палестинські студенти» [228].

Однак, на нашу думку, активність вищезгаданих лівих терористичних рухів країн центру почала знижуватися на початку 1990-х рр. не через старіння його лідерів та основних учасників, що є поширеною версією. Уважаємо, що для цього повинен був змінитись не вік конкретних персон, а умови, що породжують радикальні протестні настрої. Так, пройшовши енергетичні кризи 1970-х рр. з неодмінним скороченням соціальних видатків, у країнах центру зароджується нова економічна галузь – виробництво ІТ-технологій. Це виробництво засноване на використанні інтелектуальних ресурсів та практично не залежить від споживання корисних копалин. На наш погляд, зазначене вкотре зняло соціальну напругу в країнах центру, оскільки надало додаткові можливості конвертації здобутій освіті в досить високий матеріальний рівень життя.

Нова галузь, що почала динамічно розвиватись, відкрила перед молоддю країн центру, насамперед студентською, нові перспективи й можливості та спрямовувала її творчу енергію в інше, протилежне тероризму, річище. Зрозуміло, що цей сектор економіки міг розвинути на основі інвестицій з традиційних галузей лише в державах ядра капіталістичної світ-системи, де був наявний значний запас вільних коштів. Однак очевидним є те, що ключові фігури ІТ-корпорацій докорінно відрізняються від промислових магнатів та «ділків з Волл-стріт». Соціальний портрет Білла Гейтса, Стіва Джобса, Ларрі Пейджа й Сергія Бріна, Марка Цукерберга, Ілона Маска та багатьох інших дає нам підстави стверджувати, що в їхній діяльності основним є не прибуток та постійне накопичення капіталу, а самореалізація та вивільнення творчої енергії. У цьому розрізі не дивним виглядає й те, що цей сектор розвивається на венчурному капіталі, тобто на фінансуванні стартапів. Численні кампанії так званої «кремнієвої долини» та інших

технопарків світу спеціалізуються лише на створенні та першій розкрутці нових проектів, а не на отриманні стабільного прибутку після їх впровадження.

Зважаючи на останні тези, маємо можливість зробити декілька ключових висновків. Ліворадикальні та арабські терористичні угруповання – це вияв різних соціально-політичних явищ. Вони співпрацювали, обмінювались досвідом та здійснювали взаємовплив один на одного. Однак цей процес, на наш погляд, призводив до запозичення методів боротьби, тобто засобів реалізації, а не сутнісних основ аналізованого феномену. Відповідно, перший вид тероризму виник як соціальний протест у країнах центру та став занепадати і поступово зник у зв'язку із цими факторами, а місцем зародження другого, арабського, що еволюціонував у явище міжнародного тероризму, є периферія. Зазначене вимагає від нас більш детального вивчення причин, факторів впливу та самого процесу становлення арабського тероризму.

У межах розв'язання поставленої теоретичної проблеми звертають на себе увагу дві характеристики – це час та місце появи арабського тероризму. Так, якщо поширення міжнародного тероризму та перетворення його на глобальну проблему можна пов'язати з утратою позицій США як лідера сучасної світ-економіки, то його зародження, на початку 1970-х рр., збігається з піком гегемонії останніх. Відповідно, маємо підстави припустити, що міжнародний тероризм – це продукт не розбалансування та зниження контрольованості у світ-системі, а навпаки, засіб асиметричної протидії потужній гегемонії США. Зазначене якраз і пояснює вибір опосередкованих терористичних методів збройного насилля.

Цікавий також і регіон зародження аналізованого виду збройного насилля. Так, місце виникнення арабського тероризму – це багата на нафту периферія. З одного боку, це зона зі слабкими та неефективними державними утвореннями, з іншого – точка перетину інтересів основних геополітичних гравців, зокрема нової транснаціональної буржуазії. Відповідно,

терористична діяльність тут відразу мала зовнішньополітичну спрямованість, а основною метою виступав вплив на міжнародного суб'єкта. На наш погляд, своєрідною точкою біфуркації слід уважати Шестиденну війну 1967 р. та подальше арабо-ізраїльське збройне протистояння кінця 1960-х початку 1970-х рр. Ці події яскраво продемонстрували всю безперспективність класичних військових заходів проти країн, підтримуваних гегемоном, та спровокували перші теракти, реалізовані НФВП.

Так, у травні 1972 р. НФВП організує теракт в аеропорту Лод, у межах якого 25 осіб було вбито та 70 поранено [75, с. 65–66]. У вересні того ж року в Мюнхені палестинські терористи захоплюють та в процесі протистояння з поліцією знищують частину олімпійської команди Ізраїлю. Саме після цієї події оформлюється поняття «міжнародний тероризм», що було офіційно закріплено спеціальною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН про боротьбу з міжнародним тероризмом № 3034 від 16 грудня 1972 р. Загалом, ці події були лише початком низки міжнародних терористичних актів [470, с. 61].

Отже, основною тактикою асиметричної терористичної боротьби стають деструктивні дії, спрямовані на максимальне зниження керованості державними структурами політичних процесів. О. Шарапов вважає, що важливою складовою політичної функції сучасного тероризму є «дискредитація органів державного управління в суспільній свідомості, підрив їхнього авторитету, прагнення продемонструвати політичну неієздатність владних інститутів у встановленні законності та правопорядку, руйнування базових основ демократичного світоустрою» [488, с. 126]. Автор наголошує, що «значні зусилля терористичних структур зосереджені на цілеспрямованому створенні в соціумі атмосфери страху, панічних настроїв, тривожних очікувань. Подібний стан масової суспільної свідомості розглядається терористами як найважливіша складова для досягнення заявлених політичних цілей. Одним з аспектів даної функції, є прагнення (на тлі домінуючих негативних

переживань) впровадити в суспільну свідомість ідею певної моральної переваги терористів над суспільством та його владою» [488, с. 131].

Наслідки цієї тактики терористичної діяльності досить ілюстративно описує Д. Ольшанський. Зокрема, автор зазначає: «Масовий страх не просто засліплює суспільство. Він сіє розбрат: ми починаємо боятися не тільки завтрашнього дня й подальшого шокуючого розвитку подій – ми починаємо боятися один одного. Такий страх розколює суспільство, змушує одних його членів побоюватись інших, змушуючи їх діяти наперекір один одному. Так виникають справді некеровані й неконтрольовані ситуації» [331]

У межах зазначеного асиметричного протистояння поступово викристалізувалась й ідеологічна концепція міжнародного тероризму, що спирається на певні догми ісламської релігії. Так, наприкінці 1970-х рр. було засновано Палестинський Ісламський Джихад, який став першою терористичною організацією, яка пристосувала для обґрунтування своєї діяльності ісламський концепт священної війни – джихаду [75, с. 219]. Наступним подібним проявом став «антирадянський джихад» в Афганістані [130, с. 141]. Загалом, більшість дослідників одностайні, що саме під час афганського протистояння оформились сучасні риси міжнародного тероризму [87]. І. Кононов щодо цього зазначає: «Мережі ісламістських терористичних структур у сучасному вигляді склалися в період протистояння СРСР та США в Афганістані. Саме тут як політичний борець сформувався найбільш відомий терорист нашого часу бен-Ладен» [228].

Досить поширеною версією є те, що терористичні організації, які почали реалізовувати джихад проти радянського контингенту в Афганістані, були засновані та контролювались ЦРУ [87, с. 141]. Натомість, О. Брасс щодо цього висловлює протилежну думку: «Схоже на те, що бен Ладен не використовував у своєму протистоянні «американську допомогу». Він фінансував створені ним структури з власних коштів та щедрих пожертвувань арабських «нафтових шейхів й ісламських благодійних організацій» [75, с. 208]. Подібною думки й І. Кононов, окрім того, дослідник

зазначає: «Фігура бен-Ладена дуже символічна. Саудівський мільйонер, який став лідером світового джихаду проти невірних. Це ніяк не вкладається в концепцію, що терор – збрарддя бідних» [228].

Останні тези є досить показовими. Вони навертають нас на думку, що в Афганський збройний конфлікт були втягнуті не лише СРСР та США, а й сили, безпосередньо не пов'язані з жодною з держав. Тобто в це протистояння включились терористичні організації, які стають дієвим та самостійним суб'єктом світового політичного процесу, але їхня діяльність має відвертий бездержавний характер. Наголосимо, що зазначене є ключовою сутнісною характеристикою міжнародного тероризму.

Услід за цією логікою та враховуючи логістичне значення Афганістану в транспортуванні нафти, походження бен Ладена з Саудівської Аравії, співпрацю цієї країни з США, процеси глобалізації та становлення транснаціональних корпорацій, цілком логічно припустити, що «Аль-Каїда» та інші сучасні терористичні угруповання є інструментом захисту інтересів сегменту транснаціональної буржуазії, основною діяльністю якого є продажу корисних копалин. У такому контексті слід додати, що для країн периферійної зони, багатих на копалини, досить типовим є формування кланово-олігархічних, практично не залежних від урядових структур, груп, сутністю яких є торгівля природними ресурсами з міжнародними компаніями [89, с. 321–322].

З вищезазначеного з'являються додаткові нюанси в розумінні ролі війни в Перській затоці 1990–1991 рр. та становлення тероризму як окремого виду зовнішнього збройного насилля. На нашу думку, у межах цього збройного протистояння простежується взаємозалежність між намаганням захистити свої інтереси (видобуток та продаж нафти) транснаціональними арабськими групами та тим, що саме після операції «Буря в пустелі» основною метою міжнародних терористичних угруповань стали США [115, с. 65]. Загалом, протягом 1990-х рр. міжнародний тероризм «... став набувати рис більш смертоносною й релігійно мотивованою форми збройного насилля. Нові

радикальні угруповання, як-от Хамас, почали активно використовувати смертників» [130, с. 142].

Своєрідним апофізом таких процесів боротьби ісламістів проти США стали теракти 11 вересня 2001 р. [470, с. 65]. Є. Громогласова щодо цього досить влучно зазначає: «Ці напади вразили світ не тільки своєю зухвалістю, але й глобальним характером цілей, яких прагнули домогтися лідери Аль-Каїди. Удар по вежах-близнюках Світового торгового центру не підривав військову міць США, він був спрямований на руйнування віри в могутність та невразливість найпотужнішої держави в міжнародній системі початку 2000-х років. З погляду еволюції взаємозв'язку тероризму з конкретними територіями, теракти 11 вересня 2001 р. продемонстрували, що терористичні угруповання практично припинили залежати від просторової прив'язки або, точніше, виявили здатність використовувати всі можливості неконтрольованого простору, незалежно від їхньої географічної локалізації» [130, с. 142, 143].

Отже, до початку XXI ст. міжнародний тероризм виріс у вид зовнішнього збройного насилля, що надав можливість застосувати асиметричний удар проти центральної держави всієї світ-системи. Незважаючи на поступовий занепад гегемонії, США в цей період залишались найпотужнішою державою як в економічній, так і у військовій сфері. Відповідно, аналізований феномен надав чи не єдину можливість опосередкованого впливу як на політичну систему США, так і на політичні процеси у світі загалом. На наш погляд, ця країна була обрана для найбільш масштабного теракту не лише тому, що це держава-гегемон, яка підтримує світову систему та безпеку. Слід урахувати також і те, що, зокрема, Нью-Йорк був найбільш потужним центром світової економіки та, по суті, штаб-квартирою транснаціональної буржуазії.

Ураховуючи зазначене, вважаємо за необхідне детально розглянути основні ознаки міжнародного тероризму, що надали певним транснаціональним угрупованням можливість впливати на глобальний політичний процес.

Однією із ключових властивостей є непідпорядкованість цього виду зовнішнього збройного насилля світовим системам безпеки, зокрема ООН. Окрім того, очевидною є складність організації ефективної протидії, оскільки основні інструменти останньої розраховані на здатність чинити тиск на владні структури певної держави, а не на розосереджене в просторі транскордонне терористичне угруповання.

Однак, незважаючи на зазначене, разом із першими проявами міжнародного тероризму, світове співтовариство починає формувати законодавство та практику протидії цьому явищу у межах структур ООН [515]. Уважаємо за необхідне проаналізувати цей процес та дослідити його ефективність. Так, теракти в цивільній авіації кінця 1960-х – початку 1970-х рр. спонукали до створення перших регулятивних актів у цій сфері. До них належить Конвенція про злочини та деякі інші акти, здійснені на борту повітряних суден (Токіо, 1963 р.); Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (Гаага, 1970 р.); Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (Монреаль, 1971 р.) [455].

Одним із перших комплексних регулятивних актів, що був прийнятий після теракту на Мюнхенській Олімпіаді, є резолюція Генеральної Асамблеї ООН про боротьбу з міжнародним тероризмом № 3034 від 16 грудня 1972 р. Цей документ передбачав створення спеціальної комісії при ООН, до складу якої увійшли представники 34 держав. За період існування цієї структури було розроблено та прийнято 11 спеціальних конвенцій та протоколів [470, с. 61]. Зокрема, міжнародне законодавство в аналізованій сфері було доповнене Конвенцією про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, зокрема дипломатичних агентів (Нью-Йорк, 1973 р.), Європейською конвенцією про боротьбу з тероризмом (Страсбург, 1977 р.); Міжнародною конвенцією про боротьбу із захопленням заручників (Нью-Йорк, 1979 р.); Конвенцією про

боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (Рим, 1988 р.) [455].

Протягом 1990-х рр., у зв'язку з посиленням терористичної активності після операції «Буря в пустелі», було прийнято декілька міжнародно-правових документів в аналізованій сфері, а саме: Міжнародну конвенцію про боротьбу з бомбовим тероризмом (Нью-Йорк, 1997 р.) та Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму (Нью-Йорк, 1999 р.) [455]. Окрім того, Рада Безпеки ООН у 1999 р. прийняла дві резолюції: № 1267 та 1269, спрямовані проти діяльності та фінансування руху «Талібів» [130, с. 142].

Загалом, основі напрямки боротьби з міжнародним тероризмом були викладені в «Декларації про заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму», затвердженій Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 49/60 від 9 грудня 1994 р. У документі зазначається: «акти, методи та практика тероризму є грубим нехтуванням цілей і принципів ООН, що може загрожувати міжнародному миру та безпеці, ставити під загрозу дружні відносини між державами, перешкоджати міжнародному співробітництву й призводити до підриву прав людини, основних свобод і демократичних основ суспільства [147].

Однак увесь комплекс запроваджуваних контртерористичних заходів до необхідного результату, як відомо, не призвів. Яскравим свідченням цього стали теракти 11 вересня 2001 р. у США. Наступного дня після таких подій Радбез ООН приймає резолюцію 1368, що, по суті, повертала в міжнародну практику розширені можливості в здійсненні державами військових заходів як індивідуально, так і колективно. Окрім того, терористичні акти були кваліфіковані як загроза міжнародному миру та безпеці. Загалом, більшість науковців вважає, що після 11 вересня почав формуватись глобальний контртерористичний режим [87; 533]. Так, «Якщо до 11 вересня контртерористичні конвенції ООН являли собою строкату мозаїку, то після нападів у США, завдяки лідерській ролі Ради Безпеки, міжнародні норми

щодо боротьби з тероризмом набули більш обов'язкового для держав характеру» [130, с. 143].

Зокрема, у резолюції Радбезу ООН № 1373 від 28 вересня 2001 р. уже містились норми, що прямо зобов'язували держави виконувати всі прийняті раніше конвенції цієї сфери та приписи, що містились у цьому акті. Згідно з цим міжнародно-правовим документом було створено Контртерористичний комітет з досить широким спектром повноважень та функцій. Так, діяльність цієї структури спрямовується на моніторинг виконання конвенцій, резолюцій та прийнятої у 2006 р. Глобальної контртерористичної стратегії ООН; а також на допомогу в налагодженні ефективної протидії тероризму на національному рівні країн-членів організації та на координацію допомоги в цій сфері [130, с. 144].

Паралельно із зазначеним вище процесом США переходить до широкомасштабної військової боротьби з тероризмом [326]. «Військові заходи, що до 2001 р. застосовувалися в точкових, обмежених у часі операціях, після 11 вересня набули характеру більш смертоносною та тривалою глобальною «війни з тероризмом» [130, с. 143]. Отже, у відповідь на поширення міжнародного тероризму з'явився такий різновид збройного насилля, як «війна з тероризмом», оголошена Дж. Бушем-молодшим після теракту 11 вересня 2001 р. [470, с. 66]. Цей феномен через моральну складову автоматично зараховують до категорії «справедлива війна». Однак більшість критеріїв останньої не сумісні з таким явищем, як «війна з тероризмом».

Нагадаємо, що до ключових критеріїв кваліфікації збройного насилля як «справедливої війни», які зумовлюються принципами міжнародного гуманітарного права, належать легітимна влада, раціональна вірогідність успіху, добрі наміри, крайня міра, диференціація населення на цивільне й військове та справедливі причини [14, с. 59]. Якщо йдеться про «війну з тероризмом», критерій легітимної влади втрачає актуальність тому, що терористичні угруповання, проти яких ведеться боротьба, не мають

легітимного та законного керівництва, відповідно, відсутні інститути, які могли б ухвалювати юридично значущі рішення про необхідність війни.

У межах «війни з тероризмом» утрачається здатність диференціації населення та споруд на військові й цивільні. За таких умов, цивільне населення може бути осередком терористичної загрози, а бойові загони можуть переховуватися в будівлях звичайних громадян та використовувати їх для маскуванню. Відповідно, цивільні споруди можуть ставати ціллю атаки з боку супротивника. Загалом, у межах застосування цього виду збройного насилля принцип диференціації населення суттєво викривлюється, оскільки тут широко використовується цивільне населення і його частини долучаються до терористичної боротьби.

«Війна з тероризмом» не може відповідати й критерію крайньої міри. Так, військові акції в її межах є спонтанною, швидкою відповіддю на короткострокову терористичну загрозу. Тобто зазначене фактично унеможлиблює використання спочатку альтернативних засобів попередження війни. Загалом застосування принципу крайньої міри унеможлиблюється тим, що супротивник, як правило, не має власної, визнаної світовим співтовариством території та легітимної влади.

Під час класифікації такого виду збройного насилля, як «справедлива війна», обов'язковим є такий критерій, як добрі наміри, що передбачає доведення його моральності. У випадку «війни з тероризмом» цей чинник практично не обґрунтовується, подібна боротьба, апріорі, вважається такою, оскільки ведеться проти явища, що безапеляційно характеризується втіленням зла. Відповідно, «війна з тероризмом» в абсолютній більшості випадків позиціонується як позитивна й не піддається жодній критиці. На подібних засадах базується викривлення й такого критерію, як справедливі причини. У світовому співтоваристві немає жодних сумнівів щодо того, що захист людства від тероризму є справедливою причиною початку бойових дій. Зрозуміло, що за таких умов відпадає навіть необхідність пошуку реальних та аргументованих причин застосування збройного насилля.

Наведенням вищезазначених тез ми в жодному разі не намагались виправдати діяльність міжнародних терористичних угруповань. Нашим завданням було продемонструвати абсолютну невідповідність традиційних засобів воєнно-політичного впливу під час боротьби проти аналізованого глобального та позасистемного явища. На наш погляд, ця неефективність безпосередньо пов'язана з такими основними ознаками міжнародного тероризму, як антиетатичність та транскордонність. Є. Степанова, аналізуючи сучасні збройні конфлікти, досить ілюстративно описує ці сутнісні характеристики аналізованого феномену.

Зокрема, дослідниця зазначає, що «протистояння між Ізраїлем та ліванським рухом «Хезболла» в 2006 р. не належить до жодного з основних типів конфліктів з огляду на склад та рівень учасників, оскільки не є ані внутрішньодержавним, ані міждержавним протистоянням узагалі. Відомо, що уряд Лівану не оголошував війну Ізраїлю, а урядові сили не брали участі у воєнних діях. Тож маємо конфлікт між державою та озброєним найбільшим угрупованням, найбільш масовим соціально-політично-релігійним рухом у сусідній державі – Лівані. Наявні й нові види протиріч, у зв'язку з якими може розгорітися протистояння: збройний конфлікт між Ізраїлем та «Хезболлою», якщо говорити точно, не має ознак категорії конфліктів за територію (територіальні претензії не були основним мотивом для жодної зі сторін) або за владу всередині держави (класичної «громадянської війни»). Такий конфлікт можна було б, наприклад, кваліфікувати як «позадержавний» [400, с. 34].

Уважаємо за необхідне навести й таку тезу Є. Степанової: «Цей же термін, але вже на більш високому транснаціональному рівні, можна застосувати до протистояння між, з одного боку, США та їхніми союзниками, а з іншого – міжнародною неурядовою мережею «Аль-Каїди» й осередками більш широкого та розмитого транснаціонального радикально-ісламістського руху (які натхненні прикладом «Аль-Каїди» та керуються її ідеологією, але не обов'язково підтримують з нею прямі контакти). У цьому

транснаціональному «позасистемному» конфлікту збройне протистояння не прив'язане до будь-якої конкретної території. Акції транснаціональних радикальних ісламістів та американська «війна з тероризмом» можуть вестися в будь-яких регіонах світу» [400, с. 34].

На наш погляд, для позначення описаного вище явища вводити термін «позадержавного» збройного конфлікту не варто, оскільки воно цілком може бути визначене як міжнародний тероризм. Зі свого боку, антиетатичність та транскордонність на практиці реалізується за допомогою мережевого характеру застосування цього виду зовнішнього збройного насилля. Так, І. Добаєв у ґрунтовній статті «Сучасний тероризм: соціально-політичне явище епохи глобалізації» зазначає, що сьогодні терористичні угруповання «... почали будувати свої організаційні структури за типом «павукової мережі», яка має підвищену стійкість до зовнішніх впливів та гнучкість; від стратегії фронтальних боїв перейшли до терористичної тактики «бджолиного рою». При цьому елементами мережевих структур стають як самостійні групи, так і окремі індивіди. Вони можуть об'єднуватися для виконання конкретних завдань і тимчасово переривати свою діяльність після їх виконання, не піддаючи небезпеці існування всієї мережі» [155, с. 88].

Уважається, що основні положення побудови терористичної діяльності за мережевим принципом сформулював лідер єгипетської «Джихад ісламі» та «Аль-Каїди» Айман аль-Завахірі. Зокрема, він зазначав, що необхідно створювати невеликі групи, найбільш придатні в боротьбі проти ворога. І стверджував, що одним із найбільш ефективних засобів є використання «готовності моджахедів до самопожертви». Окрім того, терорист наголошував, що кожен регіон і країна вимагає вироблення адекватної стратегії ведення джихаду [364].

Загалом, сучасні терористичні мережі складаються з низки невеликих автономних структур, до яких входять не більше трьох-п'яти осіб, лише яким відомий їхній керівник, а він знає тільки свого безпосереднього керівника. Окрім того, мережа, як правило, структурована на три секції – політична,

економічна та безпосередньо бойова, а особи, які до них входять не пересікаються між собою [284, с. 12].

Ще однією особливістю є практично повна фінансова незалежність терористичних організацій. Зокрема, останнє, на думку колишнього директора ФБР Р. Мюллера, призводить до високої мобільності, адаптивності та суттєво ускладнює виявлення терористичної мережі [614, с. 2].

У контексті нашого аналізу досить ілюстративною є така теза І. Добаєва: «... управлінська піраміда нинішніх терористичних організацій стає все більш згладженою, окремі групи, що входять до неї, можуть діяти майже автономно та навіть існувати окремо. Наприклад, структура «Аль-Каїди» в даний час складається з ряду слабо пов'язаних один з одним суб'єктів дії. ... Подібні утворення наявні не тільки в мусульманському світі, а й скрізь, де є мусульманські громади. Розслідування, проведене ФБР щодо теракту 11 вересня 2001 р., дійшло висновку, що однією з основних причин успіху терористів стало те, що виконавці терактів до цього були абсолютно невідомі у світі радикального ісламу. Усі викрадачі ніколи не притягувалися до кримінальної відповідальності, не були пов'язані з політичними партіями, більшість походила із забезпечених сімей. Слідство дійшло висновку, що вони діяли невеликою автономною групою й не були пов'язані з терористами в будь-якій країні» [155, с. 89].

О. Шарапов у межах аналізованої проблеми зазначає, що «формується мережева структура тероризму, що охоплює цілі геополітичні регіони. Ця структура може розширюватися або звужуватися, залежно від наявної воєнно-політичної обстановки та тих ресурсів і цілей, які ставляться перед бойовими організаціями терористів. Важливим елементом даної функції виступає організація взаємодії та координація дій між окремими компонентами функціонуючої терористичної мережі. Під активним тиском, який чиниться з боку держави на терористів, вони змушені завчасно здійснювати облаштування запасних районів для подальшого розміщення своїх сил та засобів у такий спосіб, щоб бути здатними вивести їх з-під

контртерористичного удару. Переходячи до тактики «очікування», окремі осередки терористів знаходяться в «сплячому» стані, у готовності перейти до активних дій» [488, с. 131].

Ці особливості міжнародного тероризму цілком узгоджуються із тезами І. Валлерстайна щодо зменшення на початку 2000-х рр. ролі держав у світ-системі та суттєвим зниженням їхніх можливостей у забезпеченні внутрішньополітичної безпеки. У зв'язку з цим, на думку дослідника, досить поширеним явищем стане створення приватних воєнізованих організацій етнокультурними групами, місцевими общинами, кримінальними угрупованнями, транснаціональними корпораціями та релігійними об'єднаннями [625, с. 25]. Окрім того, автор стверджує, що в таких умовах функції держави в розрізі забезпечення захисту, безпеки та добробуту для окремих індивідів, будуть переймати групи, об'єднані на основі етнічної, мовно-релігійної, родової, гендерної та іншої ідентичності [626, с. 451].

Ще однією особливістю сучасного міжнародного тероризму є ісламська ідеологія, яка створює можливість для реалізації впливу на глобальні політичні процеси. Наголосимо, що ідеологія в межах аналізованого явища відіграє одну із основних, а подекуди й ключову роль. Терористичні угруповання формуються на добровольчих засадах, а їхні члени повинні бути фанатично налаштованими та готовими пожертвувати навіть своїм життям заради успіху загальної справи [470, с. 61].

У такому контексті досить показовою є описана Г. Мирським мотивація терориста: «якщо запитати такого терориста – хіба він не розуміє, що від його рук страждають абсолютно невинні люди, мирне цивільне населення, він відповість: «Ворог є ворог, наші жінки та діти теж страждають, чому ми повинні жаліти їхніх жінок й дітей; навпаки, чим по більш вразливому місцю ворога ми будемо бити, тим більше шансів на те, що вороже суспільство піде на поступки, назустріч нашим справедливим вимогам або буде приречене вічно страждати, чекаючи в страху, що удари можуть посипатися на кого завгодно й будь-коли» [Цит. за: 488, с. 130].

Е. Стахельські в одній із найбільш ґрунтовних статей, присвячених соціально-психологічній зумовленості тероризму зазначає: «Хоча дегуманізація раціоналізує масове вбивство невинних людей членами терористичної групи, додаткова фаза обумовлення допомагає запобігати виникненню каяття після акту вбивства. Демонізація, п'ята фаза соціально-психологічного процесу зумовлення, відбувається, коли члени культу стають переконаними, що ворог перебуває в союзі з дияволом і космічним злом. Оскільки більшість культур визначають «добро» щодо «зла», демонізація – широко доступна стратегія обумовлення. Згадка Сполучених Штатів як «Великого Сатани» є прикладом культурної демонізації. Оскільки більшість культур також реабілітує тих, хто бореться проти зла й знищує його, демонізація просто каналізується та посилюється терористичними групами. Якщо член терористичної групи по-справжньому переконаний, що ворожі люди похилого віку, жінки і діти – злі істоти, то вбивство їх не тільки природно; це необхідно, благородно і винагороджено тими, кого цей адепт поважає» [399, с. 192].

Проведений аналіз появи та розвитку тероризму дозволяє зазначити, що ідейним підґрунтям такої діяльності поставала націоналістична, ультраліва та релігійна ідеологія, за умови їх радикалізації та повного й безкомпромісного заперечення соціально-політичного устрою, за зміну якого ведеться боротьба. Однак лише релігійне вчення, засноване на доктринах ісламу виявилось здатним стати ідеологічною основою для створення й поширення міжнародного тероризму. М. Хрустальов щодо цього пише, що з усіх світових релігій лише іслам висунув доктрину, яка обґрунтовує глобальну терористичну боротьбу. Автор зазначає: «... Її необхідність була сформульована ще в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття в роботах керівників організації «Брати-мусульмани». На цій ідейній основі вже в 70-і роки відбувався розвиток руху ісламських фундаменталістів (ісламістів), який з самого початку взяв на озброєння політичний терор, а потім й диверсійно-терористичну війну» [470, с. 65].

Особливостями ісламу, що надало можливості саме цій релігії стати ідеологічною основою міжнародного тероризму, однозначно, є взаємопов'язаність та переплетеність у ній абстрактно-морального та раціонально-політичного [170, с. 250–251]. Так, з'явившись у VII ст., іслам практично одразу став ідеологічною основою деспотичної монархії – типової для світ-імперії політичної системи, у якій влада правителя ніяк не обмежувалась та не могла бути поділена на складові, зокрема на релігійну та світську. У загальних рисах цей політичний компонент зберігся в мусульманстві й сьогодні.

I. Кононов у такому контексті висловлює декілька важливих для нашого аналізу тез. По-перше, поділ радикального ісламу на дві течії, зокрема на ісламізм, пов'язаний з сучасною політизацією цієї релігії, та фундаменталізм, спрямований на відновлення та суворе дотримання норм Корану й Суні, є умовним. Здебільшого вони взаємодоповнюють та посилюють одна одну. По-друге, автор припускає, що «...тут, мабуть, маємо справу з особливою версією ісламського глобалізму. Однак це глобалізм для мусульман, де немає місця для іновірців. Така версія глобалізму поки знаходитиме все нових прихильників. Іслам намагається відповісти на найважливіші питання виживання людства й формулює ці відповіді з переконливістю релігійної догми». По-третє, I. Кононов наголошує, що іслам сьогодні справді став глобальним явищем, він концентрується не лише в регіоні арабських країн, а поширений по всьому світі, зокрема й у країнах центру [228].

Остання із зазначених тез чітко корелюється з позицією I. Валлерстайна щодо того, що на початку 2000-х рр. суттєвою проблемою для країн центру світ-економіки стануть міграційні процеси з периферії. Високий відсоток емігрантів у поєднанні з обмеженістю їх у соціально-політичних правах закладають основу нестабільності в державах ядра [626, с. 444]. Окрім того, зазначене, на наш погляд, є ще однією умовою, що надає можливості реалізації сучасного мережевого міжнародного тероризму.

У процесі розкриття поставленої проблеми слід також урахувати тези О. Балацької, зокрема те, що сьогодні ідеологічною основою тероризму є вже не шийтська, а сунітська течія ісламу. Це суттєво впливає на поширення та глобалізацію цього виду зовнішнього збройного насилля, оскільки більшість мусульман у світі (близько 90 %) є саме сунітами. «Даний процес виражається в поширенні ідеології салафітського спрямування, зокрема вагабізму. Більшість терористичних організацій сучасності – це сунітські угруповання салафітсько-джихадистського напрямку, найнебезпечнішими серед яких є «Ісламська держава», «Аль-Каїда», «Боко Харам», «Талібан» [50, с. 154, 155].

Отже, думки більшості дослідників збігаються в тому, що саме іслам є тією ідеологією, яка підпорядковує єдиним цілям децентралізовані та навіть атомізовані структурні компоненти мережі сучасного міжнародного тероризму. Не викликає дискусії також розуміння того, що аналізований феномен – це продукт глобалізації. Водночас в академічному середовищі є суттєві розбіжності в розумінні основ цього явища, а саме у визначенні першорядності соціально-економічного (соціальне розшарування в сучасному світі) або культурно-релігійного (боротьба за глобальне поширення ісламу) фактора.

Ми пропонуємо розглянути цю проблему в дещо іншому розрізі, на основі запропонованої нами тези про те, що міжнародний тероризм – це інструмент захисту інтересів сегменту транснаціональної буржуазії, що займається видобутком та продажем корисних копалин. Беручи за основу зазначене, резюмуємо, що ісламська ідеологія – це лише засіб реалізації аналізованого виду збройного насилля, зокрема вона надає можливість залучати до угруповання конкретних виконавців терактів. Б. Хоффман щодо цього зазначає, що «для терориста-фанатика насилля – це, перш за все, священне дійство або божественний обов'язок, який твориться на пряму вимогу віри. Отже, тероризм отримує певний надприродній вимір, а самі терористи перестають бути пов'язаними політичними, моральними чи

практичними нормами, які стримують інших терористів» [566, с. 112, 113]. І. Бочарников у такому контексті стверджує, що основною метою терористичних угруповань є встановлення «... контролю над цілими країнами з метою отримання максимального прибутку з експлуатації їхніх ресурсів» [74].

Захист цих економічних інтересів відбувається й на більш глобальному рівні. Зокрема, під час асиметричної боротьби з США за сфери впливу на регіони видобутку та транспортування корисних копалин. Так, результатом теракту 11 вересня 2001 р. стало не лише поширення панічних настроїв усередині американського суспільства, а й значна матеріальна шкода, незважаючи на те, що ця країна найпотужніша як у військовому, так і в економічному плані. Було підраховано, що ця подія змусила уряд США витратити 1 трильйон доларів бюджетних коштів [461]. У зазначеному розрізі досить показовою є така теза О. Шарапова. «Отже, на міжнародному рівні формується нова нелегітимна, певна позадержавна політична сила, що орієнтована на кардинальну трансформацію сфери економічного впливу та її використання у своїх прагматичних, терористичних цілях» [488, с. 129].

На наш погляд, лише розглядаючи міжнародний тероризм у такому контексті, можна дати відповідь на важливе теоретичне питання: чому абсолютна більшість терактів відбувається не в країнах центру, зокрема США, а в периферійній зоні? Пояснення за допомогою аргументів щодо кардинально більших витрат на заходи безпеки в розвинених державах та боротьби з носіями альтернативного мислення у районах, що входять до сфер впливу певних терористичних угруповань, не вважаємо достатніми. Окрім того, зазначене взагалі не укладається в логіку ісламської ідеології та безпосередньо джихаду, оскільки основна кількість терактів припадає саме на мусульманські країни [50, с. 157, 158].

Для того щоб оцінити масштабність зазначених тез, наведемо статистику. За даними «Global Terrorism Index 2016», найбільша кількість терористичних актів у 2015 р. (84 %) відбулась у країнах Близького Сходу,

Магрибу, Південної Азії та Субсахарської Африки. Окрім того, 95 % смертей від терактів припало саме на ці регіони. Найвищий рівень терористичної активності традиційно спостерігається в Іраку, Афганістані, Нігерії, Пакистані, Сирії, Ємені, Сомалі, Індії, Єгипті та Лівії. Практично всі з цих країн є мусульманськими [560, с. 4, 10, 20]. Зазначимо, що така статистика є досить сталою, а така тенденція зберігається вже декілька десятиліть [559; 560; 621]. Отже, можна акцентувати, що 95 % смертей від діяльності міжнародних терористичних організації серед населення, яке сповідує іслам, аж ніяк не укладається в концепцію джихаду, тобто боротьби з невірними.

Так, за даними «Global Terrorism Database» з 2002 р. в Ірані спостерігається значне зростання кількості терактів, і в 2013 р. їх було зафіксовано 3500. Загалом, за період з 1970 р. до 2014 р. у цій країні було скоєно 16023 теракти, у Пакистані – 11522, в Індії – 9069, Афганістані – 7765 [595]. На наш погляд, показовими є й такі статистичні дані. У 2014 р. лише організацією «Боко Харам», що дія в Нігерії, було вбито 6644 осіб. Того ж року в країнах Організації економічного співробітництва та розвитку, тобто в Бельгії, Франції, Німеччині, Великій Британії, Іспанії, Туреччині, разом жертвами терактів стало 77 осіб. Надалі статистика в розвинених країнах погіршується. Наприклад, у цих державах за 2015 р. від дій терористичних угруповань загинуло вже 577 осіб. Однак ці цифри не витримує ніякого порівняння із кількістю жертв в арабських країнах [559, с. 4; 560, с. 2–4, 40–41, 53].

На основі зазначеного, маємо підстави стверджувати, що за допомогою діяльності міжнародних терористичних угруповань реалізуються такі завдання. По-перше, відбувається здобуття першості у внутрішньорегіональному, позадержавному протистоянні за право контролювати видобуток копалин. По-друге, здійснюється тиск на офіційні владні структури з метою підпорядкування керівництва держав, що знаходяться у сфері впливу певних терористичних угруповань. По-третє, створюється загальна та перманентна нестабільність, що проковує високі

ризика економічної діяльності та блокує входження в регіон іноземних кампаній.

Так, О. Шарапов, аналізуючи економічну функцію сучасного тероризму, зазначає: «Реалізація даної функції, яку демонструє терористична практика, що склалась, призводить не тільки до значних прямих матеріальних втрат. Відтак вони набувають відстроченого характеру та пов'язані з руйнуванням сформованих зв'язків та відносин між суб'єктами економічної діяльності, зниженням фінансової стабільності на локальному або регіональному рівнях. Активно продукується обстановка високих щодо вкладень фінансових ресурсів у розвиток окремих галузей економіки або цілих регіонів. Послаблюється довіра до учасників економічної діяльності, що спричиняє зниження ділової активності та створює економічні бар'єри між ними» [488, с. 128].

Вартими уваги є такі тези автора. «Важливою складовою економічної функції є виснаження економіки держави за допомогою систематичного нанесення терористичних ударів по різних об'єктах промислової, транспортної інфраструктури. Наприклад, така тактика активно застосовувалася в Іраку». Загалом, «економічна функція тероризму безпосередньо пов'язана з нанесенням значної матеріальної шкоди економіці держави, групи держав, світовому економічному співтовариству через здійснення терористичних актів по всьому спектру економічного простору держави або всього геополітичного регіону», – зазначає О. Шарапов [488, с. 128].

Отже, зародившись наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр., міжнародний тероризм поступово перетворився на позадержавний вид зовнішнього збройного насилля, а його особливості надали можливість терористичним угрупованням стати позасистемним впливовим гравцем як регіонального, так і глобального рівня. Так, І. Добаєв у такому контексті зазначає: «Відмінністю сучасного тероризму від тероризму минулих епох є те, що традиційний тероризм не погрожував суспільству як такому, не

зачіпав основи його життєдіяльності. Сучасний же високотехнологічний тероризм здатний продукувати системну кризу в будь-якій державі з високорозвиненою інформаційною інфраструктурою» [155, с. 90].

Слід констатувати, що застосування аналізованого феномену на практиці, особливо під час найбільш зухвалого та показового теракту 11 вересня 2001 р. в США, призвело до суттєвих змін як у зовнішній політиці держави, так і у світових політичних процесах. Як відомо, після тих подій американське керівництво переходить до радикальних засобів боротьби з тероризмом та розгортає військову кампанію в Афганістані, а згодом і в Іраку. Ураховуючи очевидну складність боротьби за допомогою військових засобів проти атомізованих та позадержавних терористичних угруповань, маємо можливість зробити припущення, що основним завданням таких кампаній адміністрація Дж. Буша бачила відновлення втраченого після 11 вересня авторитету, престижу та глобального статусу США. Але насправді ці дії призвели до зворотного ефекту.

Геополітичні наслідки зазначених військових кампанії досить ілюстративно описує З. Бжезінський: «До 2010 року афганська та іракська війна вже увійшли в число найбільш довгих за всю американську історію. Перша, розв'язана за лічені тижні після нью-йоркських терактів (безпрецедентних для Америки за кількістю жертв серед мирного населення), являла собою воєнізовану відсіч, покликану знищити відповідальне за теракт угруповання «Аль-Каїду» та повалити в Афганістані рух «Талібан», який укрит злочинців. Другою війною, що затяглась, стало введення військ в Ірак на початку 2003 року, що дістало підтримку тільки від конформістського прем'єр-міністра Британії та від Ізраїлю, водночас як інші союзники Америки, у більшості своїй, виступали проти або висловлювали скептицизм. Свої дії президент США виправдовував кількома необґрунтованими підозрами, які за декілька місяців розвіялись, оскільки наявність зброї масового знищення в окупованому американськими військами Іраку так і не була доведена» [59, с. 103].

Для нашого дослідження важлива й така теза автора, що розкриває безпосередні наслідки зазначених процесів. «Результатом було різке падіння глобального престижу Америки порівняно з останнім десятиліттям ХХ століття, прогресуюче скорочення кредиту довіри до президента, а, відповідно, і до країни та суттєве зниження самоідентифікації союзників Америки з її безпекою. Переважна більшість союзників визнали розпочату в 2003 році війну в Іраку односторонньою, сумнівною та надмірною реакцією Америки на трагедію 11 вересня. Навіть в Афганістані, де союзники підтримали Америку в боротьбі проти «Аль-Каїди», ця підтримка поступово почала танути», – зазначає З. Бжезінський [59, с. 108, 109].

Досить детальний опис наслідків терактів 11 вересня 2001 р. та розв'язаних після цього війн в Афганістані та Іраку важливі не лише тому, що виявили очевидний захід гегемонії США, утрату авторитету, впливу та віри в безпрецедентну військову потужність останніх на міжнародній арені. У розрізі нашого дослідження аналіз цих процесів необхідний тому, що саме вони продемонстрували лідерам терористичних угруповань можливість застосування прямих військових дій для захисту власних економічних та геополітичних позицій. Так само, як блискучий успіх Ізраїлю в Шестиденній війні (за підтримки США) та операції «Буря в пустелі» спровокували асиметричні дії з боку опонентів, так фактичний провал кампаній в Афганістані та Іраку продемонстрували перспективність використання військових засобів у протистоянні, яке суперечить позиція щораз слабшого гегемона. Наголосимо, що вищезазначене сьогодні є трендом у розвитку сучасного міжнародного тероризму.

Ці тенденції були виявлені та констатовані низкою дослідників. Так, на думку Є. Степанової, сьогодні основні терористичні угруповання, як-от «Талібан», «ІДІЛ», Техрик-е-Талібан», «Боко Харам», «Лашкар-е-Джангві», «Ждабхат ан-Нусра», «Аш-Шабаб», «крім активного використання ними терористичних методів, також є комбатантами – однією з військових сторін у великих збройних конфліктах» [401, с. 15]. Звертає на себе увагу й те, що

зокрема «ІДІЛ» метою своєї діяльності почав бачити створення певного політичного утворення на конкретній території. Ще дослідниця стверджує, що «низка найбільш смертоносних збройно-терористичних угруповань ісламістського типу в зонах найбільш інтенсивних конфліктів у світі (від афганських та пакистанських талібів до «Боко Харам» в Нігерії або «Аш-Шабаб» в Сомалі) розвиваються або можуть рухатися в тому ж напрямку, що й ІДІЛ» [401, с. 25].

Так, після 2009 р. діяльність терористичного угруповання «Боко Харам» набула значних рис, а тактика поодиноких акцій була замінена масштабними військовими операціями із захопленням певних територій та населених пунктів [363]. У 2015 р. зазначена організація увійшла до складу «Ісламської держави» (колишній ІДІЛ) та дістала назву «Західноафриканська провінція Ісламської держави» [559, с. 4]. На думку О. Балацької, сьогодні проголошеною метою цього терористичного союзу є, по суті, створення на підконтрольній території єдиного інтернаціонального халіфату. Слід зазначити, що засобом реалізації вони обрали не повалення режиму Б. Асада, а створення на підконтрольній території паралельного політичного утворення [50, с. 164].

На появу фактора територіальності звертає увагу й Є. Громогласова. Дослідниця зазначає: «2010-і роки відкрили нову сторінку в глобальній «війні з тероризмом». Використання збройних сил у контртерористичних операціях цього десятиліття пов'язане з протидією групам, що контролюють території не тільки в масштабах однієї країни, а й відразу декількох держав» [130, с. 145]. І додає, що «на відміну від Аль-Каїди, терористичні угруповання нового покоління (ІДІЛ, Аш-Шабаб, Боко харам) розширили зони свого територіального контролю, стали комбатантами в інтернаціоналізованих внутрішніх конфліктах. Вони не дотримуються «законів та звичаїв війни» (міжнародне гуманітарне право) та застосовують політику геноциду щодо цивільного населення в підконтрольних їм районах» [130, с. 149].

У такому контексті О. Шарапов зазначає: «Останні події, що розгортаються в Сирії, свідчать про те, що політична функція тероризму проявляється й у прагненні терористичних сил, що захопили владу на певній частині геополітичного простору (ІДІЛ), її утримати в умовах відкритої фронтальної збройної боротьби з державою». Розкриваючи сутність наведеної тези, автор висловлює позицію, з якою важко не погодитись. «Виникає реальна небезпека утримання бойовиками влади у своєрідних політичних анклавах як джерела перманентної терористичної загрози не тільки для країн Близького Сходу, а й для всього міжнародного співтовариства» [488, с. 127, 130].

Загалом, проведений аналіз дозволив виявити досить цікаву закономірність. На наш погляд, чітко простежується така кореляція: поява міжнародного тероризму на піку гегемонії США та усвідомлення терористами безперспективності прямого військового протистояння, призводить до застосування ними тактики асиметричних точкових ударів із великою кількістю жертв серед цивільних. Та, навпаки, виявлення поступового падіння гегемонії та американської військової могутності, стимулює перехід терористичних угруповань до реалізації звичайних військових заходів. Відтак США, а згодом й інші провідні у військовому плані держави, починають використовувати асиметричні, нетринітарні, форми ведення війни.

Отже, тероризм як суспільно-політичне явище виник у середині XIX ст., тобто в нестабільний період падіння британської гегемонії. Але аж до кінця 1960-х рр. він застосовувався анархістськими, національними та лівими радикальними рухами як інструмент внутрішньополітичної боротьби. Підкреслимо, що діяльність ультралівих угруповань другої половини XX ст. вплинула на становлення аналізованого феномену, та лише в межах запозичення методів та засобів боротьби. На наш погляд, ліворадикальні терористичні організації – це вияв соціального протесту в країнах центру, який став слабшати з появою в 1990-х рр. нових можливостей реалізації

творчої енергії молоді та конвертацією здобутої освіти в досить високий матеріальний рівень життя. Натомість, зародження міжнародного тероризму, як виду зовнішнього збройного насилля, безпосередньо пов'язане з процесами, що відбувались наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. у периферії сучасної світ-системи.

3.4. Стабілізація недемократичних політичних систем шляхом упровадження геноциду.

Аналіз застосування у функціонуванні певних політичних систем такого виду збройного насилля, як геноцид, вимагає деяких сутнісних уточнень. Так, попри зрозумілий та вичерпний, на перший погляд, офіційний термін геноциду – крайня форма дискримінації, що вчиняється з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку – з позицій нашого дослідження провокує певні неузгодженості. По-перше, це явище досить подібне до такого виду одностороннього збройного насилля, як терор. По-друге, дискусійним виглядає зарахування геноциду саме до зовнішнього збройного насилля.

Як відомо, термін «геноцид» з'явився наприкінці Другої світової війни та розроблявся Р. Лемкіним для позначення злочину нацистської Німеччини щодо єврейського населення Європи. Автор уперше запропонував цю дефініцію в роботі «Нацистський режим в окупованій Європі» і розглядав феномен у широкому сенсі. Так, він уважає, що «загалом геноцид не обов'язково передбачає миттєве винищення нації, хіба що він здійснюється шляхом масових убивств усіх членів нації. Ідеться радше про визначення скоординованого плану різних заходів, які мають на меті знищення найістотніших підвалин життя національних груп (...). Складниками такого плану можуть бути дезінтеграція політичних і суспільних інститутів культури, мови, національних почуттів, релігії і економічного існування

національних груп, а також знищення індивідуальної безпеки, свободи, здоров'я, гідності і навіть життя осіб, які належать до таких груп» [586, с. 79].

Слід також зауважити, що початкове, широке розуміння феномену включало в себе збройне насилля, застосоване проти політичних груп. Однак у процесі розгляду цієї проблеми в комітетах ООН з Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнятої в 1948 р. цю спільноту було вилучено. На думку низки авторів, зокрема Л. Купера, політичні групи прибрави з Конвенції через надмірно політизовану ситуацію під час прийняття документа, пов'язану з початком «холодної війни» [582, с. 24]. Дж. Купер та А. Вайс-Вендт вважають, що Р. Лемкін, який брав безпосередню участь у процесі розробки та прийнятті Конвенції, змінює риторику та наполягає на вилученні політичних груп з тексту документа через побоювання, що Радянський Союз, у якому були очевидні випадки застосування насилля щодо таких спільнот, вийде з переговорного процесу. Окрім того, подібну позицію висловили Великобританія та країни Латинської Америки та, урешті, з метою збереження реальної можливості прийняття Конвенції змінює свою думку й американська делегація [547, с. 94–97, 154; 80]

Т. Зваан у ґрунтовній роботі «Геноцид. Вступ до проблеми» пише, що іноді до пропущених груп також зараховують класи як економічні спільноти. У такому контексті автор зазначає, що «на підтвердження цієї тези [необхідності розгляду політичних груп] зазвичай наводять два аргументи. По-перше, політичні відмінності – часто не менш важлива підстава для знищення чи дискримінації людей, ніж їхня раса, національність, етнічність чи віровизнання. По-друге, геноциди проти національних, етнічних, расових або релігійних груп є здебільшого результатом політичних конфліктів або принаймні пов'язані з ними. Навіть більше, їх неможливо пояснити без покликання на важливі відмінності у (політичній) владі між задіяними групами» [180, с. 63].

Вартою уваги вважаємо ще одну тезу Т. Зваана. «Само собою це розмаїття поглядів не має викликати подив. Загальний концепт «геноциду» стосується усіх специфічних випадків геноциду по всьому світі, і кожен з них складається з (частково) відмінних та дуже складних подій у різних країнах та в різний час, які завжди важко усвідомити й іще важче пояснити. Було б дуже дивно, якби така складність проблеми не відобразилася на способі розуміння концепту й не викликала б дискусії. Ба більше, «геноцид» – це далеко не нейтральний термін, насправді він глибоко занурений у моральні, політичні та юридичні дискусії. До того ж позаяк різні форми масового насилля та масових убивств – центральні для цього концепту, багато людей схильні реагувати на феномен геноциду із сильними почуттями та стійкими переконаннями. І, нарешті, геноцид – це також злочин, що карається міжнародним кримінальним правом, і в очах багатьох – він найсерйозніший і найвідразливіший злочин в історії людства. Тому виконавці геноциду на всіх щаблях відповідальності зазвичай зацікавлені в тому, щоб його приховати, залишити в таємниці й заперечити; з іншого боку, жертви мають повне право на справедливість, а ті, хто вижив, слушно домагаються визнання своїх страждань і втрат і можуть сподіватися на правосуддя та якусь компенсацію. Тож не викликає подиву, що «геноцид» можна назвати дуже дискусійним поняттям», – зазначає дослідник [180, с. 64].

Однак, незважаючи на широку дискусію в академічному середовищі [180, с. 63–64], у контексті нашої теми, виключення політичних груп з окреслених меж феномену геноциду виглядає цілком логічним. Масове винищення представників таких спільнот, а також економічних груп та населення, незгрупованого за будь-якою ознакою, відповідає такому виду одностороннього внутрішнього збройного насилля, як терор, що був проаналізований у попередньому розділі. Його основним завданням є вплив на свідомість громадян. На відміну від терору, геноцид спрямований на повне або часткове винищення частини населення, згрупованого на основі

національної, етнічної, расової або релігійної ознаки, а відтак він, очевидно, має власну логіку в контексті функціонування певних політичних систем.

Щодо другої, із зазначених на початку підрозділу проблем, слід визнати, що більшість відомих випадків геноциду реалізовувались у межах певної держави та проти частини власних громадян. Відповідно до цієї логіки, геноцид необхідно було б розглядати як вид внутрішнього збройного насилля. Однак сама сутність явища геноциду передбачає формування на основі національної, етнічної, расової або релігійної ознаки групи осіб та витіснення їх у подальшому з політичного союзу шляхом позбавлення не лише політичних, а й природних прав, зокрема права на життя. Тобто аналізований феномен передбачає, виокремлення політичною елітою спільноти, що протиставляється всьому суспільству, проголошуваним цілям та завданням держави. Зважаючи на вищезазначене, пропонуємо таку досить суперечливу, однак важливу з позиції структурної побудови нашого дослідження тезу. Геноцидальний процес, хоч і відбувається всередині держави, у розрізі функціонування політичної системи все ж є видом зовнішнього збройного насилля.

Слід зауважити, що певна наукова дискусія існує й навколо проблеми визначення початку застосування такого виду збройного насилля, як геноцид. Низка вчених обстоює думку, що аналізоване явище було характерним для людської цивілізації протягом всієї історії її існування [296, с. 69; 214, с. 89; 5, с. 111]. Зокрема, А. Мацина та Р. Мацина стверджують: «Явище геноциду, відоме з глибокої давнини, можна розглядати як вид соціальної трагедії, оскільки геноцид являє собою особливі відносини соціальної боротьби, що обертаються навмисним знищенням усієї соціальної спільноти» [296, с. 69]. Так само С. Кісліцин та С. Акопян вважають, що людство починає застосовувати геноцид з античного періоду [214, с. 89].

В. Агаян висловлює найбільш радикальну думку, а саме: «Історія людства – це історія геноцидів. Ситуації, що підпадають під сучасне

визначення геноциду, зафіксовані ще в Біблії. Стародавній Рим, наприклад, повністю знищив або перетворив на рабів населення Карфагена. У ранньому Середньовіччі хрестоносці під час Альбігойських війн вирізали більшу частину населення Південної Франції. Під час Великої Французької революції війська, що придушували повстання роялістів у Вандеї, отримали наказ вбивати не тільки дорослих чоловіків, а також дітей і жінок репродуктивного віку. Аналогічні злочини відбувались практично скрізь у світі, набуваючи особливо великих масштабів у Стародавньому та Середньовічному Китаї та на Близькому Сході. Масові вбивства мирних жителів були зафіксовані під час більшості збройних конфліктів ХХ століття» [5, с. 111].

Ми цілком погоджуємось з позицією наведених авторів щодо того, що збройне насилля супроводжувало весь період існування людства. Однак питання, чи застосовувався саме геноцид у функціонування політичних систем світ-імперії, потребує більш ґрунтовного аналізу. Ураховуючи суттєву подібність геноциду та терору, вважаємо за доцільне використати аналогічні твердження та аргументи, згадані нами у підрозділі 2.4. Отже, слід урахувати, що в деспотичних монархіях, типових політичних системах світ-імперії, каркас соціально-економічної та політичної організації був заснований на податковій експлуатації досить автономних сільських общин. Окрім того, існувала пряма залежність зростання прибутків монарха від збільшення кількості таких господарських общин, що сприяло багатонаціональності Східних імперій. На основі зазначених тез доходимо висновку, що геноцид як цілеспрямоване знищення певної етнічної одиниці не мав місця в типовій політичній системі світ-імперії.

Приклади, наведені зазначеними вище авторами, на наш погляд, слід кваліфікувати як вияв війни та військової агресії, що були характерними для логіки функціонування світ-імперії, заснованої на завоюванні та подальшій експлуатації. Зрозуміло, що в процесі підкорення нових територій та народів використовувались силові методи. Однак після остаточного становлення влади

певного монарха до усіх, без винятку, общин застосовувались подібні принципи стягнення податку та реалізації панування зокрема. Зазначені тези підтверджують численні прямі та опосередковані докази, наведені в параграфі, присвяченому репресіям та терору. Зокрема, документальні джерела з історії Вавилону [436, с. 92], Стародавніх Єгипту та Індії [469, с. 83; 52, с. 384], Китаю [286, с. 13, 14; 494, с. 41; 375, с. 35; 50, с. 74; 359, с. 51–55] та Османської імперії [195, с. 69].

У нетипових для світ-імперії античних системах ні терор, ні геноцид також не застосовувався в межах політичного процесу. Нагадаємо, що збройне насилля щодо рабів мало економічний, а не політичний характер, представники цієї категорії населення не були членами політичних об'єднань та за жодних обставин не могли скласти опозицію. Владна еліта в античних державних утвореннях не могла піти на повне винищення рабів, оскільки саме на їх експлуатації засновувалась господарська організація їхнього суспільства. Також зазначимо, що, за винятком Лаконії, ця категорія населення не була ні моноетнічною, ні монорелігійною. У контексті аналізованої проблеми доречним буде зазначити, що греки в еллінський період зараховували до свого культурного ареалу всіх, хто здобув відповідну освіту, а також зазначити, що в Давньому Римі повний комплекс громадянських прав було надано в 212 р. н. е. всьому населенню багатонаціональної імперії.

Виявити застосування геноциду у функціонуванні нетипових, бездержавних політичних систем ранньосередньовічної Європи також проблематично. Ці політичні союзи були поліетнічними, створювались на основі автохтонного населення, мешканців колишніх римських провінцій та германських кочових племен. Владні відносини будувались на основі приватної власності на землю та особистої залежності без урахування етнічних чи релігійних відмінностей.

Як вже зазначалось вище, певні автори актами геноциду вважають релігійні протистояння в середньовічній Європі, а також хрестові походи,

зокрема Альбігойські війни. У такому контексті слід зауважити, що хрестові походи, протистояння католиків і мусульман в Іспанії та збройне насилля періоду реформації не відповідають критеріям, які є визначальними для феномену геноциду. По-перше, у більшості випадків основним організатором цих акцій виступали релігійні, а не політичні структури (католицька церква, арабські та протестантські общини). По-друге, аналізоване збройне насилля, попри жорсткість та релігійну вмотивованість, однозначно, не було одностороннім, що є характерною рисою геноциду. Відповідно, зазначені події, залежно від форм реалізації, можуть визначатися як війна, воєнний конфлікт або повстання.

Проведений аналіз дозволяє дійти досить логічних висновків, що початок застосування геноциду безпосередньо пов'язаний із становленням у XVII ст. національних держав як основного інституту політичних систем та, відповідно, з поширенням таких критеріїв групування населення, як титульна нація та національна меншина. Окрім того, цей період пов'язаний із зародженням та інкорпорацією світ-економіки, заснованої на ринкових принципах її функціонування.

Зазначене кардинально трансформувало логіку політико-економічних взаємовідносин як усередині держав, так і між державними утвореннями. На зміну завоюванню певних територій з подальшою податковою експлуатацією сільських общин приходить боротьба національних держав за ресурси та ринки збуту необхідних для промисловості та виробництва. Ці процеси спонукають до колоніалізму та перших прецедентів збройного насилля, подібного до геноциду.

У межах поставленої проблеми С. Кісліцин та С. Акоюн зазначають: «Священик Бартоломей де Лас Касаса свідчив про геноцид в колоніях Центральної Америки, де іспанці викоринювали туземців. ... Великобританія здійснювала такі акції в колоніях проти індусів, бурів, малайзійців, суданців. Німеччина знищила племена Герреро в Намібії. У США в XIX ст. цілеспрямовано скорочували чисельність індіанців з десяти мільйонів до 237

тис. у 1900 році» [214, с. 89]. Д. Стенард в роботі «Американський Голокост» стверджує, що збройне насилля, застосоване європейцями та їхніми нащадками відносно американських індіанців, – це наймасштабніший геноцид в історії людства. Основний аргумент дослідника в тому, що з 1492 р. до 1900 р. кількість цієї етнічної групи скоротилась на 98 % [613, с. 10, 107, 125].

Збройне насилля, що здійснювалось в американських колоніях, А. Мадина та Р. Мадина визначають як ненаправлену форму геноциду. Так, дослідники зазначають, що «ненаправленим можна назвати геноцид з нечітко визначеним об'єктом, переважно з метою освоєння території. Прикладом може служити винищення індіанського населення за часів формування державності США» [296, с. 69].

На наш погляд, частина із зазначених фактів справді ілюструє збройне насилля, що за багатьма критеріями відповідає феномену «геноцид». Проте це стосується лише тих колоній, де цілеспрямовано винищувалось та силою витіснялось місцеве населення, а їхнє місце займали переселенці з Європи. Прикладами такого слід уважати колоніальні процеси в Центральній та Північній Америці. Та, навпаки, використовувати термін «геноцид» до збройного насилля в колоніях, де населення здебільшого залишалось місцевим (наприклад Індія), ми вважаємо некоректним.

Водночас обов'язково слід додати, що навіть те збройне насилля, що було застосоване в Америці, лише за низкою показників (цілеспрямованість, групування за етнічною ознакою, намаганням повного або часткового знищення спільноти) може бути визначене як геноцид. Щодо односторонності та політичних мотивів насилля виникають сумніви. Так, незважаючи на численну й технічну перевагу колонізаторів, американські індіанці чинили їм завзятий та тривалий опір. Також важливо зазначити, що дислокація їх проживання розглядалась як місце покладу корисних копалин, для видобутку яких необхідно було витіснити населення з цієї території. Індія, навпаки, розглядалась як велика плантація, організація господарства,

яка потребувала значної кількості дешевої робочої сили, і, відповідно, акції цілеспрямованого винищення великих етнічних груп тут не реалізовувались.

Ураховуючи зазначене, ми все ж таки пропонуємо не застосовувати термін «геноцид» до політичних процесів, які відбувались під час колоніалізму. На наш погляд, це насилля цілком може бути визначене й кваліфіковане як збройна агресія з подальшою окупацією, а у випадку відповіді на нього, під війну або воєнний конфлікт, хоч і в асиметричній формі. У цьому питанні вважаємо за доцільне застосовувати тезу, озвучену Є. Степановою, щодо сучасних форм збройних конфліктів. «Одностороннє цілеспрямоване збройне насилля проти цивільного населення слід відмежовувати від втрат серед цивільних осіб безпосередньо під час воєнних дій та між комбатантами» [400, с. 34]. Тобто явище геноциду можливе під час війни або воєнного конфлікту, однак тоді насилля відбувається не під час військового протистояння, а жертви не є безпосередньою стороною конфлікту.

Подібну думку висловлює й Т. Зваан: «Від війни геноцид принципово відрізняється тим, що під час нього одна група – виконавці – озброєна й організована з метою застосування сили, а інша група – жертви – неозброєна і неорганізована. Військовий спротив трапляється тут рідко, зазвичай його одразу притлумлюють виконавці геноциду, сили яких значно переважають. У ситуації геноциду насилля й (військова) організація розподілені винятково нерівно й майже виключно зосереджені на одному боці – виконавців». Важливою є і така теза автора: «Хоча більшість дослідників погоджується, що геноцид слід відрізнити від війни й громадянської війни, вони водночас визнають, що ситуація війни може в різний спосіб спричинитися до розвитку геноцидальної ситуації та геноциду. Наприклад, (загроза) війни чи громадянської війни може створити передумови для геноциду, а може також слугувати прикриттям чи виправданням для нього. Це яскраво засвідчили випадки геноциду вірмен і євреїв; такі аргументи відіграли вагомий роль у камбоджійському та руандійському геноцидах» [180, с. 66].

Д. Блоксхем у ґрунтовній роботі, присвяченій геноциду, також звертає увагу на війну як фактор, що радикалізує ситуацію напередодні застосування цього виду збройного насилля. Це «свого роду громадянська війна в Руанді; Перша і Друга світові у випадку з геноцидом вірмен та Голокостом; спогади про Громадянську війну та підготовка до нової в СРСР. «Екзистенціальний» конфлікт через саме своє існування служить виправданням більш радикальної політики; завдяки чому уряд міг апелювати до патріотизму та почуття обов'язку своїх членів, що дозволяло проводити більш масштабну радикалізацію державного апарату» [63, с. 31].

Зважаючи на проведений аналіз, цілком зрозумілим, своєчасним та показовим стає вираз У. Черчилля щодо перших повідомлень про Голокост. Політик охарактеризував зазначений феномен як злочин, який ще не дістав назви. Також логічним виглядає те, що явище геноциду та термін Р. Лемкін починає розробляти саме під час Другої світової війни. Вітчизняні дослідниці різних видів збройного насилля С. Вовк та О. Меженська слушно зазначають, що «XX ст. увійшло у світову історію не лише світовими війнами, військовими переворотами, масштабними актами репресій та терору, а й веденням політики геноциду» [300, с. 144]. С. Ланцов щодо подій в Османській імперії в період Першої світової війни пише таке: «До квітня 1915 року в світовій історії ще не було прикладів знищення такої кількості людей за етнічним принципом за такий короткий термін. Геноцид вірмен розпочав чорний список подібного роду злочинів, що відбулися в XX ст.» [259, с. 69].

А. Міллер у такому контексті зазначає, що «тільки під час приготувань до великої європейської війни і під час Першої світової сусідні імперії стали дуже активно, відкинувши колишні обмеження, використовувати етнічну карту проти своїх супротивників. Сила національних рухів у цій макросистемі до кінця війни багато в чому була зумовлена тим, що вони здобули підтримку захоплених боротьбою імперій, які й тепер змагалися одна з одною «на знищення» [304, с. 41–42]. Якщо врахувати той факт, що

нацисти самі визнавали вплив на їхні дії прикладу політики турецької влади щодо вірмен, то можна запропонувати таку тезу [3, с. 102]. Початком запровадження в політичний процес такого виду збройного насилля, як геноцид, слід уважати період нестабільності світ-економіки, пов'язаний з тридцятирічною війною за гегемонію між США та Німеччиною. Відтак вивчення причин та наслідків застосування аналізованого явища необхідно здійснювати під час розгляду становлення та функціонування сучасних політичних систем.

У такому контексті досить цікавим є аналіз поглядів на цю проблему Х. Арендт та З. Баумана, проведений Д. Блоксхемом. Дослідник зазначає, що «обидва виділяють західну сучасність як основний фон, але Арендт наголошує на особливому характері, суспільних цілях та передумовах, що сприяли підйому тоталітарного режиму, тоді як Бауман вважає, що, аби змусити будь-яку сучасну політичну систему вдатися до геноциду, достатньо приходу до влади будь-якої групи з радикальною ідеологією» [63, с. 36].

На наш думку, для того щоб розібратись із наведеним протиріччям, слід урахувати виявлену в сучасних дослідженнях геноциду пряму залежність вірогідності застосування цього виду збройного насилля від наявності глибокої та тривалої кризи політичної системи. Загалом, це одна із тез, щодо якої збігаються позиції більшості авторів, зокрема щодо того, що геноциди відбуваються під час кризи та на взаємоперетині держави з суспільством [180, с. 66]. Поєднавши період появи аналізованого феномену із цим фактором, маємо підстави зробити аргументоване припущення, що геноцид характерний для політичних систем центру, які виникають під час боротьби за гегемонію, відтворюють конструкцію світ-імперії та дестабілізовані в процесі протистояння (Німеччина); тоталітарних та авторитарних систем напівпериферії, що стабілізують соціально-політичні процеси силовими методами (Османська імперія початку ХХ ст., СРСР); систем периферії, для яких характерна перманентна криза та нестабільність (Руанда, Камбоджа).

Т. Зваан зазначений фактор виникнення геноцидальної ситуації описує так: «ці кризи виникають унаслідок взаємозалежних попередніх міжнародних і внутрішніх тенденцій розвитку; вони виростають з доленосної комбінації довготривалих чинників та поточних подій; вони розвиваються повільніше або прискорюються стрімкими й болісними змінами; і вони здебільшого мають політичну та економічну природу. Звісно, умови (загроза) війни та громадянської війни можуть істотно вплинути на розвиток таких криз. Одним із найважливіших наслідків цього є прогресування та поглиблення дестабілізації в державі та суспільстві і, як відповідь на неї, – зменшення мирних механізмів суспільних взаємин та відповідне зростання ролі насилля» [180, с. 66].

О. Меженська та С. Вовк доводять, що й державний переворот може виступити каталізатором подальшого застосування геноциду. Для ілюстрації своєї позиції вони задують геноцид у Камбоджі після перевороту Пол Пота. «Червоні кхмери» під його керівництвом «від самого початку, вдалися до жорстокої боротьби з тими, хто висловлював хоча б найменшу незгоду з їхньою політикою. Жертвами геноциду, режиму «червоних кхмерів», стали середній клас, міське населення, етнічні та релігійні меншини Камбоджі. За етнічною ознакою знищувалися в'єтнамці, просто тисячами. За релігійною – християни, мусульмани й буддійські ченці» [300, с. 145]. Окрім того, для доведення своєї позиції дослідниці описують політичний процес у Руанді. «Жертвами політики геноциду, який влаштували хуту (які склали більшість етнічного населення Руанди), що прийшли до влади в результаті державного перевороту в 1994 р., стали понад 800 тис. осіб (представників іншої етногрупи (туту) та поміркованих хуту)», – зазначають вони [300, с. 145].

Окрім цього, для нашого дослідження важливим є опис, здійснений Т. Звааном, низки взаємопов'язаних факторів розвитку кризи, що створюють необхідне підґрунтя для подальшого застосування геноциду. Так, щораз більший зовнішньо- та внутрішньополітичний тиск на урядові структури

призводить до дестабілізації та дисфункціональності державного механізму, постійної ротації влади та зниження контрольованості органів, зокрема тих, що реалізують державну монополію на насилля. Паралельно відбувається загострення міжелітарної боротьби, поляризація суспільства, радикалізація гасел та застосування нелегітимних, насильницьких методів реалізації політичних цілей. Описана ситуація цілком прогнозовано спричиниться до появи відчуття матеріальної та фізичної незахищеності в переважній більшості громадян, а це, насамперед, провокуватиме стрімке зростання кількості людей, які поділяють радикальні політичні погляди [180, с. 66, 67].

На основі робіт попередників С. Кисліцин та С. Акопян наголошують на тому, що, окрім зазначених вище, існують і психологічні умови геноциду. На думку авторів, «тяжкі часи», що безпосередньо передують застосуванню аналізованого виду збройного насилля, «стимулюють відчуття депресії, безнадії, оточеності ворогами, несправедливості, що здійснюється щодо «мого народу», «моєї релігії», «мого міста». Саме цей комплекс почуттів є необхідною передумовою масових убивств». «Історія геноцидів показує, що більшість людей, які брали участь у геноцидах, не тільки мстять цьому ворогові за ті проблеми, що з його, як вони вважають, вини виникли, але й сподіваються, що усунення ворога допоможе у вирішенні цих проблем», – зазначають ці дослідники [214, с. 92].

Подібна комплексна криза політичної та соціальної системи була характерною і для Османської імперії на початку ХХ ст., і для Радянського Союзу під час та після громадянської війни, і для Німеччини в міжвоєнний період. Зокрема, в останньої, цей процес поглиблення соціально-економічної та політичної кризи призвів як до здобуття влади нацистами, так і до застосування геноциду в подальшому. У такому контексті ми ще раз повертаємось до проблеми прямої взаємозалежності недемократичних політичних систем, що силою стабілізують політичну ситуацію, з потенційною можливістю застосування геноциду. Зокрема, численні наукові розвідки підтверджують, по-перше, своєрідний «імунітет» ліберально-

демократичних систем до геноциду, по-друге, те, що аналізований вид збройного насилля є одним із засобів стабілізації кризової ситуації радикалізованою політичною елітою, що захопила владу та встановила недемократичний режим [565; 555; 590]

Важливо також зазначити, що більшість дослідників, незважаючи на деякі несуттєві розбіжності, схиляються до думки, що в процесі застосування геноциду ключову роль відіграє держава, а вона в недемократичних політичних системах повністю та нероздільно підпорядкована владній еліті [555, с. 6, 7]. Основний аргумент тут у тому, що геноцид – це процес, складений з низки подій, що реалізується на значній території великою кількістю виконавців упродовж тривалого часу та призводить до численних жертв. Тобто масштабність цього процесу однозначно доводить нам те, що його реалізувати без схвалення владною елітою та без залученості державного апарату неможливо. З огляду на вищезазначене, логічно зробити висновок, що геноцид – це не результат непередбаченої, неконтрольованої урядом колективної агресії, що має історичне підґрунтя, а навпаки, наслідок, свідомого роздмухування владною елітою певного антагонізму, наявного в суспільстві [180, с. 69].

Слід наголосити, що геноцид вірмен з першого погляду випадає із зазначених тез, оскільки владні структури Османської імперії, як відомо, брали дуже обмежену участь у реалізації геноциду. У такому контексті показовою є теза Д. Блоксхейма: «Той факт, що геноцид вірмен в Османській імперії з 1915 по 1916 р. проводився за відносно незначної участі державно-адміністративного апарату, свідчить про неповну зрощеність в цій країні фракції ідеологів та державного апарату через те, що нові керівники, які прийшли до влади внаслідок перевороту, ще добре не затвердились на своєму місці, і їхня легітимність була під питанням» [63, с. 50]. Окрім того, рішення про початок геноциду було прийнято саме владною елітою, та саме вона надала курдським племенам негласний дозвіл грабувати депортаційні каравани [63, с. 53].

Доказом зазначених тез є також зміст відомого сьогодні припису, який був розісланий урядом Османської імперії місцевим органам влади. У ньому зазначалось, що «для захисту від можливої небезпеки, яка загрожує нашій батьківщині, нації, державі та релігії, уряд, який представляє іслам та турецький народ, і комітет «Єднання та прогрес» з метою запобігання будь-де й будь-коли висування вірменського питання вирішили скористатися тією незалежністю й свободою дій, яку надала війна, і покласти кінець цьому питанню, викоренивши в країні цей чужий нам... елемент, заславши його в Аравійську пустелю, згідно з цим таємним приписом. Отже, уряд і центральний комітет Іттіхад звертаються до вас, сподіваючись на ваш патріотизм, і наказують всіляко всіма наявними у вашому розпорядженні силами сприяти місцевим органам комітету «Єднання та прогрес», що, згідно з таємною інструкцією, приступлять до виконання наказу на світанку 24 квітня. Кожна посадова чи приватна особа, яка насмілилася виступити проти цієї священної й патріотичної справи, ухилиться від покладених на нього обов'язків або захистить і заховає в себе якогось вірменина, буде вважатись ворогом батьківщини та релігії і буде відповідно покарана» [Цит. за: 238, с. 219–220].

Вивчення стадії реалізації геноцидального процесу, що досить широко проаналізовані в науковій літературі, виходять за межі нашого дослідження. Однак для нас важливим є те, що розпочинається він з ухвалення відповідного рішення центральним політичним керівництвом. Слід чітко розуміти, що головна мета геноциду – це намагання позбутись шляхом знищення певної категорії людей. Основна спрямованість цього виду збройного насилля на те, щоб визначену спільноту виключити із суспільства, держави, провінції або навіть із села чи міста, тобто з конкретного життєвого простору титульної нації. Відповідно, перше рішення центрального керівництва складається із двох компонентів, а саме з окреслення цільової групи («вірмени», «євреї», «тутсі», «боснійські мусульмани», «куркулі») та чіткого визначення кінцевої мети знищити її [180, с. 71].

Зазначені тези важливі тому, що ще раз підтверджують припущення щодо того, що геноцид – це інструмент, засіб досягнення політичної мети в недемократичних системах. Відтак ця мета безпосередньо пов'язана з намаганням стабілізувати політичну ситуацію за рахунок звинувачення в усіх соціально-економічних проблемах держави певну групу людей та в подальшому її знищення. Водночас безпосередня реалізація геноциду неможлива без його широкої підтримки більшістю громадян. Зрозуміло, що це залежить від поширення в суспільстві певної ідеології, яка дає людям розуміння ситуації, яка склалася, спрямовує їхні дії та надає їм сенсу [180, с. 73].

Д. Блоксхейм під час аналізу Голокосту, висловлює досить слушну для нашого дослідження тезу. «Нещодавню хвилю наукових робіт, у яких акцент робився на залученості до нацистської ідеології та активному пристосуванстві до неї, можна вважати необхідною спробою виправити повоєнний погляд на геноцид як на вертикальну систему наказного знищення та на функціоналістське трактування Голокосту як результату особливостей нацистської вертикалі влади» [63, с. 42].

Проблема пов'язаності застосування геноциду з ідеологією для нас важлива не сама по собі. У контексті виявлення політичних систем, у яких цей вид збройного насилля виступає інструментом реалізації основних цілей, ключовим є те, що геноцид пов'язаний із правою, націоналістичною ідеологією. Основною причиною названого в академічному середовищі вважається те, що, по-перше, криза, яка передує геноциду, сприймається населенням у національному масштабі. По-друге, націоналізм відкриває можливість залучення до цього процесу широких верств населення незалежно від соціального статусу, бо націоналістична ідеологія базується безпосередньо на перспективі державного відродження, що дозволяє ефективно експлуатувати, як на індивідуальному, так і на колективному рівні, почуття гідності та самоідентичності громадян. Слід додати також і те, що в кризовому стані, хоч і тимчасово, однак стає першоплановим не

поміркований, а радикальний, расистський націоналізм, який провокує екстремістські, жорсткі методи реалізації поставлених цілей [180, с. 74].

На основі зазначеного доходимо висновку, що геноцид характерний для недемократичних політичних систем сучасної світ-економіки, що базуються на праворадикальній ідеології. Це Німеччина в період боротьби за гегемонію з США, Османська імперія на початку ХХ ст., Руанда у 1990-х рр. тощо [131, с. 78]. Водночас слід наголосити, що функціонування тоталітарних систем лівого типу також засновується на широкому використанні одностороннього внутрішнього насилля. Однак воно не має чіткої диференційованості за національною, етнічною чи релігійною ознакою. Тож це явище слід визначити як репресії чи терор, а не геноцид. Так, у колишній Югославії геноцид був застосований вже після розпаду тоталітарної політичної системи лівого типу та загострення етнічно-релігійних протиріч у багатонаціональній державі.

З огляду на вплив геноциду на функціонування та зміну політичних систем, досить важливими є закономірності щодо його завершення. Аналіз відомих випадків геноциду доводить те, що ця політика практично ніколи не згортається елітами, які впровадили її. Під дією певних обставин геноцидальний процес може бути послаблений, відтермінований, призупинений, однак не скасований. Геноцид, як правило, завершується під дією зовнішньої військової інтервенції. Так, знищення вірмен припинилось після поразки Туреччини в Першій світовій війні, геноцид євреїв після поразки Німеччини та окупації її території союзними військами. У Камбоджі геноцид припинила в'єтнамська інтервенція, а в Руанді – захоплення Руандійським патріотичним фронтом більшої частини країни [180, с. 72]. Отже, ураховуючи те, що геноцидальний процес завершується під дією зовнішніх сил, це, відповідно, призводить до суттєвих змін у функціонуванні або взагалі припиняє існування політичної системи, яка його розв'язала.

Сьогоднішні світові тенденції, зокрема занепад гегемонії США, розбалансування всієї світ-системи, поступова втрата державою статусу

основного політичного інституту та поява нових впливових гравців на міжнародній арені, відбилися і на феномені «геноцид». На початку XXI ст. цей вид збройного насилля починають застосовувати міжнародні терористичні організації, які мають відвертий позадержавний характер. На наш погляд, причини, які спонукали терористичні угруповання до застосування військових засобів боротьби та проголошення територіальних претензій, а потім зумовили використання ними геноциду як інструменту реалізації поставлених цілей, були однаковими.

С. Кочої в статті «Ісламська держава»: від тероризму до геноциду» висловлює цілком логічну та аргументовану думку, класифікуючи дії цього угруповання щодо народності єзидів. «Однак справжню «славу» ІДІЛ/ІД принесли не теракти або військові перемоги, а варварські дії проти мирного населення, що, на наше переконання, підпадають під визначення злочину геноциду. У цьому сенсі ми стаємо свідками першого в сучасній історії злочину геноциду, що здійснюється не державою або з її санкції, а організацією, невідконтрольною будь-якій державі та визнаною терористичною» [240, с. 62].

Подібну думку про дії «Ісламської держави» щодо єзидів (2014 р.) як геноцид висловлює К. Вайтсайд [632]. Так, дослідник ставить два ключові питання: чи може терористична організація суттєво вплинути на групу, що піддається насиллю? Чи існує загроза виживання для цієї групи? І, відповідаючи на них, зазначає: «Позиція ООН щодо визнання злочину в якості геноциду полягає в тому, що ці злочини повинні бути масовими. Якщо ні – то скоюються злочини проти людяності, а не геноцид» [632, с. 188]. Підбиваючи підсумки, К. Вайтсайд резюмує, що «в міжнародній політиці серед її еліти міцним є розуміння держав як основних гравців сучасної міжнародної системи. Ступінь ефективності їхньої виконавчої влади та відповідальності не може порівнюватися з жодною міжнародною організацією. Проте здатність недержавної організації здійснювати акти

геноциду повинна бути визнана. В іншому разі, ризик для їх населення зберігається, як продемонстрували події 2014 р.» [632, с. 189].

Для нас ці тенденції не є випадковими. Подібні процеси ми прослідковували під час аналізу еволюції міжнародного тероризму. До основних причин зазначеного, на наш погляд, належать: по-перше, суттєве зниження ефективності системоутворюючих структур, зокрема ООН; по-друге, очевидне падіння військової могутності гегемона, що продемонстрували теракти 11 вересня 2001 р. й подальші військові кампанії США в Афганістані та Іраку. Також слід зауважити, що протидіяти чи запобігати терористичним угрупованням у застосуванні геноциду наявними механізмами міжнародного тиску практично неможливо, оскільки вони передбачають вплив на державу та її інституції.

Отже, геноцид є явищем подібним до терору, однак, передбачає групування певної спільноти на основі національних, етнічних, расових та релігійних ознак з подальшим витісненням їх з політичної системи за допомогою насилля. Геноцид є характерним для недемократичних політичних систем капіталістичної світ-економіки та застосовувався як інструмент стабілізації соціально-політичних процесів.

Висновки до розділу 3.

Війна та / або воєнний конфлікт були невід'ємним елементом політичного процесу в період становлення ранніх держав та поступово формують світ-імперію, основною логікою якої є завоювання та експлуатація. Західний світ мав певні політичні особливості як в античний, так і в середньовічний період. Однак, війна не виключалась з арсеналу основних засобів функціонування політичних систем цього регіону. Становлення капіталістичної світ-економіки докорінно змінило логіку функціонування політичних систем. Невід'ємним елементом політичного процесу стають колоніальні завоювання та світові війни за гегемонію.

Основною причиною збройних конфліктів другої половини ХХ ст. слід уважати протиборство провідних політичних систем у межах конвенційних обмежень. Розпад соціалістичного табору, процеси глобалізації та інформатизації, а також використання новітніх засобів ведення війни призвели до докорінних змін у формах реалізації зовнішнього збройного насилля.

Застосування США на початку 1990-х рр. високотехнологічної зброї, як результату конвенційних обмежень другої половини ХХ ст., призвело до пошуку опонентами дієвої протидії та поширенню тероризму. Зазначене мало також і зворотній ефект, зокрема, це вплинуло на перегляд форм реалізації збройного насилля розвиненими країнами. Як наслідок, в основу нових військових доктрин провідних держав була покладена тактика, застосована терористами, що, нарешті, призвело до появи та поширення феномену, який дістав численні назви: «асиметрична війна», «війна низької інтенсивності», «нетринітарна війна», «війна керованого хаосу» тощо.

Сьогодні війна та/або воєнний конфлікт характеризуються асиметричністю та хаотичністю, дією як регулярних, так і нерегулярних формувань, масовими злочинами проти людськості, широким застосуванням диверсій, провокацій, інформаційних операцій та фінансово-економічних інструментів. Під впливом докорінних змін у світі змінились і цілі збройного насилля. На сьогодні провідною метою агресії вже є не захоплення ресурсів, поневолення народу або окупації чужих земель, а повне підпорядкування політичної системи супротивника. Неодмінним елементом сучасних збройних конфліктів є також застосування інформаційного впливу на масову аудиторію.

Протягом усього періоду державно організованого існування людства й до середини ХХ ст. агресію неможливо та недоцільно відокремлювати від таких феноменів як війна та воєнний конфлікт. Однак, штучно створена у середині ХХ ст. юридична категорія «агресія» поступово набула реального політичного наповнення й впливу на міжнародні та внутрішньодержавні

процеси. Насамперед, зазначене пов'язано з формуванням та поширенням явища прихованої агресії, що дістало безліч назв: «конвенційна війна», «проксі війна», «війна в лімітрофах» тощо. У подальшому аналізований феномен став одним із основних факторів появи сучасних форм зовнішнього збройного насилля, у межах якого початковий етап є, по суті, агресією, що навіть не фіксується та не усвідомлюється країною-жертвою.

На становлення міжнародного тероризму як глобального, позадержавного виду зовнішнього збройного насилля вплинули два ключових фактори. По-перше, час (кінець 1960-х – початок 1970-х рр.) – період піку гегемонії США, що обумовило вибір опосередкованих, асиметричних методів боротьби. По-друге, регіон – багата на нафту периферія, тобто зона слабких державних утворень та, одночасно, перетину інтересів основних геополітичних гравців, зокрема, нової транснаціональної буржуазії. Останнє орієнтує терористичну діяльність на зовнішньополітичну сферу, а саме – на тиск на регіонального та міжнародного суб'єкта.

До початку XXI ст. міжнародний тероризм виріс до зовнішнього збройного насилля, що надавав можливість транснаціональному суб'єкту впливати за допомогою асиметричних засобів як на країну-гегемона, так і на глобальний політичний процес загалом. До ключових ознак, що дозволили реалізувати цей вплив, належать: непідпорядкованість діяльності терористичних угруповань міжнародним системам безпеки, зокрема ООН, та обмеженість засобів останньої у тиску на позадержавного суб'єкта. Другою ознакою є антиетатичність та транскордонність, що на практиці реалізується через мережевий характер застосування цього виду зовнішнього збройного насилля. До третьої ознаки належить іслам як ідеологія аналізованого феномену, що дозволяє створювати мережеву структуру та підтримувати її функціонування на глобальному рівні.

Позадержавний характер терористичних угруповань, власна фінансова база, їх очевидний зв'язок із групами, що приватизували видобуток корисних копалин та переважна більшість терактів (близько 90 %) у мусульманських

країнах – усе це дає підстави стверджувати, що аналізований вид збройного насилля не є засобом поширення ісламу, що постійно продукується у масовій свідомості. На наш погляд, це інструмент захисту інтересів сегменту транснаціональної буржуазії, яка займається продажем енергоносіїв. За допомогою терористичної практики ці глобальні суб'єкти конкурують між собою, підкорюють своїй волі урядові структури периферійних країн, створюють атмосферу хаосу, блокуючи входження на ринок західних компаній, здійснюють тиск на системоутворюючі сили світового порядку.

Передумови застосування геноциду, як одного із видів зовнішнього збройного насилля, почали складатись з XVII ст. разом з появою національної держави як основного інституту політичної системи та інкорпорації світ-економіки. Ознаки, що складають сучасний термін аналізованого явища, можна побачити в колоніальній політиці європейських країн. Водночас, охарактеризувати колоніальні завоювання як геноцид не можна, оскільки у них були відсутні такі важливі характеристики цього феномену, як односторонність та політична вмотивованість.

Уперше збройне насилля, яке сьогодні характеризується як геноцид, починають застосовувати під час боротьби за гегемонію між Німеччиною та США (початок XX ст.). З цього періоду вказане явище використовується в недемократичних політичних системах як інструмент стабілізації соціально-політичних процесів. Відповідно, основною причиною формування геноцидальних передумов є глибока, тривала соціально-економічна та політична криза, посилена війною, громадянською війною або державним переворотом. Отже, геноцид – досить неоднозначний феномен та вид збройного насилля. Основна причина його використання – це намагання вирішити внутрішньополітичні проблеми. Однак, реалізується геноцид за рахунок виключення певної спільноти з політичної системи, звинувачення її в усіх проблемах, що паралельно протиставляє цю групу основній частині населення та, як наслідок, завершується холоднокривним знищенням невинних людей.

РОЗДІЛ 4

ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ ТА СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

4.1. Застосування інформаційної війни як фактора впливу на політичні системи.

Інформаційна складова супроводжувала збройне насилля практично весь період його існування. Так, у біблійній легенді згадується про Гедеона, який в межах збройного протистояння застосовував психологічний тиск на ворога. Зокрема, описується випадок, коли інформаційний ефект призвів до дезорганізації супротивника, що передислокувався та наніс удар по власним військам. Досить ефективно реалізовували психологічний тиск римляни. Так, Юлій Цезар перед битвою стимулював народну підтримку за допомогою відповідних промов та театралізованих дійств. Широко відомі історичні приклади: «коли на одному з флангів ними ведуться активні бойові дії, тоді як на другому – непомітно й поволі готується вирішальний удар. Ці маніпуляції мають на меті змусити противника думати, що основні дії будуть розвиватися не там, де це намічається провести насправді [390, с. 4]. У період Середньовіччя до проявів інформаційного тиску можна віднести ідеологічне обґрунтування Католицькою церквою боротьбу з єрессю та Христові походи. Англійська революція також була «одягнена» в ідеологічну оболонку боротьби за очищення віри [39, с. 415].

На наш погляд, можна знайти характерні риси психологічних війн й у наполеонівській пропаганді: нав'язування тверджень про єдність у власному таборі й розлад у супротивника; замовчування несприятливої інформації і висвітлення вигідної; поширення простих гасел; фальсифікація історичних фактів; постійне повторення вигідних тем; викривлення повідомлень преси опонента; висміювання ворога, звинувачення його у своїх злочинах.

Наполеону належить твердження: «чотири газети можуть заподіяти ворогу більше зла, ніж стотисячна армія» [281].

У вказаному контексті досить показовою є теза І. Кононова, озвучена у колективній монографії «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі». «Характеру аксіоми набуло уявлення, що одним з факторів виграшу у війні з зовнішнім агресором є лояльність мирного населення до своєї держави. Внаслідок цього війни Нового часу обов'язково передбачають таку складову як пропаганда. В інформаційній боротьбі стикаються позитивні автостереотипи і негативні гетеростереотипи, ствердження істинності власної позиції і деконструкція позиції противника. Для досягнення успіху сторони конфлікту прагнуть до встановлення монополії інформаційного впливу на своїх громадян і до зламу цієї монополії на території супротивника. Як писав Уолтер Ліппман, пропаганда вже в період Першої світової війни прагнула перетворити все населення по один бік фронту в *union sacrée* (Священний союз), що ж стосується солдатів противника, то «їм потрібні були саме люди – звірі», – зазначає дослідник [293, с. 45].

Слід зазначити, що інформаційна складова поступово стає одним із провідних компонентів підготовки та реалізації збройного насилля у ХХ ст., коли починають з'являтися технічні можливості впливу на масову аудиторію. Так, у 1920-х рр. Сполучені Штати здійснювали радіотрансляцію спрямовану в Латинську Америку – регіон, що вважався важливим з геополітичної точки зору. Великобританія – у свої колоніальні володіння. Німеччина – на територію Польщі, де компактно проживали етнічні німці (Померанія, Верхня Сілезія). Слід зазначити, що у 1930-х рр., інформаційний вплив перестає бути лише додатком до збройного насилля, він починає використовуватись і як окремий інструмент. Прикладом може слугувати німецько-австрійська радіовійна 1933–1934 рр., що розгорнулася в межах поширення ідеї аншлюсу Австрії. У процесі цього протистояння з'являється та стає загальноживаним термін «інформаційний агресор» [404].

Не дивлячись на те, що «інформаційна війна» досить давнє явище, теоретичне осмислення цього феномену почалось відносно нещодавно. Погляди стосовно того, кому належить першість у застосуванні цього терміну, розходяться. Так, частина дослідників вважає, що попередником терміну «інформаційна війна» було поняття «психологічна війна», яке вперше використав Дж. Фуллер у 1920 р. у межах аналізу Першої Світової війни. Пізніше вказану дефініцію почали застосовувати американці, які датують власне застосування цього поняття 1940 р. Вважається, що визначення «психологічна операція» першим почав застосовувати капітан Е. Захаріас, а з 1957 р. термін вже містився в американських офіційних документах [281].

Частина дослідників вважає, що безпосередньо термін «інформаційна війна» першим застосував у 1976 р. фізик, урядовець та радник президента США Томас Рона. У цьому контексті звертає на себе увагу 1976-й рік, оскільки він пов'язаний з черговим технологічним стрибком у інформаційній сфері [485, с. 135]. Сучасні дослідники інформаційних війн, зокрема, М. Лібікі, критикують термін, запропонований Т. Рона, вважаючи його занадто загальним та розмитим. Однак, і сам М. Лібікі розглядає сутність інформаційної війни досить широко, приєднуючи до неї й економічне протистояння. Загалом лише в середині 1990-х рр. аналізоване явище отримує більш детальне визначення [485, с. 135].

Інша частина дослідників вважають, що в науковий обіг це поняття було введено в 1985 р. у Китаї, провідним китайським теоретиком інформаційної війни Шень Вейгуань [336]. Саме в Китаї наприкінці 1980-х рр. почала розроблятися сучасна концепція ведення інформаційної війни [58, с. 49]. Вважається, що в основу теоретичних підходів китайських фахівців у галузі інформаційного протистояння покладені погляди давньокитайського полководця Сунь-цзи (V ст. до н. е.). Він один з перших аргументував необхідність психологічного тиску на супротивника. В своєму «Трактаті про військове мистецтво» Сунь-цзи, як відомо, стверджував: «У всякій війні, як

правило, найкраща політика зводиться до захоплення держави цілісної... Здобути сотню перемог у боях – це не край мистецтва. Підкорити суперника без бою – ось вінець мистецтва» [281].

У західних виданнях, зокрема у «Issue Paper» [558], поширеною є думка, що «батьком інформаційної революції» у військовій справі був американський військовий аналітик Ендрю Маршалл. Східнослов'янські фахівці О. Дугін [39, с. 415], І. Панарін [336] переконані, що справжнім творцем цих перетворень був маршал Радянського Союзу М. Огарков, начальник Генерального штабу Збройних Сил СРСР (1977–1984 рр.), який був організатором успішної «Празької операції». За допомогою блискуче поданої дезінформації йому вдалося абсолютно заплутати розвідувальні служби НАТО. Пізніше згаданий вище китайський теоретик Шень Вейгуань дійшов висновку про необхідність реалізації доктрини М. Огаркова у себе в країні. Результатом цього стали досить серйозні результати Китаю в інформаційному протистоянні з США.

Щодо сутності терміну «інформаційна війна» погляди вчених також розходяться. Перша група дослідників, зокрема, С. Расторгуєв [366], зводять поняття інформаційної війни до окремих інформаційних заходів та операцій, а також відносять сюди й засоби комерційної конкуренції.

Друга група вчених, до якої входять, як правило, представники військових відомств, зокрема С. Гриняєв [126], С. Комов [226], відносять інформаційну війну до сфери військового протистояння й розглядають її як комплексне застосування засобів інформаційної та збройної боротьби (військово-прикладний підхід). Зазначене протистояння реалізується за допомогою програмного, радіоелектронного та фізичного ураження інфраструктурних об'єктів супротивника, дезорганізації його управлінських структур, реалізації психологічного впливу на військових та цивільних. Логіка такої інформаційної війни полягає в перемозі над супротивником шляхом досягнення та використання інформаційної переваги над ним. Слід додати, що цей підхід викликає заперечення у деяких дослідників, які

вважають, що термін «інформаційна війна» по відношенню до сучасного збройного насилля, не зовсім коректний, і було б більш точно назвати це протистояння інформаційною боротьбою, що є складовою бойових дій.

На думку третьої групи дослідників, наприклад І. Панаріна [336, с. 50] інформаційна війна – це явище мирного періоду міждержавного протистояння, що дозволяє вирішувати зовнішньополітичні завдання несиловим у традиційному розумінні шляхом [161, с. 70].

Щодо розуміння сутності поняття «інформаційна війна» в країнах, яким належить першість в інформаційному протистоянні – США та Китаї, то слід зазначити наступне. Американський військовий аналітик Ричард Шафранськи розглядає інформаційну війну як збройні дії, спрямовані проти стратегічно важливої системи знань або припущень ворога. Супротивником може бути будь-хто, чиї дії суперечать цілям лідера. Поза державою експлуатуються такі установки, як «образ ворога» або «не ми». Всередині держави – «зрадник», ким може стати кожний, хто протистоїть або не виказує достатньої підтримки лідеру, який реалізує інформаційну війну. Виявлення в ході бойових дій не достатньої підтримки лідера провокує застосовуються внутрішня інформаційна війна, метою якої є підвищення лояльності до нього [161, с. 70].

На думку китайського військового аналітика Ван Пуфена, інформаційна війна є продуктом інформаційної епохи. Це означає, що в зазначений період в межах збройного насилля все більш використовуються інформаційні технології та інформаційна зброя. Він наголошує на становленні «мережевізації» поля бою і нової моделі боротьби у часі та просторі. На його думку, боротьба спрямована на здобуття контролю над інформаційним полем бою, з метою впливу на ухвалення рішень супротивником [161, с. 71].

Ґрунтуючись на аналізі значної кількості китайських першоджерел, американський китаєзнавець Майкл Пілсбурі доводить, що «метою інформаційної війни за китайською літературою є інформаційне панування». Він зазначає, що китайська стратегія інформаційної війни подібна до

американської, деталізованої в понятті «інформаційна зверхність». Отже, як китайці, так і американці в інформаційній війні прагнуть зруйнувати у супротивника процес прийняття рішення, за допомогою впливу на його здатність одержувати, обробляти, передавати та використовувати інформацію [161, с. 71].

Одним із перших практичних досягнень Китаю в інформаційному протистоянні з США вважається врегулювання студентських хвилювань на площі Тяньаньмень в 1989 р. У межах вказаної події ЗМІ інформували населення, щодо дій екстремістських та кримінальних груп у Пекіні, Шанхаї та інших великих містах. Лідери Китаю переконали громадян, що безлад інспірувався США. Слід підкреслити, що значу роль у перемозі в зазначеному протистоянні відіграв ефективний інформаційний вплив на китайську діаспору в США та Західній Європі. Сьогодні Китай розвиває концепцію мережевих сил, що є військовими підрозділами, складеними з висококласних комп'ютерних експертів. Основний акцент робиться на залученні активної молоді [336, с. 126]. У Китаї вже кілька разів проводилися великомасштабні навчання з відпрацювання засобів інформаційної війни [58, с. 50].

У відповідь на перші здобутки Китаю в інформаційній боротьбі, з початку 1990-х рр. у Сполучених Штатах інтенсифікуються розробки в цій сфері. Запустила вказані процеси директива Міністерства оборони США Т 3600.1 «Інформаційна війна» від 21 грудня 1992 р. Вже у 1993 р. ключові критерії побудови інформаційного протистояння були викладені в директиві комітету начальників штабів № 30, а згодом у Статуті ВС США FM 100-6 «Інформаційні операції» 1995 р. Окрім того, сфера інформаційного протистояння додатково врегульовувалась періодично поновлюваним Статутом ВС США FM – 31 «Психологічні операції». В середині 1990-х рр. у сухопутних військах, на флоті та військово-повітряних силах США вводиться посада офіцера з питань інформаційної війни. В 1995 р. Національний

університет оборони здійснив випуск першої групи фахівців у галузі інформаційної війни [136].

Н. Гуріна у вказаному контексті пише, що з 1990-х рр. досить серйозна увага в США починає приділятися науковим розробкам у інформаційній сфері. Так, починаючи з 1994 р. регулярно проводяться наукові конференції з проблем «інформаційної війни» за участю провідних фахівців та представників військово-політичного керівництва країни. Був створений центр інформаційної стратегії та політики, основною метою якого є вивчення можливостей використання інформаційних технологій у воєнних конфліктах XXI ст. У період з січня по червень 1995 р. в США була проведена перша командно-штабна військова гра за участю представників усіх силових структур. Мета гри полягала в розробці стратегії інформаційної війни [136].

Важливо наголосити, що протягом першої половини 1990-х рр. представники Пентагону підкреслювали оборонну спрямованість заходів США в інформаційній сфері. Однак, після 22 жовтня 1998 р., коли Комітет начальників штабів ВС США розробив «Об'єднану доктрину інформаційних операцій», це положення спростовується. Зазначений документ на офіційному рівні вперше виявив підготовку до реалізації саме наступальних дій в інформаційній сфері. Окрім того, доктрина передбачала можливість реалізації наступальної інформаційної операції як у воєнний, так і в мирний період. Щоправда, в офіційних коментарях до зазначених документів наголошувалось на тому, що застосування інформаційної зброї здійснюватиметься у повній відповідності до норм міжнародного права. Однак, сьогодні міжнародні угоди в зазначеній сфері або відсутні, або знаходяться в стадії розробки [136].

Широкомасштабні науково-практичні розробки Китаю, США та інших провідних країн призвели на початку XXI ст. до суттєвого прогресу в технічних засобах та збільшенні числа прийомів ведення інформаційної війни. Так, український дослідник О. Дубас зазначає, що у XXI ст. відбувається перехід від «інформаційної боротьби першого покоління», що

характеризується лише розширенням класичної радіоелектронної боротьби, до «інформаційної боротьби третього покоління», під якою розуміються операції на основі ефектів [161, с. 71]. Саме операції на основі ефектів сьогодні є основою реалізації зовнішньої політики розвинених держав. Окрім того, у XXI ст. значного поширення в інформаційній війні отримала іміджева складова, що передбачає негативний вплив на репутацію супротивника, що згодом має призвести до ігнорування та дискредитації його інтересів у світовому співтоваристві [137].

Стосовно подібних положень пише і провідний український дослідник інформаційних війн Г. Почепцов. Однак, він пропонує розрізняти такі поняття як «інформаційна війна» та «сміслова війна». На його погляд, якщо в основі інформаційної війни стояло повідомлення, то сьогодні базою стає інтерпретація. «Тобто, інформаційна цивілізація з її надміром інформації переводить нашу увагу з інформації на інтерпретацію. Інтерпретаційні процеси, як більш складні, стають важливішими за просто інформаційні. Раніше ми бачили в світі те, про що нам розповідали. Тепер ми розуміємо те, що нам інтерпретують. Складний світ вимагає тлумачень» – пише Г. Почепцов [354, с. 21].

Отже, смислові війни характеризуються переосмисленням фактів на користь інтерпретатора. На думку дослідника, це стає можливим за рахунок наступних основних рис смислових війн:

- базовий інструментарій – реінтерпретація;
- охоплення не одного сегмента населення, а всіх;
- більший інтерес не до факту, а до його переосмислення;
- мета – створити для людини власний апарат відторгнення неправильних інтерпретацій [354, с. 21, 22].

На основі зазначених характеристик автор і розрізняє смислові війни та інформаційні. Зокрема, смислова війна змінює всю модель світу, інформаційна – лише її сегмент. Смислова війна працює з усім населенням, інформаційна – з невеликою частиною. Смислова війна розрахована на

довготривалий період, інформаційна – зацікавлена в швидкому результаті. Інформаційна війна зберігає наявні механізми мислення, смислова – намагається вибудувати нові. Основними бійцями смислових війн є ті, хто працюють зі стратегічними комунікаціями суспільства, наприклад, письменники. У інформаційній війні головними бійцями є журналісти [354, с. 22, 23]. Важливо підкреслити, що на думку Г. Почепцова, за умови отримання населенням такого смислового щеплення, воно вже може самостійно цензурувати інформаційні потоки, розглядаючи той чи інший факт як правду, чи брехню. Розмежування відбувається на підставі того, чи відповідає факт картині світу, сформованої під час перебудовчої трансформації [354, с. 23].

Отже, провідного, а подекуди і самостійного значення, зокрема, як етапу в сучасній прихованій агресії, інформаційна складова збройного насилля отримала наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Відповідно, цілком логічним буде проаналізувати сучасні тенденції розвитку світ-системи та політичних систем у них, що надали можливості інформаційним війнам виступити одним із провідних чинників впливу на процес їх функціонування. В розв'язанні поставленої проблеми ми будемо спиратись на озвученні І. Валлерстайном прогнози щодо еволюції капіталістичної світ-економіки у першій половині ХХІ ст. Так, на думку дослідників, у вказаний період світу невиває миру, стабільності та легітимності, а це, своєю чергою, пояснюється як заходом гегемонії США, так і кризою світ-економіки в цілому [626, с. 435].

У контексті аналізованої проблеми нас цікавить наступні висновки І. Валлерстайна із зазначеної вище тези. Дослідник стверджував, що відбувається суттєве зниження можливості держави в забезпеченні внутрішнього порядку та стабільного функціонування політичної системи, скорочення впливу ООН та інших системоутворюючих структур, вихід на новий рівень різних груп, зокрема і транснаціональних корпорацій, що будуть переймати ряд функцій держави [626, с. 451]. На наш погляд, вказані тенденції, що ми сьогодні вже чітко простежуємо, стимулюють пошук як

державними структурами так і позадержавними, транскордонними організаціями, альтернативних, більш ефективних та дешевших механізмів поширення впливу та відстоювання власних інтересів. Слід підкреслити, що в зв'язку із появою широких технічних можливостей, провідною серед подібних альтернатив стала саме інформаційна війна.

Окрім того, основною метою сучасного збройного насилля стає повне та цілісне підкорення усієї політичної системи супротивника. Сьогодні для провідних галузей глобальної економіки, з якою пов'язані як процеси накопичення в країнах центру, так і функціонування транснаціональних корпорацій, повномасштабна війна стає не логічною. Військове протистояння розбалансовує економічні процеси, приносить численні жертви, руйнує інфраструктуру, а отже, ускладнює доступ до ресурсів та ринків збуту. Відповідно, зазначене можна вважати однією з причин упровадження сучасних форм збройного насилля, що обмежені у просторі й розтягнуті у часі, та виходу на перший план інформаційних війн. У цьому контексті вважаємо доцільним ще раз навести наступну тезу В. Махніна, щодо сучасних форм війни. «Предметом впливу в протиборстві є певні типи свідомості, що повинні бути знищені, а носії цієї свідомості, навпаки, можуть бути збережені, якщо вони відмовляться від колишніх форм свідомості – предметів руйнування та ураження» [294, с. 23].

Канадський учений М. Маклюєн одним з перших почав писати про те, що в другій половині ХХ ст. економічні зв'язки і відносини усе більше набувають форми обміну знаннями, а не обміну товарами. Засоби масової комунікації за таких обставин стають новими «ресурсами», що збагачують держави. Отже, боротьба за капітал, ринки збуту відходять на другий план, а головним здобутком стає доступ до інформаційних ресурсів та знань. Все це призводить до того, що війни все частіше ведуться в інформаційному просторі та за допомогою інформаційних видів озброєнь [248, с. 228].

Вважаємо необхідним підкреслити, що падіння гегемонії США також стимулювало вказані процеси. Зокрема втрата Америкою позиції

абсолютного лідера в економічній, фінансовій та, найголовніше, військовій сфері, стимулювало пошук механізмів економії ресурсів та альтернатив прямому військовому впливу. З цього приводу І. Валлерстайн наводить досить ілюстративну тезу. «Політичний авантюризм Буша-молодшого перевів повільне ослаблення панування США до прискореного падіння. Економічні, політичні та ідеологічні позиції США до 2001 року були непереконаливі. Єдиною перевагою, збереженою США, був їх величезний військовий потенціал, і саме на нього покладався віце-президент США Дік Чейні, колишній міністр оборони США Дональд Рамсфельд і політики-неоконсерватори. Однак, вони допустились двох фундаментальних помилок» [176, с. 31, 32].

У вказаній вище тезі мова йде про війну в Іраку, що стала найбільш суттєвою демонстрацією втрати колишньої військової сили Сполученими Штатами. Розкриваючи зазначене, І. Валлерстайн пише: «... найбільш важливим наслідком цього стала демонстрація обмеженої військової могутності США, що виявилась, по суті, марною. Військова міць визнається в цілому неефективною, якщо держава не може виділити достатню кількість військ для закріплення свого положення на завойованій території, що й вийшло у випадку з військовим вторгненням США в Ірак. У випадку використання державою військової сили, будь-який результат, окрім повної перемоги, в дійсності лише зменшує реальну військову силу даної країни. Саме з цієї причини до 2007 року досить розповсюдженими стали розмови про занепад колишньої могутності Сполучених Штатів» [176, с. 31].

Не маючи колишніх можливостей підтримки світової системи військовими засобами, США починають більш активно використовувати психологічні операції та інформаційні війни. Як відомо основною, найістотнішою перевагою інформаційної зброї є її порівняно низька собівартість. Пояснюється це тим, що вона не вимагає використання зовнішніх систем для знищення ворога – він сам володіє всіма необхідними засобами для власного знищення. Завданням використання інформаційної

зброї є «допомогти» супротивнику скерувати всі засоби, що є в його арсеналі, проти самого себе [184, с. 105].

Результатом описаних процесів цілком очікувано виступив вихід на новий рівень інформаційних війн. І. Кононов показово резюмує вказані трансформації сучасних війн, що в його розвідці визначаються як неконвенціональні. «Інформаційна складова неконвенціональної війни забезпечується суперечливим симбіозом державних і недержавних ЗМІ та інших акторів інформаційної боротьби. Зараз основне протистояння розгортається у віртуальному просторі. Якщо в країні, що воює, існує багато центрів політичного впливу, то актори, котрі представляють їх, діють по-різному. Для них більше значення мають інтереси їхніх патронів, ніж досягнення такого суспільного блага як перемога. Важливу роль у такій боротьбі відіграють фейки і робота з образами, що впливають на настрої, а не зі смислами і фактами» [293, с. 46].

Вважаємо за необхідне навести і наступну ілюстративну тезу вказаного автора. «Буржуазний бланкізм як спосіб політичної боротьби передбачає перетворення знань про масову свідомість у бойовий інструмент. Події політичного життя набувають проектного характеру і перетворюються на перформанси для ЗМІ, через які вони стають смисловими сигналами по всьому полю масової свідомості. Інтернет, проникнувши в усі сфери суспільного життя, зробивши революцію в повсякденності, став ареною боротьби за масову свідомість. Країни втручаються дистанційно у вибори одна одної. Соціальні мережі стають простором відстеження інтересів і переваг користувачів з метою впливу на них у комерційних і політичних цілях. У збройних силах різних країн створені інформаційні підрозділи. Державою і приватними структурами наймаються мільйони ботів» – пише І. Кононов [293, с. 56].

Враховуючи нагальність поставленої проблеми, вважаємо за необхідне детально розглянути механіку застосування інформаційної складової сучасного збройного насилля. Так, описуючи форми інформаційних війн,

один з перших теоретиків цієї галузі Мартін Лібікі зазначає, що інформаційна війна має два варіанти: інформаційна блокада та інформаційний імперіалізм. Інформаційну блокаду він розглядає в контексті того, що сьогодні формується залежність держав від інформаційних потоків, подібно залежності від матеріальних поставок, що існували у попередній період. Відповідно, для успіху цієї блокади країна повинна бути залежною від зовнішніх інформаційних потоків.

Інформаційне домінування або імперіалізм М. Лібікі описує як: «Переваги в створенні, маніпуляції і використанні інформації, достатніх для воєнного домінування». У цьому контексті дослідник підкреслює, що найбільш важливим знанням є знання себе, а потім супротивника, людське знання задає стратегію, знання машин – тактику, погану стратегію не врятують тактичні інформаційні переваги» [Цит. за: 485, с. 135].

Поглиблюючи аналіз феномену інформаційних війн, Мартін Лібікі визначає сім форм цього явища, зокрема:

- боротьба із системою управління і комунікацій супротивника;
- боротьба за інформацію про власні сили і сили супротивника для отримання вирішальної переваги над супротивником;
- радіоелектронна боротьба;
- боротьба з гуманітарними системами супротивника;
- боротьба з техніко-технологічними системами супротивника;
- блокування чи спрямування даних про економічний стан у потрібне русло задля економічного домінування [123, с. 11-14].

Дослідник формулює і низку практичних рекомендацій. Зокрема, він зазначає, що сторона, що збирається маніпулювати іншою за допомогою засобів масової комунікації, перш за все, має визначити цільову аудиторію опонента. Найважливіше завдання на підготовчому етапі інформаційного протистояння є введення в оману потенційного супротивника, дискредитація його військово-політичного керівництва та лідерів, обмеження інформаційно-

пропагандистської діяльності опонента аж до організації інформаційної блокади [320, с. 44].

У контексті аналізу засобів та методів реалізації на практиці інформаційної складової збройного насилля важливими є напрацювання французького вченого Ж. Еллюля, що були введені у вітчизняний науковий простір Г. Почепцовим. Зокрема вчений, ще у 1965 р. визначав не лише вертикальну пропаганду – класичний вплив політичної еліти на народні маси, а й горизонтальну. Загалом, горизонтальну пропаганду Ж. Еллюль визначає новітнім здобутком. Вказане явище характеризується як горизонтальне, оскільки здійснюється в межах певної соціальної групи, а не йде згори. Інформація сприймається максимально ефективно через відсутність лідера та рівність членів цієї спільноти. На думку, Ж. Еллюля існує два види горизонтальної пропаганди: китайська та американська. В китайському варіанті від членів групи не вимагається висловлювання власної думки. Американський варіант передбачає активність індивідів та виявлення власної позиції [355].

Дослідник підкреслює, що вертикальна пропаганда вимагає великого апарату масових комунікацій, а горизонтальна – великої самоорганізації людей. Загалом, пропаганду він трактує як ірраціональну форму існування певних думок, на відміну від інформації, що він називає раціональною. Слід зазначити, що його погляди на горизонтальну пропаганду багато в чому проявляються у такому сучасному феномені як соціальні мережі [355].

Окрім зазначеного, Ж. Еллюль розрізняє політичну та соціологічну пропаганду. Політична – це техніка впливу на суспільство з боку держави, партій, інших владних інституцій. Соціологічна – це стиль життя, типи поведінки, звичаї та традиції, що є нормою в певному суспільстві. Соціологічна пропаганда є непомітною і, відповідно, важчою для розуміння. Так, політична пропаганда є цілеспрямованим, планомірним розповсюдженням ідей, у свою чергу соціологічна – проникає в свідомість завдяки існуючим економічним, політичним, соціологічним,

культурологічним факторам. У першому випадку провідником поглядів є мас-медіа, у другому – соціальні структури [355].

З точки зору ефективності засобів та методів інформаційної складової збройного насилля, слід зазначити, що значу перевагу має горизонтальна та соціологічна пропаганда, бо вона непомітна та не є зовнішньою по відношенню до групи, що підвищує довіру до неї.

Зрозуміло, що інформаційна війна заснована на маніпуляції свідомістю аудиторії. Існує багато технологій подібного впливу, ми більш суттєво зупинимось на них нижче, проте, основним засобом виступає повідомлення. Відповідно, від якості побудови повідомлення залежить його маніпулятивна ефективність. Отже, провідним завданням суб'єкта інформаційної війни є відповідне кодування повідомлення [161, с. 71]. Тобто, на перший план виходить інтелектуальний інструментарій, оскільки не існує універсальних та однозначних механізмів створення необхідного в конкретній аудиторії та в конкретний проміжок часу контенту.

Розповсюдження серед населення зазначених штучно створених повідомлень, реалізується через ЗМІ, благодійні міжнародні фонди, клуби, секти, тощо. У цій роботі нерідко застосовуються методи нейролінгвістичного програмування. Найбільш поширеним способом є використання засобів масової інформації, що вимагає урахування структури та особливостей ЗМІ супротивника. Основне завдання, в даному контексті, полягає у визначенні того, як з більшою ефективністю впливати на аудиторію суперника – безпосередньо через пряму телерадіотрансляцію, пресу, чи непрямо – за допомогою глобальних інформаційних систем, працівників посольств, офіцерів-розвідників, журналістів, науковців, тощо [136].

Провідною загрозою застосування методів інформаційної війни фахівці називають те, що «країна-ціль», як правило, усвідомлює негативний вплив досить пізно. Слід додати, що вагомою складовою інформаційного протистояння є введення в оману командування супротивника. Відповідно,

сучасне інформаційне протиборство зорієнтовано, перш за все, на формування сфальшованої реальності. Як результат, у комунікаційному протистоянні зверхність має не той, хто повідомляє правду, а той, кому вдалося показати глядачам більше захоплюючий «інформаційний серіал» [137].

Отже, метою інформаційної війни є послаблення моральних та матеріальних сил супротивника та посилення власних. Основний метод реалізації – це маніпуляція масовою свідомістю, за рахунок внесення в соціальне середовище штучно сконструйованих уявлень, що дезорієнтує та дезінформує маси, послаблюють певні переконання; залякують народ образом ворога, а протилежну сторону ілюзією власної могутності.

На наш погляд, слід визначити особливості, притаманні інформаційним війнам, що їх вирізняє з-поміж інших форм боротьби, та комунікаційних процесів у сфері обміну інформацією. По-перше, на відміну від міжособистісних маніпуляцій свідомістю, об'єктом впливу в інформаційній війні є масова свідомість супротивника, а отже, при її реалізації враховуються колективні особливості великих груп людей та видові ознаки людської свідомості. Відповідно, цільовий інформаційний вплив на окрему особистість або незначне коло осіб, інформаційною війною вважати не можна. По-друге, в ході інформаційної війни об'єкту впливу нав'язуються чужі йому цілі та прагнення, досягнення яких завдає шкоди йому самому. По-третє, інформаційна війна характерна нав'язуванням емоційного сприйняття фактів, спотворенням чи поданням їх у такому світлі, щоб це викликало неадекватну реальному стану справ поведінку супротивника [496, с. 183].

До основних ознак, що характерні для прихованої маніпуляції, слід віднести емоційність, сенсаційність, терміновість та багаторазове повторення повідомлення, дроблення цілісної фактологічної картини, вилучення з контексту частини фактів, домінування джерела повідомлень, змішування

інформації та думки, експлуатацію статусів та авторитету, активізацію стереотипів тощо [496, с. 184].

Українська дослідниця С. Шпилик на основі аналізу напрацювань попередників виділяє наступні методи маніпуляції масовою свідомістю:

- використання навіювання;
- перенесення приватного факту в сферу загального;
- використання чуток та домислів у незрозумілій політичній або соціальній ситуації;
- метод під назвою «потрібні трупи»;
- метод «страховиськ»;
- замовчування одних фактів і вип'ячування інших;
- метод фрагментації;
- «метод Геббельса» (багаторазові повтори);
- метод чергування на конвеєрі «правда, правда, правда, неправда, правда»;
- створення неправдивих подій, містифікація [496, с. 184].

Зупинимось більш детально на деяких із зазначених методів маніпуляції масовою свідомістю. Однією з найбільш поширених та ефективних технологій інформаційної війни є чутки, що у переважній більшості реалізуються за допомогою усного каналу комунікації. Існування такого феномену, як чутки, пояснюється тим, що люди, зустрівшись з незрозумілим, однак, важливим явищем, схильні шукати інформацію, що дала б їм необхідне пояснення та зняла психологічну напругу. Це провокує появу чуток, у межах яких індивід намагається пояснити проблемну ситуацію за допомогою звичних для нього уявлень та установок. Основною причиною виникнення чуток учені називають відсутність або недостатню повноту офіційної інформації. За таких умов суспільство схильне створювати та сприймати чутки. Про зазначені закономірності пише і Г. Почепцов, який вказує на те, що відсутність офіційної інформації моментально компенсується чутками [353, с. 211–216].

Окрім зазначених, до причин, що провокують появу чуток, слід віднести поширення суперечливої, недостатньо аргументованої інформації стосовно подій та фактів, особливо за умов низької довіри до джерел інформації. Психологи наголошують на тому, що важливою причиною поширення чуток є недостатня емоційна забарвленість інформації, що поширюється. Компенсація емоційної недостатності і реалізується через чутки. Нестабільна, кризова ситуація в державі – сприятливе середовище для появи чуток. Низький рівень політичної свідомості громадян та некомпетентність з тих чи інших актуальних питань теж слід віднести до основних факторів, що провокують розповсюдження чуток. За умови, коли людина не може зрозуміти та пояснити проблему у раціональний спосіб, вона схильна до «вигадок» і «фантазій», що в доступній формі пояснюють складні речі.

Одним з основних елементів технології ведення інформаційних війн є провокація. Провокація – це інформаційна операція, що змушує суперника використовувати програшну для себе стратегію та лінію поведінки. Так, якщо провокація – це цілеспрямований інформаційний вплив з метою підштовхування супротивника скористатись не вигідною для себе стратегією, то очевидно, що необхідно знати та наперед прораховувати велику кількість програшних стратегій опонента.

До прийомів реалізації інформаційного впливу слід віднести дезінформацію, котра полягає у введенні об'єкта в оману щодо справжніх намірів суб'єкта дій. Існує достатньо велика кількість методів реалізації дезінформування. Обрання конкретного прийому визначається оперативними обставинами. Серед основних слід назвати наступні. Тенденційне викладення фактів, що реалізується через упереджене подання інформації, що містить у тому числі і спеціально підібрані правдиві дані. Дезінформація від «зворотного» – подання правдивої інформації в перекрученому вигляді або в такій спосіб, щоб вона сприймалась об'єктом впливу як брехня. Термінологічне «мінування» – викривлення суті необхідних, ключових термінів.

Психологічний тиск є також одним з основних методів інформаційного впливу. Він полягає у залякуванні громадськості з метою підштовхування її до певної запланованої моделі поведінки. Реалізується психологічний тиск через розповсюдження серед аудиторії повідомлень про реальну чи надуману загрозу, зокрема, про можливість застосування репресій, а також шляхом реалізації терористичних чи диверсійних акцій.

Ще одним методом впливу на масову аудиторію є диверсифікація суспільної свідомості. Сутність цього методу полягає у розпорошенні уваги громадськості за допомогою переключення її на вирішення різних штучно створених проблем. Ця технологія надає можливість відволікти від необхідності вирішення першочергових завдань суспільно-політичного та економічного розвитку.

До найбільш ефективних методів маніпуляції масовою свідомістю слід також віднести фрагментацію або створення мозаїчного контенту. Ця технологія стала можлива з появою та входженням у повсякденне життя практично кожної людини телебачення, а сьогодні й Інтернету та соцмереж. Саме подання новини через зазначені засоби створюють алгоритм мозаїчного контенту. Так, велика кількість новин не дає можливості адекватно їх зрозуміти, бо вони подаються поза контекстами, відповідно причинно-наслідкові зв'язки у глядача як правило не вибудовуються. Аудиторія розцінює цю значну кількість повідомлень, як другорядні новини, однак, вони створюють певні, заздалегідь сплановані враження. Окрім того, сприйняття інформації відразу по декількох каналах підвищує ефективність її засвоєння та довіру до неї. Модель мозаїчної передачі знань досить давно була описана А. Модем. Дослідник називає цю структуру мозаїчною, через те, що вона є випадковою, побудованою на фрагментах, що не створюють конструкції, в ній немає точок відліку чи загальних понять [307, с. 186].

На нашу думку, друковані та електронні джерела, як канали за допомогою яких реалізуються вказані технології інформаційної складової сучасного збройного насилля, потребують окремого більш детального

розгляду. Окрім того слід наголосити, що Сьогодні ціллю застосування зазначених методів стає вплив на більш глибокі компоненти суспільної свідомості, такі як менталітет націй, духовні основи армій, віра, ідеологія, історія, патріотизм, культура, тощо. Відповідно, очевидною стає підвищена увага розвинених країни до питань інформаційної складової військової безпеки [29, с. 10].

Г. Почепцов, розкриваючи зазначену проблему, визначає дії спрямовані на зміну менталітету нації не інформаційною, а, як вже зазначалось, смисловою війною, обґрунтовуючи це наступним чином: звичайна війна поширюється на простір фізичний, інформаційна – на інформаційний, а смислова війна займає віртуальний простір, впливаючи на пізнавальну сферу людини. Типом інформаційної війни є кібервійни, або інформаційно-технічні війни. Смислова війна є набагато довготривалішою і спрямована, перш за все, не на створення фактів, а на зміну їх інтерпретацій, з метою підштовхування опонента до прийняття потрібного атакуючій стороні рішення [352].

Вважаємо за потрібне більш ґрунтовно та детально розкрити сутність смислових війн за Г. Почепцовим, а також описані ним методи та засоби, що застосовуються в межах такого роду протистоянь. По-перше, за умов смислової війни, виявляється, не обов'язковим оперувати вербальним матеріалом. Смислова війна триває у масовій культурі, літературі, речах широкого вжитку. Саме вони імплантують елементи майбутньої картини світу, що дозволяють реінтерпретувати вхідний інформаційний потік.

По-друге, центр уваги смислової війни не в інформаційних потоках, а в когнітивних процесах. Тож і захист від такої інтервенції треба вибудовувати відповідний.

По-третє, смислова війна, на відміну від інформаційної, змінює саме переконання людини, її знання. Очевидно, що знання є більш довготривалим продуктом, ніж інформація. Факти можуть змінюватися, а правила, за якими ми їх розуміємо, залишаються сталими. Тобто, за умови змінених знань

факти вже не потрібні, людина сама приймає потрібні суб'єкту маніпуляції рішення.

По-четверте, ефективність впливу збільшується, коли ми спираємося на модель світу, що вже сформована у особи, яка отримує повідомлення. Г. Почепцов наводить приклад про те, що німці не здавалися в полон, коли до них зверталися стандартно, мовляв, це врятує ваше життя. Психологи почали шукати, в чому ж річ. Виявилось, що німці є більш соціальними, тобто їх слід розглядати не як окремих атомів, а як молекулу. Новим повідомленням став заклик: якщо ти підеш у полон, ти врятуєш свою сім'ю від голодної смерті. І німці почали здаватися [354, с. 22, 23, 25].

Отже, реалізація смислової війни засновується на більш глибоких структурах, що приховані за поверхневими. Науковці по-різному називають та описують ці елементи. Так, американський лінгвіст Дж. Лакофф називає їх фреймами – ментальними структурами, за допомогою яких реалізується мислення людини, та пропонує наступні правила роботи з ними:

- експлуатація фреймів реалізується поза свідомістю;
- здоровий глузд формують фрейми;
- повтори закріплюють фрейми;
- активування поєднує поверхневі та глибокі, а також затримує протилежні фрейми;
- наявні глибокі фрейми швидко змінити неможливо;
- з біконцептуалами (індивідами, які вагаються між двома протилежними поглядами) необхідно спілкуватись як зі своїми;
- наявність фактів нічого не змінює, адже вони не мають сенсу без імплементації у фрейми;
- звичайне заперечення фреймів підсилює їх [584, с. 57].

Виходячи із зазначеного, можна констатувати, що інформаційна складова збройного насилля поступово наближається до такого теоретично визначеного явища як «консцієнтальна» війна (від латинського conscientia – свідомість) – система інформаційно-пропагандистських та психологічних

заходів, спрямованих на формування суспільної свідомості, що проводяться із застосуванням засобів масової інформації, культури, мистецтва та інших (психотропних, психотронних) засобів протягом тривалого часу за ретельно розробленими сценаріями.

Інформаційна складова збройного насилля періодично виявляється в різних країнах світу та досить часто застосовується напередодні реальних (фізичних) воєн [352]. Сутність цього компоненту полягає у використанні пропаганди проти ворога, націленої на зміну державної політики, а також на розлад економічної системи супротивника і, як наслідок, погіршення владно-громадських відносин, що у подальшому може призвести до активізації дій громадян проти власного уряду [58, с. 55].

Однією із найбільш сучасних технологій реалізації інформаційної складової збройного насилля вважається рефлексивне управління. Основний сутнісний зміст її у тому, що використовуються маніпулятивні інструменти двосторонньої комунікації з метою підштовхування супротивника до прийняття необхідних рішень. Ключові ідеї подібних прийомів вже досить давно описав В. Лефевр, однак сьогодні, з появою нових технічних можливостей, вони набули додаткового сенсу [585].

У вказаному контексті О. Сальнікова, І. Сівоха та А. Іващенко в колективній роботі зазначають наступне. «До інструментів рефлексивного управління відносяться дії, спрямовані на тонкі, важковловимі та інтелектуальні форми і способи збройної боротьби, ніж на більш класичні поняття. До них відносяться: камуфляж (на всіх рівнях); дезінформація, провокація, шантаж, компрометація; відволікання уваги; формування щільного інформаційного потоку, обробка якого потребує значних ресурсів; введення в стан когнітивного дисонансу з блокуванням функції прийняття рішень; виснаження ресурсів противника на рішення малозначущих завдань або фейкових загроз; стимулювання протиріч в середовищі союзників; приспання пильності (зниження напруги або перенесення процесів в

прихований формат); спонукання до необачних рішень і дій; психологічний тиск і залякування» [376, с. 136, 137].

Досить важливою, з точки зору розкриття сутності аналізованої технології, є й наступна теза вказаних дослідників. «Необхідне рішення противника формується шляхом зміни його сприйняття. Сприйняття – це активний процес, який створює, а не фіксує реальність. Приймаючи рішення, противник використовує інформацію про район конфлікту, свої війська та війська противника, про їх бойові можливості, тощо. На основі технологій стратегічних комунікацій забезпечується такий вплив на канали отримання інформації, зміст повідомлень, які переведуть рішення, що приймаються, у потрібне русло. Противник використовує найсучасніші методи оптимізації та проводить пошук оптимального рішення. Однак, це буде не дійсно оптимальне рішення, це буде рішення, яке було заздалегідь визначено нами. Для того, щоб прийняти власне ефективне рішення, необхідно знати, як формується рішення противника, яке ґрунтується на інформації, яку він вважає правдивою» [376, с. 137].

На думку А. Жарьонова, рефлексивне управління слід визнати інтелектуальним засобом інформаційної війни. До основних елементів реалізації вказаної технології дослідник відносить:

- відволікання уваги, створюючи реальну або уявну загрозу одному з життєво необхідних елементів інфраструктури супротивника під час підготовчої стадії військових дій, тим самим, змушуючи його переглянути адекватність своїх рішень;

- перевантаження за рахунок постійного надсилання супротивнику великих обсягів суперечливої інформації;

- параліч, створюючи ілюзію суттєвих загроз життєвим інтересам або найбільш слабким місцям;

- виснаження, змушуючи супротивника виконувати непотрібні дії й, таким чином, приводячи його сили до виснаження ресурсів;

- обман, провокуючи супротивника передислокувати підлеглі йому сили до не вигідного регіону під час підготовчих стадій військових дій;
- розкол, переконуючи супротивника, що він повинен діяти всупереч інтересам коаліції;
- заспокоєння, змушуючи супротивника думати, що швидше за все здійснюється навчання, а не приготування до заздалегідь спланованих наступальних дій, й таким чином знижуючи його пильність;
- залякування, за допомогою створення ілюзії непереборної переваги;
- провокація, нав'язуючи супротивнику вчинення дій, вигідних для вас;
- пропозиція, упроваджуючи інформацію, що зачіпає супротивника юридично, морально, ідеологічно або в інших сферах;
- тиск, розповсюджуючи інформацію, що дискредитує уряд в очах населення [172, с. 85].

Отже, інформаційна складова є невід'ємною частиною збройного насилля та застосовувалась практично весь період його існування. Проте, провідним компонентом підготовки та реалізації збройного насилля, а згодом й самостійним інструментом, інформаційна війна стає у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

4.2. Використання чуток як провідного інструмента інформаційної складової сучасного збройного насилля.

У зв'язку з сучасними тенденціями функціонування капіталістичної світ-економіки якісним стрибком у розвитку засобів комунікації й видозміною самого збройного насилля його інформаційний компонент вийшов на перший план. Під час підготовки та реалізації новітніх форм війни та військового конфлікту використовується широкий арсенал інструментів інформаційного впливу на масову аудиторію, серед них одним із провідних є керовані чулки. Сьогодні розвиток телекомунікаційних технологій дозволяє агресору

запускати чутки з необхідною фабулою у віддаленому доступі, для цього навіть не потрібне фізичне перебування агентів впливу на території жертви. Зазначене підіймає вивчення закономірностей функціонування чуток у масовій свідомості на новий рівень, оскільки вони є одним із найбільш ефективних засобів завуальованого впливу на функціонування чи трансформацію політичної системи супротивника.

Визначень і трактувань поняття «чутки» доволі багато. Враховуючи те, що метою нашого дослідження є вивчення чуток як компоненту інформаційної складової збройного насилля, а, отже, невід'ємної частини інформаційних війн, нас, у першу чергу, будуть цікавити соціально-психологічні трактування категорії «чутки». Виходячи із зазначених позицій, чутки визначають як масове явище міжособистісного обміну спотвореною, емоційно забарвленою інформацією. Найчастіше чутки виникають при відсутності повної та достовірної інформації з будь-яких важливих для людей питань. У дещо іншому, однак також розповсюдженому соціально-психологічному трактуванні, чутки – це специфічний вид міжособистісної комунікації, у процесі якої сюжет до певної міри висвітлює реальні чи вигадані події та стає надбанням великої дифузної аудиторії [330, с. 276].

На наш погляд, для більш ґрунтовного розуміння природи чуток необхідним є виявити їхні одиниці або елементи. Провідними елементами, що лежать в основі появи чуток слід назвати героїв та екстраординарні події [517]. Герой може бути «своїм» чи «чужим», агресором чи жертвою, генієм чи ідіотом. Однак, його особистість повинна бути соціально значущою, виступати своєрідним соціальним індикатором, поєднувати явне та приховане, відоме та таємне. Подія, що стає основою для появи чуток повинна виявляти приховану сферу реальності, її друге дно, те, що, на перший погляд, недоступне, висвітлювати нагальні проблеми людей [205].

Найбільш загальні закономірності появи та функціонування чуток були виявленні досить давно. Так, ще в 1947 р. Г. Олпорт і Л. Постман сформулювали «базовий закон чуток» [517, с. 139]. Згідно з ним була

встановлена залежність інтенсивності (кількості) чуток від важливості події та неоднозначності інформації про неї [403]. Формула, що ілюструє цей закон має наступний вигляд:

$$R \sim i * a$$

R – кількість циркулюючих чуток, i – важливість питання для зацікавлених осіб, a – неоднозначність, двозначність інформації, що стосується цієї теми.

Отже, з наведеного закону зрозуміло, що чутки поширюються за умови, коли описані в них події важливі для аудиторії, а отримана щодо них інформація або недостатня, або суб'єктивно неоднозначна. Слід урахувати, що неоднозначність зростає якщо інформація подана неясно, суперечливо або якщо людина не в змозі зрозуміти отримане ним повідомлення. Підкреслимо, що на думку вказаних дослідників у процесі появи та розповсюдження чуток важливість і неоднозначність не складаються, а перемножуються. У свою чергу, якщо важливість або неоднозначність дорівнює нулю, чутки не виникають.

Більш детально та досить цікаво потребу людей в актуальній інформації розкриває теорія емоцій П. Симонова. Так, дослідник уважав, що для задоволення актуальної в кожен момент часу потреби, людина повинна здійснювати визначені дії, тому їй важлива інформація про предмети й умови, що задовольняють цю потребу. Відповідно, чим гострішою є вказана потреба, тим більше людина потребує інформації стосовно неї [205].

Ураховуючи «базовий закон чуток», сформульований Г. Олпортом та Л. Постманом, і найбільш важливі детермінанти та змінні в аналізованому явищі, сучасні психологи розробили своєрідну квазіматематичну формулу для обчислення, прогнозування й оцінки інтенсивності поширення чуток [408, с. 244]. Ця формула має наступний вигляд:

$$Ч = I / (КП (Ч) * ДЖ)$$

Ч – інтенсивність циркуляції чуток, І – інтерес аудиторії до теми, КП – кількість офіційних повідомлень з теми на даний момент часу (Ч), ДЖ – ступінь довіри до джерела офіційних повідомлень.

Формула ілюструє, що швидкість поширення чуток прямо пропорційна зацікавленості аудиторії в темі та зворотно пропорційна кількості офіційних повідомлень з цієї теми та ступеню авторитетності джерел офіційної інформації.

Крім зазначених вище базових умов, появи та розповсюдження чуток цьому процесу сприяє також низка додаткових факторів. Зокрема, до них слід віднести ступінь емоційної напруги в групі, де виникають чутки [330, с. 282]. Вказаний стан провокує потребу в емоційній розрядці за допомогою інтенсифікації масового спілкування. Так, Р. Росноу, який спеціалізувався на дослідженні психодинаміки чуток, доводив, що в цілому чутки, як особливий соціально-психологічний інформаційний феномен, грають дуже сильну емоційно-полегшуючу і «очищуючу», майже катарсичну роль [604]. З іншого боку, тривале перебування тієї чи іншої групи в емоційно збіднілій, «нудній» ситуації провокує абсолютно природню потребу в певній емоційній «зарядці», в емоційному насиченні. На виникнення та поширення чуток впливають і досить дрібні, однак суттєві деталі. До них слід віднести демонстративну «закритість», «секретність», ексклюзивність переданого повідомлення та посилення на ті чи інші «авторитетні джерела» [330, с. 282].

Загальний огляд наукових напрацювань у сфері дослідження чуток показав, що сьогодні, в основному, виявлені лише найбільш загальні механізми та залежності їх функціонування, що були описані вище. За досить великий період наукового вивчення цього явища лише невелика кількість фактів визнані більшістю вчених. На нашу думку, основною причиною зазначеного є те, що до останнього часу науковці намагалися виявити найзагальніші механізми появи та розповсюдження чуток, не враховуючи їх типологію. Цей підхід є досить непродуктивним через велику різноманітність чуток, що робить практично неможливим виявлення детальних

закономірностей, притаманних усім видам цього явища. Розв'язання вказаної проблеми може знаходитися у сфері організації окремих досліджень чітко визначених типів чуток.

Однією з найбільш розповсюджених і важливих з точки зору саме нашого дослідження є класифікація, що засновується на емоційних характеристиках чуток. За цією ознакою виділяють три основних типи. Перший тип – це «чутки-бажання», тобто чутки, що містять досить сильне емоційне бажання. Вони відбивають деякі актуальні потреби й очікування аудиторії, в якій виникають і поширюються. Загалом, «чутки-бажання» здійснюють подвійну соціально-психологічну функцію. З одного боку, вони відповідають бажанням людей і тому, так би мовити, підтримують тонус їхнього соціального існування. Чутки зазначеного типу заспокоюють, перешкоджають розвитку негативних емоцій, не дають розвиватися паніці та зайвій агресивності. З іншого боку, саме такі чутки деморалізують населення, створюючи завищені очікування. Коли з часом стає зрозуміло, що бажання не здійсняться, можуть виникати спалахи агресивної поведінки, панічні реакції, ненависть щодо тих, хто давав ці обіцянки, проте не виконав їх [330, с. 277; 215]. Зазначена закономірність активно використовується в межах реалізації інформаційної складової сучасного збройного насилля з метою маніпуляції психологією мас та, відповідно, завуальованого впливу на політичну систему.

Другий тип чуток – це так звані «чутки-страхіття», тобто чутки, що несуть і викликають виражений емоційно негативний настрій і стан. Вони відбивають деякі актуальні, але небажані очікування аудиторії. Як правило, чутки такого типу виникають у періоди соціальної напруги, зокрема: стихійне лихо, війна, підготовка військового перевороту, тощо, а їх сюжети варіюються від просто песимістичних до відверто панічних [215].

Особливо широке поширення чутки вказаного типу набувають у ситуаціях складних соціальних й політичних реформ, зміни влади або суспільного устрою, підготовки та реалізації сучасного збройного насилля.

Зазначимо, що у вказаних ситуаціях з'являється досить обмежений набір сюжетів, що виступають в якості основи страхітливих чуток. Серед них досить часто зустрічаються «чутки-страхіття» про неминуче підвищення цін на продукти харчування, їх зникнення та наближення голоду. Довіряючи цим чуткам, частина населення починає закуповувати непотрібні їм продукти або купують їх в нерозумних обсягах, як наслідок – спотворюється кон'юнктура ринку, товари швидко зникають з прилавків або стрімко ростуть у ціні та може дійсно виникнути голод [330, с. 278].

Аналогічним чином поширюються «чутки-страхіття» про «майбутній контрнаступ реакції», близький військовий переворот, «неминучу помсту» особам, які активно співпрацювали з новою владою, тощо. Песимістичні настрої додатково стимулюються досить типовими для вказаних ситуацій чутками про наявні розбіжності та боротьбу за владу в новому керівництві, розвинену корупцію, тощо [330, с. 278].

Логіка застосування в інформаційній боротьбі чуток такого типу досить зрозуміла. З одного боку, це певне залякування населення. З іншого – це спроба активізувати опір новим соціальним силам, намагання різко посилити хаос та плутанину, тим самим зруйнувавши соціальний спокій та ефективне функціонування як державних інституцій, так і політичної системи в цілому.

Третій тип чуток – це «агресивні чутки». Зазначений вид найбільш часто застосовується під час активної фази сучасного збройного насилля, оскільки такі чутки не просто викликають виражені емоційно негативні настрої та стани, а спрямовані на стимулювання агресивного емоційного стану з визначеною поведінковою відповіддю, жорсткою агресивною дією. Чулки такого роду виникають у ситуаціях пікових протистоянь і провокують соціальні, міжгрупові, міжетнічні та міжнаціональні конфлікти [215].

Агресивні чулки, по-суті, продовження «чуток-страхіть». В основі деяких сюжетів «чуток-страхіть» також є чималий агресивний заряд. Однак, основною соціально-психологічною функцією агресивних чуток є не просто залякування, а провокація агресивних дій. Такі чулки будуються не як

оповіді, що в основному властиво «чуткам-бажанням» та «чуткам-страхіттям», а уривково-телеграфно. Це короткі, рубані фрази, що повідомляють про конкретні факти та штовхають до помсти. Вони несуть значно більший емоційно негативний заряд та формують афективну спільність «ми» («нормальні люди») на противагу спільності «вони» («звірчих нелюдів»). Як правило, зазначений тип чуток стимулює безпосередню дієву реакцію у вигляді відповідної агресії [330, с. 279].

Досить часто до окремого типу відносять так звані «абсурдні чутки». Вони можуть бути побудовані і як бажання, і як страхіття, і навіть як агресивні чутки, проте головним у них є очевидна безглуздість сюжету. Чутки вказаного виду часто з'являються зовсім самотійно, як результат плутанини, властивий буденній масовій свідомості. Особливо часто чутки зазначеного типу з'являються в період перелому масової свідомості, коли люди знаходяться в розгубленості у зв'язку з корінними змінами політичної, економічної та соціальної системи. Для вказаного характерна трансформація ціннісних орієнтирів, уявлень, а також картини світу в цілому. Тобто, абсурдні чутки не що інше, як спроба побудови нового, більш адекватного образ світу з уламків попередніх і зачатків нових уявлень. Саме у цих умовах з'являються чутки, в яких поєднується несумісне [330, с. 280].

У науковій літературі досить повно описані психологічні механізми, що підштовхують людей до розповсюдження чуток. Практика показує, що ці механізми використовуються під час побудови стратегії інформаційної агресії, заснованої на чутках. Так, особа, яка поширює чутки, усвідомлено чи ні, прагне підвищити свій авторитет і суспільний статус. Якщо чутки підтверджуються, то особа, що їх розповсюджувала, здобуває репутацію розумної, далекоглядної людини, здатної передбачати події та, відповідно, отримує певну повагу з боку оточуючих [205]. Е. Борінг уважав, що в основі описаного прагнення людини до престижу лежить ексгібіціонізм, тобто бажання виділитися, похвалитися, звернути на себе увагу. Відповідно, досить часто розповсюджують чутки навіть ті особи, які не вірять в їх зміст [205].

Л. Фараго, який вважається одним з основних фахівців у цій галузі, теж звертав увагу на те, що чутки можуть використовуватися для зміцнення авторитету осіб які їх розповсюджують, а також ініціації недовіри людей один до одного та породження сумнівів в справедливості власної справи [205].

Відомо, що чутки породжують сильні емоції позитивного або негативного характеру. Людина, що поширює чутки, може відчувати насолоду, задоволення від їх змісту, від реакцій на них людей. Тож чутки – це досить поширений спосіб релаксації та розваги, своєрідний варіант проведення вільного часу [261; 251]. Слід додати, що причиною поширення чуток також може бути особиста злоба, ненависть щодо конкретних людей (соціальних груп) [205].

У критичних соціальних ситуаціях на перший план виходять зовсім інші механізми, що підштовхують до розповсюдження чуток. Так, Р. Кнапп запропонував класифікувати чутки, виходячи з типу мотиваційного напруження сконцентрованого в них [580]. Вивчаючи значну кількість військових історій 1942 року, дослідник дійшов до висновку, що всі вони висловлювали ворожість, страх або бажання. Виходячи з цього, Р. Кнапп виділив ненависть, страх і бажання в якості головних мотивів для поширення чуток [517, с. 142].

З часом з'ясувалось, що циркулюючи чутки здатні тимчасово оптимізувати емоційний баланс в групі, тобто знижувати або підвищувати емоційну напругу до оптимального рівня. Так, якщо група тривалий час живе в напруженому очікуванні, люди відчують непереборне бажання обговорювати між собою можливі небезпеки. Тобто, завдяки чуткам можуть розряджатися сильні негативні переживання людей. Тут спрацьовує ефект афіліації, відчуття приналежності до групи, а також механізм проєкції. Людина, поширюючи чутки, неусвідомлено висловлює свої бажання, страхи та ворожість, сподіваючись, що сумніви і занепокоєння будуть розвіяні оточуючими. На перший план тут виходить прагнення до отримання

емоційної підтримки, людина сподівається на спростування тривожних чуток оточуючими що, у свою чергу, допомагає знизити власну тривогу. Слід додати, що людина отримує підсвідоме полегшення і від того, як адресат реагує на повідомлення [403, с. 202].

Однак, зазначене полегшення – це, як правило, тимчасове явище, і в подальшому чутки, що циркулюють, нагнітають страхи та підсилюють панічні настрої. Так, за спостереженням гештальтпсихологів, ті фронтовики, чий підрозділ довго перебували в другому ешелоні, і, так і не дочекавшись виходу на передову, зберігають більш страшні спогади про війну, ніж солдати, які пройшли справжнє пекло та отримали бойові поранення. Найстрашніші спогади про блокаду, у свою чергу, зберігали ті, хто довго прожив у напруженому очікуванні голоду, але справжнього голоду так і не зазнав.

Важливим, з точки зору аналізу застосування чуток у якості інструменту інформаційної війни, є соціально-психологічні умови, що спонукають людей їх сприймати. У науковій літературі до вказаних умов, насамперед, відносять наступні [403, с. 202–203]:

- тривожне, напружене середовище, що містить загрози та небезпеки, від яких люди цілком природньо намагаються убезпечити себе і своїх близьких;
- прагнення попередити неприємні події, завчасно до них підготуватися та зменшити вірогідну шкоду, якщо уникнути її неможливо;
- дія механізмів психологічного зараження, наслідування, групового тиску, тобто прагнення убезпечити себе разом з усіма;
- переконаність у достовірності повідомлення. Не знаючи звідки походять чутки, люди схильні припускати, що інформація надійшла з надійних джерел. Тобто формується ілюзія достовірності повідомлення, а також ефект помилкового консенсусу – впевненості в тому, що чутки поділяють більшість людей;

– психологічні особливості людей, що призводять до сприйняття чуток. У вказаному контексті слід звернути увагу на нездатність значної частини людей самостійно критично оцінити достовірність й обґрунтованість чуток і особливу схильність до сприйняття чуток окремими категоріями людей [403, с. 172]. Схильні до сприйняття чуток також люди, які відчують невдоволення, втому та ті, що знаходяться в стані тривалого очікування;

– соціально-психологічні особливості груп, у першу чергу в межах спільної діяльності. Зокрема, чутки активно поширюються в групах, де панує бездіяльність, одноманітність, нудьга.

На наш погляд, окремо слід зупинитись на феномені психічного зараження. Його суть у тому, що певна емоція багаторазово посилюється, якщо її одночасно переживає відразу декілька осіб у групі. Зазначений ефект може призвести до того, що навіть незацікавлені особи «заражаються» від оточуючих необґрунтованою радістю, занепокоєнням, страхом, гнівом або пригніченням. Якщо не застосувати заходів, спрямованих на зупинку цього процесу, виникає або паніка, або загальна апатія, або ейфорія, бездіяльність. У подальшому накопичене невдоволення може призвести до будь-яких агресивних дій [54].

Одним із провідних психологічних факторів, що впливають на розповсюдження чуток є так званий «ефект доступності». Суть цього феномену полягає в тому, що людина оцінює події, отримані у вигляді чуток, як більш ймовірні, якщо їх просто уявити та просто згадати. Як правило, події, що часто відбуваються й, отже, більш вірогідні, легше згадати й уявити, ніж події рідкісні та малоімовірні. Однак, у деяких випадках ефект доступності не спрацьовує, що призводить до систематичних помилок в оцінці ймовірності подій. Російський психолог О. Кулагін встановив декілька закономірностей, що призводять до збоїв у функціонуванні правила доступності. Слід підкреслити, що ці закономірності активно використовуються у психологічних операціях та інформаційних війнах.

Тож, О. Кулагін встановив, що у свідомості людей складається враження, що малоімовірні події відбуваються дуже часто, якщо інформація про них постійно з'являється в засобах масової інформації, згадуються в рекламі або поширюються у вигляді чуток. І навпаки – події, що часто відбуваються здаються малоімовірними, якщо про них мало говорять, пишуть, тобто коли інформація про ці події має обмежений характер. Також ефект доступності призводить до помилкових оцінок, коли приклад однієї події придумати складніше, ніж іншої, коли приклади легше сприймається візуально та якщо подію значно простіше уявити. Чіткість та сила уявлення про подію робить її у свідомості людини більш доступною, і тому складається враження, що вона більш імовірна. В інформаційному протистоянні вказаний ефект використовується для того, щоб нав'язувати уяві інших людей події або сценарії, ймовірність яких бажано збільшити, і навпаки, залишити в тіні події, ймовірність яких треба зменшити [48, с. 445].

Отже, на оцінку людиною ймовірності події суттєво впливає яскравість і жвавість інформації про неї. Це явище, що тісно пов'язано з ефектом доступності, має назву ефект наочності. Експериментально було доведено, що люди приймають рішення, як правило, перебуваючи під впливом яскравої та чіткої інформації, ніж блідої та абстрактної. Яскрава інформація більш доступна для сприйняття, легше запам'ятовується та відтворюється. У свою чергу, і події, що пов'язані з цією інформацією, оцінюються як більш ймовірні [272].

Слід також назвати й більш дрібні, однак дієві механізми, що підвищують ефективність сприйняття чуток. Так, причетність до подій родичів, друзів і колег підвищує їх достовірність в уяві людей. До більш оперативної інформації також вище довіра. Важливу роль відіграє й особистість співрозмовника. Людям з початковим авансом довіри та випадковим зустрічним довіряють більше в силу певних психологічних механізмів. Також вище ступінь довіри до чуток, якщо між джерелом інформації та її споживачем існує авторитетна дистанція (вікова,

матеріальна, ієрархічна, тощо), присутній елемент захоплення співрозмовником і якщо джерело належить до кіл, недоступних слухачеві [127].

Сьогодні поширенню чуток почало суттєво сприяти розповсюдження сучасних засобів комунікації. Так, за допомогою мережі Інтернет чутки почали поширюватись значно швидше. Вказаному процесу сприяє: по-перше, відсутність у звичайного користувача можливості визначити джерело інформації; по-друге, включеність особи у процеси трансформації повідомлення шляхом участі в обговоренні теми на відповідних сайтах. Відсутність масового доступу до Інтернету в певних країнах периферійної та напівпериферійної зони не перешкоджає використанню мережі задля розповсюдження чуток, оскільки користувачі розповсюдять актуальну інформацію тим, хто не має доступу до інформаційних технологій. Загалом, Інтернет надав широкі можливості інтенсифікації саме опосередкованого міжособистісного спілкування, що почало використовуватись для швидкого поширення неперевіреної інформації, особливо в тривожних, небезпечних ситуаціях. У зазначеному процесі включаються певні психологічні механізми. Так, втрачаючи контакт «віч-на-віч», людина втрачає й бар'єри контролю над передачею сумнівної, неперевіреної інформації [54].

На проаналізованих психологічних механізмах засновується методика фабрикування цілеспрямованого поширення й оперативної підтримки чуток у межах інформаційної складової сучасного збройного насилля [204]. На наш погляд, важливим є проаналізувати наявну інформацію щодо технології створення та поширення чуток. Спершу слід зазначити, що навіть найбільш кваліфіковані спеціалісти не в змозі запуснути яку завгодно чутку в будь-якій аудиторії та ситуації. У межах зазначеного процесу реалізується пошук або самостійне формування обставин, в яких чутка з високою вірогідністю виникла б і сама, а основні зусилля спрямовуються на те, щоб надати її фабулі необхідного змісту та спрямованості.

Подібні закономірності підтверджує й розроблена Ш. Бейтсоном та М. Рейном теорія фреймів, що пояснює механізм орієнтації людини у світі. Так, процес фреймування передбачає дві взаємопов'язані операції, що відбуваються синхронно: організація минулого досвіду й орієнтація в майбутніх діях. Тобто, у зазначеному процесі одночасно виробляється і модель світу, заснована на результатах раніше здійснених операцій змістоутворення, й алгоритм діяльності в цьому світі [512, с. 94]. Отже, одномоментно змінити картину світу людини та підштовхнути її до визначеної діяльності неможливо. У цьому процесі враховується вже наявні переконання та стереотипи певної соціальної групи.

Указані тези були підтвержені експериментально, зокрема було встановлено, що запускаючи ту чи іншу позитивну або негативну чутку необхідно дозувати ступінь її недостовірності. Так, якщо раніше вважалось, що чим неправдоподібнішою буде чутка, тим більш дієвою вона виявиться. Канони геббельсівської пропаганди засновувались саме на цьому. Однак згодом, виявилось, що сьогодні суттєво зросла інформаційна захищеність людей, а дезінформація, що запускається неформальними каналами, повинна строго дозуватись. В інформаційному протистоянні спеціалісти запускають чутки, що порівняно правдоподібні, вони поступово завойовують довіру й після цього починають обростати подробицями, повільно просуваючись до межі абсолютної недостовірності [490, с. 253].

Технологічно для створення чуток використовуються три операції, що засновані на природніх процесах видозміни чуток під час їх розповсюдження: вирівнювання, вип'ячування, уподібнення. Вирівнювання означає, що чутки повинні бути короткими й простими, оскільки передаються в усній формі. Вип'ячування засноване на механізмах вибіркового сприйняття людей, а отже з великого тексту беруть тільки ключові складові. Операція уподібнення спирається на описаний вище механізм орієнтації людей у процесі життєдіяльності, її суть полягає в тому, що керована чутка повинна засновуватись на наявних стереотипах,

етноцентризмі й упередженнях аудиторії. Указані характеристики дозволяють спеціалістам формувати дієву фабулу чутки. У процесі фабрикації чуток також враховуються особливості обробки інформації різними соціальними групами. У цьому контексті була виявлена певна закономірність і сформульоване наступне правило. Інформація, що не правильно вирівняна, вип'ячується та стає важливою. Те, що вип'ячується однією групою, може бути вирівняно іншою [490, с. 252].

Операція з застосування чуток у якості компонента інформаційного протистояння має декілька етапів і наступний вигляд. На першому етапі відбувається зародження ідеї та формування робочої тези з врахуванням описаних вище особливостей. Далі починається реалізація чутки. Слід зауважити, що робоча теза може бути одноступеневою (проста чутка) або багатоступеневою (складна чутка), а її поширення – поетапним. Складні чутки містять кілька меседжів, що поширюватися через певний час. Ці чутки застосовуються досить рідко, як правило в межах певної інформаційної операції [428].

Наступний етап – це нарощення масштабу аудиторії та формування необхідних суспільних настроїв. На цьому етапі використовується весь доступний спектр комунікативних методів від особистого спілкування до інтернет-технологій. На четвертому етапі чутка досягає піку поширення та впливу та мети її застосування. У цільовій аудиторії повинні фіксуватися необхідні суспільно-психологічні ефекти: прояви масових настроїв, девіантної поведінки, загального психологічного сприйняття ситуації, тощо. На останньому етапі чутки згасають, як результат реалізації впливу на аудиторію запрограмованих меседжів [428].

Отже, за допомогою зазначених вище технологій у межах сучасних форм збройного насилля досить успішно реалізуються завдання з деморалізації представників силових структур, провокування панічних настроїв або апатії серед населення, налаштування частини громадян проти власного уряду та навіть державності, що суттєво дестабілізує політичну

систему й може призвести до її руйнації. Відповідно, організувати ефективну інформаційну оборону та захист від збройної агресії у цілому, сьогодні, неможливо без вироблення дієвої протидії штучно запущеним чуткам. Враховуючи наявність воєнного конфлікту на території нашої держави, що реалізується із застосуванням подібних інформаційних технологій, вважаємо за необхідне дослідити можливі механізми боротьби з керованими чутками як інструменту підтримки стабільного функціонування політичної системи.

У процесі циркуляції основний зміст чутки суттєво трансформується. На наш погляд, слід детально дослідити характер цих змін, оскільки вироблення дієвих механізмів протидії появі та розповсюдженню чуток без урахування вказаних процесів є абсолютно неефективним. Загалом, трансформація чуток у ході їх розповсюдження, в першу чергу, пов'язана з механізмами спотворення інформації, характерним для передачі повідомлення в усній формі. Відповідно, чим більша кількість людей бере участь у передачі повідомлення, не підкріпленого достовірними даними офіційних джерел, тим більше спотворюються його сюжет. Інше дослідження засвідчило, що вже на шостій ланці сюжет радикально відрізняється від вихідного, враховуючи навіть те, що всі учасники експерименту були високоосвіченими людьми і спеціально налаштовувались на максимально достовірну передачу інформації [217, с. 76].

Характер зазначених вище спотворень безпосередньо пов'язаний із наявними в певній групі соціальними стереотипами. На підсвідомому рівні людина налаштована сприймати, в першу чергу, саме те, що відповідає її очікуванням. На видозміну фабули чутки також суттєво впливають психологічні механізми сприйняття інформації та відносини між особами в процесі спілкування [335]. У кінцевому рахунку, всі вказані трансформації зводяться, як правило, до трьох основних тенденцій. По-перше, відбувається певне згладжування змісту чутки. По-друге, – загострення її емоційних компонентів. По-третє, виникає своєрідна адаптація чутки до особливостей тієї аудиторії, в якій вона поширюється [330, с. 284; 217, с. 73–74].

Сутність згладжування полягає у тому, що при передачі вихідна фабула чутки стає суттєво коротшою. Вказаний процес, в основному, відбувається за рахунок поступового зникнення деталей, що в певній аудиторії вважаються несуттєвими. У кінцевому рахунку, зміст чутки звужується до самої суті, до найпростішої формули, що виражає бажання, страх або агресію. Загострення навпаки полягає в багатократному збільшенні масштабів тих деталей, що в тій чи іншій конкретній аудиторії здаються важливими або суттєвими. Окрім того, цей феномен пов'язаний з драматизацією емоцій, що супроводжують повідомлення. Такими деталями можуть бути кількість жертв або навпаки – рівень досягнутих успіхів, соціальна значущість події, тощо. Слід підкреслити, що оцінка суттєвості або несуттєвості конкретних деталей чутки визначається не їх об'єктивним значенням, а соціально-психологічними, суб'єктивними факторами, до яких слід віднести цінності, очікування, стереотипи й установки аудиторії. Саме в залежності від них та чи інша деталь може бути згладженою або загостреною.

Процес адаптації пов'язаний з двома попередніми тенденціями, проте має й певні особливості. Пристосування чутки до особливостей аудиторії не обов'язково зводиться лише до згладжування або загострення деталей. Паралельно з цим відбувається адаптація, що полягає в перейменуванні персонажів і об'єктів чутки, зміні їх національної й соціальної приналежності, тощо. Отже, фабула чутки стихійно адаптується до домінуючої в аудиторії моделі світу, її особливостей і загального емоційного фону життя цієї спільноти [330, с. 284; 217, с. 74]. У цілому взаємопов'язана дія тенденції згладжування, загострення й адаптації досить часто призводить до значного відхилення змісту чутки від початкового варіанту або від реальної події, що лежить в її основі.

Описані вище процеси передбачають максимальне згладжування і стиснення чутки на самому початку її циркуляції та поступове зменшення кількості деталей повідомлення в подальшому. Паралельно відбувається загострення, тобто більш чітке виділення решти деталей. До зазначених

висновків прийшли ще одні з перших дослідники аналізованої сфери Г. Олпорт та Л. Постман після низки лабораторних експериментів. Також, ними було встановлено, що при кожному акті прийому-передачі чутка асимілюються, перебудовується відповідно до потреб, звичок, інтересів і почуттів аудиторії. Цікавим фактом є те, що в сюжеті чутки виділяється головна тема, а всі інші деталі згладжуються та загострюються, щоб відповідати їй [205, с. 49].

Враховуючи вищезазначене, при вироблені безпосередньої стратегії протидії чуткам, як елементу інформаційного протистояння, слід, перш за все, з'ясувати серед якої з соціальних груп поширюються чутки, який вид і зміст цих чуток і які почуття вони викликають [205, с. 50]. Однак, у першу чергу, слід визначитись з інформаційною складовою, оскільки саме нестача актуальної інформації провокує появу чуток. Так, А. Китов порівнює людину, що почула чутку, з голодною. Якщо вона накинулася на першу-ліпшу їжу з невластивою їй жадібністю втамувавши голод, соромити її за негідну поведінку безглуздо, а годувати – пізно – вона сита. Відповідно, при глибокому інформаційному голоді чутка, навіть найбільш неймовірна, втамовує або зменшує спрагу пізнання, й інтерес до достовірних відомостей втрачається [215, с. 171].

У подібному напрямку описується залежність появи чуток від нестачі актуальної інформації в системно-екологічній моделі. Інформаційні процеси в суспільстві, в межах вказаної моделі, називають відносно замкнутою системою, що досить подібна до біоценозу, підпорядкованого загальносистемним закономірностям. Так, у природі спорожніла екологічна ніша заповнюється неспеціалізованим видом. Так само спорожніла ніша в інформаційній сфері обов'язково буде заповнена або «творчістю мас», або штучно запущеними чутками. Швидко заповнюючи пробіли незадоволеного інтересу, чутки, з характерними для них згладжуванням, загостренням і пристосуванням фабули, можуть становити велику соціальну небезпеку.

У зовсім іншому контексті взаємозалежність між потребами людини в оволодінні необхідною інформацією й появою чуток описує теорія емоцій П. Симонова. Дослідник вважав, що для задоволення актуальної в кожен момент часу потреби, людина повинна здійснювати визначені дії, тому їй важлива інформація про предмети й умови, що задовольняють цю потребу. Відповідно, залежно від наявності та якості інформації, необхідної для організації дії з задоволення потреби, у людини виникають ті чи інші емоції. Так, якщо людина неодноразово виконувала певні операції, то потреба в інформації про характер і способи дій може виявитися мінімальною, а емоції в цій ситуації будуть незначними. Також слабо виражаються емоції, якщо інформація, необхідна для організації дій, дорівнює тій, котра є в розпорядженні людини. У вказаних випадках циркуляція чуток практично неможлива, оскільки інформаційний простір заповнений, якщо в нього проникають чутки, вони швидко згасають [217, с. 79–80].

У свою чергу, якщо інформація необхідна для певної діяльності й задоволення потреби відсутня, негативні емоції виявляються максимально. Зрозуміло, що ця ситуація особливо сприятлива для виникнення й поширення чуток. Необхідність діяти для задоволення потреби, з одного боку, та відсутність інформації – з іншого, провокують суттєве зниження критичності людини в оцінці джерел повідомлення [217, с. 79–80]. Дослідник указує на те, що чим менш проінформовані люди з приводу події, що привертає їхню увагу, тим більше вони емоційно збуджені й тим менш раціональна їхня поведінка. Він також додає, що тривалий дефіцит інформації викликає інформаційний голод, за умов якого люди ладні споживати дивовижні нісенітниці [215, с. 172].

Отже, основною причиною поширення чуток є дефіцит актуальної інформації й емоційний стан, що супроводжує його. Відповідно, стратегія боротьби повинна ґрунтуватись на вирішенні вказаних проблем. До офіційних заходів протидії чуткам відносять як профілактичні, так і активні контрзаходи. Однак, найбільш ефективною є попереджувальна робота,

оскільки вона засновується на дійовому інформуванні населення та створення емоційної атмосфери, що сама виключала б можливість поширення чуток або приводила б до їх швидкого згасання, реалізуючи тим самим підтримку стабільного функціонування політичної системи.

З метою виконання вказаних вище завдань, необхідно реалізовувати заходи щодо запобігання наростанню високого рівня невизначеності й тривожності в суспільстві. Для цього потрібно підтримувати в належному стані систему засобів масової інформації, що повинна мати позитивну репутацію, авторитетність, імідж надійності та достовірності серед населення. Окрім того, ефективне інформування обов'язково повинно передбачати стійкий зворотній зв'язок від аудиторії до джерела інформації, це надає можливість своєчасно реагувати на інформаційні запити, психічні потреби й очікування людей [330, с. 285].

Дієвим заходом профілактики чуток є також підтримка ефективного керівництва й управління на всіх рівнях. Логіка тут у тому, що при посиленні циркуляції й загостренні характеру масових чуток виникає гостра потреба в роз'ясненні незрозумілих населенню питань, і саме лідери мають широкі можливості стати у вказаній ситуації надійним джерелом інформації для населення. Так, за умови довіри до лідерів, їх авторитет допомагає масам бути стійкішими до сприйняття різноманітних чуток.

Стосовно активних контрзаходів слід зазначити, що їх зазвичай використовують у критичних ситуаціях, коли внаслідок воєнних дій або сильних соціальних потрясінь вплив суспільних інститутів і структур суттєво слабшає, а роль чуток, в свою чергу, стрімко зростає. За вказаних умови, якщо чутки почали активно циркулювати, відсутність позиції офіційних структур провокує серед мас висновок про їх некомпетентність та правдивість чуток. У свою чергу, якщо чутки офіційно спростовуються – маси роблять висновок як про їх справедливість, так і ймовірно приховування правди владою. У результаті, для офіційних структур обидва варіанти неефективні.

У вказаному контексті найбільш ефективним засобом активної протидії чуткам є їх швидке придушення зручними фактами. Циркуляція чуток завжди пов'язана з гострою потребою мас у інформації на певну тему. Відповідно, цю потребу необхідно якомога швидше задовольнити, роз'яснивши офіційну точку зору. Тому, дієвим є, не згадуючи про сам факт існування чутки (в іншому випадку це буде сприяти її розповсюдженню) заповнити інформаційний вакуум зручною, переконливою інформацією [330, с. 286]. Слід додати, що для ефективної протидії необхідно не лише спростувати чутку, наводячи достовірні факти, а й обов'язковим є зняття тривожності, що вона породила в суспільстві. Загалом, при вказаній діяльності необхідна особлива обережність і уважність до найменших деталей, оскільки навіть незначний прорахунок може привести до зворотнього ефекту, а довіра до чутки посилиться. Обов'язково слід врахувати й попередній досвід аудиторії, адже нова інформація несвідомо буде фільтруватись через призму попередньо засвоєної.

Окрім указаних вище основних заходів активної протидії чуткам, слід виділити ще низку прийомів зупинки циркуляції чуток, що передбачають здійснення різнопланових заходів, спрямованих на зниження їх заразливості, розповсюдженості та живучості. До одного з таких прийомів слід віднести підтвердження чуток. Часом, з метою запобігання подальшого «нашарування» сюжету, логічним є підтвердити чутку. Правдиве визнання підвищує довіру до джерела й допомагає контролювати подальший перебіг подій. Підтверджувати чутки має офіційна особа, яка володіє довірою в суспільстві.

У певних ситуаціях дієвим контрзаходом може бути офіційне спростування чутки. Однак, це доречно лише за умови, що джерело спростування користується повагою та довірою в аудиторії, а також у ситуації, коли чутки є досить абсурдними. У межах офіційного спростування прямо вказується на зміст чутки, її причину та викладається альтернативна версія. Зрозуміло, що без додаткових заходів цей метод є ефективним лише в

незначній кількості випадків. Це продиктовано психологічними особливостями сприйняття людини. Зруйнувати вже наявні в аудиторії стереотипи значно складніше, ніж створити новий [260, с. 62].

Активна протидія та спростування чуток можлива за допомогою технологій, що отримали назву «Таблиця чуток» і «Клініка чуток». У межах першої оформляється таблиця, в якій у одній колонці перераховані чутки, що деякий час циркулювали, в іншій – події, що реально сталися. Ця таблиця опубліковується в ЗМІ, соціальних мережах і інших засобах масової комунікації. Другий прийом передбачає збір чуток, що роздмухують негативні настрої серед громадян, їх групове обговорення та осміювання. Сюжети чуток можуть навіть програватись «в особах» з елементами психодрами [205, с. 51]. Слід додати, що використання гумору загалом є досить дієвим засобом спростування чуток. Так, у певних випадках ефективним є висміювання безглуздості інформації за допомогою яскравого та багатого на різноманітні метафори виступу авторитетної особи.

Досить дієвим прийомом є так зване «доведення до абсурду», що передбачає поширення інформації не протилежної за змістом, а навпаки – що підсилює тенденцію сюжету первинної чутки. У межах цієї технології позитивні перспективи або, навпаки – драматизм ситуації доводяться до таких масштабів, що починає сприйматись як нереальні. Основне завдання тут у тому, щоб аудиторія зрозуміла, що має справу з неаргументованими чутками [260, с. 63].

У певних випадках негативний вплив чуток можна послабити за допомогою дискредитації її автора. Реалізується цей прийом у межах поширення про вірогідного автора сюжету чутки інформації, що компрометує його. У ситуації, коли дискредитувати автора неможливо, довіру до чутки можна спробувати знизити проінформувавши аудиторію щодо існування ворога, який запускає чутки, переслідуючи завдання нанести певну шкоду. Однак, вказаний механізм протидії застосовується, якщо є більш-менш реальний кандидат, який відповідав би ролі ворога [272].

Реалізації заходів з дискредитації автора чутки може сприяти перевірка його компетентності. Варто підкреслити, що посилання на провідного фахівця або експерта є розповсюдженим методом, що застосовується для підвищення довіри до штучно запущеної чутки. Методом протидії може бути публічне розголошення наступної інформації про автора. Перш за все, слід встановити чи названо ім'я експерта взагалі, або маємо справу з розмитим посиланням на невизначених провідних фахівців. Якщо ім'я зазначене, то слід перевірити чи цей експерт є фахівцем, або на нього посилаються через те, що він популярний в певних колах, а посилатися на нього є престижним. Слід також встановити, чи потрапляє висловлене судження в сферу компетентності конкретного експерта та чи існує серед фахівців єдина думка з цієї проблеми. Звернути увагу варто на те, чи може фахівець навести об'єктивні докази на підтримку своєї позиції та чи є експерт неупередженим у цій сфері, або ж у нього є певний особистий інтерес [44, с. 317].

Для протидії циркуляції чуток можна також застосовувати методи і техніки, спрямовані на протидію пропаганді в цілому. Так, можна застосовувати метод, суть якого полягає у відволіканні та перенесенні уваги цільової аудиторії з теми пропаганди супротивника на інші проблеми. В одному комплексі зі вказаним методом може бути застосоване перенесення акцентів на елементи теми, що мають меншу негативну реакцію в суспільстві. У зазначеному розрізі застосовується також метод, суть якого полягає в превентивному застосуванні теми, що може бути використана пропагандою супротивника, однак зі зміненими та пом'якшеними компонентами або елементами, що призводять до зменшення довіри до неї [44, с. 318].

За наявності відповідних ресурсів у межах контрпропаганди можуть застосовуватись заходи, спрямовані на обмеження доступу аудиторії до небажаної інформації та порушення роботи апарату пропаганди конкурента. Однак, ці заходи не є на сто відсотків ефективними й обов'язково застосовуються у комплексі з іншими. Також, у комплексі з зазначеними

вище заходами застосовується доволі дієвий прийом заміни емоційно забарвлених позначень об'єктів або фактів на слова, що мають менше емоційне забарвлення або менш зрозумілі аудиторії [44, с. 318].

На нашу думку, під час організації активних контрзаходів інформаційній дестабілізації політичної системи обов'язково слід враховувати те, що дії по нівелюванню чуток можуть сприяти їх поширенню. Логіка тут у тому, що спростування чуток технічно складається з двох дій: доведення до аудиторії інформації, що спростовується й її викриття. Отже, у результаті спростування небажана інформація стає відомою тим, хто раніше з нею знайомий не був. Відповідно, перед початком кампанії з розвінчання чуток слід ретельно прорахувати, скільки людей вже знає про них та вирішити, чи варто взагалі їх публічно спростовувати.

Організація протидії активного типу є складнішим та неоднозначним процесом також і через те, що спростування чуток є ефективною лише на початкових стадіях їх циркуляції, а, отже, період на впровадження контрзаходів є мінімальним. У ситуації, коли цей проміжок часу упущено, навіть за допомогою добре аргументованих спростувань неможливо зупинити циркуляцію та наслідки поширення чуток. Окрім того, В. Латинов наголошує, що певні чулки несуть настільки сильний емоційний заряд, що розвіяти їх раціональними аргументами взагалі не можливо. До подібного роду слід віднести чулки про змову, отруєння, політичні вбивства, викрадення, тощо. За вказаних умов засобом протидії може бути або значна зміна самої соціальної ситуації, або поява в суспільній свідомості нової, однак подібної за своєю характеристикою, чулки [260, с. 64].

Отже, застосування керованих чуток стало сьогодні провідним компонентом у інформаційній складовій збройного насилля. Основні закономірності появи та розповсюдження чуток були виявленні більш, ніж п'ятдесят років тому, суть їх у тому, що вказаний процес напряму залежить від актуальності теми для аудиторії та наявності достовірної інформації про неї. Однак, у подальшому дослідники дійшли висновку, що глибинні

характеристики цього явища можливо встановити лише зважаючи на його типологію. Вивчення чуток в залежності від типу дозволило виявити детальні механізм розповсюдження та розробити методологію застосування їх у інформаційному протиборстві.

4.3. Реалізації маніпулятивного впливу друкованих та електронних джерел в інформаційному протиборстві.

З'ясовуючи прикладне значення друкованих та електронних джерел у реалізації інформаційної складової збройного насилля, спочатку, на наш погляд, слід розглянути їх види та характерні особливості. Як відомо, найбільш традиційним джерелом інформації є друковані видання різних типів. Різноманітність останніх дуже значна, відповідно, сутнісні характеристики й інформаційних вплив суттєво відрізняється. Так, суспільно-політична преса є відносно оперативною, її значна кількість виходить щоденно, однак якісні показники набагато нижчі, ніж у аналітичних та наукових видань. Зрозуміло, що на створення ґрунтовної аналітики та наукової розвідки потрібно більше часу, й видання з подібними матеріалами виходять, як правило, раз на тиждень та раз на місяць відповідно. Отже, оперативність таких матеріалів є суттєвим бар'єром для їх застосування у інформаційній війні. Поряд з цим без впливу на повідомлення подібного типу неможливо реалізувати ґрунтовну інформаційну операцію, оскільки саме вони забезпечує вплив на лідерів думок.

Загалом, друковані джерела характеризуються розповсюдженістю та доступністю, у тому числі за рахунок дешевизни та наявності спеціалізованих установ у яких концентрується та широко доступний значний пласт друкованих матеріалів, зокрема, публічні та наукові бібліотеки. Окрім того, слід назвати можливості повторного або багаторазового використання джерел цього типу, що необхідно для

грунтового вивчення та аналізу повідомлення. Сьогодні існують й широкі можливості для копіювання, тиражування та цифрового зберігання друкованих матеріалів. Основним недоліком джерел цього типу є досить низька, порівняно з електронними виданнями, оперативність. Зазначене пов'язано з процесами виготовлення друкованої продукції, а у випадку із аналітичним та науковим матеріалом, ще й періодом їх підготовки, оформлення та перевірки редакцією. Слід також зазначити, що й популярність друкованих джерел суттєво скорочується. Так, в Україні у першій половині 2010-х рр. інформацію з друкованих ЗМІ отримували лише приблизно 9 % громадян [116, с. 140].

Електронні джерела інформації суттєво відрізняються від друкованих оперативністю та масовістю. До вказаних засобів розповсюдження повідомлень слід віднести радіо, телебачення та мережу Інтернет. Зауважимо, що такий критерій, як масовість, однозначно пов'язана з радіо та телебаченням, однак, не дивлячись на постійний прогрес, широка розповсюдженість Інтернету характерна лише для розвинених країн. Зокрема, у період реалізації Росією прихованої агресії проти України, в нашій державі інформацію з електронних ЗМІ отримувало лише приблизно 16 % громадян, а за допомогою телебачення 94 % [116, с. 140]. Отже, дійсною масовістю користується радіо та телебачення. Окрім того, особливістю зазначених джерел є безперервний потік інформації, що унеможливорює критичне сприйняття її. Так, технологія передачі повідомлень вказаними ресурсами виключає можливість повторного аналізу та концентрації уваги на певних його частинах.

Слід також зазначити, що отримання повідомлень за допомогою телебачення має певні особливості. Так, сприйняття одразу і аудіо і відео інформації підвищує емоційність, що призводить до більш якісного її засвоєння. Окрім того, наочність, що посилює підсвідомі механізми, суттєво підвищує й ступінь довіри до повідомлення. Відповідно, одним із провідних засобів як внутрішнього, так і зовнішнього інформаційного впливу, довгий

час залишалось телебачення, й лише сьогодні поступово поступається Інтернет-ресурсам, в межах яких також наявні вказані можливості.

Стосовно експлуатації в процесі інформаційних війн мережі Інтернет слід зауважити, що хоч вона і не є найбільш масовим засобом передачі-отримання повідомлень, однак має певні переваги, що виводить саме її на перший план у вказаному протистоянні. По-перше, слід підкреслити можливість віддаленого доступу до аудиторії без необхідності створення спеціальних технічних засобів передачі повідомлення, переправлення агентів на територію супротивника. По-друге, це джерело має найвищий ступінь оперативності. По-третє, серед молоді сприйняття інформації цим каналом кардинально вище, а саме ця частина населення, як найбільш активна, у першу чергу розглядається як об'єкт інформаційного впливу та маніпулюванню в межах сучасних форм збройного насилля. По-четверте, обмежені можливості контролю з боку державних структур. У Інтернет-просторі нескінченно великий масив інформації, щоб контролювати або цензурувати який необхідні значні ресурси та кошти. По-п'яте, можливість експлуатації соціальних мереж, що надають перспективи розповсюдження повідомлення серед визначеної аудиторії.

Загалом, до основних характеристик мережі Інтернет, з точки зору передачі повідомлень, слід віднести оперативний доступ до найбільшого, в порівнянні з іншими джерелами, об'єму інформації. Слід підкреслити, що в Інтернеті існують можливість, і повторного аналізу повідомлення, і сприйняття аудіо, відео та текстової інформації. Окрім того, це джерело надає найширші перспективи в копіюванні, переробці та тиражування повідомлень. До основних недоліків слід віднести, знов-таки, великий об'єм повідомлень, що створює значний інформаційний шум та суттєво ускладнює розповсюдження інформації серед необхідної аудиторії. У Інтернеті існує гіпертрофована пропозиція на інформацію, що користується попитом. Це, своєю чергою, викликає значну конкуренцію й, відповідно, ускладнює передачу повідомлень цільовій групі. Існують й фінансові обмеження, що

пов'язанні з наявністю у потенційного споживача інформації можливості придбання обладнання та оплати доступу до мережі.

Сьогодні зазначені інструменти реалізації інформаційної складової збройного насилля, у зв'язку з впровадженням новітніх технологій та процесами глобалізації, зазнали суттєвих змін, що вимагає від нас їх аналізу. Сучасні тенденції у вказаній сфері досить показово описує Є. Сергєєв. «Нації/народності, що були до недавнього часу порівняно замкнутими інформаційними організаціями, відгородженими від сусідів державними, політичними, мовними, культурними, ідеологічними, техніко-комунікативними та іншими бар'єрами, стали більш відкритими. Вперше в історії людства з'явилися можливості формування не тільки регіональних, але й загальнопланетарних комунікативно-дійових систем. Поява глобальних ЗМІ визначила не тільки характер сучасної культури, а й самої реальності, підміняючи її віртуальністю» – зазначає автор [385, с. 118].

Цікавою є і наступна теза Є. Сергєєва. «Глобальний комунікативний простір тісно пов'язаний з розвитком у світі філософії, соціології, культурології та технічних наук. Під потужним впливом нових комунікативних систем народилась культура «реальної віртуальності». Влада віртуального світу змінює тип людської свідомості, духовний світ, систему цінностей та соціальних відносин. Віртуальний дизайн перебудовує психофізіологічну систему людини, привчаючи її отримувати інформацію в невербальному вигляді, мислення й комунікації – не в формі логічної конструкції, а енергетичними квантами, візуальним образом. Збільшення обсягу інформації та швидкість її поширення підвищує залежність людини від соціуму, від управлінських структур» [385, с. 118].

Зрозуміло, що зазначені тенденції напряму прив'язані до появи технічних можливостей глобальної комунікації. До вказаних інновацій, у першу чергу, слід віднести розповсюдження та постійне вдосконалення комп'ютерних технологій. Загалом, можливості у передачі повідомлень залежать від двох технологічно різних процесів – його побудови та

безпосереднього переміщення. Стосовно першого зазначимо, що сучасна комп'ютерна техніка кардинальним чином спростила конструювання повідомлення. Так, за допомогою бінарного коду були уніфіковані, мовні бар'єри та з'явився універсальний засіб передачі різних типів інформації (аудіо, відео, текстів тощо). Супутниковий зв'язок та оптиковолоконні мережі революційним чином збільшили об'єм та швидкість передачі інформації. Слід також додати стосовно розвитку мобільного зв'язку та сучасних широких можливостей застосування мобільного телефону для доступу в Інтернет та прийому-передачі різноманітних, у тому числі й мультимедійних повідомлень [387].

Усе зазначене змінило сутність, доступність, способи застосування та навіть змістовне наповнення як друкованих, так і електронних джерел інформації. О. Марунченко у своєму дисертаційному дослідженні «Інформаційна війна в сучасному політичному просторі» висловлює позицію, що: «У сучасній дослідницькій практиці утвердилася думка про те, що Інтернет кинув виклик традиційним ЗМІ, запропонувавши принципово нові форми ведення інформаційної війни. Разом із тим, складно заперечувати й те, що Інтернет, по суті, запозичив багато інструментів емоційного впливу, властивих традиційним ЗМІ» [291, с. 124]. З іншого боку сьогодні, друковані видання, як правило, мають свої електронні версії. Певного розповсюдження набула так звана електронна газета однією з особливостей якої є те, що вона: «постійно оновлюється, часто добре ілюстрована, в ній немає, як правило, закінчених статей» [385, с. 121]. Окрім того, існує можливість інтерактивного спілкування з читачем. Разом з тим зауважимо, що престижні ділові, аналітичні та наукові видання у першу чергу орієнтовані на друкований варіант, а мережа використовується лише для дублювання матеріалів.

Стосовно найбільш масового та ефективного, з точки зору маніпулятивного впливу, джерела – телебачення, слід констатувати декілька взаємопов'язаних процесів видозміни. З одного боку різноманітні Інтернет-ресурси поступово перебирають на себе аудиторію телеканалів. З іншого –

телебачення все більше переміщається в Інтернет-простір. Основна маса телерадіоканалів має власні сайти, де можна отримати доступ до створеної ними продукції, через мережу, в режимі реального часу та у високій якості, транслюються їх ефір. Зокрема сьогодні поряд з ефірним, супутниковим та кабельним, все більшої популярності набирає й Інтернет телебачення. Окрім того, значною тенденцією у цій сфері є спеціалізація продукту, розрахованого на інтереси конкретного споживача.

Так, Є. Сергєєв у вказаному контексті зазначає, що СМІ: «... сьогодні зіштовхнулись з новим процесом – фрагментацією аудиторії – через те, що з'явилися нові можливості для споживачів інформації» [385, с. 121]. Окрім того, дослідник стверджує наступне. «В даний час розвиток всесвітнього телебачення визначають дві тенденції – глобалізація і регіоналізація. Локальне мовлення поки знаходиться в стадії становлення. Нові ЗМІ охоплюють сегментну, диференційовану аудиторію... Сучасні ЗМІ не є тепер масовими в традиційному сенсі цього слова, коли мається на увазі, що обмежене число повідомлень надсилається однорідній масовій аудиторії. Внаслідок множинності повідомлень та джерел, схильність аудиторії до самостійного вибору програм підвищується. Аудиторія, на яку націлена програма, прагне вибирати «потрібні, точкові» повідомлення, поглиблюючи свою сегментацію та збагачуючи індивідуальні відносини між відправником й отримувачем інформації» [385, с. 122].

Сьогодні достатньої поширеності набувають глобальні телевізійні мережі новин, що охоплюють через різні канали передачі інформації, практично увесь світ. Маніпулятивний вплив за допомогою контенту новин є одним із найбільш ефективних та розповсюджених. Особливо враховуючи те, що сучасні цифрові технології відкрили широкі можливості маніпуляції, за потреби, аудіо, відео та фотографічними матеріалами, існує безліч засобів повної фальсифікації та навмисного розповсюдження недостовірної інформації. Загалом, структура контенту вказаних ЗМІ, як правило, складається з двох компонентів, безпосередньо новин та різноманітних

аналітичних програм. «Аналітичні програми глобальних телевізійних мереж – необхідне доповнення до новин, і орієнтовані на поточні події в світі. Це можливість пояснити події в світі, більш глибоко розкрити тему, зацікавити глядачів розвитком подій» [385, с. 125].

Досить ґрунтовно описує техніку маніпуляції суспільною свідомістю за допомогою ток-шоу дослідник в сфері філології В. Базилев у своїй роботі «Агресивність сучасного інформаційного простору». Не дивлячись на певну тенденційність в оцінці ролі США та РФ у сфері глобальної комунікації, що досить часто присутня у роботах російських авторів, вважаємо за потрібне навести наступну тезу вказаного автора стосовно аналітичних програм й ток-шоу.

«Моделювання гіперреальності в такого роду передачах доведено до рівня високого мистецтва маніпулювання аудиторією: жоден коментар не має завершеності, пов'язаний лише частково з фактичним ядром тексту-повідомлення. На екрані ми спостерігаємо абстракцію емоційного сприйняття, перш за все, конкретної особистості. У подальшому з певною емоційною спрямованістю ведучого його політичні емблеми, а на осмислення текстового матеріалу глядачеві не вистачає часу, так як темп пропонуванних дебатів не дозволяє критично зіставляти озвучений матеріал, в кращому випадку, його сприйняття відбувається тільки по асоціативним зв'язкам з прийнятими стандартами. Поділ цілісного матеріалу на фрагменти здійснюється таким чином, щоб одержувач інформації не міг створити в процесі передачі загальну картину проблеми – це є найбільш ефективним і випробуваним прийомом створення штучної мозаїчності в культурі. Форми полілогу, розгорнуті роздуми визначених, жорстко перервані відповіді-запитання інших учасників ускладнюють сприйняття, постійно застосовується дроблення, що розсіює увагу, відволікає від основної теми за рахунок впровадження рекламних блоків, інтерактивних включень» [49, с. 205, 206].

На наш погляд, у вказаному контексті слід додати, що в країнах напівпериферійної та периферійної зони, у переважній більшості випадків, неможливо повноцінне, незалежне функціонування якісних телеканалів, оскільки вони не окупаються із незалежних джерел, за рахунок продажу продукту та реклами. Відповідно, в аудиторії вказаних держав існує потреба у заповненні цього інформаційного вакууму, а реалізується вона або через споживання продукції світових, або місцевих, підконтрольних певним структурам телеканалів. Зокрема, у недемократичних та, водночас, конкурентних політичних системах кланово-олігархічного типу суттєве дофінансування телерадіоорганізацій та створення на них різноманітних якісних шоу-програм, здійснюється саме задля збільшення аудиторії, що у подальшому переглядатиме їхні новини. У авторитарних та тоталітарних системах – це взагалі засіб прямої попоганяй та маніпуляцій масовою свідомістю.

Інтернет-ЗМІ сьогодні також зазнають суттєвих змін. У вказаному процесі можна виділити три основні тенденції. По-перше, через зазначену фрагментацію аудиторії вони балансують між універсальним та спеціалізованим наповненням контенту. Відповідно, у вже наявних та популярних ЗМІ вказаного типу, засновуються та розвиваються різноманітні рубрики вузької тематичної спрямованості. По-друге, в Інтернеті суттєво змінюється кон'юнктура ринку центральних та локальних видань на користь: «читачів з інших регіонів, а, значить, перерозподіляються й змістовні пріоритети» [385, с. 124]. По-третє, широко застосовуються інтерактивні технології спілкування із споживачем продукту.

Стосовно останньої тези досить показовими є данні, наведені Є. Сергєєвим. «Типологічні особливості «нових» ЗМІ доповнюються широкими можливостями, наданими web-технологіями для контактів з аудиторією. Практично всі видання використовують функцію інтерактивного діалогу з читачем. У вигляді електронної пошти (84 %), форумів і гостьових книг (57 %). Рідше для регулярного спілкування з читачами

використовуються голосування, рейтинги й анкетування (32 %). У деяких ЗМІ, що найбільш успішно проводять свою інтерактивну політику, створюються віртуальні клуби читачів, які мають можливість спілкуватися не тільки з редакцією, а й між собою. «Свій», постійний читач – найцінніша відповідь на виклики конкурентної боротьби зі «старими» ЗМІ, що витримують нові сегменти інформаційних ринків» [385, с. 122].

На основі подібного ефекту інтерактивного спілкування заснована й експлуатація соціальних мереж. Сьогодні Інтернет-видання, а також друковані ЗМІ та телерадіокомпанії паралельно із офіційними сайтами мають й сторінки у соціальних мережах. З метою інформаційного маніпулювання суб'єкти геополітичного протистояння створюються та підтримуються самостійні, не залежні від ЗМІ групи в соцмережах.

Низка вітчизняних військових експертів в галузі інформаційних війн (Р. Штонда, Н. Паламарчук, С. Островський) на основі аналізу робіт та досліджень попередників виділили наступні можливі механізми використання соціальних мереж у межах інформаційного протистояння:

- створення атмосфери бездуховності та аморальності, негативного відношення до культурної спадщини;
- маніпулювання суспільною свідомістю і політичною орієнтацією соціальних груп населення країни з метою створення політичної напруженості та хаосу;
- дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями і рухами з метою провокації конфліктів, розпалення недовіри, підозрливості, загострення політичної боротьби, провокування репресій проти опозиції, провокація взаємознищення;
- зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади та управління, інспірація помилкових управлінських рішень;
- дезінформація населення про роботу державних органів, підрив їхнього авторитету, дискредитація органів управління;

- провокування соціальних, політичних, національних та релігійних зіткнень;
- ініціювання страйків, масових заворушень та інших акцій економічного протесту;
- ускладнення прийняття органами управління важливих рішень;
- підрив міжнародного авторитету держави, його співробітництва з іншими країнами;
- нанесення шкоди життєво важливим інтересам держави в політичній, економічній, оборонній та інших сферах [499, с. 191].

Цікаві данні із зазначених вище процесів приводить у своїй розвідці Н. Вітюк. «Значну роль у пропаганді почали відігравати соціальні мережі. «Тролі» й «боти» транслують потрібні суб'єкту впливу спеціально підготовлені повідомлення та коментарі, розпалюючи гострі дискусії, які спонукають до дестабілізації соціосистеми, готують цільову аудиторію до активності, вигідної суб'єкту впливу. Приміром, за результатами 3-річних досліджень, вчені Оксфордського університету встановили докази пропаганди та маніпуляції суспільною думкою в соціальних мережах у 70 країнах світу. Як повідомляється в їхньому звіті, пропаганда здійснювалася не тільки всередині держав, але й на міждержавному рівні. Найбільшою активністю відзначилися сім країн (Китай, Індія, Іран, Пакистан, Росія, Саудівська Аравія та Венесуела), які намагалися за допомогою соціальних мереж Facebook і Twitter впливати на громадську думку за межами своїх кордонів. У вересні 2019 р. Facebook видалила 168 облікових записів, 149 сторінок і 79 груп, які поширювали фейки в її українському сегменті» [88, с. 30].

Сучасні технології створення як традиційного, так і новітнього інформаційного продукту надали можливість досить активно експлуатувати інтегративні технології, з метою збільшення та утримання наявної аудиторії. Зокрема, одним із інструментів вказаного процесу стало створення для споживача інформації ефекту присутності. У вказаному контексті Н. Вітюк

досить ілюстративно розкриває подібний ефект. «Емоційне посилення психологічного впливу інформації на цільову аудиторію відбувається внаслідок демонстрації подій в режимі он-лайн на телебаченні або в Інтернеті та їх експресивного коментування. Виникає т. зв. ефект «присутності» глядача в епіцентрі ситуації (наприклад, під час ворожого обстрілу, акцій протесту, революційних подій тощо)» [88, с. 36].

В. Тарасюк у своєму дисертаційному дослідженні «Політико-правові засади застосування інформаційних технологій в умовах гібридної війни» висловлює досить показові, з точки зору поставленої проблеми, тези. «Сучасні технологічні здобутки в інформаційно-комунікативній медіасфері спрямовано на опанування волі, розуму та емоцій людини. Дотримання цих стандартів глибини проникнення є гарантією конкурентоспроможності та затребуваності ЗМК/ЗМІ на інформаційному ринку. Водночас, діджиталізація медіа стала початком нового етапу розвитку інформаційного суспільства, де перевага віддається візуалізації й інтерактивному отриманню даних» [410, с. 167].

На думку дослідника, сучасні технології суттєво розширили можливості застосування одного із найбільш розповсюджених інструментів пропаганди – підміни справжньої реальності штучно створеною художньою. Автор підкреслює, що вказаний механізм є безпрограшним. «У будь-якому випадку, це доводять три характеристики: художня віртуальність несе всі ті характеристики, які потрібні; художня віртуальність може тиражуватися у будь-яких кількостях; художня віртуальність привертає глядача/читача, оскільки створена в рамках управління увагою, а не системи пошуку істини, і в цьому її сила», – пише В. Тарасюк [410, с. 167].

Досить схожу точку зору висловлює й французький дослідник Ж. Бодрийяр. Зокрема, автор зазначає, що сьогодні культура визначається деякими моделями та симуляціями, що не мають справжнього, чіткого початкового референта. При цьому певне ставлення формується не за рахунок осмислення, співвідношення з незалежною реальністю або деякими

стандартами, що мають ціннісне забарвлення, а за рахунок співвідношення з іншими знаками, імперативно виділеними в тексті. Насичення повсякденності нескінченною серією симуляцій призводить до формування своєрідної гіперреальності, свого роду естетизованої галюцинації реальності, що втратила початковий сенс [66].

На основі з'ясованих характеристик друкованих та електронних джерел інформації, а також сучасних трансформацій й тенденцій їх розвитку, відкривається перспектива з'ясування механізмів реалізації через них таких елементів інформаційної складової збройного насилля, як провокація, дезінформація, психологічний тиск, диверсифікація суспільної свідомості та створення мозаїчного контенту. Так, О. Марунченко називає вербальні та невербальні засоби впливу на аудиторію, що застосовуються в повідомленнях, що розповсюджуються сучасними електронними джерелами інформації. Зокрема дослідник називає: «встановлення новинного порядку денного; підбір джерел інформації; символізація подій, людей і явищ, створення та використання особливої лексики; посилена візуалізація інформаційних матеріалів, проведення історичних аналогій; персоналізація подій; фрагментація» [291, с. 120, 121]. Окрім того, автор зазначає, що сучасні ЗМІ займаються активною експлуатацією: «символів, міфів, особливої мови, ритуалів й ідеології при описі подій...» [291, с. 121].

Загальну технологію маніпулювання за допомогою експлуатації комплексу друкованих та електронних джерел у межах інформаційної війни, найбільш показово, на нашу думку, розкрив О. Чумиков. Вказаний автор виділив три технологічні етапи реалізації вказаного впливу. Так, перший етап реалізується через спрямування на цільову аудиторію супротивники так званого «інформаційного валу» – постійного, масштабного та не систематизованого потоку інформації. Другий етап пов'язаний із сегментацією інформаційного впливу, що реалізується після формування стабільної довіри до контенту. Третій етап зав'язаний на впровадженні

об'ємного й інтерактивного обміну повідомленнями з цільовою аудиторією, а також формування її інформаційної закритості [Цит. за: 291, с. 122]

На думку О. Марунченка, в межах реалізації подібної технології активно застосовується дезінформування та фальсифікації інформації про певні події та факти. Зокрема, дослідник пише наступне. «З метою штучного конструювання політичних реакцій і запитів населення крім маніпулювання використовуються дезінформація та фальсифікація відомостей. Дезінформація може виступати складовою частиною маніпулятивних технологій як особливого виду інформаційного впливу, спрямованого на приховування комунікатором власних цілей, але при цьому збуджуючи у реципієнта наміри, що збігаються не з його власними бажаннями, а з інтересами даного комунікатора» [291, с. 122]. Зрозуміло, що найбільш ефективним у вказаному контексті є: «часткове, дозоване використання правдивої інформації, яке дозволяє представити подію в потрібному та спотвореному вигляді» [291, с. 123].

Важливою є і наступне теза зазначеного дослідника щодо застосування механізмів маніпулювання суспільною свідомістю. «Залежно від цілей ретельного приховуваного управління мисленням і поведінкою контрагента обираються й відповідні інформаційні прийоми, наприклад, уривчасте і вибіркоче інформування, коли реципієнту дається неповна інформація про події, а також «вал інформації», який не дозволяє людині відрізнити суттєве від несуттєвого, «зминає» будь-які орієнтири та пріоритети свідомості й кидає її в стан розгубленості. До найбільш показових прийомів маніпулювання можна віднести й клішування інформації, тобто використання готових образів, значень і стереотипів, які не потребують смислової обробки і тому викликають однозначно програмовану реакцію, що знижує поріг критично сприйнятої інформації. Наприклад, за радянських часів негативне значення мали образи капіталізму, приватної власності, а позитивне – соціалізм, з яким асоціювався цілий набір позитивних якостей і моментів: мир, стабільність, ясність світогляду й т. д. Такі клішовані образи,

що тяжіють до чорно-білого зображення світу політики, часто використовують для розпалювання соціальної, національної та релігійної ворожнечі між людьми» [291, с. 123].

Окрім зазначеного, до розповсюджених засобів маніпулювання за допомогою друкованих та електронних джерел інформації, спеціалісти відносять: «навішування ярликів», «експлуатація подвійних стандартів», оприлюднення ганебної інформації щодо супротивника, «гру цифрами», що призводить до викривлених висновків цільовою групою, «помилкова аналогія». Останній із вказаних прийомів застосовують шляхом маніпулятивного формування в аудиторії аналогії між схожими, однак принципово відмінними за наслідками явищами. Як правило, подібною інформацією намагаються здійснювати стимулювання в суспільстві наявних протиріччя соціального, національного, релігійного або мовного характеру [291, с. 123, 124].

У подібних, до зазначених вище маніпулятивних технологіях, використовується ще низка прийомів, зокрема, конструювання повідомлень із змістовною незбалансованістю, коли в них акцентується увага на певній інформації, а інша свідомо приховується. Як правило, у таких тенденційних матеріалах високий рівень емоційного висловлювання власної думки автора та загалом основна ставка робиться на емоційні механізми сприйняття інформації. Досить розповсюдженим у вказаній сфері є експлуатація авторитету певних осіб, коли увага в поданій інформації концентрується на титулах, наукових званнях, займаній посаді, особистих досягненнях респондента тощо, однак зміст повідомлення є в цілому не аргументованим, а подекуди й не логічними. У вказаному процесі повідомлення конструюються на основі наявних або штучно створених та поширених у суспільній свідомості міфів та фейків.

Досить ефективний механізм маніпуляції суспільною свідомістю описує В. Базилев. «Найбільш поширеним технологічним прийомом можна вважати «конструювання» повідомлення з уривків висловлювання або відеоряду, що надає відправнику повідомлення широкі творчі можливості для створення

необхідного контексту або сенсу. При цьому для досягнення мети необхідно реалізувати одну загальну умову: подача матеріалу (тексту) повинна враховувати необхідний стереотип сприйняття, як правило, спрощеного типу. Людина повинна сприймати повідомлення беззастережно, без відчутних інтелектуальних зусиль, без внутрішнього критичного аналізу, тобто, не використовуючи таких компонентів осягнення сенсу, як екзистенційне переживання й ціннісна забарвленість. У цьому проявляється технологія редукції ЗМІ: використання системи спрощених, стереотипних (очікуваних), часто імперативних тверджень, що легко сприймаються при поданні будь-якого суспільного явища, яким би складним воно не було» [49, с. 203].

На наш погляд, слід врахувати, що ефективність маніпулятивного впливу друкованих та електронних джерел у межах інформаційної складової збройного насилля суттєво залежить і від характеристик аудиторії та ситуації, в межах яких відбувається розповсюдження повідомлення. Н. Вітюк наводить наступні обставини, що суттєво впливають на вказаний процес. Зокрема, це:

- наявна практична можливість поширення інформації серед чисельно великих груп населення;
  - нестабільна суспільно-політична ситуація в країні або регіоні;
  - спрямованість впливу на конкретну цільову аудиторію;
  - різні сектори аудиторії мають слабкі й неузгоджені між собою настанови й цінності;
  - наявні обмежені можливості отримання й перевірки інформації з альтернативних джерел;
  - довіра аудиторії до джерела інформації;
  - невисокий рівень медіаграмотності цільової аудиторії;
  - гіпертекстуальність медіасередовища;
  - відбувається формування настанов щодо нових, незнайомих об'єктів
- однак пропагандистські повідомлення не вступають в серйозний конфлікт з ідентичностями реципієнтів і не викликають у них опір;

– багаторазове, систематичне повторення пропагандистських повідомлень [88, с. 32, 33].

На основі наведеного вище аналізу з'являється можливість визначити найбільш ефективні засоби протидії маніпулятивному впливу друкованих й електронних джерел та критеріїв організації інформаційної оборони політичної системи в цілому. Слід зазначити, що сьогодні одним із найбільш дієвих комплексних заходів у вказаній сфері вважається побудова протидії інформаційній агресії за рахунок упровадження стратегічної комунікації, заснованої на рефлексивному управлінні. Відповідно до вказаного підходу основними завданнями виступає:

- демонізація й деморалізація супротивника;
- легітимізація своїх дій в очах населення;
- мобілізація цільових груп населення;
- підтримка власних політичних еліт [376, с. 138].

З метою розв'язання вказаних завдань у мажах стратегічної комунікації реалізується:

- моделювання поведінки супротивника;
- імітація його рішень в залежності від умов;
- вибір найефективнішого інформаційного впливу;
- вибір каналів впливу [376, с. 138].

С. Соловйов у вказаному контексті зазначає наступне. «Інфоборона (на відміну від протиборства) не означає лише реакцію на інформаційну операцію супротивника. Насамперед, інформаційна оборона – це готовність до інформаційного нападу, передбачення його основних характеристик (форм, спрямованості, строків). Інфоборона повинна спрямовуватись на зменшення наслідків нападу, в ідеалі – на його недопущення, зменшення інтенсивності або використання сил супротивника для нанесення шкоди йому самому» [395, с. 7].

Розкриваючи зазначену тезу, дослідник визначає наступні завдання інформаційної оборони:

- підготовка цільової аудиторії до критичного сприйняття інформації супротивника;
- вивчення слабких місць супротивника в інформаційній та віртуальній сферах з метою використання їх у своїх інтересах;
- інформаційний вплив на населення країни-агресора для можливого тиску громадських інституцій на керівництво держави;
- розвиток вітчизняної системи міжнародного інформаційного мовлення;
- створення якісних інформаційних та віртуальних продуктів;
- патріотичне виховання молоді у системі освіти [395, с. 7, 8].

В. Шемчук, аналізуючи поставлену проблему, пише, що серед: «принципів інформаційної оборони пропонується виокремити, по-перше, постійність – безперервне здійснення заходів щодо відслідковування дій потенційного суперника у фізичному, інформаційному, віртуальному просторах; розроблення й утілення стратегій впливу на супротивника в інформаційному та віртуальному просторах; підготовки фахівців застосування методів інформаційної роботи; створення цілеспрямованого, узгодженого між органами публічної влади та основними громадськими акторами інформаційного супроводу дій держави; проведення роз'яснювальної роботи з населенням. По-друге, комплексність – узгоджене використання різноманітного інструментарію, каналів, методів тощо для доставки власних смислів і захисту від чужих. Завдяки цьому створюється синергетичний ефект, досягається всеохопність цільових аудиторій, зменшується багатоваріантність сприйняття повідомлення. По-третє, оперативність – швидке реагування в інформаційному просторі на зміни в діях супротивника в усіх трьох просторах (ідеться як про загрози з його боку, так і використання в наших інтересах помилок супротивника, його проблем). Загалом це означає інформаційну перевагу, дає змогу запобігти подальшому просуванню ідей противника, мобілізувати персонал і громадськість до інформаційної оборони, зберегти чи розподілити ресурси. По-четверте, залучення населення – можливість для

активної частини населення, лідерів громадськості взяти участь в інформаційно-комунікативній діяльності, наданні та отриманні консультацій, співпраці з військовими та фахівцями» [492, с. 34].

У науковій літературі достатньо розповсюдженими є опис політико-правових заходів протидії інформаційній агресії. Зокрема в об'ємній юридичній енциклопедії продаються наступні критерії організації інформаційної безпеки держави: законодавче формування державної інформаційної політики; створення можливостей досягнення інформаційної достатності для ухвалення рішень суб'єктами права; гарантування свободи інформаційної діяльності та права доступу до інформації; усебічний розвиток інформаційної структури; підтримка розвитку національних інформаційних ресурсів; створення й упровадження безпечних інформаційних технологій; захист права власності держави на стратегічні об'єкти інформаційної інфраструктури; охорону державної таємниці; створення загальної системи охорони інформації; захист національного інформаційного простору; установлення законодавством режиму доступу іноземних держав до національних інформаційних ресурсів; законодавче визначення порядку поширення інформаційної продукції зарубіжного виробництва [510, с. 714].

Розглядаючи організацію інформаційної оборони політичної системи відносно визначених видів джерел, слід зазначити, що у держави існує значний арсенал правових, адміністративних і силових засобів протидії пропаганді через друковану продукцію. Пояснюється це тим, що розповсюдження друкованих джерел завжди зав'язане на діяльності певних матеріальних об'єктів. Протидія може бути побудованою на призупиненні або повній забороні діяльності певного елемента в ланцюзі створення такої продукції: редакції, типографії, логістичних й транспортних компаній. Стосовно електронних джерел ситуація набагато складніша, адже сучасні технології надають можливість створювати та реалізовувати подібний контент дистанційно з території іншої держави.

А. Пелецишин та Р. Гумінський, розкриваючи механізм маніпулятивного впливу соціальних мереж, визначають основні проблеми протидії, що на наш погляд, характерні для Інтернет-ресурсів у цілому. Зокрема, вказані дослідники наголошують, що провідними обмеженнями у побудові стратегії інформаційної оборони вказаної сфері є:

1) відсутність географічних кордонів та обмежень для миттєвого поширення, збирання, обробки та використання інформації, внаслідок чого Інтернет з його глобальними комунікаціями залишається поза сферою правового регулювання законів будь-якої держави, яка завжди має певну обмежену територію, на яку поширюється її суверенітет (поняття юрисдикції або дії нормативно-правового акту у просторі);

2) анонімність, яка підриває традиційне застосування юридичної відповідальності за скоєне правопорушення або злочин в інформаційній сфері, що забезпечує високий рівень латентності та низький рівень розкриття правопорушень;

3) легкодоступна змінюваність інформації в електронній формі: на відміну від стабільної документально оформленої інформації електронна інформація не має форми, сталої у часі та просторі [339, с. 197].

У межах пошуку механізмів протидії маніпулятивному контенту новин, що реалізується через електронні джерела інформації, слід зазначити, що на думку співробітника Міністерства інформаційної політики України Д. Золотухіна, окрім державно-правових механізмів боротьби з «фейковими новинами», досить ефективними є наступні заходи:

1. поширення власного наративу;
2. спростування і розвінчування фейків;
3. застосування механізмів суспільної відповідальності за поширення «фейкових новин» і розбудову саморегуляції та співрегуляції медіасередовища.

Чиновник вважає, що: «Одним із таких способів є підвищення медіаграмотності суспільства – комплекс превентивних заходів із

вдосконалення здатності громадян самостійно виявляти фейки, опиратися маніпулятивному впливу, підлаштовуватися під зміни інформаційного середовища, розвивати власне критичне сприйняття до інформації» [185, с. 82].

Стосовно протидії поширенню маніпулятивних повідомлень у соціальних мережах військові експерти виділяють декілька засобів, що необхідно застосовувати у комплексі. Зокрема: «силові методи – закриття серверів; юридично-правові методи – притягнення до кримінальної відповідальності учасників соціальних мереж та провайдерів, які надають послуги доступу до Інтернету; Інтернет – цензура; моніторинг соціальних мереж та протидія методами інформаційного впливу» [499, с. 191]. Слід констатувати, що реалізація зазначеного на практиці, досить складний процес, що потребує значних фінансових, кадрових, інтелектуальних та адміністративних ресурсів. Підкреслимо, що вказані можливості не завжди наявні у країнах напівпериферійної та периферійної зони, що робить їх політичні системи практично беззахисними перед загрозами подібного типу.

Отже, друковані та електронні джерела інформації є основними інструментами, за допомогою яких реалізуються такі прийоми інформаційної складової сучасного збройного насилля, як провокація, дезінформація, психологічний тиск, диверсифікація суспільної свідомості та створення мозаїчного контенту.

4.4. Інформаційна складова прихованої агресії та воєнного конфлікту в Україні.

З 2014 р. Україна втягнута у збройне протистояння, що розгорнулось на нашій території, подається опонентом як громадянська війна, однак на практиці є сучасним видом збройної агресії. Проведений у попередніх параграфах аналіз встановив, що зазначений вид збройного насилля в період

підготовки та проведення базується на інформаційному компоненті. Саме сучасні засоби комунікації, розповсюдження доступу до мережі Інтернет, поява та шалена популярність соціальних мереж надали можливість маніпуляції громадською думкою та впливу на формування ментальних уявлень у населення. Результатом такого роду агресії стало налаштування громадян проти власного уряду, зміна політичного керівництва та навіть розв'язання внутрішніх збройних конфліктів у державах-опонентах, що й було застосовано проти нашої країни. Очевидно, що на початкових етапах Україна виявилась неспроможною ефективно протистояти інформаційній агресії нового покоління. Відповідно, для вироблення дієвого механізму захисту нашої політичної системи актуальним та необхідним є проведення наукового аналізу засобів і методів впливу на населення, реалізованих в українському інформаційному просторі.

На основі з'ясованих сутнісних основ інформаційної війни, а також засобів і методів її реалізації, слід констатувати, що інформаційна складова прихованої агресії Російської Федерації проти України реалізовувалась задовго до безпосереднього збройного протистояння. Форми, методи, технології й засоби вказаної інформаційної агресії не нові, вони розроблені й описані в науковій літературі та зазначались вище. Враховуючи значно менший, порівняно з супротивником, об'єм ресурсів і інформаційних можливостей слід констатувати, що в нашій державі досить складно налагодити повноцінний захист свого інформаційного простору.

На наш погляд, можна назвати наступні факти, що слід уважати проявом інформаційної війни та підготовчим етапом збройної агресії проти України. Так звана «Сирна війна» між Україною та Росією розпочалася в лютому 2012 р., із заборною Росспоживнагляду ввозити українські сири на територію Російської Федерації. Через ЗМІ до населення Росії була доведена інформація про те, що в сирах українських виробників нібито містилася пальмова олія. Перевірка українських сироварів не виявила слідів використання в продукції рослинних жирів. Однак, не отримавши

підтвердження своїх підозр Росспоживнагляд висунув нові претензії – до технології їх виробництва. У квітні всі ці звинувачення були зняті, а в травні поставки відновилися, проте ця заборона суттєво зашкодила українським підприємствам. Так, за даними Національної асоціації молочників «Укрмолпром», у 2012 р. виробництво жирних сирів знизилося на 7,6 %. У результаті зазначеної інформаційної атаки близько 6000 українців були звільнені з роботи, а бюджет недоотримав 15 млн. грн. [34, с. 302].

Ще одним проявом інформаційної агресії проти України слід вважати так звану «цукеркову війну», початком якої стала заборона Російською санітарною службою постачання до Росії продукції компанії «Roshen» – одного з найбільших виробників кондитерських виробів в Україні. У молочному шоколаді цієї фірми був, нібито, виявлений бензопірен. Конфлікт мав відверто політичне підґрунтя. Сьогодні цілком зрозуміло, що справа була не в бензопірені, адже цукерки «Roshen» поставляються й до Європи, де стандарти якості не нижче, а в тому, що в українських ЗМІ було опубліковано проект угоди про асоціацію України з ЄС, і Росія в такий спосіб намагалась завадити Україні підписати угоду. Наслідком зазначеного інформаційного впливу стало скорочення випуску продукції на чотирьох кондитерських фабриках «Roshen» – київській, вінницькій, мариупольській та кременчуцькій, що призвело до звільнень сотень робітників [34, с. 302].

Особливої уваги заслуговують українсько-російські «газові» війни, що теж слід віднести до інформаційних. Загалом, газовий фактор до недавнього часу був одним із основних засобів маніпулятивного впливу Росії на Україну. Політичне керівництво Російської Федерації неодноразово вдавалось до шантажу українського уряду ціною на газ, розповсюдженням чуток про крах нашої економіки через скорочення поставок газу, компрометації України як надійного транзитера блакитного палива. Сьогодні російські спецслужби перманентно роздмухують громадянське протистояння за допомогою тарифної проблеми. Слід додати, що жодна з укладених україно-російських газових угод не була виконана до кінця, а дві країни, між якими існував

договір про дружбу, пережили кілька інформаційних «газових воєн», а сьогодні вони фактично є у стані воєнного конфлікту у фізичному вимірі. Це протистояння корінним чином вплинуло на політику аналізованих держав та сприйняття один одного українським та російським населенням [34, с. 302, 303].

У вказаному контексті досить показово констатує В. Тарасюк, що до: «2012 р. Кремль практикував гнучкий ідеологічний підхід, проникаючи всередину громадських рухів і соціальних груп, щоб маніпулювати ними зсередини. За потреби він зловживав риторикою груп, в які хотів внести сум'яття, доводячи їх до абсурду через пародіювання. Як зазначають Голова правління Центру ліберальних стратегій у Софії Іван Крастєв та професор юридичного факультету Нью-Йоркського університету Стивен Голмс, безліч росіян чудово розуміють, що їм показують фальшиві новини. Але сила кремлівської влади не в тому, що вона намагається переконати людей в істинності своїх слів, а в тому, що вона дає зрозуміти, що має право диктувати умови «істини», а відтак зміцнювати свою силу і вплив. Інформаційні технології, зокрема телебачення, відіграють ключову роль у цьому суспільстві чистого спектаклю, яке називають по-різному: від «ТБ-кратії» до «постмодерної диктатури» [410, с. 164].

Отже, нажаль, із нашого власного досвіду можна підтвердити, що інформаційні війни, як правило, передують реальним (фізичним) війнам та воєнним конфліктам. Наприклад, російсько-грузинська війна в інформаційному полі почалася задовго до реальної війни в Південній Осетії і мала політичне підґрунтя, так само, як і сьогоднішній російсько-український воєнний конфлікт.

Нагадаємо, що дослідники проблеми інформаційних війн як правило називають два підходи щодо суті та змісту цього явища. Американський – це сукупність заходів, що використовуються для досягнення інформаційної переваги над супротивником шляхом впливу на його інформаційні системи, комп'ютерні мережі, суспільну й індивідуальну свідомість та підсвідомість

населення, особового складу армії, державного керівництва. Однак, найбільш важливим у цьому варіанті є те, що ця перевага впливає із цивілізаційних можливостей країни, що веде подібну війну, і надає своєрідний шанс наблизитись до неї, прийнявши як орієнтир її рівень життя та модель розвитку.

Абсолютно протилежною названому варіанту побудові інформаційного впливу є модель, застосована Росією проти України, оскільки вона передбачає розгляд інформаційних війн у агресивному розумінні, як знищення чи підкорення собі супротивника через інформаційно-технічні та інформаційно-психологічні прийоми боротьби. Окрім того, постійне застосування вказаних жорстких засобів пропаганди, як у середині країни, так і ззовні, стали невід'ємною частиною існуючого державно-політичного режиму Російської Федерації. Одним із доказів цього є те, що рішення про застосування інформаційної агресії вирішується на самому вищому політичному рівні цієї країни [196]. Так, Г. Паваловський, який певний час був наближений до вищих ешелонів влади у Російській Федерації наводить досить цікаву думку. «Є велика різниця між радянською пропагандою та її новітньою російською версією. У радянські часи була важлива ідея правди. Навіть брешучи, радянські пропагандисти намагалися довести, що кажуть «правду». Нині ж ніхто навіть не прагне підтвердити «правду». Можна казати що завгодно. Створювати нову дійсність» [591, с. 94].

Відповідно до розуміння суті та змісту інформаційної війни політичним керівництвом РФ були обрані наступні основні прийоми ведення інформаційних операцій, що, до речі, мають напрацьовані та не раз апробовані шаблони їх застосування, висококваліфікований кадровий потенціал і масштабі технічні засоби здійснення. Одним із основних є і фінансовий фактор. Так, кошти залучені до інформаційної війни Росією обчислюються сумами в десятки мільярдів американських доларів. Слід також підкреслити, що наявний у Російській Федерації політичний режим надав можливості застосування «цивільних» засобам масової інформації, як

механізму інформаційного протистояння. Зона впливу російських ЗМІ спрямована як на зовнішню аудиторію, у даному випадку проти України, так і на внутрішнього споживача, який теж є безпосереднім об'єктом інформаційних маніпуляцій [34, с. 303].

На нашу думку, слід підкреслити, що сьогоднішня антиукраїнська пропаганда ведеться Росією як невід'ємний компонент сучасних форм збройного насилля, а отже без офіційного, формального оголошення стану війни. Також слід підкреслити ще один важливий ідеологічний аспект. Із аналізу змісту інформаційної агресії стає зрозуміло, що Росія бореться не зі збройними силами України, чи з її державно-політичним керівництвом, а проти України як явища загалом, проти українців як національно-політичного суб'єкта. Відповідно, основною ціллю виступає повне підкорення вітчизняної політичної системи.

Так, В. Тарасюк на основі ґрунтовного аналізу називає наступні маніпулятивні технології, що застосовує РФ у інформаційному компоненті збройного насилля проти України:

- кінофільми – формують образи героїв, популяризують акторів, створюють ціннісні орієнтири та впливають на сприйняття тих чи інших історичних подій;

- телесеріали – «мільні опери», щоб утримати глядача перед екраном телевізора режисери наповнюють емоційним змістом, який, аналогічно кінофільмам, покликаний формувати світоглядні наративи протягом більш тривалого часу, ніж кінофільми; саме кіносеріальна продукція покликана підтримувати вогник ностальгії за «щасливим життям» у СРСР;

- передачі та новинні сюжети на ТБ – розбавлення хронік подій «джинсою» створює ілюзію об'єктивності телевізійних новин та передач, особливо серед глядачів, що виховувалися на радянських принципах пропаганди, де телебачення позиціонувалося як голос влади;

- пости у Facebook та на каналах Telegram, відеоматеріали на YouTube та Instagram – аудіо-візуальна інформація найбільш приваблива й

легкоприйнятна для широкого кола користувачів соцмереж, а авторитет лідерів думок, відсутність цензури та величезний неконтрольований потік інформації значно краще сприяють поширенню фейків, ніж, наприклад, засобами традиційних ЗМІ;

– політична реклама (на ТБ, в Інтернеті, зовнішня) – створення штучного переконання у популярності того чи іншого суб'єкта реклами; чим більше якогось обличчя /TM/ слогана ми бачимо, тим більш упізнаваними вони стають;

– вірусні повідомлення у Інтернет-месенжерах Viber/WhatsApp/Telegram/Messenger – один з найефективніших способів поширення паніки з огляду на те, що більшість користувачів сприймає месенжери як персональний інструмент комунікації, особистий інформаційний простір, незалежний від уряду чи ЗМІ;

– ефірні та Інтернет-радіопередачі – завдяки особливостям людської поведінки короткочасні новинні та рекламні повідомлення у проміжках між розважальним контентом краще закарбовуються у пам'яті слухача;

– вірусні SMS – аналогічно повідомленням у популярних месенжерах вони розраховані на старшу вікову категорію, людей, які не користуються засобами Інтернет комунікації;

– анекдоти, чутки – належать до т. зв. «голосу народу», розповсюджуються вербально, не мають авторства й сприймаються як загальноновизнані суспільні переконання та міркування;

– листівки, публікації у безкоштовних газетах та журналах – спрямовані на старшу аудиторію, тих, хто не тільки дивиться, а й читає, особливо безкоштовну пресу;

– масові розсилки на адреси е-пошти – маркетинговий прийом поширення реклами застосовується й для розповсюдження «сенсаційної» інформації/дезінформації/фейкових повідомлень; зазвичай такі листи містять посилання на відео або інші джерела інформації; даний інструмент часто

використовується для зараження комп'ютерної техніки різноманітними вірусами та шпигунськими програмами;

– розклеєні оголошення, розміщення плакатів та гасел на шляхопроводах/пересувних стендах/автомобілях – зазвичай застосовуються з метою психологічного тиску на об'єкт повідомлень ніж інформування оточуючих; такі повідомлення є короткими, гострими й образливими;

– заклики й гасла під час футбольних матчів та концертів – т. зв. ультрас/футбольні фанати здатні популяризувати ті чи інші промови, особливо з огляду на онлайн трансляцію подій, під час яких застосовуються вказані методи інформаційного впливу;

– створення й поширення карикатур – на зміну раніше відомому виданню «Перець» з'являються авторські карикатури, що розповсюджуються у соцмережах; даний вид «народного мистецтва» досить влучно в сатиричній формі відображає відомі вади тих чи інших публічних діячів;

– проведення тематичних публічних заходів (виставки, флешмоби, театральні мініатюри й постановки тощо) – своєрідна активність культурної інтелігенції, покликана приваблювати увагу ЗМІ, має певний суспільно-виховний характер;

– прес-конференції, мітинги/пикети, заяви та звернення до правоохоронних органів, діяльність громадських організації/політичних партій, депутатські звернення та запити – мають суспільно-політичне спрямування, націлені на створення інформаційних приводів і привернення уваги органів державної влади;

– інші дії, спрямовані на створення інформаційних приводів та їх висвітлення у ЗМІ/соціальних медіа з метою формування суспільних наративів, реакцій, переконань тощо [410, с. 158–160].

Отже, Російська Федерація реалізує свій вплив у інформаційному просторі проти України за допомогою наступних основних прийомів – дезінформація, деморалізація, дифамація. Дезінформація спрямована на нав'язування суспільству викривлених чи відверто брехливих уявлень про

факти реальної дійсності в Україні, компрометацію політики держави, маніпулювання масовою свідомістю тих громадян, які звикли споживати продукт російських ЗМІ. У даному контексті варто сказати, що російські експерти з інформаційної війни реалізували просту, однак досить ефективну технологію. Вони обрали один з найбільших жахів, що існує в громадській свідомості пострадянського суспільства і прив'язали його до України і всього українського. Конкретним проявом зазначеного є наступі штампи «фашистський» Майдан, київська «хунта», «жидобандерівці», «нацистська» національна гвардія, що плавно переходять з одного інформаційного потоку в інший, формуючи відповідне, задалегідь сплановане уявлення про ситуацію в Україні.

Так, у колективній монографії «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі» поданий ґрунтовний аналіз контенту соціальних мереж, що використовувався з метою реалізації інформаційної агресії проти України. Зокрема вказане дослідження виявило, що такий мем як «фашизм» застосовувався у наступних конфігураціях:

- фашистський хунта;
- фашизм України;
- український фашист;
- фашистський режим;
- фашистський держава;
- фашистський германію;
- український фашизм;
- Україна фашизм;
- перемога фашизм;
- боротьба фашизм;
- фашизм пройти;
- фашизм нацизм;
- фашистський України;
- звичайний фашизм;

- боротися фашизм;
- відродження фашизм;
- фашистський ідеологія;
- зробити фашизм;
- пропагувати фашизм;
- фашизм місце;
- фашизм країна;
- фашист бути;
- фашистський концтабір;
- нацизм фашизм;
- співпрацювати фашист [293, с. 191, 192].

У вказаному контексті Н. Вітюк зазначає, що: «під час висвітлення подій російсько-українського збройного протистояння на Сході України російською пропагандою щодо українських військовослужбовців постійно застосовуються вислови «фашисти», «бандерівські карателі», «українські націоналісти», «укри», «укропи», «правосеки», «київська хунта», які мають очевидні негативні конотації, містять семантичне забарвлення демонізації, сприяють дегуманізації образу бійця. В україномовній журналістській і політичній риторичі на позначення бійців супротивника виникли вислови «проросійські бойовики», «найманці», «сепаратисти», «бандити», які теж мають негативне емоційно-сміслове навантаження. Натомість позитивне експресивне значення й семантичне забарвлення героїзації в українській риторичі мають вислови «захисники», «герої», «кіборги», а в проросійській – «ополченці», «легендарний бойовик» і «польовий командир, відомий сміливістю і зухвалістю» (про Арсенія Павлова – «Моторолу»), «республіки ЛНР і ДНР» (про окуповані території України)» [88, с. 33, 34].

Деморалізація суспільства реалізується через підштовхування до морального розкладу, зниження рівня дисципліни та морально-психологічного стану особового складу збройних сил, патріотично налаштованого населення. У повідомленнях, що спрямовані на

деморалізацію акцентується увага на фактах військових невдач української сторони, політичних і військових прорахунках керівництва, незадовільному стані матеріального забезпечення, фізичній і психологічній втомі силовиків від бойових зіткнень та обстрілів, негативному сприйнятті української влади проросійськи налаштованим населенням.

У російській інформаційній агресії проти України широко застосовується дифамація – використання інформаційних каналів, у тому числі офіційних, для поширення версій, припущень, чуток і відвертої брехні з метою компрометації людини, органу, країни. Російські ЗМІ та підконтрольні соціальні мережі заповнені масою сюжетів, що є показовими проявами дифамації, у них розповідається й про «кровожерливість» майданівців, і про злочини «Правого сектору», і про жорстокість «карателів» з Національної гвардії, і про бездушність українських військових, яких, не дивлячись на результати міжнародних експертиз, звинувачують у знищенні малазійського пасажирського лайнера, обстріли мирних поселень «касетними снарядами» тощо.

Так, В. Тарасюк наводить досить цікаві данні, щодо вказаної проблеми. «Дослідження Українського кризового медіа-центру (УКМЦ) щодо української риторики трьох топових російських телеканалів («Россия 1», «Первый канал» та НТВ) з 1 липня 2014-го по 31 грудня 2017 року свідчать: третина всіх новин цих каналів присвячена Україні понад 90 % згадок про Україну – негативні, а головними об'єктами уваги російських ЗМІ є українські державні інституції, які російська пропаганда намагається дискредитувати та делегітимізувати. Дослідники УКМЦ розшифрували тексти головних випусків новин і ток-шоу на каналах «Россия 1», «Первый канал» та НТВ, а потім шляхом пошуку за ключовими словами виділили звідти висловлювання про Україну. Частка цих трьох телеканалів у Росії становить майже 40 % ринку, і всі вони підпорядковуються Кремлю: «Россия 1» знаходиться в прямій власності держави (холдинг ВДТРК), у «Первого канала» держава – мажоритарний акціонер, а НТВ належить

холдингу «Газпром-медіа», у структурі власності якого через «Газпром» теж присутня держава. 33 % проаналізованих повідомлень в ефірі цих телеканалів стосувалися України. Причому в другому півріччі 2017 р. з 10 новин лише одна була позитивна» [410, с. 168, 169].

Загалом, інспірація фактів та інсценування новин є базовими методом російської пропаганди, мета якої – запустити в Україні громадський рух, спрямований на дискредитацію та повалення існуючого державного устрою. Кінцевим результатом цих дій є розчленування країни та ліквідація національної державності. Путінська теза про Україну як «державу, що не відбулася» зайвий раз підтверджує, що кінцева мета цього протистояння переконати українців не в перспективності російського шляху, а у відсутності альтернативи, за допомогою знищення українства у всіх його проявах.

Досить показовою є й теза Н. Вітюк. «Від самого початку активної стадії збройного протистояння на Сході України кремлівські пропагандисти намагалися всіма способами дискредитувати дії української влади та Збройних Сил України. З 2014 року російська пропагандистська машина розробила чимало антиукраїнських міфів, які інтенсивно «прокручувалися» у російських ЗМІ та в закордонних мас-медіа, які контролюються спецслужбами РФ. Зокрема, Євромайдан трактувався як «зборище геїв, наркоманів, фашистів, радикальних націоналістів та бандерівців», «фашистський переворот», внаслідок якого до влади прийшли сили «ультра-націоналістичного і фашистського характеру»; «революційні» засідання Верховної ради в 20-х числах лютого інтерпретувалися російськими ЗМІ як військовий переворот. Анексія Криму російськими пропагандистами дотепер розглядається не як захоплення частини території держави Україна, а як «повернення» «исконно русских земель в родную гавань» (чого варта тільки назва акції загарбання автономної республіки – «Крымнаш!»); активно нав'язуються міфологізовані символи Другої світової війни під лозунгами на кшталт «деды воевали» [88, с. 34].

На наш погляд, слід більш детально розкрити техніку та засоби, застосовані проти України в інформаційній війні. Можна виокремити такі основні методи цієї агресії:

- 1) поширення чуток;
- 2) провокація;
- 3) дезінформація;
- 4) психологічний тиск;
- 5) диверсифікація громадської думки.

Однією з найбільш поширених та ефективних технологій інформаційної війни є чулки. Нагадаємо, що основною причиною виникнення чуток є відсутність або недостатня повнота офіційної інформації, а також поширення суперечливої, недостатньо аргументованої інформації. Психологи наголошують на тому, що важливою причиною поширення чуток є недостатня емоційна забарвленість інформації, що поширюється. Компенсація емоційної недостатності і реалізується через чулки. Нестабільна, кризова ситуація в державі – сприятливе середовище для появи чуток. Низький рівень політичної свідомості громадян та некомпетентність з тих чи тих актуальних питань теж слід віднести до основних факторів, що провокують розповсюдження чуток. Технологія застосування чуток широко застосована в інформаційній агресії проти України. Варто згадати, що у 2014 р. суспільно-політична ситуація на Сході нашої держави розхитувалась розповсюдженням чуток про автобуси з «Правим сектором», що рухаються на Донбас. Сьогодні у суспільній свідомості українського народу активно фігурують штучно створені чулки стосовно постійного підняття тарифів, швидкого падіння гривні, краху економіки тощо.

Одним з основних елементів технології ведення інформаційних війн є провокація. Провокація – це інформаційна операція, що змушує суперника використовувати програшну для себе стратегію та лінію поведінки. Провокацією слід вважати ситуацію зі збитим малазійським лайнером. Сьогодні поширена версія, що Росія намагалась збити власний цивільний

літак, щоб звинувативши у цьому Україну та виправдати введення регулярних військ на територію нашої держави. Бойовики так званих «ЛНР» та «ДНР» також постійно вдаються до провокації на лінії розмежування з метою підштовхнути ВСУ до активної відповіді, що може надати можливість звинуватити Україну в порушенні «Мінських домовленостей».

У розрізі аналізованої проблеми дуже цінними є результати соціологічного дослідження під керівництвом І. Кононова. Зокрема свідчення одного із інформантів. «Наступний інформант – інженер-винахідник: «Чеченці там стояли, які на початку червня приїхали з Ростова. Там два Камази чеченських артилеристів. Вони зо два тижні ходили містом, знімали, зарубки, брали координати знімали на планшети, обробляли цю інформацію під керівництвом російських офіцерів. <...> Вони ж координацію здійснювали й стрільбою системи залпового вогню, тобто з одного кінця міста постріли йшли на інший. У мене приймач скануючий був. Я слухав їхні розмови, як вони цілі встановлювали, куди коригування давали і так далі» (Едуард, інженер, 47 років, Б.І., Київ, 2018 р.)» [229, с. 157].

Сутність дезінформації полягає у введенні об'єкта в оману щодо справжніх намірів суб'єкта дій. Існує достатньо велика кількість методів реалізації дезінформування. Серед основних слід назвати наступні. Тенденційне викладення фактів, що полягає в упередженому висвітленні тих чи тих подій за допомогою спеціально підібраних правдивих даних. Дезінформація від «зворотного» – надання правдиву інформацію у перекрученому вигляді чи в такій спосіб, щоб вона сприймалась об'єктом впливу як брехня. Термінологічне «мінування» – полягає у викривленні суті принципово важливих, базових термінів загально-світоглядного та оперативно-прикладного характеру [341].

Більшість сюжетів російські телевізійних новин про Україну є проявом дезінформування, в їх побудові застосовуються всі із вище названих методів впливу на масову аудиторію. Вже класичним прикладом явного дезінформування став сюжет, що вийшов на Першому російському

телеканалові 12 липня 2014 р. про нібито розіп'ятого українськими силовиками хлопчика [274]. Абсолютна брехня була миттєво розповсюджена іншими російськими ЗМІ та поширена в соцмережах, а російська аудиторія отримала чергову порцію нагнітання страху та ненависті до української армії. Використання в подібних маніпулятивних повідомленнях образу дітей, жінок та літніх людей: «досить ефективний пропагандистський прийом, оскільки перелічені категорії осіб сприймаються на війні як невинні жертви. Тому дії того, хто ідентифікує себе як їх захисника, миротворця, апріорі оцінюються як справедливі. А ті, хто спрямовують агресію проти дітей і літніх людей (або ж такий імідж створює пропаганда супротивника), однозначно сприймаються як вороги» [88, с. 36].

Загалом російські ЗМІ формують образ Росії як лідера антизахідного світу, а Путіна – як головного поборника тих цінностей, якими, як він заявляв, Захід знехтував [151]. Треба також враховувати і широку аудиторію, на яку розповсюджується інформаційний вплив Російської Федерації, що охоплює більшість території колишнього Радянського Союзу [138]. У вказаному контексті представник Департаменту захисту національної державності СБ України А. Черняк зазначає: «Що стосуються технічних аспектів ситуації в національній інформаційній сфері, варто відмітити, що державою-агресором ефективно використовуються можливості передавальних центрів, які розташовані у таких прикордонних російських містах як Белгород, Шебекіне і Валуйки, Красноперекопськ АР Крим та Григоріополь і Тирасполь невизнаної Придністровської Молдавської Республіки, для поширення сигналів електронних засобів масової інформації Російської Федерації на частини територій північних і південно-східних регіонів нашої держави» [481, с. 284].

Окрім того, названий представник силових структур вказує на те, що маніпулятивній діяльності: «російської сторони, суттєво сприяє відсутність якісного сигналу як аналогового, так і цифрового формату національного телемовлення в прикордонних областях України, що надає можливість

місцевому населенню приймати відносно якісний сигнал телецентрів, які ретранслюють програми заборонених в Україні російських телеканалів, розташованих у Молдові, Румунії та невизнаній Придністровській Молдавській Республіці. Зазначене зумовлене завищеною потужністю іноземних передавачів та, частково, прорахунками українських фахівців щодо допустимого рівня випромінювання національних ретрансляторів» [481, с. 284].

Психологічний тиск є також одним із основних методів інформаційного впливу. Він полягає в залякуванні громадськості з метою підштовхування її до певної запланованої моделі поведінки. Реалізується психологічний тиск через доведення до об'єкта відомостей про реальну чи надуману загрозу, прогнози щодо репресій, переслідувань, убивств, за допомогою шантажу, здійснення вибухів, підпалів, масових отруєнь, захоплення заручників, інших терористичних чи диверсійних акцій.

Події в Одесі 2 травня 2014 р. слід віднести до проявів психологічного тиску в російсько-українській інформаційній війні. Так, у Службі безпеки України заявили про те, що з метою психологічного тиску на аудиторію під час висвітлення російськими телеканалами цих подій була застосована технологія «25-го кадру». Начальник прес-служби СБУ Марина Остапенко продемонструвала журналістам відеофрагмент випуску новин телеканалу «Росія-24», в якому в куті екрана з'являються малопомітні написи: «підпал: «Правий сектор», «людей убивають бандерівці», «нацгвардія – вбивці». СБУ встановила, що російські ЗМІ використовують інші методи психологічного тиску, зокрема показ деталізованих сцен вбивств і насильства з метою емоційного впливу на глядача [427].

Ще одним методом впливу на масову аудиторію є диверсифікація суспільної свідомості. Сутність цього методу полягає у розпорошенні уваги громадськості за допомогою переключення її на вирішення різних штучно створених проблем. Представник групи «Інформаційний спротив» В'ячеслав Гусаров стверджує, що Кремль вдається до нових інформаційних атак з

метою ескалації конфлікту на сході України та тиску на українське керівництво, а кінцевим завданням цих дій є змусити прийняти московський сценарій урегулювання конфлікту. Експерт називає наступні напрями цієї атаки:

- нав'язування точок зору про неспроможність української влади керувати державою та приймати раціональні рішення;

- створення уявлень про те, що наразі для української еліти більш важливими є запобігти виборам до парламенту, ніж події на Сході України;

- формування негативних суджень щодо воєнно-політичного керівництва України та стосовно того, що хаотичні бойові дії призводять до невиправданих втрати серед сил АТО;

- розповсюдження думки, що українські військові на Сході України деморалізовані та неспроможні вести бойові дії та щодо недовіри особового складу керівництву;

- нав'язування думки стосовно того, що Україна без російського газу прийде до тарифного колапсу та краху економічної системи [138].

Одним з трагічних результатів широкомасштабної інформаційної війни стали суттєві зміни в суспільній свідомості росіян та українців у аспекті сприйняття один одного. Зазначене підтверджують результати досліджень проведених російською соціологічною організацією Левада-Центр та Київським міжнародним інститутом соціології. Так, з лютого по травень 2014 р. (до початку активних бойових дій на Сході України) чисельність позитивно налаштованих до Росії українців різко скоротилася (з 78 % до 52 %). У Росії кількість позитивно налаштованих до України громадян скоротилася, за той же проміжок часу, із 66 % до 35 %, а кількість негативно налаштованих росіян зросла з 26 % до 49 % [356].

З метою протидії зазначеним маніпулятивним технологіям українськими державними структурами впроваджується ряд заходів. Зокрема у 2017 р. Міністерством інформаційної політики України була розроблена «Стратегія інформаційної реінтеграції окремих територій на Сході України, на яких

органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та територій, прилеглих до району проведення антитерористичної операції» [306]. Вказаний документ передбачає цілу низку заходів протидії інформаційній агресії РФ. Зокрема:

– нейтралізація та протидія інформаційному впливу, що несе загрозу національній безпеці України; зміцнення почуття спільності між громадянами України, які проживають на тимчасово непідконтрольних та підконтрольних територіях Донецької та Луганської областей, а також громадянами України, які проживають в інших регіонах України;

– створення у свідомості громадян України, які проживають на території Донецької та Луганської областей, позитивного іміджу України;

– формування стійкого переконання у громадян України, які проживають у цих областях, що сталий розвиток цих областей можливий лише у складі України;

– формування стійкого переконання серед громадян України, які проживають у цих областях, у безальтернативності євроінтеграційного курсу України;

– підвищення рівня української громадянської ідентичності та свідомості серед громадян України, які проживають у цих областях;

– формування стійкого переконання серед громадян України, які проживають у цих областях, щодо неможливості існування «ДНР» і «ЛНР» як окремого державного формування;

– формування стійкого переконання, що конфлікт в Україні з початку 2014 року, – це гібридна війна, що ведеться Росією проти України.

У 2017 р. Президентом України був підписаний указ щодо введення персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), проти ТОВ «Мэйл.РУ ГРУП», ТОВ «Вконтакте», ТОВ «Вконтакті», ТОВ «Мейл.РУ Україна» у вигляді заборони Інтернет-провайдером надання послуг з доступу користувачам мережі Інтернет до

ресурсів сервісів «Mail.ru» та соціально-орієнтованих ресурсів «Вконтакте» та «Однокласники» [358].

У вказаному контексті А. Марущак наводить досить цікаву статистику: «За оцінками закордонних експертів, протягом першого місяця дії санкцій відвідування українськими користувачами заборонених російських Інтернет-ресурсів знизилось на третину, загальний обсяг їх трафіку впав на 10 %, фіксується стабільна динаміка щодо зменшення чисельності користувачів російських Інтернет-сервісів в Україні, що в сукупності послаблює вплив країни-агресора на українську аудиторію. Спостерігається зростання міграції патріотично налаштованих користувачів до інших соціальних мереж, насамперед, до «Facebook», а також до вітчизняних соціальних мереж «Ц.укр», «UkrOpen», «Hurtom.com», «ukrface.com.ua», «Ukrainians». Так, за результатами експертних досліджень серед Інтернет-користувачів (за даними SimilarWeb, TNS KantarCMeter), станом на кінець травня 2017 року активна українська аудиторія російських соціальних мереж «ВКонтакте» та «Однокласники», а також порталу Mail.ru та пошуковика Yandex орієнтовно зменшилася на 5 % (втрата понад 1 млн. користувачів соцмереж та 50 % користувачів сервісів Mail.ru та Yandex). Водночас, аналіз добової відвідуваності ресурсу «ВКонтакте» станом на той же період часу вказує на скорочення української аудиторії на 3,35 млн. користувачів (18,1 %). Охоплення українською аудиторією мережі «Однокласники» зменшилося на 1,67 млн. відвідувачів (29,6 %). On-Line присутність користувачів із України в російських соцмережах зменшилась на 30 % (втрата 300 000 on-Line користувачів) та має сталу тенденцію до зниження, що яскраво демонструє соціальний тренд на відмову від користування російськими соцмережами» [292, с. 239].

Отже, інформаційна складова прихованої агресії проти України реалізовувалась набагато раніше, ніж безпосереднє збройне насилля. У протистоянні, що розгорнулось у нашому інформаційному просторі, Росією були застосовані найбільш ефективні технологічні прийоми впливу на

масову аудиторію, серед яких слід назвати: упровадження чуток, провокацію, дезінформацію, психологічний тиск та диверсифікацію громадської думки.

Висновки до розділу 4.

У другій половині XX – на початку XXI ст. технічні можливості впливу на масову аудиторію починають широко застосовувати з метою впливу та отримання повного контролю над політичною системою супротивника. Причиною зазначених процесів слід уважати як занепад гегемонії США, так і загальну кризу всієї сучасної світ-системи. Лідерами у теоретичній сфері та практиці застосування «інформаційної війни» є Китай та США. Експерти з цих країн сходяться на думці, що «інформаційна війна» повинна бути спрямована на руйнування у супротивника процесу прийняття рішення, за допомогою впливу на його здатність одержувати, обробляти, передавати та використовувати інформацію.

У зв'язку з вагомими досягненнями науково-технічного прогресу наприкінці XX – на початку XXI ст., засоби та методи реалізації впливу на масову аудиторію суттєво вдосконалюються. Враховуючи нові можливості, експерти розробили низку технологічних прийомів інформаційного впливу, серед яких слід назвати такі: упровадження чуток, провокацію, дезінформацію, психологічний тиск, диверсифікацію громадської думки та створення мозаїчного контенту. Окрім того, сучасні технології надали можливість впливу на більш глибокі компоненти суспільної свідомості. Це наштовхнуло вчених на виокремлення, паралельно з поняттям інформаційна війна, таких феноменів, як смислова та консцієнтальна війна. Сутність цих явищ полягає у впливі не на факти, а на психологічні механізми сприйняття інформації.

Застосування керованих чуток є одним із основних інструментів інформаційної складової сучасного збройного насилля. Виділяють три

основні типи чуток, що мають свої особливості функціонування та впливу на аудиторію: «чутки-бажання», «чутки-страхіття», «агресивні чутки». У межах інформаційного протистояння враховуються зазначені особливості, а також використовується низка психологічних механізмів, що підштовхують людей як до сприйняття чуток, так і до їх розповсюдження. Своєю чергою, технологія використання аналізованого компонента заснована на природніх процесах видозміни чуток під час їх розповсюдження та складається з операції вирівнювання, вип'ячування та уподібнення.

Враховуючи те, що основною причиною появи чуток є дефіцит актуальної інформації та емоційний стан, що супроводжує його, найбільш дієвими методом протидії чуткам є їх профілактика. Вказані заходи, у першу чергу, спрямовані на своєчасне інформування населення та підтримку здорової емоційної атмосфери в суспільстві. Організація активних контрзаходів є набагато складнішим та неоднозначним процесом. У науковій літературі описано низку технологій, спрямованих на зупинку циркуляції чуток. Однак, для їх застосування необхідний глибокий аналіз конкретних оперативних обставин. Окрім того, слід ураховувати, що запровадження цих заходів є ефективним лише на початкових стадіях циркуляції чуток, а спростування неодмінно веде до розширення кола осіб, яким відомий їх сюжет.

Провідними інструментами реалізації інформаційної складової сучасного збройного насилля є друковані та електронні джерела. Основними характеристиками перших є розповсюдженість, доступність, дешевизна, можливості багаторазового використання, натомість, досить низька оперативність. Електронні джерела відзначаються високою оперативністю, а радіо та телебачення масовою аудиторією. Сьогодні відбуваються суттєві трансформаційні процеси у визначальних характеристиках указаних інструментів інформаційного впливу. Зокрема, розширюється присутність у Інтернет просторі традиційних ЗМІ, виробництво контенту орієнтується на глобальний рівень та фрагментується в залежності від уподобань конкретної

аудиторії, застосовуються механізми інтерактивного зв'язку зі споживачем та технічні можливості маніпуляцією змістом матеріалу.

На основі зазначених характеристик та трансформацій побудовані сучасні технології інформаційного впливу на функціонування політичних систем та політичний процес загалом. Так, розповсюдженими є наступні технологічні прийоми: уривчасте, вибіркоче інформування; «інформаційний вал»; клішування інформації; «навішування ярликів»; «експлуатація подвійних стандартів»; оприлюднення ганебної інформації щодо супротивника; «гра цифрами»; «помилкова аналогія»; конструювання повідомлень із змістовною незбалансованістю; експлуатація авторитету певних осіб; тиражування наявних та штучно створених міфів та фейків. Основним засобом протидії указаним маніпулятивним механізмам є комплекс політико-правових, соціально-інформаційних й освітніх та силових заходів.

Прихована агресія, що засновується на інформаційному впливі, почала реалізовуватись проти України задовго до початку безпосереднього збройного насилля у фізичному розумінні. Росія, у вказаному процесі, використала ефективні інструменти маніпулювання масовою свідомістю. Окрім того, її інформаційна стратегія була побудована з урахуванням моделі світу, що вже сформована в значній частини громадян України, які мешкають на Сході та Півдні нашої держави, а це суттєво підвищило ефективність маніпуляції громадською думкою. Сьогодні цілком очевидно, що реалізовані в Україні контрзаходи не є достатніми, та існує актуальна проблема налагодження більш дієвого механізму захисту вітчизняного інформаційного простору.

ВИСНОВКИ

У сучасний період розбалансування та дестабілізації світової політичної системи ефективність незброєних видів соціального та політичного насилля, головною метою яких ми вважаємо обмеження озброєних форм протистояння, знижується достатньо швидкими темпами. Виходячи з того, що одним із ключових факторів впливу на політичний процес стає такий феномен як збройне насилля, до найбільш важливих результатів дисертаційної роботи, які мають теоретичне і практичне значення та свідчать про новизну даного дослідження, можна віднести наступні:

1. Усі прояви насилля в суспільстві концентруються в явищі соціального насилля, з якого на основі причетності до державної влади виводиться поняття політичного насилля. Найважливішим критерієм для класифікації політичного насилля є використання в цьому процесі зброї. Отож сутність аналізованого явища можна викласти в такому визначенні: збройне насилля – це особливий засіб та метод соціально-політичного протиборства, крайній ступінь примусу опонента та підпорядкування його своїй волі шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування. Збройне насилля постає як потужний фактор впливу на функціонування та зміни політичних систем, а також основним засобом забезпечення суверенітету держави, що надало підстави класифікувати його на внутрішнє й зовнішнє.

2. Науковий дискурс щодо видів внутрішнього збройного насилля свідчить, що останнє слід диференціювати залежно від спрямованості. На цій основі з усього спектра аналізованого явища можна виокремити репресії та терор як єдині внутрішні види, що реалізуються за рішенням державних структур. Друга група внутрішнього насилля характеризується застосуванням зброї з ініціативи об'єднаних за різними ознаками спільнот. Зважаючи на з'ясовану сутність, зазначимо, що такі види, як бунт, повстання та збройний заколот, не провокують кардинальних політичних змін, на відміну від державного перевороту, громадянської війни та революції.

3. Аналіз основних дефініцій складових зовнішнього збройного насилля ілюструє, що найбільший потенційний вплив на функціонування та зміну політичних систем мають такі види, як війна та воєнний конфлікт. Соціально-політична природа зазначених явищ обумовила такі критерії розмежування: масштабність, пріоритетність збройних засобів вирішення протиріч та особливий стан усього суспільства. Окремим зовнішнім видом збройного насилля є міжнародний тероризм, дефініція цього явища базується на принциповому антиетатистському та невибірковому характері його застосування. Основні особливості понять таких видів зовнішнього збройного насилля, як агресія та геноцид, ураховують односторонність та визнання міжнародним гуманітарним правом їх як злочинів.

4. Державний переворот у більшості політичних систем світ-імперії виконував функцію ротації монархів та династій. У нетипових політичних утвореннях Європи античного та середньовічного періоду під дією цього виду збройного насилля змінювались як правителі, так і режими, а також конструкція владних відносин. У політичних системах центру сучасної світ-економіки, що характеризуються як ліберально-демократичні, наявний ефективний механізм виключення внутрішнього збройного насилля. У тоталітарних, авторитарних та кланово-олігархічних системах напівпериферійної зони державний переворот виконує функцію нелегальної зміни політичних лідерів та еліт. У периферії поширеними є різні форми авторитарних систем з перманентною нестабільністю та періодичним застосуванням державного перевороту, що не призводить до суттєвого переформатування політичної конструкції цієї зони.

5. Особливістю застосування громадянської війни в деспотичних монархіях, типових політичних системах світ-імперії, є те, що вона не призводила до глибинних змін, а відігравала функцію народної, нелегальної корекції політичного курсу за допомогою силової ротації правителів. У нетипових політичних системах Давньої Греції громадянська війна в поєднанні з державним переворотом була інструментом зміни політичного

режиму. Громадянська війна в Давньому Римі провокувалась особливостями політичної системи та зростанням кількості населення й, урешті-решт, прискорила її трансформацію до характерного світ-імперії типу.

Нетипові політичні системи середньовічної Європи характеризуються слабкістю, а подекуди взагалі відсутністю основного інституту – держави. Особливості політичних конструкцій, заснованих на приватній власності на землю та особистій залежності феодалів, провокували перманентні внутрішньоелітарні протистояння. Ці конфлікти можна охарактеризувати як громадянську війну за наявності васальних відносин між сторонами. Окрім того, зазначене обумовило неспроможність імперії Габсбургів поглинути численні Європейські політичні утворення, а це надалі відкрило можливості для появи та поширення світ-економіки. Слід додати, що громадянська війна виконувала також функцію знищення опозиційних сил та остаточного становлення політичних конструкцій, характерних для нової світ-системи.

Сучасна світ-система функціонує на основі ринкових механізмів, що забезпечують нерівномірний перерозподіл капіталу в її центр. Вільний обсяг коштів, який без шкоди для процесу накопичення можна спрямувати в соціальну сферу, визначає тип політичної системи й зумовлює її стабільність. У ліберально-демократичних системах центральної та, як виняток, напівпериферійної зони ефективно запобігання впливу громадянської війни на політичний процес відбувається на основі досить високого рівня життя більшості населення та її часткової залученості до ухвалення владних рішень. У напівпериферійних тоталітарних та авторитарних системах відповідний результат досягається силовими методами, а в кланово-олігархічних – у межах перерозподілу частини ренти серед осіб, які підтримують її функціонування. Перманентна нестабільність систем периферійної зони, яка провокує, зокрема, і численні громадянські війни, безпосередньо пов'язана з вимиванням основної частини капіталу в центр світ-економіки та низьким рівнем життя населення, що посилює етнорелігійні протиріччя.

6. Сутність революційного процесу обумовлена тим, що ключовою причиною його початку є неможливість вирішення соціально-економічних проблем широких верств населення в межах наявної політичної системи, а наслідком стає повне руйнування останньої. Цей глибинний антагонізм безпосередньо пов'язаний зі становленням світ-економіки та практичною неможливістю пристосування політичних систем світ-імперії до нових реалій. Отож революція – це явище, що виникло на стику світ-систем та провокувалось несумісністю з ринковими механізмами логіки існування аграрного сектора – провідного для світ-імперії. Слід зауважити, що політичні системи більшості країн світу, за винятком Англії, Франції, Росії та Китаю, були переформатовані неревольюційним шляхом під час наполеонівських війн та колоніального протекторату.

Кінцевий результат революційного процесу безпосередньо залежить від місця держави у світ-системі. Так, постконфліктна стабілізація в ядрі світ-економіки призвела до становлення ліберально-демократичних систем, у напівпериферійній зоні – до тоталітарних. Жодні зміни, зокрема повна ревізія політичної системи в периферії, не може забезпечити розв'язання соціально-економічних протиріч. Отож пошук революцій у перманентному збройному насиллі цієї зони вважаємо недоцільним. Крім того, слід зазначити, що після повної інкорпорації світ-економіки ситуації глибинного антагонізму, які призводять до повного та радикального руйнування політичної системи, уже не траплялись. Численні випадки внутрішнього збройного насилля, які мали місце в сучасному світі, не є, по суті, революціями, хоч і дістали такі назви. Так, аналізованим процесом, однозначно, не є «Оксамитові революції», «Арабська весна», а також низка переворотів у пострадянських країнах із кланово-олігархічною системою.

7. У сучасному сутнісному розумінні репресії та терор уперше виявились інструментами стабілізації соціально-політичної ситуації під час революцій та громадянських війн, які пристосовували політичні системи до нових механізмів світ-економіки. У ліберально-демократичних системах

центру після завершення зазначених процесів аналізовані елементи здійснення влади повністю зникли. У напівпериферійних тоталітарних – репресії та терор є невід’ємним та широкозастосовуваним механізмом їх стабільного функціонування. Для авторитарних систем напівпериферійної та периферійної зони терор не є характерним, а репресії, які мають місце, не є основним інструментом реалізації влади. Структура та принципи побудови поширеної в напівпериферійній зоні кланово-олігархічної системи створюють умови для застосування репресій. Проте широке їх використання обмежується наявною конкуренцією між економіко-політичними групами, які використовують у боротьбі за центральну владу елементи фасадної демократії.

8. Війна та/або воєнний конфлікт прискорили становлення перших політичних систем та формування світ-імперії, основним механізмом існування в якій є завоювання та подальша податкова експлуатація. У нетипових античних та середньовічних Західних політичних системах війна також була одним із провідних засобів зовнішньополітичного процесу. Характерною складовою функціонування політичних систем у межах світ-економіки стають колоніальні завоювання та світові війни за гегемонію.

Період сучасної гегемонії США, який розпочався по завершенню Другої світової війни, характеризується, по-перше, відмовою від колоніалізму; по-друге, конвенційним протиборством систем, які знаходились на протилежних полюсах політичного спектра. Комплекс чинників, зокрема розпад так званої біполярної системи, глобалізація та інформатизація, застосування високоточної зброї та поступовий занепад гегемонії США, призвів до докорінних змін у формах ведення війни та цілях застосування її та воєнного конфлікту. Так, основною метою збройних конфліктів сьогодні є повне підпорядкування політичної системи супротивника, а не боротьба за ресурси чи території. Отже, для сучасних засобів реалізації аналізованих видів збройного насилля характерна асиметричність, хаотичність, дія як регулярних, так і нерегулярних формувань, а також інструменталізація

масових злочинів проти людяності та застосування інформаційних і фінансово-економічних операцій.

9. Від появи перших політичних систем і до середини ХХ ст. агресію недоцільно виокремлювати як самостійний вид збройного насилля, оскільки неможливо відділити її від феноменів війни та/або воєнного конфлікту. Концепт «агресія» був штучно створений після останньої війни за гегемонію та став однією з основ системи безпеки сучасної світ-економіки. Міжнародно-правові регулятори, реалізовані за допомогою конвенційних обмежень, призвели до появи й поширення явища прихованої агресії, а це надалі стало потужним фактором еволюції основних видів зовнішнього збройного насилля до сучасних форм. Окрім того, сьогодні завуальована агресія є початковим етапом збройних конфліктів та протягом значного періоду навіть не фіксується стороною, проти якої застосовується.

10. Розкриття ролі міжнародного тероризму базується на розумінні того, що поява цього виду зовнішнього збройного насилля пов'язана із соціально-економічними та політичними процесами кінця 1960-х рр. – початку 1970-х рр. у периферії сучасної світ-економіки. Регіон зародження цього явища – це багата на нафту зона слабких державних утворень, місце перетину інтересів ключових геополітичних гравців, зокрема нової транснаціональної буржуазії. Ці обставини, а також неможливість прямого військового протистояння з гегемоном, який знаходився на піку могутності, спонукали арабські позадержавні групи, які займаються видобутком корисних копалин, почати застосовувати опосередковані, терористичні засоби захисту власних інтересів.

Ісламська ідеологія міжнародного тероризму зумовлює розповсюдженість думки, що він – механізм поширення арабського світу. Однак ця релігія – лише засіб побудови мережевої структури та залучення безпосередніх реалізаторів цього виду збройного насилля. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що міжнародний тероризм не лише постає в ролі силового інструмента конкуренції між певними суб'єктами

транснаціональної буржуазії, методом тиску на владу периферійних країн та створення хаосу, що блокує входження в регіон західних компаній, а також є засобом здійснення впливу на системоутворюючі сили сучасної світо-економіки.

11. Передумови використання геноциду як фактора стабілізації суспільно-політичної ситуації заклала поява в XVII ст. національних держав як основного інституту політичних систем. Однак усім сучасним характеристикам зазначений феномен став відповідати на початку XX ст., під час американо-німецької боротьби за гегемонію. Основною причиною застосування геноциду є глибока та затяжна соціально-економічна й політична криза. Використання цього виду збройного насилля з метою стабілізації недемократичної політичної системи базується на витісненні з неї спільноти, згурпованої на основі національної, етнічної, расової або релігійної ознаки, звинувачення цієї групи в усіх проблемах, протиставлення основній частині суспільства та планомірного, санкціонованого й масового знищення її представників.

12. Вагомим компонентом підготовки та реалізації збройного насилля, а згодом і самостійним інструментом інформаційна війна стає в другій половині XX – на початку XXI ст. У сфері вироблення та застосування механізмів реалізації інформаційної війни лідерами є США та Китай. Принципи, на яких засновуються технологічні прийоми, застосовані цими країнами в інформаційному протиборстві, практично однакові – це вплив на здатність супротивника одержувати, обробляти, передавати та використовувати інформацію з метою позбавлення його можливості прийняття адекватних управлінських рішень.

Механізми інформаційного впливу на масову аудиторію та, відповідно, і на функціонування політичної системи загалом, були розроблені на основі новітніх досягнень науково-технічного прогресу. Складовими подібних технологій інформаційної війни слід уважати упровадження керованих чуток, провокацію, дезінформацію, психологічний тиск, диверсифікацію

громадської думки та створення мозаїчного контенту. Сьогодні метою застосування інформаційного впливу є маніпуляція глибинними компонентами суспільної свідомості, що реалізується не через вплив на факти, а за допомогою експлуатації психологічних механізмів сприйняття інформації.

13. Провідним інструментом інформаційної складової сучасного збройного насилля є керовані чутки, методологія застосування яких в інформаційному протиборстві базується як на основних закономірностях їх появи та розповсюдження (актуальність теми для аудиторії та наявність достовірної інформації про неї), так і залежно від їх особливостей. До основних типів чуток, відмінних у функціонуванні та впливі на масову свідомість, належать: «чутки-бажання», «чутки-страхиття» та «агресивні чутки». Маніпуляція політичними процесами з використанням чуток ґрунтується: по-перше, на властивостях функціонування конкретного їх типу; по-друге, на врахуванні психологічних механізмів, які підштовхують індивіда до сприйняття та розповсюдження чуток; по-третє, на основі природних процесів видозміни протягом їх циркуляції (вирівнювання, вип'ячування та уподібнення фабули).

Методи протидії керованим чуткам базуються на тому, що причиною їх появи є дефіцит актуальної інформації та емоційний стан, який супроводжує його. Отож найбільш ефективним засобом виключення цієї технології інформаційної боротьби з політичного процесу є профілактика, яка передбачає своєчасне інформування населення та підтримку позитивної емоційної атмосфери в суспільстві. Активні контрзаходи, спрямовані на зупинку чуток, які вже циркулюють, ґрунтуються на глибокому аналізі конкретних оперативних обставин та ефективні лише на початкових стадіях, а загалом є досить складним та неоднозначним з організаційної точки зору процесом. Так, намагання вплинути на розповсюдження чуток неодмінно призводить до розширення кола осіб, яким вона відома, і відтак сприяє

поширенню та зростанню довіри до неї, а отже, може стати, навпаки, деструктивним фактором політичного процесу.

14. Основою технології маніпулятивного впливу на політичну сферу друкованих та електронних джерел інформації є реалізація за їх допомогою провокації, дезінформації, психологічного тиску, диверсифікації суспільної свідомості та створення мозаїчного контенту. Подібні прийоми інформаційної складової сучасного збройного насилля застосовуються з урахуванням ключових характеристик зазначених каналів розповсюдження повідомлень: доступності, дешевизни, можливості багаторазового використання та відносно невисокої оперативності для друкованих джерел інформації, але значної оперативності й масовості – для електронних. Широкомасштабне запровадження сучасних технологій для передачі повідомлень сприяло розширенню наявності традиційних ЗМІ в інтернет-просторі, орієнтації інформаційного продукту на глобального споживача та фрагментації аудиторії залежно від її запитів; активному використанню засобів інтерактивного зв'язку.

Застосування друкованих та електронних джерел як засобів інформаційного впливу на функціонування політичних систем, що супроводжує збройне протиборство, сьогодні реалізується на основі зазначених вище характеристик. Технологічними прийомами маніпулювання громадською думкою за допомогою цих каналів поширення повідомлень слід уважати уривчасте, вибіркоче інформування; «інформаційний вал»; клішування інформації; «навішування ярликів»; «експлуатацію подвійних стандартів»; оприлюднення ганебної інформації щодо супротивника; «гру цифрами»; «помилкову аналогію»; конструювання повідомлень із змістовною незбалансованістю; експлуатацію авторитету певних осіб; тиражування наявних та штучно створених міфів та фейків. Ефективна протидія цим маніпуляціям базується на комплексному підході та одночасному застосуванні заходів політико-правового, соціально-інформаційного, освітнього та силового характеру.

15. Інформаційна складова прихованої агресії проти України, основною метою якої є дестабілізація вітчизняної політичної системи, почала реалізовуватись Росією набагато раніше за безпосередній початок збройного насилля у фізичному розумінні. Під час прихованої агресії та воєнного конфлікту в інформаційному просторі нашої держави російські спеціалісти застосували одні з найбільш ефективних технологій впливу на масову аудиторію: упродовження керованих чуток, провокацію, дезінформацію, психологічний тиск та диверсифікацію громадської думки. Деструктивний вплив на політичний процес виявився в нівелюванні загальнонаціональної ідентичності, посиленні антагонізму між регіонами, у прогресуванні недовіри до центральних органів влади, поширенні антиукраїнських поглядів усередині держави тощо. До того ж суттєво підвищило результативність цих маніпуляцій урахування в інформаційній стратегії ворога моделі світу та стереотипів, які вже були сформованими в значної частини населення Сходу та Півдня України.

Реалізація завдань дисертаційного дослідження на основі методологічної схеми «повсякденність – світ-системи – людина», де ці компоненти взаємозалежні та комбінуються в різних варіаціях, дозволила знайти відповіді на складні та суперечливі питання, поставлені в меті роботи. Так, дослідження впливу збройного насилля на функціонування та зміну політичних систем базується на виявленій кореляції між типом світ-системи, віддаленістю від центру в умовах світ-економіки, політичною організацією держави, рівнем життя населення та застосуванням або виключенням з практики реалізації соціально-політичних відносин певного виду аналізованого феномена.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ І ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулмуталинова Т. А. Особенности военных внутриполитических конфликтов. *Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук*. 2016. № 10. С. 9-12.
2. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социологический словарь. Москва : Экономика, 2004. 620 с.
3. Аветисян Р. С., Ланцов С. А. Проблема признания геноцида армян в современных армяно-турецких отношениях. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 6. 2012. Вып. 1. С. 98-105.
4. Агафонова М. Ю. Проблема насилия в социальном познании : автореф. дис. ... д-ра философ. наук. Специальность 09.00.01 – социальная философия. Москва, 2003. 344 с.
5. Агаян В. А. Проблема геноцида в современном обществе. *Международный журнал социальных и гуманитарных наук*. 2016. Т. 6. № 1. С. 110-113.
6. Алексеенкова И. А. «Состояние насилия» как форма войны в эпоху постмодерна. *Научное мнение*. 2014. №8. С. 128-136.
7. Алферова М. В. История Древнего Рима : учеб. для студ. вуз. Санкт-Петербург : Литера, 2002. 549 с.
8. Андреевко О. Л. Інститут самодопомоги і право війни : іст.-прав. аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3. С. 12-15.
9. Анкерсмит Ф. Р. Репрезентивная демократия. Эстетический подход к конфликту и компромиссу. *Логос*. 2004. № 2. С. 15-40.
10. Анкудинов Е. В. Гражданская война как особый вид политического конфликта (XX в.). *Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*. 2008. № 2. С. 17-20.
11. Антология мировой философии : в 4 т. / редкол. : В. В. Соколов (ред.-сост.) и др. Москва : Мысль, 1970. Т. 2 : Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. 776 с.

12. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Словарь конфликтолога : 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 527 с.
13. Аппиан Александрийский. Римская история. Москва : АСТ ; Ладомир, 2002. 878, [2] с.
14. Апресян Р. Г. Метанормативное содержание принципов справедливой войны. *Полис*. 2002. № 3. С. 57-71.
15. Арендт Х. О революции. Москва : Европа, 2011. 464 с.
16. Арендт Х. О революции. URL : http://www.bibikhin.ru/o_revolutsii. (дата обращения: 05.03.2020).
17. Арендт, Х. О насилии. *Мораль в политике* : хрестоматия. Москва, 2004. С. 312-377.
18. Арзуманян Р. В. Стратегия иррегулярной войны : теория и практика применения. URL: <http://csef.ru/media/articles/6094/6094.pdf>. (дата обращения: 23.02.2020).
19. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
20. Арон Р. Мир и война между народами. Москва : NotaBene, 2000. 567 с.
21. Арон Р. Мир і війна між націями. Київ : Юніверс, 2000. 685 с.
22. Артемова В. Г., Горлянская М. Н., Горлянский В. А. Философская мысль : от истоков до наших дней. Ч. 1. Древний мир, средневековье и новое время : хрестоматия. Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 1997. 264 с.
23. Артюх П.И. Военно-политические идеи о войне и мире в зарубежной истории. *Історія політичної думки. Вісник СевНТУ* : зб. наук. пр. Вип. 123/2011. Серія : Політологія. Севастополь, 2011. С. 15-21.
24. Арцибасов И. Н., Егоров С. А. Вооруженный конфликт : право, политика, дипломатия. Москва : Междунар. отношения, 1989. 244 с.
25. Аснер П. Насилие и мир : от атомной бомбы до этнической чистки. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 352 с.

26. Астафьев Г. В. Интервенция США в Китае, 1945-1949. 2-е изд., доп. Москва : Мысль, 1985. 399 с.
27. Афонин А. И. Методологический подход к анализу разновидности внутривнутриполитических конфликтов. *Власть*. 2010. № 7. С. 90-92.
28. Ахтамзян Н. И. «Тайные операции США в Чили 1963-1973 гг.» : по материалам Комиссии Черча. *Латиноамериканский исторический альманах*. 2015. № 15. С. 284-301.
29. Багиров Р. З. Политическая коммуникация в обеспечении военной безопасности Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2009. 21 с.
30. Бадах Ю. Причины виникнення та класифікація воєнних конфліктів. *Воєнна історія*. 2003. № 3-4. С. 83-98.
31. Бадер А. В. Взаємодія громадян із силовими структурами як індикатор можливості застосування збройного насилля органами державної влади. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2016. № 9. С. 89-94.
32. Бадер А. В. Види внутрішньополітичного збройного насилля: термінологічний аналіз. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2020. Вип. 153. С. 410-414.
33. Бадер А. В. Війна як чинник функціонування та зміни політичних систем. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. Вип. 19. С. 80-83.
34. Бадер А. В. Вплив інформаційної складової збройного насилля на політичний процес в Україні. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 116. С. 301-305.
35. Бадер А. В. Громадянська війна як вид збройного насилля: дефініція феномену в українській та зарубіжній політичній науці. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. № 3. С. 98-107.

36. Бадер А. В. Державний переворот у функціонуванні політичних систем світ-імперії крізь призму цілісно-системного підходу. *Регіональні студії*. 2020. № 21. С. 5-11.
37. Бадер А. В. Засоби та методи формування інформаційної складової збройного насилля. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2016. №11. С. 11-17.
38. Бадер А. В. Збройне насилля як вид політичного насилля. *Політикус. Науковий журнал*. 2020. Вип. 1. С. 12-17.
39. Бадер А. В. Інформаційна складова збройного насилля (теоретичний аспект). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 115. С. 414-418.
40. Бадер А. В. Місце державного перевороту в функціонуванні політичних систем світ-економіки (цілісно-системний аналіз). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2020. Вип. 155. С. 205-209.
41. Бадер А. В. Політико-правове регулювання збройного насилля в міждержавних відносинах. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2018. Вип. 128. С. 299-302.
42. Бадер А. В. Поняття та класифікація збройного насилля як суспільно-політичного феномену. *Політикус. Науковий журнал*. 2020. Вип. 2. С. 44-48.
43. Бадер А. В. Поява та розповсюдження збройного насилля в світі. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 144. С. 285-288.
44. Бадер А. В. Протидія чуткам як елемент інформаційної оборони в межах сучасного збройного насилля. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 127. С. 315-319.
45. Бадер А. В. Сутнісні основи війни як виду зовнішнього збройного насилля. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2020. Вип. 154. С. 262-268.

46. Бадер А. В. Сутнісні основи збройного насилля крізь призму феномену соціального насилля. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. № 1-2. С. 93-101.
47. Бадер А. В. Трансформація засобів та форм реалізації збройного насилля у сучасному світі. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2016. № 10. С. 60-65.
48. Бадер А. В. Чутки як компонент інформаційної складової сучасного збройного насилля. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 126. С. 442-447.
49. Базылев В. Н. Агрессивность современного информационного пространства. *Человек. Наука. Образование*. 2015. № 2. С. 197-207.
50. Балацька О. Б. Політичне насилля як політико-культурний феномен : специфіка, детермінація, тенденції : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. 385 с.
51. Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII-XVIII веков. Москва : Наука, 1990. 258 с.
52. Бартасюк А. А., Концевик К. В. К вопросу о регулировании системы противодействия терроризму и экстремизму : анализ зарубежного опыта. *Ученые заметки ТОГУ*. 2013. Том 4. № 4. С. 548-557. URL: http://ejournal.khstu.ru/media/2013/TGU_4_125.pdf. (дата обращения: 17.03.2020).
53. Бевелікова Н. Конфуціанство й азіатська модель права. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3-4. С. 146-156.
54. Беззубцев С. А. Слухи в реализации управленческих функций. *Вестник Московского университета. Сер.14. Психология*. 2002. № 2. С. 73-82.
55. Бекон Ф. Сочинения : в 2 т. Москва : Мысль, 1978. Т. 2. 575 с.
56. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. URL: <http://forlit.philol.msu.ru/lib-ru/benjamin1-ru>. (дата обращения: 26.03.2020).

57. Бёрк Э. Правление, политика и общество : сб. Москва : Канон-пресс ; Кучково поле, 2001. 480 с.
58. Бельська Т. В. Інформаційно-психологічна війна як спосіб впливу на громадянське суспільство та державну політику держави. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. 2014. Вип. 1. С. 49-56.
59. Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис . М. : АСТ, 2013. 285 с.
60. Биструхін Г. С., Веденєєв Д. В. Війна у кам'яних джунглях : міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності (1945-2005) : монографія. Київ : Генеза, 2006. 512 с.
61. Блищенко В. И. Международно-правовые проблемы государственного терроризма (На примере Чили) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 1989. 20 с.
62. Блок М. Феодальне суспільство К. : Всесвіт, 2001. 528 с.
63. Блоксхэм Д. Геноцид : структура, участники и мотивация в сравнительной перспективе. Борьба с враждебными элементами. *Журнал Российских и Восточноевропейских исторических исследований*. 2016. № 1(7). С. 25-68.
64. Блос В. Французская революция. Изд. 3-е. Санкт-Петербург : Тип. Альтшулера, 1906. 430 с.
65. Боброва А. Г. Основні форми сучасного політичного насилля : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Київ, 2005. 19 с.
66. Бодрийар Ж. Система вещей. М. : Рудомино, 2001. 220 с.
67. Бойко О.Д. Україна в 1985 – 1991 рр. : основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія. Київ : ІШЕНД, 2002. 306 с.
68. Бойко С.И. Монополия государства на насилие и демократический политический режим. *Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук*. 2015. № 9. С. 6-16.

69. Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории. Москва : Наука, 1978. 360 с.
70. Большая Советская энциклопедия. 2-е изд. М. : Большая Советская энциклопедия, 1955. Т. 36. 640 с.
71. Большой психологический словарь : словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. 3-е изд., перераб. и доп. СПб. : Прайм-Еврознак, 2006. 672 с.
72. Большой толковый социологический словарь (Collins) / сост. Джери Д., Джери Дж. Москва : Вече АСТ, 2001. Т. 1. 789 с.
73. Борик А. И. Социалисты и консерваторы Испании как политические соперники. *Право и управление. XXI век*. 2014. № 2. С. 147-151.
74. Бочарников И.В. Борьба с терроризмом : между молотом и наковальней? *Власть*. 2004. № 2. С. 15-55.
75. Брасс А. Кто есть кто в мире террора. М. : Русь-Олимп ; Астрель ; АСТ, 2007. 344 с.
76. Бур М. Фихте. Москва : Мысль, 1965. 166 с.
77. Бусол О. Ю. Олігархізація політичної влади в Україні як одна із специфічних форм організованої злочинності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2011. № 25/26 (2/3). С. 46-54.
78. Бушков А. А. Сталин. Красный монарх. Санкт-Петербург : Нева, 2004. 640 с.
79. Быченков В. М. Война. *Новая философская энциклопедия*. Москва : Мысль, 2000. Т. 1. С. 426.
80. Вайс-Вендт А. Рафаель Лемкін та популярний дискурс про геноцид [URL:https://commons.com.ua/ru/rafael-lemkin-ta-formuvannya-diskursu-pro-genocid/](https://commons.com.ua/ru/rafael-lemkin-ta-formuvannya-diskursu-pro-genocid/). (дата обращения: 20.03.2020.).
81. Валлерстайн И. Исторические системы как сложные системы. *Вестник ХГУ. Философские нерипетии*. 1996. № 409. С. 197-203.

82. Валлерстайн И. Конец какой современности? *Вісник ХІІІ* (Світ-системна теорія і сучасні глобальні трансформації : Філософія, політологія, соціологія. *Вісник ХНУ*. 2000. № 487. С. 7-17.
83. Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? *Социологические исследования*. 1997. № 1. С. 8-21.
84. Валлон А. История рабства в древнем мире. Москва : ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. С. 113-115.
85. Варфоломеев А. А. Пределы квалификации террористических преступлений на международном и национальном уровне. *Государство и право*. 2012. № 9. С. 79-85.
86. Вебер М. Избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
87. Веселовский С. С. Многостороннее сотрудничество в борьбе с транснациональным терроризмом : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04. Москва, 2007. 208 с.
88. Вітюк Н. Особливості дискурсу політичної пропаганди в умовах інформаційно-психологічної війни. *Збірник наукових праць: психологія*, 2019. № 24. С. 29-38.
89. Вовк С. О. Громадянська війна як засіб зміни вектора політичного процесу : дис ... д-ра політич. наук : 23.00.02. Одеса, 2018. 441 с.
90. Вовк С. О. Зміна політичного режиму як наслідок переходу верховної державної влади після громадянської війни. *Сучасна українська держава : вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. м. Одеса, 13 лютого 2016 р. Одеса, 2016. С. 96-99.
91. Вовк С. О. Громадянські війни : генеза, сутність, наслідки. Старобільськ : Гельветика, 2017. 304 с.
92. Вовк С. О. Форми громадянської війни. *Вісник СевНТУ*: зб. наук. пр. Вип. 145/2014. Серія : Політологія. Севастополь, 2014. С. 73-76.
93. Военная история : учеб. для ВУЗ. Москва : Воениздат, 2006. С. 13-21.

94. Военная энциклопедия / под ред. В. Ф. Новицкого и др. Санкт-Петербург : Товарищество И. Д. Сытина, 1912. Т. 7. 385 с.
95. Военная энциклопедия в 8 т. / гл. ред. комис. П. С. Грачёв. Москва : Воениздат, 1994. Т.2 : Вавилония-Гюйс. 544 с.
96. Военный энциклопедический словарь / под ред. А. Э. Сердюкова. Москва : Военное изд-во, 2007. 650 с.
97. Война и армия : филос.-социологич. очерк / под ред. Д. А. Волконогова и др. Москва : Воениздат, 1977. 416 с.
98. Война и мир в терминах и определениях : воен.-полит. слов / под общ. ред. Д. Рогозина. М. : Вече, 2011. 635 с.
99. Войтович Р. Глобальний тероризм як виклик суспільному розвитку. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. № 4. С. 5-17.
100. Волженкин Б. В. Экономическая преступность и политическая коррупция. *Политический режим и преступность* / под ред. В.Н. Бурлакова, Ю.Н. Волкова, В.П. Сальникова. Санкт-Петербург, 2001. С. 260-294.
101. Вольтер. Философские сочинения. Москва : Наука, 1988. 428 с.
102. Воротнюк М. О. Особливості міжнародних конфліктів пост-біполярного періоду. *Стратегічна панорама*. 2009. № 4. С. 41-44.
103. Газнюк Л. М. Феномен войны как проявление агрессии и насилия. *Наука. Искусство. Культура*. 2018. Вып. 2 (20). С. 152-158.
104. Галтунг Д. Культурное насилие. *Социальные конфликты : экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения*. 1995. Вып. 8. С. 34-38.
105. Галустьян О. А. О государственных переворотах (сравнительно-исторический аспект вопроса). *Международное уголовное право и международная юстиция*. 2010. № 3. С. 19-25.
106. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 460 с.
107. Гасанов Ю. А. Из истории гражданской войны в Риме. (51-44 гг. до н. э.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Баку, 1954. 20 с.

108. Гегель Г. Политические произведения. Москва : Наука, 1978. 440 с.
109. Гегель Г. Философия права. Москва : Наука, 1990. 464 с.
110. Гегель. Английский билль о реформе 1831 г. *Политические произведения*. М. : Наука, 1978. С. 383-384.
111. Гельвеций. Письмо г-ну Лефевру-Ларошу «О воспитании народа», 15 августа 1769. *Сочинения в 2-х т.* Москва : Мысль, 1974. Т. 2. С. 629-633.
112. Гельвеций. Рассуждение I. Об уме самом по себе. *Сочинения в 2 т.* Москва : Мысль, 1973. Т. 1. С. 148-180.
113. Гидденс Э. Социология. Москва : УРСС, 1999. 568 с.
114. Гизо Ф. История английской революции. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. Т. 1. 480 с.
115. Гинзбург Б. Л. Гражданская война в России (1917–1922) : проблемы изучения и сущность. 1919 год в судьбах России и мира. *Широкомасштабная Гражданская война и интервенция в России, зарождение новой системы международных отношений* : сб. материалов научн. конф. Архангельск : Солти, 2009. С. 49-70.
116. Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / під. заг. ред. Р. О. Додонова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 412 с.
117. Глазунов О. Н. Государственный переворот : стратегия и технологии. Москва : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2006. 445 с.
118. Глобалистика = Globalstudies : энциклопедия / гл. ред. и сост. : И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. Москва : ЦНПП «Диалог» ; Радуга, 2003. 1327 с.
119. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2 т. Москва : Мысль, 1964. Т.1. 585 с.
120. Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения. *Логос*. 2006. № 5. С. 58-103.
121. Головин С. Ю. Словарь практического психолога. Минск : Харвест, 1998. 386 с.

122. Гольев А. В. Война как фактор современного политического процесса. *Вестник МГЛУ*. 2013. Вып. 24 (684). С. 113-123.
123. Горбенко І. Д., Долгов В. І., Гріненко Т. О. Інформаційна війна – сутність, методи та засоби ведення : матеріали ювіл. наук.-техніч. конф. Київ, 1998. С. 11-14.
124. Гримак Л. П. Вера как составляющая гипноза. *Прикладная психология*. 2001. №6. С. 34-45.
125. Гриненко О. І., Денежкін М. М. Проблеми формування цивільно-військових відносин в Україні. *Наука і оборона*. 2002. № 2. С. 36-40.
126. Гриняев С. Н. Война в четвертой сфере. *Независимое военное обозрение*. 2000. № 42. С. 12-14.
127. Гришин Е. Слухи. *Корпоративный бюллетень ГК «Имидж-Контакт»*. 2001. С. 21-26.
128. Грищенко Н. І., Мінчук Т. В. Проблема війни як соціально-політичного явища в умовах глобалізованого суспільства. *Молодий вчений*. 2014. № 5 (08) трав. Ч. 2. С. 172-174.
129. Гро Ф. Состояние насилия. *Логос*. 2011. Т. 1 (80). С. 149-171.
130. Громогласова Е. Контртеррористическая борьба с позиций территориально-пространственного подхода. *Международные процессы*. 2017. № 4. Т. 15. С. 133-155.
131. Громогласова Е.С. Наследие холокоста в свете гуманитарных проблем современности. *Вестник МГИМО-Университета*. 2015. № 6. С. 74-85.
132. Гроций Г. О праве войны и мира. Москва : Инфра-М, 1994. 868 с.
133. Гулин В. О новой концепции войны. *Военная мысль*. 1997. №2. С. 9-14.
134. Гуляева А. Г., Панов П. В. Преемничество как практика воспроизводства власти в «Черной Африке». *Вестник Пермского университета. Серия Политология*. 2012. № 3. С. 103-116.

135. Гумплович Л. Общее учение о государстве. *Антология социально-политической мысли* : в 2 т. Москва, 2001. Т. 1. С. 224-495.
136. Гуріна Н. Інформаційне протиборство – один з головних напрямків політики сучасних міжнародних відносин. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=13657. (дата звернення: 12.06.2018).
137. Гурковський В. І. Особливості застосування інформаційної зброї в умовах глобального інформаційного суспільства. *Державне управління : удосконалення та розвиток*. 2010. №4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=123>. (дата звернення: 22.03.2020).
138. Гусаров В. Кремль розпочав нову інформаційну операцію проти України. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/11351/2014-09-04-kreml-rozpochav-novu-informatsiinu-operatsiyu-proti-ukraini-ekspert/> (дата звернення: 12.05.2020).
139. Гусейнов А. Понятие насилия. *Философия, наука, цивилизация*. Москва, 1999. URL : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001050/st000.shtml> (дата обращения: 24.03.2020).
140. Гуторов В. А., Ширинянц А. А. Терроризм как теоретическая и историческая проблема : некоторые аспекты интерпретации. *Полис. Политические исследования*. 2017. № 3. С. 30-54.
141. Давлетчина С.Б. Словарь по конфликтологии. Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2005. 100 с.
142. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. Т. 1. 636 с.
143. Данилов С. Ю. Гражданская война и общенациональное примирение : США, Россия, Испания. Москва : Издат. дом ГУ-ВШЭ, 2004. 152 с.
144. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. Москва : РОССПЭН, 2002. 284, [2] с.

145. Дворниченко Е. В. Франция и государственный переворот в Швеции 1772 г. *Вестник Московского университета. Сер. 8. История.* 2007. № 6. С. 51-69.
146. Дворцовые перевороты в России, 1725-1825 / сост. М. А. Бойцов. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 640 с.
147. Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма (Принята 09.12.1994 Резолюцией 49/60 на 84-ом пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН). *Действующее международное право.* Москва : Моск. независимый ин-т междунаро. права, 1997. Т.3. С. 90-94.
148. Демин Г. И. Гражданские войны современной эпохи : автореф. дис ... д-ра филос. наук : 09.00.02. Москва, 1986. 40 с.
149. Денисов В. В. Социология насилия : критика современных буржуазных концепций. Москва : Политиздат, 1975. 218 с.
150. Джайлс. Л. Сунь-цзы : искусство войны. 2-е изд. Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. 288 с.
151. Джил Догерті (Jill Dougherty). Усі брешуть, або як трансформувалися російські ЗМІ URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/11448/2014-08-21-usi-breshut-abo-yak-transformuvalisya-rosiiski-zmi/> (дата звернення:18.04.2020).
152. Дмитриев А. В., Залысин И. Ю. Насилие : социо-политический анализ. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. 328 с.
153. Дмитриев А. В. Насилие как средство решения конфликтов. *Общество и право.* 2004. №4 (6). С. 58-68.
154. Дмитриев А. В. Проблемы конфликтологии. *СОЦИС.* 1993. № 9. С. 80-81.
155. Добаев И. П. Современный терроризм : Социально-политическое явление эпохи глобализации. *Южно-Российский форум : Экономика, Социология. Политология, Социально-Экономическая география.* 2010. № 1. С. 86-101.

156. Доклад Генерального секретаря ООН «Фонда миростроительства» от 28.01.2014 г. Док. ООН А/68/722. URL : <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/68/722>. (дата обращения: 12.04.2020).
157. Доктрина С. Трумэна. *История США в документах*. URL : <http://istoria-usa.at.ua/index/0-48>. (дата обращения: 23.03.2020).
158. Дольник В. Р. Непослушное дитя биосферы : беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей. Санкт-Петербург : ЧеРо-на-Неве, 2003. 314 с.
159. Древнекитайская философия : собр. текстов : в 2 т. / сост. Ян Хин-Шун. Москва : Мысль, 1973. Т. 2. 384 с.
160. Дрёмин В. Н. Институциональный кризис и криминализация власти в транзитивном обществе : политико-криминологический анализ. URL : <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom9/13.pdf>. (дата обращения: 15.04.2020).
161. Дубас О. Інформаційна війна : нові можливості політичного протиборства. *Освіта регіону*. 2010. № 1. С. 69-72.
162. Дубликаш Т. Н. Политические кризисы в ограниченных демократиях : Турция в тени военного переворота. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. Харків, 2007. Вип. 13. С. 86-92.
163. Дугин А. Неизвестный ГУЛАГ : истинны ли представления о сталинских лагерях? URL: http://www.great-country.ru/rubrika_myths/reprisal/110513-05.html. (дата обращения: 15.04.2020).
164. Дуднік О. Я. Участь та роль Греції в НАТО в період режиму «чорних полковників» (1967-1974). *Вісник Київського міжнародного університету. Серія Міжнародні відносини*. Київ, 2010. Вип. 10. С. 228-260.
165. Дьомін Ю. М. Кримінальне право України (у питаннях і відповідях) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2005. 340 с.

166. Дюверже М. Политические партии. Москва : Акад. проект, 2000. 558 с.
167. Емцов Г. Н. Государство и право в условиях гражданской войны : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Красноярск, 2004. 16 с.
168. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ : НАДУ, 2011. Т.3 : Історія державного управління. С. 537-539.
169. Епархина О. В. Структуралистские модели «новых революций» в работах Т. Скочпол. *Ярославский педагогический вестник*. 2013. № 2. Том 1 (Гуманитарные науки). С. 125-132.
170. Еремеев Д. Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. Москва : Политиздат, 1990. 288 с.
171. Ермолаев А. Расцвет и закат постсоветской корпоратократии. URL: <http://sg-sofia.com.ua/rassvet-i-zakat-postsoviet-korporatokratii>. (дата обращения: 12.03.2020).
172. Жарёнов А. Б. Стратегемы и рефлексивное управление в военной сфере. *Научные и образовательные проблемы гражданской защиты*, 2009. №2. С. 82-85.
173. Жаровська І. М. Історія виникнення і розвитку міжнародного гуманітарного права. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2015. Вип.1. Т.1. С. 12-14.
174. Жижек С. О насилии. Москва : Европа, 2010. 184 с.
175. Завалько Г.А. Понятие “революция” в философии и общественных науках : проблемы, идеи, концепции. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : КомКнига, 2005. 320 с.
176. Закат империи США: Кризисы и конфликты. М.: МАКС Пресс, 2013. 248 с.
177. Закоморна К. Конституційно-правові засади самоврядування (місцевої автономії) в КНР. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 183-187.

178. Зарубин А. Г. Феномен гражданской войны. URL : <http://a-pesni.org/grvojna/kr/a-fenomen.php>. (дата обращения: 13.03.2020).
179. Захаров В. М. Эволюция взглядов на войну : от Клаузевица до современности. *Проблемы национальной стратегии*. 2010. № 3. С. 79-94.
180. Зваан Тон. Геноцид. Вступ до проблеми. *Україна модерна*. 2008. №13 (2). С. 61-81.
181. Звіт про науково-дослідну роботу «Місце збройного насилля в системі владних відносин» / Держ. фонд фундаментальних дослідж.; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»; [кер. С. О. Вовк, відп. викон. О. Б. Балацька, А. В. Бадер, Л. П. Зеленська]. Старобільськ, 2016. 59 с. URL: http://contest.dffd.gov.ua/sites/default/files/report/Zvit_Vovk_0.pdf (дата звернення: 23.05.2020).
182. Звіт про науково-дослідну роботу «Місце збройного насилля в системі владних відносин» (проміжний) / Держ. фонд фундаментальних дослідж.; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»; [кер. С. О. Вовк, відп. викон. О. Б. Балацька, А. В. Бадер, Л. П. Зеленська]. Старобільськ, 2017. 56 с. URL: http://contest.dffd.gov.ua/sites/default/files/report/Zvit_Vovk_1.pdf (дата звернення: 17.03.2019).
183. Звіт Звіт про науково-дослідну роботу «Місце збройного насилля в системі владних відносин» (заключний) / Держ. фонд фундаментальних дослідж.; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»; [кер. С. О. Вовк, відп. викон. О. Б. Балацька, А. В. Бадер, Л. П. Зеленська]. Старобільськ, 2017. 58 с. URL: http://contest.dffd.gov.ua/sites/default/files/report/Zvit_Vovk_2.pdf (дата звернення: 21.04.2019).
184. Зиновьев А. Русский эксперимент. М.: Наш дом, 1995. 284 с.
185. Золотухін Д. Ю. Боротьба із «фейковими новинами»: досвід України та рекомендації. *Актуальні проблеми управління інформаційною*

безпекою держави. IX Всеукраїнська науково-практична конференція / Збірник тез наукових доповідей. Київ, 30.03.2018. С. 78-82.

186. Игнатъев О. К. Штурм Тискапы : (Никарагуан. хроника). Москва : Политиздат, 1979. 79 с.

187. Ильин И. А. *Собрание сочинений. Мир перед пропастью* : в 3 ч. [Доп. Т. 8]. Москва : Русская книга, 2001. Ч. 1/2 Политика, хозяйство и культура в коммунистическом государстве. С. 114.

188. Ильин И. А. Сочинения в 10 т. Москва : Русская книга, 1999. Т. 5. 609 с.

189. Илюшечкин В. П. Эксплуатация и собственность в сословно-классовых обществах. Москва : Наука, 1990. 436 с.

190. Иорданский В. Внутренние и внешние причины конфликта в Чаде. *Мировая экономика и международные отношения*. 1984. № 3. С. 113-122.

191. Ирицын Г. Э. Война как инстинкт, или о биологических причинах воинственности людей. *Россия в условиях кризисов XIX – XX века* : Междунар. науч.-практич. конф. Оренбург, 2017. С. 208-212.

192. История в энциклопедии Дидро и Д'Аламбера / под общ. ред. А. Д. Люблинской. Ленинград : Наука, 1978. 312 с.

193. История политических и правовых учений : учеб. для студ. Вуз. / под ред. О. Э. Лейста. Москва : Юрид. лит., 1997. 576 с.

194. Ільницька І. В. Армія і політика : моделі взаємодії в умовах різних політичних режимів. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612. С. 205-211.

195. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. Київ : Критика, 1998. 284 с.

196. Інформаційне повідомлення. *Радник Путіна запропонував вдарити по українській армії, поки вона не зміцніла* URL: <https://www.unian.ua/politics/926970-radnik-putina-zaproponuvav-vdariti-po-ukrajinskiy-armiji-schob-ne-dati-jiy-zmitsniti.html> (дата звернення: 15.05.2020).

197. Калинин А. А. От гражданской войны в политической стабилизации : американское участие во внутривластных процессах в Греции в 1949-1952 гг. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2014. № 3. С. 164-171.
198. Камю А. Человек бунтующий. *Сочинения в 5 т.* Харьков : Фолио, 1998. Т.3. 575 с.
199. Кант Э. К вечному миру. *Сочинения*. Москва : Книга, 1996. Т.6. 746 с.
200. Капитанец И. М. Битва за мировой океан в «холодной» и будущих войнах. Москва : Вече, 2002. 544 с.
201. Капустин А. Я., Мартыненко Е. В. Международное гуманитарное право : учеб. пособие. Москва : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1991. 77, [2] с.
202. Караванов А. А., Устинов И. Ю. Смысловое значение концепта агрессия. *Территория науки*. 2013. № 2. С. 81-88.
203. Карасев Д. Ю. Теория революции Чалмерса Джонсона. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : Социология*. 2014. № 1. С. 37-39.
204. Караяни А. Г. Психология и этика делового общения. М. : СГУ, 1999. 112 с.
205. Караяни А. Г. Слухи как средство информационно-психологического взаимодействия. *Психологический журнал*. 2003. №6. С. 47-54.
206. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. Москва : ЭКСМО, 2008. 864 с.
207. Карлейль Т. История Французской революции. Москва : Мысль, 1991. 575 с.
208. Карпінський І. Армія і держава : політична суб'єктивність армії в умовах переходу суспільства до демократії. *Вісник державного університету «Львівська політехніка». «Держава та армія»*. 1998. № 344. С. 119-127.

209. Карпова Е. В. О понятиях насилия и войн в социально-философском дискурсе. *Культура и общество. Философия. Социология*. 2015. № 4. С. 33-37.
210. Касессе А. Соблюдение гуманитарных норм в немеждународных вооруженных конфликтах. *Человек и война : Война как явление культуры : материалы конф.*, 1-2 апр. 2000 г. Москва, 2001. С. 124-143.
211. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Соціологія*. Миколаїв, 2010. Т. 146. Вип. 133. С. 50-54.
212. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени. Москва : Изд-во Ин-та Гайдара, 2013. Т.2. 624 с.
213. Кенен Г. В., Энслин Б. Немецкий терроризм : Начало спектакля. Екатеринбург : Ультра. Культура, 2004. 480 с.
214. Кислицын С. А., Акопян С. А. Геноцид – экстремистская форма государственной этнополитики тоталитарных и авторитарных режимов. *Проблемы этнополитики*. С. 90-106. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/genotsid-ekstremistskaya-forma-gosudarstvennoy-etnopolitiki-totalitarnyh-i-avtoritarnyh-rezhimov/viewer>. (дата обращения: 12.03.2020).
215. Китов А. И. Личность и перестройка: Заметки психолога. М. : Профиздат, 1990. 179 с.
216. Клаузевиц К. О войне. Москва : АСТ, 2002. 558 с.
217. Климанська Л. Чутки як спосіб організації та самоорганізації інформаційного простору політики. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 20. С. 71-80.
218. Коваленко Б. В., Пирогов А. И., Рыжов О. А. Политическая конфликтология : учеб. пособие для студ. вуз. Москва : Ижица, 2002. 398 с.
219. Козырев Г. И. Политическая конфликтология. Москва : ИНФРА Форум, 2008. 432 с.

220. Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. Львів, 2012. Вип.1. С. 129-139.

221. Комиссаров В. С., Емельянов В. П. Террор, терроризм, «государственный терроризм»: понятие и соотношение. *Вестник МГУ. Серия 11 «Право»*. 1999. № 5. С. 60-81.

222. Комлева Н. А. Войны сверхдержав : от «горячих» к гибридным. *Вестник Московского Государственного Обласного Университета. Политология*. 2015. № 1. С. 1-26.

223. Комлева Н.А. Войны в лимитрофах: эволюция технологий. *Пространство и время*. 2015. № 1-2 (19-20). С. 32-42.

224. Комлева Н.А. Лимитроф в современном геополитическом процессе. *Электронное научное издание Альманах Пространство и Время*. 2013. Т.3. Вып. 1 : Пространство и время границ. URL : <http://e-almanac.space-time.ru/assets/files/Tom%203%20Vip%201/rubr4-pogranichnye-prostranstva-st1-komlevana-2013.pdf>. (дата обращения: 12.03.2020).

225. Комлева Н.А. Несколько замечаний относительно природы и типологии геополитических пространств. *Пространство и Время*. 2014. № 1 (15). С. 90-101.

226. Комов С. А. Информационная борьба в современной войне: вопросы теории. *Военная мысль*. 1996. № 3. С. 69-75.

227. Конвенция о защите прав человека и основных свобод. URL : https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=276%3A1&catid=43%3Aeu&Itemid=70&lang=ru . (дата обращения: 18.03.2020).

228. Кононов И. Ф. Глобальный вызов терроризма : сотрудничество и конфликты великих держав. 12 с. URL: <http://www.academia.edu/8257817>. (дата обращения: 29.03.2020).

229. Кононов И. Ф. Донбасс : лаборатория войны, место социальной катастрофы. *Социологические исследования*. 2019. № 7. С. 152-163.

230. Кононов І. Ф. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inya-kononov-luhanskyy-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny> . (дата звернення: 28.03.2020).
231. Кононов І. Ф. Регіональні авто- та гетеростереотипи Донбасу і Галичини : їх значення в проектах націєбудівництва в Україні. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2014. Вип. 20. С. 133-142.
232. Конституционное право зарубежных стран : учеб. для вуз. / общ. ред. М. В. Баглая ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений МИД РФ. Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 819 с.
233. Корабельников А.А., Соловьёв А.А. Сущность и содержание современной войны. *Национальные приоритеты России. Политика. Экономика. Социология*. 2016. № 1 (19). С. 52-59.
234. Короткий оксфордський політичний словник / ред. : І. Маклін, А. Макмілан. 2 вид. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.
235. Корчмит-Матюшов В. И. Теория войн. Москва : Слово, 2001. 133 с.
236. Костюхин А. Сирия : гражданская война или реализация стратегии 4 gw ? *Мир и политика*. 2012. № 12. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/mir-i-politika/m12-2012>. (дата обращения: 06.04.2020).
237. Косухин Н. Африка : кризис однопартийных режимов и становление многопартийности. *Обозреватель*. 2006. № 11. С. 61-69.
238. Кочар М. Р. Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос в конце XIX-начале XX веков. Ереван : Изд-во Ереван. Ун-та, 1988. 308 с.
239. Кочеткова Л. Н. Теория социального государства Лоренца фон Штейна. *Философия и общество*. 2008. № 3. С. 69-79.

240. Кочои С. М. Исламское государство : от терроризма к геноциду. *Журнал российского права. Уголовное право и криминология*. 2014. № 12. С. 61-72.
241. Кравченко В. Ю. Теорія «Справедливої війни» для ХХІ століття. *Грані : наук.-теорет. і гром. політ. альманах*. 2011. № 3. С. 162-166.
242. Крап А. Сутність політичної стабільності : індикатори та функції. *Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку* : зб. наук. пр. Львів, 2006. Вип. 18. С. 118-124.
243. Красиков, В. И. Насилие в эволюции, истории и современном обществе. Москва : Водолей, 2009. 200 с.
244. Кревельд М. ван. Трансформация войны. Москва : АСТ, 2005. 711 с.
245. Кревельд М. Расцвет и упадок государства / под. ред. Ю. Кузнецова, А. Макеева. М. : ИРИСЭН, 2006. 644 с.
246. Кривушин И. В. Гражданские войны в Африке в период независимости. *Исторический журнал : научные исследования*. 2011. № 1. С. 46-54.
247. Круговая Е. Г. «Черные полковники» в Греции. 1967-1974 гг. URL : <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/GREECE.HTM>. (дата обращения: 27.03.2020).
248. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / под общ. ред. А. Е. Тараса. Мн. : Харвест, 1999. 448 с.
249. Кугай А. И. Природа политического насилия и его роль в современном мире : автореф. дис ... канд. филос. наук. Москва, 1993. 22 с.
250. Кузнецова Е. М. Социальный контроль : сущность и методы реализации : книга о механизмах социального управления обществом : монография. Москва ; Берлин : Директ-Медиа, 2014. 206 с.
251. Куликов Е. М. Слухи в современном обществе: особенности влияния прогресса коммуникативных технологий на повседневное общение

людей. *Общество: философия, история, культура.* URL: <http://domhors.ru/issue/fik/1-2011-1-2/kulikov.pdf> (дата обращения: 28.05.2017).

252. Купрієнко С. А. Словник Соціології (А-БАТЯР) URL: <https://kuprienko.info/kupriyenko-s-a-slovník-sotsiologiyi-a-batyar>. (дата обращения: 08.04.2020).

253. Лавриненко В. М., Логінов М. М. Війна як суспільний феномен (філософсько-економічні виміри). *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ (15-16 жовт. 2015 р.). Київ, 2015. С. 163-167.

254. Ладыненко А. П. Виды вооруженных конфликтов и применимое к ним право. URL : <http://surl.li/cpno>. (дата обращения: 12.04.2020).

255. Лазарев М. И. Дворцовые перевороты в странах Латинской Америки : (международноправовое признание новых правительств). Москва : Юрид. лит., 1967. 191 с.

256. Лакер У. 10 тезисов о терроризме и борьбе с ним. *Хроники Иерусалима* URL: <http://www.rjews.net/gazeta/laker.htm>. (дата обращения: 20.03.2020).

257. Лакер У. Истоки. *Журнальный зал.* URL: <https://magazines.gorky.media/inostran/1996/11/istoki.html>. (дата обращения: 22.01.2020).

258. Ланцов С. А. Гражданские войны и революции : сравнительный анализ внутривнутриполитических конфликтов XX-начала XXI века. *ПОЛИТЭКС : Политическая экспертиза.* 2009. Т.5. №1. С. 126-129.

259. Ланцов С. А. Этнические чистки и геноцид в годы Первой мировой войны. *ПОЛИТЭКС.* 2014. Т.10. №2. С. 61-70.

260. Латынов В. В. Профилактика и дезавуирование слухов. Проблемы информационно-психологической безопасности. *Сборник статей и материалов конференции.* М. : Изд-во Ин-та психологии РАН, 1996. С. 60-65.

261. Латынов В. В. Слухи: социальные функции и условия появления. *Социологические исследования*. № 1. 1995. С. 12-17.
262. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов : учеб. пособие. Москва : Аспект-Пресс, 1999. 271 с.
263. Лебедева Т. П. Политическая мысль Востока. *Политология : Лексикон* : монография / под ред. А. И. Соловьева. Москва, 2007. С. 25-37.
264. Лебон Г. Психология народов и масс. URL : <http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt>. (дата обращения: 12.10.2019).
265. Левина К. Революции в Ливии как инструмент стабилизации экономики США. *Молодой ученый*. 2011. № 11. Т. 2. С. 34-36.
266. Левченко Л. О. Політичне насилля як різновид тиску у владних структурах. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Політологія*. Миколаїв, 2008. Т.79. Вип. 66. С. 18-21.
267. Ленин В. И. Дополнения к проекту вводного закона к уголовному кодексу РСФСР и письма Д. И. Курскому. *Полное собрание сочинений*, 1970. Т. 45. С. 189.
268. Ленин В. И. Письма о тактике. *Полное собрание сочинений*, 1969. Т. 31. С. 132-144.
269. Ленин В. И. Диалектика и эклектизм. «Школа» и «аппарат». *Собрание сочинений*, 1921. Т. XVIII. Ч. I. С. 52-60.
270. Лиддел Гарт Б. Х. Стратегия непрямых действий. Москва : Изд-во иностр. лит., 1957. 456 с.
271. Липатов И. М. Сущность и основные формы политического насилия в современных условиях (философско-социологический анализ) : автореф. дис ... канд. филос. наук. Москва, 1989. 24 с.
272. Литвиненко В. Слухи как метод обеспечения корпоративной безопасности. *BEST OF SECURITY*. 2008. №26. URL: http://bos.dn.ua/view_article.php?id_article=686. (дата обращения: 27.05.2017).
273. Ліпкан В. А., Максименко Ю.С., Желіховський В.М. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції. К. : КНТ, 2006. 280 с.

274. Ложь: распятие в эфире Первого канала. URL: <https://www.stopfake.org/ru/lozh-raspyatie-v-efire-pervogo-kanala/> (дата обращения: 16.04.2020).

275. Ломако О. М. Генеалогия войны и мира в социально-философском дискурсе. IV Междунар. науч.-практ. конф. «Проблемы войны и мира, этика и многообразие культурных миров : Кант, неокантианство и современные вызовы», г. Саратов, 25 апр. 2017 г. Саратов, 2017. С. 51-56.

276. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). Москва : Прогресс-Универс, 1994. С. 237.

277. Любашиц В. Я. Государственная власть : понятие, особенности функционирования. *Экономический вестник Ростовского государственного университета*. 2003. № 2. С. 124-137.

278. Люйши Чуньцю : Весны и осени господина Люя. Москва : Мысль, 2001. 525, [1] с.

279. Люттвак Э. Н. Государственный переворот : практ. пособие. Москва : Ун-т ім. Дмитрия Пожарского, 2012. 316, [1] с.

280. Мабли Г. Б. О правах и обязанностях гражданина. URL : <http://izmy.info/node/789>. (дата обращения: 13.04.2020).

281. Макаренко Л. П. Еволюція форм та методів ведення інформаційної війни. *Науковий огляд*. Т. 4. № 3. 2014.: URL: <http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/185> (дата звернення: 12.05.2020).

282. Макаренко Н. Г. Філософсько-концептуальний вимір категорії «війна» в історії філософсько-політичної думки. *Філософські обрії : науково-теоретичний часопис*. 2004. № 12. С. 152-164.

283. Маклюэн М. Война и мир в глобальной деревне. Москва : АСТ, 2012. 411 с.

284. Малашенко А.В. Бродит ли призрак «исламской угрозы». *Рабочие материалы*. 2004. № 2. 24 с.

285. Манойло А. В. Геополитические процессы в условиях «управляемого хаоса». *Геополитический журнал*. 2013. № 2. С. 2-8.
286. Мануильский М.А. К типологии насилия. Дескриптивная версия. *Человек*. 2017. №2. С. 60-70.
287. Маркс К. Критические заметки к статье “Пруссака” “Король Прусский и социальная реформа. *Сочинения* : в 50 т. Изд. 2-е. М. : Политиздат, 1955. Т.1. С. 430-448.
288. Маркс К., Энгельс Ф. К критике политической экономии. *Сочинения* : в 50 т. Изд. 2-е. Москва : Политиздат, 1959. Т. 13. С. 1-167.
289. Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения* : в 50 т. Москва : Госполитиздат, 1962. Т. 28. 1852-1855. С. 490-491.
290. Мартыненко Б. К. Классификация государственно-правового насилия. *Общество и право*. 2012. № 5 (42). С. 56-58.
291. Марунченко О. П. Інформаційна війна у сучасному політичному просторі : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2013. 208 с.
292. Марущак А. І. Щодо протидії використанню інтернет-ресурсів для поширення антиукраїнської інформації *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*. ІХ Всеукраїнська науково-практична конференція / Збірник тез наукових доповідей. Київ, 30.03.2018. С. 240-238.
293. Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі : монографія / за ред. І. Ф. Кононова. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. 230 с.
294. Махнин В. Л. О войне и вооружённой борьбе: прогнозная ретроспекция. *Гуманитарный вестник*. 2015. № 2. С. 16-25.
295. Махонин В. А. Вооруженные конфликты : понятие, классификация, причины возникновения. *Геополитика : теория, история, практика*. 2012. № 1. С. 144-148.
296. Мацына Р. А., Мацына А. И. Геноцид : проблема преодоления причин социальной трагедии. *Вестник Челябинского государственного университета. Философские науки*. 2017. № 7 (403). Вып. 45. С. 69-72.

297. Мацяк М. Наукова інтерпретація проблеми застосування збройної сили в сучасних міжнародних відносинах. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2012. Вип. 30. С. 134-139.
298. Мбатна Б. Неждународный вооруженный конфликт и международное гуманитарное право : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 1985. 16 с.
299. Медведев Е. В. Роль народных масс в современных войнах. Москва : Воениздат, 1960. 84 с.
300. Меженська О. В., Вовк С. О. Державний переворот : насильницький спосіб переформатування влади : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 232 с.
301. Межуев В. М. Насилие и свобода в политическом контексте. *Полис. Политические исследования*. 2004. № 3. С. 104-113.
302. Мельник М. І. Корупція-корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії). Київ : Юрид. думка, 2004. 400 с.
303. Мизес Л. фон. Индивид, рынок и правовое государство : антол. Санкт-Петербург : Пневма, 1999. 195, [1] с.
304. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм : эссе по методологии исторического исследования. М. : Новое лит. обозрение, 2006. 240 с.
305. Миронюк М. Факторы силы в американской политике. *Международные процессы*. 2007. №2. С. 128-132.
306. Міністерство інформаційної політики: Звіт щодо відновлення мовлення в зоні АТО. URL: <http://mip.gov.ua/news/1257.html> (дата звернення: 16.05.2018).
307. Моль А. Социодинамика культуры. Москва : Изд-во ЛКИ, 2008. 416 с.
308. Монтескье Ш. Л. О духе законов. Москва : Мысль, 1999. 764 с.

309. Монтескье Ш. Л. Размышления о причинах величия и падения римлян. *Персидские письма. Размышления о причинах величия и падения римлян*. Москва : Канон-пресс-Ц ; Кучково поле, 2002. С. 305-308.

310. Монтескье Ш. Л. О духе законов. Москва : Мысль, 1999. 672 с.
URL : www.civisbook.ru/files/File/Monteskye_O%20dukhe.pdf. (дата обращения: 10.11.2019).

311. Морозов И. Л. Терроризм как вид вооруженного политического насилия в условиях урбанизации. *Political science*. 2018. №4. С. 69-89.

312. Морозова Е. А. Война и вооруженный конфликт-границы определений. *Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС*. 2016. № 2. С. 224-226.

313. Мосов С. П. Война или мир – выбор за человечеством. Киев : Румб, 2007. 261 с.

314. Музыка А. А., Гороховская Е. В. Кодекс Либера – первая попытка кодификации права войны. *Держава та регіони. Серія Право*. 2007. № 4. С. 89-93.

315. Назаретян А. П. Эволюция ненасилия : историческая ретроспектива. *Вестник Российской академии наук*. 2007. Т. 77. №12. С. 1107-1117.

316. Назаретян А.П. Архетип восставшего покойника как фактор социальной самоорганизации. *Вопросы философии*. 2002. № 11. С. 73-84.

317. Налуцишин В. В. Зародження філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок із правовим порядком у Стародавньому Китаї. *Наше право. Кримінальне право, кримінальний процес та криміналістика*. 2017. № 2. С. 132-138.

318. Насиновский В. Е. Вооруженные конфликты : Поиск решений. Москва : Объед. ред. МВД РФ, 1996. 126, [2] с.

319. Научный коммунизм : словарь / под ред. А. М. Румянцева. 2-е изд. Москва : Политиздат, 1975. 399 с.

320. Нестеряк Ю. В. Міжнародні критерії інформаційної безпеки держави : теоретико-методологічний аналіз. *Публічне управління : теорія та практика*. 2014. Вип. 1. С. 42-47.
321. Нефедов С. А. История России. Факторный анализ. Москва : Территория будущего, 2011. Т. II : От окончания Смуты до Февральской революции. 688 с.
322. Нефедов С. А. Экополитическое насилие как феномен современной политической жизни : дис ... д-ра полит. наук : 23.00.02. Пятигорск, 2014. 311 с.
323. Никитин А. Международные конфликты и их урегулирование. *Мировая экономика и международные отношения*. 2006. № 2. С. 3-16.
324. Никифоров Б. С. Интервенция США в Доминиканской республике. Москва : Знание, 1966. 32 с.
325. Николаи Г. Ф. Биология войны. Мысли естествоведа. Москва : Изд-во ЛКИ, 2007. 328 с.
326. Носенко В. Долгая война с террором. *Мировая экономика и международные отношения*. 2010. №4. С. 31-41.
327. Нуждин О. И. Государственный переворот 1399 г. в Англии : его причины и последствия в историографическом освещении. *Вопросы всеобщей истории*. 2009. Т. 11. С. 37-42.
328. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н.Ю. Шведовой. 16-е изд., испр. Москва, 1984. 797 с.
329. Олещук П. Олігархізація влади - прямий шлях до перетворення на колонію. URL : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/4/5273825/>. (дата звернення: 02.03.2020).
330. Ольшанский Д. Психология масс. СПб. : Питер, 2002. 368 с.
331. Ольшанский Д. В. Психология терроризма. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 286 с.
332. Основы общей теории международных отношений : учеб. пособие / под ред. А. С. Маныкина. Москва : Изд-во МГУ, 2009. 589 с.

333. Павленко Н. И. Страсти у трона : История дворцовых переворотов : [Россия, XVIII в.]. Москва : Журн. «Родина», 1996. 317, [3] с.
334. Павлятенко В. Політичне насилля і маніпулювання цінностями . *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2011. Вип. 4 (54). С. 38-48.
335. Панарин И. Н. Слухи как технология информационной войны. URL: <http://www.politnauka.org/library/prikl/panarin.php> (дата обращения: 02.05.2020).
336. Панарин И. Н. СМИ, пропаганда и информационные войны. М. : Поколение, 2012. 336 с.
337. Парето В. Компендиум по общей социологии. Москва : ГУ ВШЭ, 2007. 511 с.
338. Парсонс Т. О социальных системах. Москва : Академич. проект, 2002. 832 с.
339. Пелецишин А.М., Гумінський Р.В. Загрози інформаційної безпеки держави в соціальних мережах. Загальні питання. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*, 2012. № 2. С.193-199.
340. Першиц А. И., Семенов Ю. И., Шнирельман В. А. Война и мир в ранней истории человечества : в 2 т. Москва : Институт этнологии и антропологии РАН, 1994. Т. 1. С. 32-33.
341. Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи URL: <http://justinian.com.ua/article.php?id=3222> (дата звернення: 17.05.2020).
342. Пиджаков А. Ю. Сущность и разновидности политического насилия. Москва : ЭКСМО-ПРЕСС, 2008. 136 с.
343. Пиджаков А. Ю., Решецкий Ф. Н., Байрамов Ш. Б. Типология политического насилия. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/3946-credo-new-02-2009.html>. (дата обращения: 10. 04. 2020).
344. Платон. Собрание сочинений : в 4 т. Москва : Мысль, 1994. Т. 4. 831 с.

345. Погорелый Д. Е., Фесенко В. Ю., Филиппов К. В. Политологический словарь-справочник. Ростов-на-Дону : Наука-Спектр, 2008. 320 с.
346. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. Москва : А. Г. Кузнецов, 1890. Т. 1. (Федеративная Еллада и Полибий. Всеобщая история : Книги I-V ; две карты). [4], CCXLIV, 680, X с. вкл. обл.
347. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., допов. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
348. Політологія : підруч. для курсантів вищ. військ. навч. закл. Зброй. сил України / за заг. ред. В. Ф. Смолянюка. 1-е вид. Вінниця : Нова книга, 2002. 446 с.
349. Поляков Е. М. Конфликт, агрессия и насилие : концептуальная взаимосвязь. *Вестник Омского университета*. 2013. № 3. С. 199-201.
350. Понтинг К. Всемирная история. Новый взгляд. Москва : АСТ ; Астрель, 2010. 960 с.
351. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. Москва : Наука, 1979. 166 с.
352. Почепцов Г. Г. Риторика войны и риторика мира. URL: <https://psyfactor.org/psyops/propaganda21.htm> (дата обращения: 28.05.2020).
353. Почепцов Г. Г. Психологические войны. Москва : Рефл-бук; Київ: Ваклер, 2000. 528 с.
354. Почепцов Г. Г. Сміслові та інформаційні війни. *Інформаційне суспільство*. 2013. Вип. 18. С. 21-27.
355. Почепцов Г. Інформаційні війни: тенденції та шляхи розвитку. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/6479/2012-08-12-informatsiini-viini-tendentsii-ta-shlyakhi-rozvitku/> (дата звернення: 12.05.2020).
356. Почепцов Г. Росія і Україна у співставленні їх комунікативно-пропагандистських можливостей URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/33291> (дата звернення: 10.05.2020).

357. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 28.04.2020 № 361-IX від 06.12.2019 поточна редакція URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15?fbclid=IwAR21aRemFPJa9AQOVUpMI6phpQEkPqviVWfCiNUC2QmBFvBgBvK9oTgSpzw>. (дата звернення: 14.04.2020).

358. Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) : Указ Президента України від 15 травня 2017 р. № 133/2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-17#Text> (дата звернення: 17.05.2020).

359. Прудников М. Н. История государства и права зарубежных стран : учеб. для бакалавров. 6-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт ; ИД Юрайт, 2013. 811 с.

360. Пустовойт Ю. А. Бунт, восстание, революция : организованное насилие горожан в контексте модернизационных процессов. *Вестник Бурятского государственного университета. Экономика и менеджмент*. 2017. № 4. С. 71-81.

361. Пшеничников А. В. Понятие и сущность социального насилия. *Вестник КемГУ*. 2013. № 2 (54). Т. 1. С. 239-243.

362. Радецький В. Г. Класифікація сучасних воєнних конфліктів і видимиротворчої діяльності. *Вісник Київського міжнародного університету*. 2009. Вип. 9. С. 87-104.

363. Радикальный исламизм в Африке южнее Сахары. URL: <https://russiancouncil.ru/activity/digest/longreads/radikalnyy-islamizm-v-afrike-yuzhnee-sakhary/>. (дата обращения: 20.02.2020.).

364. Ражбадинов М.З. Радикальный исламизм в Египте. М. : ИИИиБВ, 2003. 274 с.

365. Разиньков М. Е. Причины, формы, психологические последствия проявлений «боевой жестокости» в гражданской войне. *История философии*,

политической и юридической науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2011. № 5. Ч. 2. С. 156-160.

366. Расторгуев С. П. Информационная война. М. : Радио и связь, 1999. 416 с.

367. Розин В. М. Природа сознания и проблема её изучения. *Мир психологии.* 1999. №1. С. 112-121.

368. Розов Н. С. Война всегда рядом : сущность и происхождение массового организованного насилия. Война и геополитика. *Время мира : альманах.* Новосибирск, 2012. Вып. 3. С. 75-120.

369. Розов Н. С. Кризис и революция : поля взаимодействия, стратегии акторов и траектория конфликтной динамики. *Полис. Политические исследования.* 2017. № 6. С. 95.

370. Розов Н. С. Природа войны : макросоциологический анализ сущности и причин массового организованного насилия. *Гуманитарный вектор. Серия : Педагогика, психология.* 2009. № 1. С. 29-39.

371. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты. Москва : КАНОН-пресс, 1998. 416 с.

372. Руссо Ж. Ж. Педагогические сочинения. Москва : Педагогика, 1981. 336 с.

373. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна : погляд соціолога : монографія. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с.

374. Рыбкин Е. И. Война и политика в современную эпоху. Москва : Воениздат, 1973. 143 с.

375. Рыков С. Ю. Древнекитайская философия : курс лекций. Москва : ИФРАН, 2012. 312 с.

376. Сальнікова О., Сівоха І., Іващенко А. Стратегічні комунікації в сучасних війнах гібридного типу. *Social development & Security.* 2019. Val 9. № 5. С. 133-142.

377. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія : дослідження структур, мотивів і результатів. Пер. з 2-го англ. вид. Київ : АртЕк, 2001. 224 с.
378. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. Москва : Смысл, 2003. 92 с.
379. Сахань О. Деструкція політичної влади як об'єкт наукового дослідження. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2014. № 4 (23). С. 179-189.
380. Свечин А. А. Стратегия. Москва : Военный вестник, 1927. 312 с.
381. Семенов Ю. И. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней). Москва : Современные тетради, 2003. 776 с.
382. Семенова Т. Н. Сущность и формы перехода государственной власти в истории общества : легитимная смена власти, государственные перевороты, революции, гражданские войны. Москва : Издат. группа URSS, 2014. 193 с.
383. Семчинський К. Порівняльний аналіз концепцій війни і миру в мусульманській та християнській традиціях. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 27/28. С. 32-40.
384. Сен-Симон А. О преобразовании европейского общества или о необходимости и средствах объединить все европейские народы в одно политическое тело, сохраняя каждому его национальную независимость. *Родоначальники позитивизма*. Санкт-Петербург : Брокгауз-Ефрон, 1911. Вып. 3. С. 121-162.
385. Сергеев Е. Ю. Средства массовой коммуникации в условиях глобализации. *Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*. 2009. №. 1. С. 117-126.
386. Серебряников В. В. Социология войны. Москва : Ось-89, 1998. 317 с.

387. Сеферова М. В. Мобильные коммуникации и мобильное общество: опыт России и Японии. *Медиа альманах*. 2005. № 3. С. 12-16.
388. Синха Манодж Кумар. Индуизм и международное гуманитарное право. *Международный журнал Красного креста*. 2005. № 858. С. 67-78.
389. Сисе Х. Справедливая война? О военной мощи, этике и идеалах. Москва : Весь мир, 2007. 176 с.
390. Сідак В. С. Механізм рефлексивного управління в інформаційно-психологічних операціях спецслужб (історичний аспект). *Збірник наукових праць Національної академії СБУ*. 2017. №62. С. 1-11.
391. Скакунов Э. И. Самооборона в международном праве. Москва : Международ. отношения, 1973. 176 с.
392. Смит Д. Причины и тенденции вооруженных конфликтов. *Этнополитический конфликт : пути трансформации : настол. кн. Бергхоф. центра*. Москва : Наука, 2007. С. 116-131.
393. Снесарев А. Философия войны. Глава III. Война в исторической перспективе. *Военно-исторический журнал*. 2002. №3. С. 112-118.
394. Советская военная энциклопедия. Москва : Воениздат, 1976. Т.2. 654 с.
395. Соловйов С. Г. Теоретичні засади інформаційної оборони. Державне будівництво. № 1. 2015. Київ. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu_2015_1_8 (дата звернення: 17.07.2020).
396. Сорокин П. А. Социологическая интерпретация «борьбы за существование» и социология войны. *Социология современных войн : материалы методологич. семинара*. Москва : Альфа-М, 2004. 588 с.
397. Сорокин П. А. Причины войны и условия мира. *СОЦИС*. 1993. № 12. С. 140-148.
398. Сорокин, П. А. Социология революции. Москва : Территория будущего ; РОССПЭН, 2005. 768 с.

399. Стахельські Е. Терористів роблять, ними не народжуються : створення терористів, використовуючи соціально психологічне обумовлення. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2014. №10 (239), трав. С. 188-197.
400. Степанова Е. Государство и человек в современных вооруженных конфликтах. *Международные процессы*. 2008. Т.6. № 16. С. 29-40.
401. Степанова Е.А. ИГИЛ и транснациональный исламистский терроризм. *Пути к миру и безопасности*. 2014. №2 (47). С. 13-27.
402. Степанова Е.А. Организационные формы глобального джихада. *Международные процессы*. 2006. Т. 4. №10. С. 95-103.
403. Столяренко А. М. Экстремальная психопедагогика. / Учеб. пособие для вузов. М. : ЮНИТИ-ДАНА. 2002. 607 с.
404. Странніков А. М. Інформаційна боротьба у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття. Київ : Альтерпрес, 2006. 192 с.
405. Строганов А. И. Новейшая история стран Латинской Америки. Москва : Высш. шк., 1995. 415 с.
406. Субетто А.И. Конец онтологии мира войн и насилия в XXI веке. URL: <http://naukask.ru/iss/iss005.pdf> .(дата обращения: 10.04.2020).
407. Суслов Е. В. Война как внеинституциональный политический конфликт с потерянными управлением. *Вторая мировая война : предыстория, события, уроки. Раздел II. Уроки Второй мировой войны* : материалы междунар. науч. конф. г. Чита, 11-12 сент. 2015 г. Чита, 2015. С. 95-99.
408. Сухов А. Н. Психология больших социальных групп и движений. *Основы социально-психологической теории* / под общ. ред. А. А. Бодалева и А. Н. Сухова. М. 1995. С. 228-245.
409. Сушенцов А. А. Малые войны США : Политическая стратегия США в конфликтах в Афганистане и Ираке в 2000-2010-х годах : науч. изд. / отв. ред. А. Д. Богатуров. Москва : Аспект Пресс, 2014. 272 с.
410. Тарасюк В. М. Політико-правові засади застосування інформаційних технологій в умовах гібридної війни : дис... к. пол. наук: 23.00.02. Київ. 2018. 261 с.

411. Телешун С. Сучасний тероризм - українські реалії. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1. С. 163-169.
412. Террі Ірен. Адамово ребро. Повернення до демократичного парадоксу. *Esprit*. 2001. № 273. mars-avril : *Реферативний огляд SENTENTIAE : наукові праці спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства)*. 2001. Вип. IV. №2. С. 223-245.
413. Тишков В. А. Общество в вооруженном конфликте : Этнография чеченской войны. 2-е изд., испр. Москва : Наука, 2003. 551, [1] с.
414. Ткач О. І., Костів. П. Р. Політологія. Термінологічний словник : навч. посіб. Київ : Ун-т «Україна», 2012. 196 с.
415. Токвиль А. де. Старый порядок и революция. Москва : Моск. философс. фонд, 1997. 248 с.
416. Токвиль А. де. Демократия в Америке. Кн. 1. URL : https://www.civisbook.ru/files/File/Tokville_Democracy_1.pdf. (дата обращения: 25.11.2019).
417. Томчук І. О. Порівняльно-правова характеристика відповідальності за злочини проти національної безпеки за вітчизняним та зарубіжним кримінальним законодавством. *Право і суспільство*. 2015. №4. Ч. 3. С. 189-194.
418. Тоффлер Э. Война и антивоина : Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. Москва : АСТ ; Транзиткнига, 2005. 412 с.
419. Тоффлер Э. Третья волна. Москва : АСТ, 2010. 795 с.
420. Требін М. Армія і парламент : проблеми взаємодії та контролю. *Нова політика*. 1999. № 3. С. 46-53.
421. Требін М. Армія і політика : історична ретроспектива взаємодії. *Політичний менеджмент*. 2012. №4/5. С. 141-153.
422. Требін М. П. Армія та суспільство : соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації : монографія. Харків : Видавн. Дім «Інжек», 2004. 404 с.

423. Троицкий С. М. Историография «дворцовых переворотов» в России XVIII в. *Вопросы истории*. 1966. № 2. С. 38-53.

424. Трофимович В. Російська агресія проти України як загроза світовій системі безпеки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 26. С. 135-142.

425. Троцкий Л. Д. История русской революции : в 2 т. Москва : Терра, 1997. Т. 2. Ч. 2. Октябрьская революция. 320 с.

426. Тужба Э. Н. Методология исследования войн и вооруженных конфликтов. *Теория и практика общественного развития*. 2011. №1. С. 189-194.

427. У СБУ заявили, що російські канали застосовують проти телеглядачів «25-й кадр» URL: http://tsn.ua/politika/u-sbu_zayavili-scho-rosiyski-kanali-zastosovuyut-protiteleglyadachiv-25-y-kadr-350517.htm (дата звернення: 12.05.2020).

428. Управляемые слухи – угроза скрытой информационной коммуникации. *Аналитика И С*. URL: <http://sprotyv.info/ru/news/kiev/upravlyaemye-sluhi-ugroza-skrytoy-informacionnoy-kommunikacii-analitika> (дата обращения: 22.05.2020).

429. Устинов В. Г. Войны Роз. Йорки против Ланкастеров. Москва : Вече, 2012. 448 с.

430. Файзрахманов Р. Х. Войны и вооружённое насилие как фактор развития российской государственности. *Российский юридический журнал*. 2013. № 5 (92). С. 81-84.

431. Файзрахманов Р. Х. Вооруженное насилие : явление и проблема в системе геополитической безопасности. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/28577/1/pogbr_2009_30.pdf. (дата обращения: 17.04.2020).

432. Файзрахманов Р. Х. Вооруженное насилие как политико-правовая категория : сущность и основные признаки. *Бизнес, менеджмент, право*. 2011. № 1 (23). С. 146-149.

433. Файзрахманов Р. Х. Вооруженное насилие как проблема и предмет юридического образования (теоретико-методологические основы анализа). *Мир юстиции*. 2003. № 2. С. 19-22.

434. Файзрахманов Р. Х. Вооруженное насилие на постсоветском пространстве. *Социум и власть*. 2009. № 3 (23). С. 54-59.

435. Файзрахманов Р. Х. Государственный суверенитет и вооруженное насилие в условиях современной глобализации (теоретико-правовые и политологические аспекты). *Российский юридический журнал*. 2011. № 2. С. 44-52.

436. Файзрахманов Р. Х. Понятие вооруженного насилия в политико-правовой мысли Древнего Востока и современность. *Социум и власть*. 2010. № 3 (27). С. 90-92.

437. Файзрахманов Р.Х. Вооруженное насилие в системе властных отношений. *Вестник МГОУ. Серия История и политические науки*. 2003. № 3. С. 174-180.

438. Феденко О. В., Панасюк В. В. Еволюція змісту сучасної війни. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 24. С. 219-230.

439. Феденко О. В., Сальник Ю. П. Сучасні форми та способи збройної боротьби за досвідом локальних війн сучасності. *Військово-технічний збірник*. 2009. №1. С. 3-11.

440. Федотова В. Терроризм : попытка концептуализации. URL: <http://www.intelros.ru/subject/figures/valentina-fedotova/9909-terrorizm-popytka-konceptualizacii.html>. (дата обращения: 12.10.2019).

441. Философия в Энциклопедии Дидро и Даламбера / отв. ред. В. М. Богуславский. Москва : Наука, 1994. 720 с.

442. Философская энциклопедия / гл. ред. Ф. В. Константинов. Москва : Советская энциклопедия, 1964. Т. 3. 584 с.

443. Философская энциклопедия : в 5 т. Москва : Советская энциклопедия, 1967. Т.4. 592 с.

444. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев и др. Москва : Советская энциклопедия, 1983. 839 с.
445. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Харьков : Константа, 2006. 352 с.
446. Фихте И. Г. К вечному миру. Философский проект Иммануила Канта. Москва, 1963. 194 с.
447. Фихте И. Г. Замкнутое торговое государство : *Сочинения* : в 2 т. Санкт-Петербург : Мифрил, 1993. Т. 2. С. 225-357.
448. Флиер А. Я. Культурные основания насилия. *Знание. Понимание. Умение*. 2012. № 1. С. 19-25.
449. Френкель М. Ю. История Либереи в новое и новейшее время : учеб. для вуз. Москва : Вост. лит., 1999. 298, [4] с.
450. Фролов Н. С. Трагедия народа. Казань : Память, 1999. 320 с.
451. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Минск : Попурри, 1999. 623 с.
452. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва : АСТ ; Ермак, 2004. 511 с.
453. Фукуяма Ф. Конец истории? *Вопросы философии*. 1990. № 3. С. 37-51.
454. Фукуяма Ф. Сильное государство : Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 220, [4] с.
455. Ханбабаев К. М. Зарубежный опыт политико-правового регулирования системы противодействия экстремизму и терроризму. URL : <http://www.ekstremizm.ru/metodika/item/178-zarubejnyy-opyt>. (дата обращения: 12.03.2020.)
456. Ханстатинів В. О. Тиск авторитарної свідомості на цінності толерантності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2011. № 6. С. 96-103.

457. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс, 2004. 480 с.
458. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Санкт-Петербург : АСТ Terra fantastica, 2003. 603, [2] с.
459. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? *Полис*. 1994. № 1. С. 31-51.
460. Хардт М., Негри А. Империя. Москва : Праксис, 2004. 434 с.
461. Харлан У. Нельзя навязать ценности : будь то американские или советские. *Главная тема*. 2004. № 2. С. 84-91.
462. Хигли Дж. Революционные элиты. *Сравнительная политика : Сравнительный анализ концепций и институтов*. 2012. № 2(8). С. 4-29.
463. Хитцель Ф. Османская империя. Москва : Вече, 2006. С. 201-202.
464. Хмель А. О. Франсіско Франко : від солдата до глави держави (політичний портрет). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Історія*. 2010. Т. 140. Вип. 127. С. 72-77.
465. Холличер В. Человек и агрессия. З. Фрейд и К. Лорренс в свете марксизма. Москва : Прогресс, 1975. 472 с.
466. Хофмайстер Х. Теория террористической войны. *Notophilosophans. Серия «Мыслители»* : сб. к 60-летию проф. К.А. Сергеева. Вып. 12. Санкт-Петербург, 2002. С. 439-452.
467. Хоффман Б. Терроризм – взгляд изнутри. Москва : Ультра. Культура, 2003. 264 с.
468. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран : в 2 т. / отв. ред. Н. А. Крашенинникова. Москва : Норма, 2007. Т.1 : Древний мир и Средние века. 816 с.
469. Хрестоматия по истории Древнего мира / под ред. В. В. Струве. Москва, 1950. Ч. 1. Древний Восток. 359 с.
470. Хрусталёв М. Диверсионно-террористическая война как военно-политический феномен. *Международные процессы*. 2003. № 2. С. 55-68.

471. Цезарь Г. Ю. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне. Москва : Науч.-изд. центр «Ладомир» ; Наука, 1993. 559 с. (Репринт. воспр. текста изд. 1948 г.) URL : <https://search.rsl.ru/ru/record/01001667788>. (дата обращения: 23.01.2020).

472. Цехмістро Н. Палацові перевороти як явище російської історії другої чверті XVIII століття. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання* : матеріали доп. і повідомл. Четвертого Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Полтава, 27-28 бер. 2007 р.). Полтава, 2007. С. 124-137.

473. Циганов В. Демократія на продаж, або Політична корупція у дії. *Українські діалоги : журн. міждисциплінар. дискусій з питань стратегії розвитку України. Пілотний номер*. 2015. Листопад–грудень. С. 50-53.

474. Цирель С. В. Революционные ситуации, революции и волны революций : условия, закономерности, примеры. URL : https://nsu.ru/filf/rpha/lib/tsirel_revolution_1_.pdf. (дата обращения: 23.02.2020).

475. Циркин Ю. Б. Гражданские войны в Риме. Победенные. Санкт-Петербург : Тип. изд-ва СПбГУ, 2006. 311 с.

476. Чекаленко Л., Васильева М. Європа. Безпека. Україна. Дипломатія. *Україна дипломатична*. 2015. Вип. 16. С. 284-289.

477. Чекинов С. Г., Богданов С. А. Эволюция сущности и содержания понятия «война» в XXI столетии. *Военная мысль*. 2017. №1. С. 31-41.

478. Челлен Р. Государство как форма жизни. Москва : Рос. полит. энцикл. РОССПЭН, 2008. С. 53-54.

479. Череміскіна Н. Цивільний контроль над військовою організацією держави. *Нова політика*. 2002. №2. С. 42-45.

480. Чернышевский Н. Г. Сочинения : в 2 т. Москва : Мысль, 1987. Т. 2. 685, [2] с.

481. Черняк А. М. Актуальні питання захисту інформаційного простору. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*. IX Всеукраїнська науково-практична конференція / Збірник тез наукових доповідей. Київ, 30.03.2018. С. 283-285.
482. Черняховский С. Ф. Смутьяны и граждане. *Власть*. 2011. № 1. С. 39-41.
483. Честнов И. Л. Революция с позиций постклассической теории права. *Российский журнал правовых исследований*. 2016. №1 (6). С. 54-64.
484. Чуканов И. А. Репрессии как одна из краеугольных основ тоталитарного строя социалистического толка. *Симбирский научный вестник*. 2013. №1 (11). С. 78-89.
485. Шаванов С. В. Соціальна психологія сучасних інформаційних війн. *Молодий вчений*. 2014. № 4. С. 133-136.
486. Шакирова Е. Ю. Современные войны : плюралистичность понимания. *Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук*. 2016. №10. С. 109-114.
487. Шаньцзюнь шу (Книга правителя области Шан). *Правовая мысль : Антология* / авт. сост. В. П. Малахов. Москва : Академич. проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. 1016 с.
488. Шарапов А. К. Деструктивная направленность доминирующих функций терроризма в геополитическом процессе. *Вестник ЗабГУ. Политология*. 2017. Т. 23. № 9. С. 125-133.
489. Шведов И. В. Теория революции П. А. Сорокина : методологическое основание исследования гражданской войны. *Вестник Челябинского государственного университета. Философские науки*. 2018. № 9 (419). Вып. 49. С. 132-135.
490. Шейнов В. П. Манипулирование сознанием. Минск: Харвест, 2010. 768 с.
491. Шеклеина Т. Новый «крестовый поход» республиканцев : как появилась доктрина Буша. *Международные процессы*. 2007. №3. С. 56-72.

492. Шемчук В.В. Інформаційна безпека та інформаційна оборона в контексті розвитку вітчизняної доктрини й законодавчої основи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського: Серія: юридичні науки*. 2019. Т. 30. №4. С. 31-37.
493. Шерпаев В. И. Проблемы войны и мира в политологии : учеб. пособие. Екатеринбург : Банк культ. информ., 1999. 99, [5] с.
494. Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2006. 197 с.
495. Шляхтун П. П. Конституційне право : слов. термінів. Київ : Либідь, 2005. 568 с.
496. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та PR: такі схожі й такі різні... *Галицький економічний вісник*. 2014. № 4. С. 178-188.
497. Штомпка П. Социология социальных изменений. Москва : Аспект Пресс, 1996. 414 с.
498. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. Москва : Логос, 2005. 664 с.
499. Штонда Р.М. Паламарчук Н.А. Островський С.М. Соціальні мережі в інтернеті як інструмент загрози в Національній системі кібербезпеки України. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*. IX Всеукраїнська науково-практична конференція / Збірник тез наукових доповідей. Київ, 30.03.2018. С. 190-192.
500. Шульц Э. Э. «Утопия», «Национализм» и «Интернационализм» как основа радикальных массовых форм социального протеста. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия Гуманитарные и социальные науки*. 2015. № 1. С. 35-43.
501. Щемелинин К. С. Теория и законы гражданской войны. *Синергия наук*. 2018. № 20. С. 893-940.
502. Щорічник СППРІ 2015. Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. Київ : Заповіт, 2016. 688 с.

503. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. Москва : Аспект Пресс, 1999. 416 с.
504. Энгельс Ф. О военном искусстве и теории насилия (Раздел Анти-Дюринга). Москва : Эксмо. 2003. С. 385-494.
505. Энгельс Ф., Маркс К. Положение Англии. Восемнадцатый век. *Сочинения*. Изд. 2-е. Москва : Политиздат, 1955. Т. 1. С. 598-599.
506. Энгельс Ф. Внешняя политика русского царизма. *Сочинения К. Маркс, Ф. Энгельс*. 2-е изд. Москва, 1962. Т. 22. С. 11-52.
507. Этнорелигиозный терроризм / под ред. Ю.М. Антояна. Москва : Аспект Пресс, 2006. 318 с.
508. Юм Д. Англия под властью дома Стюартов. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. Т. 1. 563 с.
509. Юм Д. Исследование о принципах морали. *Сочинения : в 2 т.* 2-е, доп. и испр., изд. М. : Мысль, 1996. Т. 2. С. 171-314.
510. Юридична енциклопедія : у 6 т. / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Укр. енциклопедія, 1998-1999. Т. 2. 744 с.
511. Яковлев А. Н. По мощам елей. Москва : Евразия, 1995. 191 с.
512. Яноу Д., ван Хульст М. Фреймы политического: от фрейм-анализа к анализу фреймирования. *Социологическое обозрение*. 2011. Т. 10. № 1-2. С. 87-113.
513. «Conflict Barometer 2013». № 02. 2014. URL: <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/index.html/> (date of access: 12.02.2020).
514. Acemoglu D., Ticchi D., Vindigni A. A Theory of military dictatorships. Institute for the Study of Labor., 2008. URL : <http://economics.mit.edu/files/5789>. (date of access: 11.03.2020).
515. Adams N., Nordhaus T., Shellenberger M. Counterterrorism since 9/11. Evaluating the Efficacy of Controversial Tactics. Oakland, California. Breakthrough Institute. 63 p.
516. Aggression : Naturwiss und Kulturwiss. Perspektiven der Aggressionsforschung. Bern, 1982. 419 p.

517. Allport G. Postman L. *Psychology of Rumor*. N. Y. : Harper&Row, 1956. 152 p.
518. Amin S. *Class and Nation : Historically and in the Current Crisis*. New York : Monthly Review Press, 1980. 231 p.
519. Anderson P. *Lineages of the Absolutist State*. London : New Left Books, 1974. 311 p.
520. Arday R. *The Territorial Imperative*. N.Y., 1966. 711 p.
521. Armitage D. Civil war and revolution : What can the study of civil war bring to our understanding of revolutions? URL : http://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/civil_war_and_revolution_agora.pdf. (date of access: 30.03.2020).
522. Bacon F. *Lord Bacon's Essays or Counsels Moral and Civil*. London : Printed for Henry Parsons, 1720. Vol. I. 389 p.
523. Bacon F. *Lord Bacon's Essays or Counsels Moral and Civil*. London : Printed for Henry Parsons, 1720. Vol. II. 411 p.
524. Bacon F. *The Works of Francis Bacon, Baron of Verulam, Viscount St. Alban and Lord High Chancellor of England in Five Volumes*. London : Printed for A. Millar, 1765. Vol. I. 299 p.
525. Bacon F. *The Works of Francis Bacon, Baron of Verulam, Viscount St. Alban and Lord High Chancellor of England in Five Volumes*. London : Printed for A. Millar, 1765. Vol. IV. 411 p.
526. Bacon F. *The Works of Francis Bacon, Baron of Verulam, Viscount St. Alban and Lord High Chancellor of England in Five Volumes*. London : Printed for A. Millar, 1765. Vol. V. 327 p.
527. Bader A. Determination and classification of war and military conflict as a types of armed violence. *Slovak international scientific journal*. 2020. №39. Vol. 2. P. 70-73.
528. Bader A. Repressions as a type of international political armed violence. *Slovak international scientific journal*. 2020. №38. Vol. 1. P. 51-53.

529. Bader A. Revolution as a type of armed violence: essence and terminological analysis. *European political and law discourse*. 2020. Vol. 7. Issue 2. P. 97-106.

530. Bader A. V. Aggression and genocide as a kind of armed violence: terminological analysis. *European Science Review Scientific journal*. 2020. № 3-4 P. 27-30.

531. Bader A. V. Essence and definition of terrorism as a kind of armed violence. *European Journal of Humanities and Social Sciences Scientific journal*. 2020. № 2. P. 132-135.

532. Barone M. Our First Revolution. The Remarkable British Upheaval that Inspired America's Founding Fathers. N. Y. : Crown Publishers, 2007. 426 p.

533. Bianchi A. Assessing the Effectiveness of the UN Security Council's Anti-terrorism Measures : the Quest for Legitimacy and Cohesion. *The European Journal of International Law*. 2007. Vol. 17. № 5. P. 881-919.

534. Bigler K. Der einsame Soldat. Frauenfeld, 1964. 311 p.

535. Bonner H. Social Psychology. N-Y. : Dadd Press, 1953. 467 p.

536. Bouthul G. L'infanticide differe. Paris. 1970. 671 p.

537. Bouthul G. La guerre. Paris. 1953. 433 p.

538. Bouthul G. Le phenomena – guerre. Paris. 1962. 311 p.

539. Bremer L. P. Counter-Terrorism, Strategy and Tactics. Washington, D.C. : US Department of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communication, Editorial Division. 1987. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=umn.31951002955137o;view=1up;seq=2>. (date of access: 12.09.2016).

540. Brinton C. The Anatomy of Revolution. Revised and Expanded Edition. N.Y: Vintage Books, 1965. 218 p.

541. Brounell B. The Human Community : Its Philosophy and Practics for a Time of Crises. N.Y., 1950. 688 p.

542. Calvert P. Revolution. London : Praeger, 1970. 468 p.

543. Cigar N. Genocide in Bosnia. The Policy of 'Ethnic Cleansing'. College Station, 1995. P. 6-7.
544. Clark J. The History and Theory of Revolutions. From the Princeton Review for April 1862. Philadelphia : William S. & Alfred Martien, 1862. 487 p.
545. Clark M. Modern Italy, 1871-1982. N. Y. : Longman, 1984. 200 p.
546. Collier P. Hoeffler A. Coup traps : why does Africa have so many coups d'etat? URL : <https://www.bsg.ox.ac.uk/people/paul-collier/> (date of access: 11.03.2020).
547. Cooper, J. Raphaël Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention. Houndmills : Palgrave, 2008. 321 p.
548. Davies J. C. Toward a Theory of Revolution. *American Sociological Review*. 1962. Vol. 27. P. 6-14.
549. Definitions. Department of Peace and Conflict Research. URL : <http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/definitions/>. (date of access: 05.04.2020).
550. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française de Paul Robert. 2-me ed. Vol. 1.-Vol. 9. Paris, 1991. 563 p.
551. Draper Th. Castroism : Theory and Practice. N. Y. : Praeger, 1965. P. 132-133.
552. Dunn J. Modern Revolutions : An Introduction to the Analysis of a Political Phenomenon. Cambridge : Cambridge University Press, 1972. 432 p.
553. Edwards L.P. The Natural History of Revolution. 2-nd ed. Chicago : University of Chicago Press, 1970. 321 p.
554. Encyclopedia of sociology / ed. by Edgar F. Borgatta, Rhonda J. V. Montgomery. 2nd ed. N.Y. : Macmillan Reference USA, 2000. Vol. 4. 345 p.
555. Fein H. Accountingfor Genocide after 1945 : Theories and Some Findings. *International Journal on Group Rights*. 1993. Vol. 1. P. 1-79.
556. Foran J. Taking Power. On the Origins of Third World Revolutions. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 289 p.

557. Friedrich C. J. An Introductory Note on Revolution. *Revolution : Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy* / ed. by C. J. Friedrich. N.Y. : Atherton Press, 1966. P. 3-21.

558. Glenn Buchan. Information War and the Air Force : Wave of the Future? Current Fad? *Issue Paper. RAND. – Mach 1996.* URL: http://www.rand.org/pubs/issue_papers/IP149.html. (date of access: 13.05.2020).

559. Global Terrorism Index 2015. Institute for Economics and Peace. URL : https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/2015%20Global%20Terrorism%20Index%20Report_0_0.pdf/ (date of access: 27.01.2020).

560. Global Terrorism Index 2016. Institute for Economics and Peace. URL : <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/GlobalTerrorism-Index-2016.2.pdf/> (date of access: 27.01.2020).

561. Goldstone J. A. An analytical framework. *Revolutions of the late twentieth century* / ed. by J. A. Goldstone, T. R. Gurr, F. Moshiri. Boulder : Westview Press, 1991. P. 37-51.

562. Goldstone J. A. The Origins of the English Revolution : A Demographic Approach. *The Journal of Economic History*. 1985. Vol. 45. №2. P. 75-84.

563. Goldstone J. A. Urbanization and Inflation : Lessons from the English Price Revolution of the Sixteenth and Seventeenth Centurie. *The American Journal of Sociology*. 1986. Vol. 89. № 5. P. 43-58.

564. Gurr T. Why Men Rebel. Princeton : Princeton University Press, 1974. Vol. XI. 11 p.

565. Harff B., Gurr T. R. Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides : Identification and Measurement of Cases since 1945. *International Studies Quarterly*. 1988. Vol. 32. P. 359-371.

566. Hoffman B. Inside terrorism. London : Victor Gollancz, 1998. P. 112-113.

567. Hofmeister H. Der Willezum Krieg oder Die Ohnmacht der Politik : einphilosophisch-politischer Traktat. Göttingen :Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. P. 58-59.

568. Hume D. The History of England, from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688. In Eight Vol. A new ed., corrected. London : Printed for Cadell, 1773. Vol. VII. 471 p.

569. Hume D. The History of England, from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688. In Eight Vol. A New ed., corrected. London : Printed for Cadell, 1773. Vol. I. 329 p.

570. Hume D. The Philosophical Works. In Four Vol. Edinburgh : printed for Adam Black and William Tait and Charles Tait, 1826. Vol. III. 399 p.

571. Huntington S. P. Political Order in Changing Societies. New Haven : Yale University Press, 1968. 373 p.

572. Huseynov A. A. The history of ethical teachings. Application. The ethics of non-violence. URL : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Gusein/index.php/ (date of access: 06.04.2020).

573. Hutchcroft P. D. Oligarchs and Cronies in the Philippine State : The Politics of Patrimonial Plunder. *World Politics*. 1991. Vol. 43. № 3. P. 414-450.

574. James Ross. The Battle of Towton (1461) : a 550-year retrospective. *Magazine of the Friends of The National Archives*. 2011. Vol. 22. № 2, August. URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documents/towton.pdf/> (date of access: 11.03.2020).

575. Johnson C. Revolutionary Change. 2nd ed. Stanford, C A : Stanford University Press, 1982. 342 p.

576. Johnson Ch. Revolutionary change. London : University of London Press, 1968. 488 p.

577. Kalyvas S. N. The logic of violence in civil war. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2006. XVIII, 485 p.

578. Kempcke G. Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Berlin ; New York : de Gruyter, 2000. 432 p.
579. Kendall-Taylor A. How autocracies fall. *Wash. Q.* 2014. Vol. 37. № 1. P. 35-47.
580. Knapp R. M. A psychology of rumor. *Public Opinion Quarterly.* 1944. Vol. 8. P. 12-37.
581. Knight A. Mexico's Elite Settlement : Conjecture and Consequences Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe / ed. by J. Higley, R. Gunther. N. Y. : Cambridge University Press, 1992. P. 113-146.
582. Kuper L. Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century. Harmondsworth. 1981. P. 19-39.
583. Kurth J. The American way of Victory. *National Interest.* 2000. The Summer. P. 1-154.
584. Lakoff G. Don't Think Of An Elephant! Know Your Values and Frame the Debate: The Essential Guide for Progressives. : White River Junction, 2004. 200 p.
585. Lefebvre V. Algebra of Conscience: A Comparative Analysis of Western and Soviet Ethical Systems. Dordrecht, Holland, D.: Reidel Publishing, 1982, 220 p.
586. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe. Washington, 1944. 79 p.
587. Londregan J. B. Poverty, the coup trap, and the seizure of executive power. *World Polit.* 1990. Vol. 42. № 2. P. 151-183.
588. Lorenz K. Aggression (so-called evil). M. : Progress-Univers, 1974. 389 p.
589. McGowan P., Johnson T. H. African military coups d'état and underdevelopment : a quantitative historical analysis. *J. Mod. Afr. Stud.* 1984. Vol. 22. № 4. P. 633-667.
590. Melson R. F. Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and The Holocaust. Chicago-London, 1992. 453 p.

591. Moloney K. Rethinking public relations: PR propaganda and democracy. London: Routledge, 2006. 248 p.
592. Moore B., Jr. Social Origins of Dictatorship and Democracy : Lord and Peasant in the Making of the Modern World. Boston : Beacon Press, 1966. 143 p.
593. Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Peace and Power. N-Y., 1960. 577 p.
594. Meyer A. The function of ideology in the Soviet political system. *Soviet Studies*. 1966. Vol. 17. № 3. P 274-279.
595. National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START). Global Terrorism Database. 2016. URL: <https://www.start.umd.edu/gtd/> (date of access: 11.03.2020).
596. Nazaretyan A. Fear of the dead as a factor in social self-organization. *Journal for the Theory of Social Behavior*. June 2005. V.35. № 2. P. 97-151.
597. O’Kane R. H. T. A probabilistic approach to the causes of coups d’etat *Br. J. Polit. Sci.* 1981. Vol.11. № 3. P. 287-308.
598. Paige J. Finding the Revolutionary in the Revolution : Social Science Concepts and the Future of Revolution. *The Future of Revolutions : Rethinking Radical Change in the Age of Globalization* / ed. by J. Foran. London : Zed Books, 2003. P. 19-32.
599. Pettee G. S. The Process of Revolution. N. Y. : H. Fertig, 1971. 467 p.
600. Pfeiffer J. E. The creative explosion. An inquiry into the origins of art and religion. N. Y. : Harper and Row, 1982. 299 p.
601. Powell J. M., Thyne C. L. Global instances of coups from 1950 to 2010 : a new dataset. *J. Peace Res.* 2011. Vol. 48. № 2. P. 249-259.
602. Reboux P. Trop d’enfants. Paris, 1959. 611 p.
603. Rejai M. The Strategy of Political Revolution. N. Y. : Doubleday & Company, 1973. 469 p.
604. Rosnow R. L. Psychology of rumor reconsidered. *Psychological Bulletin*. 1980. № 3. P. 578-591.

605. Sambanis N. What is civil war? Conceptual and empirical complexities of an operational definition. *J. Conflict Resolut.* 2004. Vol. 48. № 6. P. 814-858.
606. Schama S. *Citizens. A Chronicle of the French Revolution.* N. Y. : Knopf, 1989. 787 p.
607. Skocpol T. Explaining social revolutions : First and further thoughts. *Social Revolutions in the Modern World.* Cambridge : Cambridge University Press, 1997. P. 3-22.
608. Skocpol T. France, Russia, China : A Structural Analysis of Social Revolutions. *Comparative Studies in Society and History.* 1976. Vol. 18. № 2. P. 165-189.
609. Skocpol T. State and Revolution : Old Regimes and Revolutionary Crises in France, Russia, and China. *Theory and Society.* 1979. Vol. 7. № 1/2. P. 10-22.
610. Skocpol Th. *Social revolution in the modern world.* Cambridge : Cambridge University Press, 1994. 380 p.
611. Skocpol Th. *States and Social Revolution : A Comparative Analysis of France, Russia, and China.* N.Y. : Cambridge University Press. 1979. 321 p.
612. Small M., Singer J. *Resort to Arms.* N.Y. : Legidpress, 1982. 450 p.
613. Stannard D. *American Holocaust : The Conquest of the New World* Oxford University Press, 1992. 431 p.
614. Testimony of Robert S. Mueller III Director Of Federal Bureau of Investigation before the Select Committee on Intelligence of the United States Senate. 2004. Feb. 24. 321 p.
615. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* / ed. by G. Ritzer. Blackwell : Publishing, 2007. 432 p.
616. *The Concise Encyclopedia of Sociology* / ed. by G. Ritzer, J. Ryan. Blackwell Publishing Ltd, John Wiley & Sons. 2011. 321 p.
617. *The Oxford English Dictionary.* 2-nd ed. Vol. 1. Oxford, 1989. 432 p.

618. Tilly C. *Regimes and Repertoires*. London ; Chicago : University of Chicago Press, 2006. 543 p.
619. Tilly Ch. *From Mobilization to Revolution*. N.Y. : Random House, 1978. 199 p.
620. Treisman D. Income, democracy, and leader turnover. *Am. J. Pol. Sci.* 2015. Vol. 59. № 4. P. 927-942.
621. Trends in Global Restrictions on Religion. Pew research center. Religion & Public Life : website URL : <https://www.pewforum.org/2016/06/23/trends-in-global-restrictions-on-religion/> (date of access: 20.03.2020).
622. Twentieth Century Atlas : Selected Death Tolls for Wars, Massacres and Atrocities Before the 20th Century. URL: <http://necrometrics.com/pre1700a>. (date of access: 10.02.2020).
623. Uppsala Conflict Data Program (UCDP). URL: <http://ucdp.uu.se>. (date of access: 25.03.2020).
624. Vovk S. Civil war as illegitimate model to change state power. *Evropský politický a právní diskurz*. 2016. Svazek 3. Vydání 1. S. 113-117.
625. Wallerstein I. Capitalist Civilization. Wei Lun Lecture Series II. *Chinese University Bulletin*. 1992. Supplement 23. P. 5-26.
626. Wallerstein I. *The Essential Wallerstein*. New York : The New Press, 2000. 471 p.
627. Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System. *Review : A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. 1992. Vol. 15. № 4. P. 561-619.
628. Wallerstein I. *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. Cambridge : Polity Press, 1991. 280 p.
629. Wallerstein I. *World-System Analysis* / Giddens A. and J.H. Turner (eds.). *Social Theory Today*. Cambridge : Polity Press, 1987. P. 309-324.

630. Wallerstein. The Inter-state Structure of the Modern World-system. Smith S., Booth K., Zalewski M., (eds.). *International Theory: Positivism and Beyond*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. P. 87-107.

631. Ward A. Terrorism remains a contested term, with no set definition for the concept or broad agreement among academic experts on its usage. *The National interest*. 2018. May, 31. URL: <https://www.rand.org/blog/2018/06/how-do-you-define-terrorism.html> (date of access: 05.04.2020).

632. Whiteside C. A case for terrorism as genocide in an era of weakened states. *Dynamics of asymmetric conflict*. 2015. Vol. 8. №3. P. 182-198.